

**T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ**

**TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI**

RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA İBRÂHİM EN-NEHAÎ

DOKTORA TEZİ

ALİ FUAT FUTSİ

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

**YALOVA
ARALIK 2023**

T.C.
YALOVA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ BİLİM DALI

RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA İBRÂHİM EN-NEHAÎ

DOKTORA TEZİ

ALİ FUAT FUTSİ
177273003

DANIŞMAN: DOÇ. DR. FATMA KIZIL

YALOVA
ARALIK 2023

ETİK BEYAN

Yalova Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tez Yazım Kuralları'na uygun olarak hazırladığım “Rivayetleri Bağlamında İbrâhim en-Nehaî” başlıklı bu tez çalışmada; tez içinde sunduğum verileri, bilgileri ve dokümanları akademik ve etik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, tüm bilgi, belge, değerlendirme ve sonuçları bilimsel etik ve ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, tez çalışmada yararlandığım eserlerin tümüne uygun atıfta bulunarak kaynak gösterdiğimi, kullanılan verilerde herhangi bir değişiklik yapmadığımı, bu tezde sunduğum çalışmanın özgün olduğunu bildirir, aksinin tespiti halinde doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi taahhüt ve beyan ederim.

Ali Fuat FUTSİ

ÖNSÖZ

Hadis tarihi açısından hicrî I. asır ile II. asrın ilk yarısı büyük önem arz etmektedir. Zira tedvîn öncesi tâbiîn âlimleri ile onların talebesi konumunda olan ve tedvîn dönemini idrâk etmiş veya sonrasında faaliyet göstermiş küçük tâbiî ve tebe-i tâbiîn tabakası arasında hadis rivayeti açısından farklar bulunduğu görülmektedir. Bu farkların neler olduğunu tespit etmek hadis tarihini daha yakından ve detaylı olarak görebilmeye imkân sunacaktır. Bunun için ilgili dönemde yaşayan âlimlerin hoca-talebe ilişkilerinin tespit edilmesi, ayrıca rivayetleri üzerinde çalışılması gerekmektedir. Şüphesiz bu kolektif bir çalışmanın ürünü olabilir ve bireysel çabaların ötesindedir. Bu sebeple çalışma ilgili dönemde hadis tarihi açısından önemli bir konumda bulunan İbrâhim en-Nehaî ile sınırlandırılmış olup, onun hoca-taleberi ve rivayetleri üzerinden, ayrıca yaşadığı yer olan Kûfe şehri de dikkate alınarak bir hadis tarihi okuması yapılmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın her aşamasında desteğini esirgemeyen ve ufuk açıcı katkılarıyla her daim yolumu aydınlatan kıymetli danışman hocam Doç. Dr. Fatma Kızıl'a, kendisini tanıdığım andan itibaren sürekli istifade ettiğim ve jüri heyetimde olmasıyla ayrıca mutlu olduğum Doç. Dr. Ebubekir Sifil'e, yine değerli tavsiyeleri ile tezin gelişiminde katkısı bulunan Doç. Dr. Emine Taşçı Yıldırım'a teşekkürü bir borç bilirim.

Lisansüstü eğitimim boyunca gösterdiği sabır ve verdiği destek ile yanımda olduğunu sürekli hissettiren değerli eşime ve bazen çalışmaların getirdiği yoğunluktan ötürü kendilerine harcamam gereken vakitlerden kısmak zorunda kaldığım ve bu durumu anlayışla karşılayan sevgili çocuklarıma da teşekkürlerimi sunmadan geçemeyeceğim.

Aralık – 2023

Ali Fuat FUTSİ

İÇİNDEKİLER

ETİK BEYAN	i
ÖNSÖZ.....	ii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
TABLolar LİSTESİ.....	ix
ŞEKİLLER TABLOSU.....	x
ÖZET.....	xiii
ABSTRACT	xiv
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu, Sınırları ve Amacı	1
1.2. Araştırma Yöntem ve Teknikleri.....	3
1.3. Araştırmanın Kaynakları	4
2. İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ.....	9
2.1. İsmi, Doğumu ve Nesebi	9
2.2. İlmî Kişiliği.....	10
2.2.1. Yetiştigi ortam	10
2.2.1.1. Kûfe	10
2.2.1.2. Kûfe'de bulunan sahâbiler	13
2.2.1.3. Kûfe'de hadis	15
2.2.2. Fikri temelleri.....	17
2.3. Hakkındaki Görüşleri	19
2.3.1. Olumlu görüşler	19
2.3.2. Olumsuz görüşler (Eleştiriler).....	21
2.3.2.1. Nehaî'nin âsârı reddi meselesi ve hadis tahammül metodu	22
2.3.2.2. Mâna ile rivayet meselesi ve Nehaî'nin hadis rivayet metodu.....	30
2.3.2.3. Mürsel rivayet meselesi.....	38
2.3.2.4. Arap dilinde hatalar yapması meselesi	44
2.3.2.5. Ebû Hüreyre hakkındaki sözü	44
2.3.2.6. Şîa'ya nispeti meselesi	47
2.3.2.7. Re'y meselesi	49
2.4. Değerlendirme	53
3. İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN HOCALARI VE TALEBELERİ.....	55
3.1. Hoca-Talebe İlişkisi ve Bu İlişkiyi Bilmenin Önemi	55
3.2. Hocaları	57
3.2.1. Esved b. Yezîd	60

3.2.2. Alkame b. Kays.....	61
3.2.3. Abdurrahman b. Yezîd.....	62
3.2.4. Hemmâm b. Hâris	62
3.2.5. Mesruk b. Ecda‘	63
3.2.6. Abîde es-Selmânî	64
3.2.7. Ubeyd b. Nadle (Nudayle)	64
3.2.8. Ebû Abdillâh el-Cedelî	65
3.2.9. Ebû Ma‘mer Abdullâh b. Sahbera	65
3.2.10. Âbis b. Rebîa.....	66
3.2.11. Umâre b. Umeyr.....	66
3.2.12. Sehm b. Mincâb	67
3.2.13. Ebû Ubeyde Âmir b. Abdillâh b. Mes‘ûd	67
3.2.14. Şüreyh b. Hâris.....	67
3.2.15. Ebu‘ş-Şa‘â Süleym b. Esved el-Muhâribî	68
3.2.16. Yezîd b. Evs	68
3.2.17. Hüneyy b. Nüveyra ed-Dabbî	68
3.2.18. Süleymân b. Müshir	69
3.2.19. Muhammed b. Amr b. Hâris	69
3.2.20. Süveyd b. Gafele	69
3.2.21. Şüreyh b. Ertat	70
3.2.22. Hanzala b. Nübâte el-Cûfî.....	70
3.2.23. Ziyâd b. Hudayr el-Esedî	70
3.2.24. Sıla b. Züfer	70
3.2.25. Ebû Nasr b. Amr es-Sülemî	71
3.2.26. Diğer hocaları.....	71
3.3. Değerlendirme	72
3.4. Talebeleri.....	75
3.4.1. Süleymân el-A‘meş.....	78
3.4.2. Mansûr b. Mu‘temir	79
3.4.3. Hammâd b. Ebî Süleymân	80
3.4.4. Hakem b. Uteybe	81
3.4.5. Mugîre b. Miksem.....	82
3.4.6. Ebû Ma‘şer.....	83
3.4.7. Simâk b. Harb	83
3.4.8. Hasan b. Ubeydillâh en-Nehâî el-Kûfî.....	84

3.4.9. Fudayl b. Amr el-Fukaymî.....	84
3.4.10. Atâ b. es-Sâib	85
3.4.11. Abdullah b. Avn.....	85
3.4.12. Amr b. Mürre	86
3.4.13. Hakîm b. Cübeyr	87
3.4.14. Ebân b. Ebî Ayyâş.....	87
3.4.15. Zübeyd b. Hâris el-Yâmî.....	88
3.4.16. Ubeyde b. Muattıb	88
3.4.17. İbrâhim b. Muhâcir	89
3.4.18. Ebû Hamza.....	89
3.4.19. Haccâc b. Dînâr.....	90
3.4.20. Muhammed b. Kays	90
3.4.21. Muhammed b. Sûka el-Ganevî	91
3.4.22. Ebû Husayn Osmân b. Âsım el-Kûfî	91
3.4.23. Şibâk ed-Dabbî el-Kûfî	91
3.4.24. Zübeyr b. Adî el-Kûfî	91
3.4.25. Yezîd b. Ebî Ziyâd	92
3.4.26. Diğer talebeleri.....	92
3.5. Dğerlendirme	94
3.6. Bölümün Genel Dđerlendirmesi	97
4. KÜTÜB-İ SİTTE'DE GEÇEN NEHAİ RİVAYETLERİ	101
4.1. Kütüb-i Sitte'de Nehaî Rivayetleri ve Râvileri.....	103
4.1.1. <i>Sahîh-i Buhârî</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	103
4.1.1.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri	104
4.1.1.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	113
4.1.1.3. Hakem b. Uteybe'nin rivayetleri ve râvileri.....	115
4.1.1.4. Mugîre b. Miksem'in riayetleri ve râvileri	115
4.1.1.5. Amr b. Mürre'nin rivayetleri ve râvileri	116
4.1.1.6. Abdullah b. Avn'ın rivayetleri ve râvileri	116
4.1.1.7. Zübeyd el-Yâmî'nin rivayetleri ve râvileri	117
4.1.1.8. <i>Sahîh-i Buhârî</i> 'deki rivayetlerin dđerlendirmesi.....	117
4.1.2. <i>Sahîh-i Müslim</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	118
4.1.2.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri	119
4.1.2.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	122
4.1.2.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	124

4.1.2.4. <i>Sahîh-i Müslim</i> 'deki rivayetlerin değerlendirmesi	126
4.1.3. <i>Sünenü 't-Tirmizî</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri.....	128
4.1.3.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	128
4.1.3.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	129
4.1.3.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	129
4.1.3.4. <i>Sünenü 't-Tirmizî</i> 'deki rivayetlerin değerlendirmesi	130
4.1.4. <i>Sünen-i Ebî Dâvûd</i> 'da Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	130
4.1.4.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	131
4.1.4.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	132
4.1.4.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	132
4.1.4.4. <i>Sünen-i Ebî Dâvûd</i> 'daki rivayetlerin değerlendirmesi	133
4.1.5. <i>Sünen-i Nesâî</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	134
4.1.5.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	134
4.1.5.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	137
4.1.5.3. Hakem'in rivayetleri ve râvileri	139
4.1.5.4. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	139
4.1.5.5. <i>Sünen-i Nesâî</i> 'deki rivayetlerin değerlendirmesi	141
4.1.6. <i>Sünen-i İbn Mâce</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	142
4.1.6.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	142
4.1.6.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	144
4.1.6.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	144
4.1.6.4. <i>Sünen-i İbn Mâce</i> 'deki rivayetlerin değerlendirmesi	146
4.1.7. <i>Kütüb-i Sitte</i> 'deki rivayetlerin genel değerlendirmesi	147
5. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA GEÇEN NEHAÎ RİVAYETLERİ	159
5.1. <i>Kütüb-i Sitte</i> Öncesi Kaynaklarda Nehaî Rivayetleri	159
5.1.1. <i>Müsned-i İmâm Ahmed</i> 'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	159
5.1.1.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	159
5.1.1.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	162
5.1.1.3. Hammâd b. Ebî Süleymân'ın rivayetleri ve râvileri	164
5.1.1.4. Hakem b. Uteybe'nin rivayetleri ve râvileri.....	165
5.1.1.5. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	165
5.1.1.6. <i>Müsned-i İmâm Ahmed</i> 'deki rivayetlerin değerlendirmesi	168
5.1.2. İbn Ebî Şeybe'nin <i>Musannef</i> 'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri.....	169
5.1.2.1. A 'meş'in rivayetleri ve râvileri	170
5.1.2.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri.....	171

5.1.2.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	172
5.1.2.4. İbn Ebî Şeybe'nin <i>Musannef</i> 'indeki rivayetlerin değerlendirmesi	175
5.1.3. Abdürrezzâk'ın <i>Musannef</i> 'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri.....	176
5.1.3.1. A'meş ve Mansûr'un rivayetleri ve râvileri	177
5.1.3.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	177
5.1.3.3. Abdürrezzâk'ın <i>Musannef</i> 'indeki rivayetlerin değerlendirmesi	179
5.1.4. Dârimî'nin <i>Müsned</i> 'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	180
5.1.4.1. Mansûr ve A'meş'in rivayetleri ve râvileri	181
5.1.4.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	181
5.1.4.3. Dârimî'nin <i>Müsned</i> 'indeki rivayetlerin değerlendirmesi	182
5.1.5. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin <i>Müsned</i> 'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	182
5.1.5.1. Mansûr ve A'meş'in rivayetleri ve râvileri	183
5.1.5.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri	183
5.1.5.3. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin <i>Müsned</i> 'indeki rivayetlerin değerlendirmesi	184
5.1.6. Humeydî'nin <i>Müsned</i> 'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri.....	185
5.1.7. Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in <i>Âsâr</i> 'larında Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	186
5.1.8. İmâm Mâlik'in <i>Muvatta</i> 'nda Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	188
5.1.9. İmâm Şâfiî'nin <i>el-Üm</i> 'ünde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri	189
5.1.10. <i>Kütüb-i Sitte</i> öncesi kaynakların genel değerlendirmesi ve <i>Kütüb-i Sitte</i> ile mukayesesi	190
SONUÇ	201
KAYNAKÇA	203
ÖZGEÇMİŞ	213

KISALTMALAR LİSTESİ

Bk.	: Bakınız
<i>DİA</i>	: <i>Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi</i>
ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
İFAV	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları
krş.	: Karşılaştırınız
ö.	: Ölüm Tarihi
s.a.v.	: Sallallahu aleyhi ve sellem
thk.	: Tahkik eden
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı

TABLÖLÄR LİSTESİ

TABLO 3.1. NEHÂİ'NİN HOCALARININ RİVAYET SAYILARI	73
TABLO 3.2. NEHÂİ'NİN TALEBELERİNİN RİVAYET SAYILARI	95
TABLO 4.1. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> 'DEKİ NEHÂİ'DEN 10 VE DAHA FAZLA NAKİLDE BULUNAN RÂVİLER.....	148
TABLO 5.1. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHÂİ'DEN 10 VE DAHA FAZLA NAKİLDE BULUNAN RÂVİLER	190

ŞEKİLLER TABLOSU

ŞEKİL 3.1. GENİŞLEYEN İLİM HALKALARI ÖRNEĞİ.....	56
ŞEKİL 3.2. NEHAİ’NİN HOCALARINDAN MERFÛ RİVAYET ORANI.....	74
ŞEKİL 3.3. NEHAİ’NİN HOCALARINDAN MEVKUF RİVAYET ORANI	75
ŞEKİL 3.4. NEHAİ’NİN HOCALARINDAN TOPLAM RİVAYET ORANI.....	75
ŞEKİL 3.5. TALEBELERİNİN NEHAİ’DEN MERFÛ RİVAYET ORANI	96
ŞEKİL 3.6. TALEBELERİNİN NEHAİ’DEN MEVKUF RİVAYET ORANI	97
ŞEKİL 3.7. TALEBELERİNİN NEHAİ’DEN TOPLAM RİVAYET ORANI.....	97
ŞEKİL 3.8. NEHAİ’NİN ANA RİVAYET AĞI	99
ŞEKİL 4.1. SAHÎH-İ BUHÂRÎ’DE A‘MEŞ’İN NEHAİ RİVAYETLERİNDE SİGA KULLANIM ORANI	107
ŞEKİL 4.2. SAHÎH-İ BUHÂRÎ’DE A‘MEŞ’İN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI.....	112
ŞEKİL 4.3. SAHÎH-İ BUHÂRÎ’DE MANSÛR’UN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI ..	115
ŞEKİL 4.4. SAHÎH-İ BUHÂRÎ’DE NEHAİ’NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	117
ŞEKİL 4.5. SAHÎH-İ BUHÂRÎ’DE NEHAİ’NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	118
ŞEKİL 4.6. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE A‘MEŞ’İN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANI	119
ŞEKİL 4.7. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE A‘MEŞ’İN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI	122
ŞEKİL 4.8. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE MANSÛR’UN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI ..	123
ŞEKİL 4.9. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE DİĞER RÂVİLERİN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANLARI.....	126
ŞEKİL 4.10. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI	126
ŞEKİL 4.11. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE NEHAİ’NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI ...	127
ŞEKİL 4.12. SAHÎH-İ MÜSLİM’DE NEHAİ’NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	127
ŞEKİL 4.13. SÜNENÜ ’T-TİRMİZÎ’DE NEHAİ’NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	130
ŞEKİL 4.14. SÜNEN-İ EBİ DÂVÛD’DA A‘MEŞ’İN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI	132
ŞEKİL 4.15. SÜNEN-İ EBİ DÂVÛD’DA NEHAİ’NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	133
ŞEKİL 4.16. SÜNEN-İ NESÂÎ’DE A‘MEŞ’İN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANI	135
ŞEKİL 4.17. SÜNEN-İ NESÂÎ’DE A‘MEŞ’İN TALEBELERİNİN SİGA KULLANIM ORANLARI	136
ŞEKİL 4.18. SÜNEN-İ NESÂÎ’DE MANSÛR’UN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANI	137

ŞEKİL 4.19. <i>SÜNEN-İ NESÂİ</i> 'DE MANSÛR'UN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI....	138
ŞEKİL 4.20. <i>SÜNEN-İ NESÂİ</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANLARI	140
ŞEKİL 4.21. <i>SÜNEN-İ NESÂİ</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	140
ŞEKİL 4.22. <i>SÜNEN-İ NESÂİ</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	141
ŞEKİL 4.23. <i>SÜNEN-İ NESÂİ</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	142
ŞEKİL 4.24. <i>SÜNEN-İ İBN MÂCE</i> 'DE A' MEŞ'İN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI ..	144
ŞEKİL 4.25. <i>SÜNEN-İ İBN MÂCE</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN NEHAİ RİVAYETLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANLARI.....	145
ŞEKİL 4.26. <i>SÜNEN-İ İBN MÂCE</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	146
ŞEKİL 4.27. <i>SÜNEN-İ İBN MÂCE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	147
ŞEKİL 4.28. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RİVAYET ORANLARI	148
ŞEKİL 4.29. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	149
ŞEKİL 4.30. NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIMLARI.....	156
ŞEKİL 4.31. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNİN RİVAYET ORANLARI	156
ŞEKİL 4.32. <i>KÜTÜB-İ SİTTE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	157
ŞEKİL 5.1. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE A' MEŞ'İN NEHAİ RÂVİLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANI	160
ŞEKİL 5.2. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE A' MEŞ'İN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI ..	162
ŞEKİL 5.3. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE MANSÛR'UN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	163
ŞEKİL 5.4. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE HAMMÂD'IN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	164
ŞEKİL 5.5. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE HAKEM'İN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	165
ŞEKİL 5.6. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN NEHAİ RÂVİLERİNDEKİ SİGA KULLANIM ORANLARI.....	167
ŞEKİL 5.7. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	167
ŞEKİL 5.8. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	168
ŞEKİL 5.9. <i>MÜSNED-İ AHMED</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	169

ŞEKİL 5.10. <i>MUSANNEF-i İBN EBÎ ŞEYBE</i> 'DE A'MEŞ'İN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	171
ŞEKİL 5.11. <i>MUSANNEF-i İBN EBÎ ŞEYBE</i> 'DE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	175
ŞEKİL 5.12. <i>MUSANNEF-i İBN EBÎ ŞEYBE</i> 'DE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	176
ŞEKİL 5.13. ABDÜRREZZÂK'IN <i>MUSANNEF</i> 'İNDE DİĞER RÂVİLERİN SİGA KULLANIM ORANLARI	178
ŞEKİL 5.14. ABDÜRREZZÂK'IN <i>MUSANNEF</i> 'İNDE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	179
ŞEKİL 5.15. ABDÜRREZZÂK'IN <i>MUSANNEF</i> 'İNDE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	180
ŞEKİL 5.16. DÂRİMÎ'NİN <i>MÜSNED</i> 'İNDE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	182
ŞEKİL 5.17. TAYÂLİSÎ'NİN <i>MÜSNED</i> 'İNDE DİĞER RÂVİLERİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	184
ŞEKİL 5.18. TAYÂLİSÎ'NİN <i>MÜSNED</i> 'İNDE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	185
ŞEKİL 5.19. HUMEYDÎ'NİN <i>MÜSNED</i> 'İNDE NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	186
ŞEKİL 5.20. EBÛ YÛSUF VE İMÂM MUHAMMED'İN ÂSÂR'LARINDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	188
ŞEKİL 5.21. <i>MUVATTA</i> 'DA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	189
ŞEKİL 5.22. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RİVAYET ORANLARI	191
ŞEKİL 5.23. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	191
ŞEKİL 5.24. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNİN RİVAYET ORANLARI.....	196
ŞEKİL 5.25. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	197
ŞEKİL 5.26. NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDEN <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> 'DE YER ALMAYAN İSİMLERİN BÖLGESEL DAĞILIMLARI	198
ŞEKİL 5.27. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> VE ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI.....	199
ŞEKİL 5.28. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> VE ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNDE SİGA KULLANIM ORANLARI	199
ŞEKİL 5.29. <i>KÜTÜB-i SİTTE</i> VE ÖNCESİ KAYNAKLARDA NEHAİ'NİN TALEBELERİNİN RÂVİLERİNİN BÖLGESEL DAĞILIM ORANLARI.....	200

RİVAYETLERİ BAĞLAMINDA İBRÂHİM EN-NEHAÎ

ÖZET

İbrâhim en-Nehaî, hicrî I. asırda Kûfe’de yaşamış önemli bir âlim olması nedeniyle ilk dönem hadis rivayet tarihi açısından daha yakından incelenmesi gereken biridir. Zira hadis tarihi üzerine yapılan çalışmalar genel hatlarıyla bir çerçeve sunsalar da detaya inildikçe görülen resim biraz daha farklılaşmakta ve birçok önemli ayrıntı ortaya çıkmaktadır. Bu sebeple tezde Nehaî özelinde yürütülen çalışma ile Kûfe’nin o dönemki konumu, Nehaî’nin hadis ilmi açısından ne ifade ettiği, hoca-talebe ilişkileri, rivayetlerindeki isnad yapıları gibi unsurların incelenmesi amaçlanmış ve böylece Nehaî bağlamında hadis tarihinin bir parçasına ışık tutulması istenmiştir.

Çalışmanın birinci bölümünde genel olarak Kûfe’nin ve Nehaî’nin hadis ilmi açısından konumu, Nehaî’ye yöneltilen tenkitler ve bu tenkitlerin değerlendirilmesi gibi meseleler ele alınıp konunun genel bir çerçevesinin ortaya konulmasına çalışılmıştır. İkinci bölümde Nehaî’nin hoca ve talebeleri hakkında ilgili bilgiler kaydedilmiş, böylece Nehaî’nin rivayet ağının belirgin bir şekilde gösterilmesi hedeflenmiştir. Üçüncü bölümde ise ilgili kaynaklarda geçen Nehaî’nin rivayetlerinin senedlerindeki rivayet lafızları tespit edilmiş ve bu lafızlar üzerinden o dönemin hadis rivayet metotları belirlenmeye çalışılmıştır. Bu bölümlerde incelenen veriler üzerinden tâbiûn dönemi âlimlerinden Nehaî’nin bulunduğu noktanın daha fazla aydınlatılması ve böylece ilgili dönemin ve bölgenin hadis rivayet tarihinin daha net bir görüntüsünün ortaya konulması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Nehaî, Kûfe, Hadis, Rivayet, İsnad

Ibrāhīm al-Nakha‘ī and His Transmission of Hadīth

ABSTRACT

Since Ibrāhīm al-Nakha‘ī was an important scholar who lived in Kūfah in the first century of Hijra, he should be closely examined in terms of the history of hadīth narration in the first period. Although the studies on the history of hadīth provide a framework in general terms, as we go into detail, the picture becomes more differentiated and, many important details emerge as we go into detail. For this reason, the thesis aims to examine the position of Kūfah at that time, carried out specifically on al-Nakha‘ī, it was aimed to examine factors such as the position of Kūfah in that period, what al-Nakha‘ī meant in terms of hadīth science, teacher-student relations, the isnad structures, and thus to shed light on a part of the hadīth history in the context al-Nakha‘ī.

In the first part of the study, issues such of the position of Kūfah and al-Nakha‘ī in terms of the science of hadīth, the criticisms directed against al-Nakha‘ī and the evaluation of this criticisms were discussed and a general framework of the subject was tried to be revealed. In the second part, the relevant information about al-Nakha‘ī’s teachers and students has been recorded, thus aiming to show al-Nakha‘ī’s narration network in a clear way. In the third part, the words of narration in the senads of al-Nakha‘ī’s narrations in the relevant sources were determined and the hadīth narration methods of that period were tried to be determined through these words. Through the data analysed in this chapters, it is aimed to further illuminate the position al-Nakha‘ī, one of the scholars of the tābiūn period, and thus to present a clearer view of the hadīth narration history of the relevant period and the region.

Keywords: al-Nakha‘ī, Kūfah, Hadīth, Transmission, Isnad

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu, Sınırları ve Amacı

Hicrî I. asır, sahâbe, büyük ve orta kuşak tâbiîn nesillerinin yaşadığı dönem olması nedeniyle İslâm tarihi daha özeldir ise hadis tarihi açısından ayrı bir öneme sahiptir. Nitekim sahâbe vahyin inişine tanıklık etmiş ve o vahyin mübeyyini olarak Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerini birinci elden edinme fırsatı bulmuştur. Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından sonra sahâbenin önemli bir kısmı Kûfe, Basra, Şam ve Mısır gibi çeşitli bölgelere dağılmışlar ve orada ilmî faaliyetlerini yürütmüşlerdir. Gittikleri bölgelerde ders halkaları kurmuşlar ve tâbiîn neslinden birçok kişiye sahip oldukları ilmî birikimi aktarmışlardır.

Sahâbenin, Hz. Peygamber'den (s.a.v) ilim öğrenme noktasında kendi aralarında birtakım farklılıklar gösterdiği malumdur. Bunun sebepleri olarak her birinin İslâm'a giriş tarihlerine göre Hz. Peygamber (s.a.v) ile geçirmiş oldukları zamanın farklı olması, farklı zamanlarda Hz. Peygamber'in (s.a.v) farklı uygulamalarına şahitlik etmeleri, ilmî yönden kabiliyet farklılıkları, yapısal temâyülleri ya da meşreb farklılıkları ve rivayet birikimlerinin değişiklik göstermesi gibi unsurlar sayılabilir. Bu nedenle sahâbeden ilmi devralan bölgeler arasında ve hatta bazen aynı bölge içinde dahi ihtilâflar ortaya çıkabilmiştir. Dolayısıyla ilgili bölgelerde ilmi öğrenme ve öğretme, dini anlama, yorumlama ve içtihad faaliyetlerini kapsayan ve daha çok "amel" olarak bilinen kavram gündeme gelmiştir.

Sahâbe daha çok büyük ve orta kuşak tâbiîn'in hocalığını yaparken, küçük tâbiîlere ise çoğunlukla orta ve büyük tâbiîn nesli hocalık yapmıştır. Böylece hiyerarşik bir yapı arzeden hoca-talebe ilişkileri ortaya çıkmış ve genelde her hocanın talebe sayısı kendi hoca grubundan fazla olacak şekilde bu halkalar büyümüştür. Bu aynı zamanda tedvîn öncesi dönem itibarıyla hadis ilmi açısından bölgesel senedlerin de teşekkül etmesi demektir. Zira tedvîn sonrası rihlelerin yaygınlaşmasıyla sistemli rivayet tedricen gerçekleşmiş ve bu sebeple hadis rivayetinde hâlâ bölgesellik hâkim durumunu korumuştur.

Meseleye hadis ilmi açısından bakılacak olursa belli bir bölgedeki âlimler grubu kendi hocalarından aldıkları dini anlama ve aktarma kriterleri denilebilecek birtakım prensiplerle kendilerine ulaşan rivayetleri tenkide tabi tutmuşlar ve bazen diğer bölgelerde kabul edilen bir hadisi reddetmişler bazen de ortak olarak kabul ettikleri rivayetlerde bile anlama ve yorum açısından ihtilâfa düşmüşlerdir. Bu durum, ileride fikhî mezhepler olarak teşekkül edecek olan ekollerin ilk asırdaki yapılanmasını göstermesi açısından önemlidir.

Nehaî (ö. 96/714) ve Şa‘bî (ö. 104/722) örneğinde olduğu gibi aynı şehirde ve hatta aynı mescitte ders veren âlimler arasında bile hoca farklılığının ana etken olduğu ve nassları anlama noktasında yöntem farklılıkları denilebilecek ihtilâflar vuku bulabilmiştir. Bu da ilk dönem hadis tarihini daha yakından ve detaylı olarak görebilmek için meseleye belli referans noktaları üzerinden bakmayı zorunlu kılmaktadır. Referans noktalarından kasıt ise o dönemde ilgili bölgelerde hadis ilmi açısından önemli sayılabilecek kişilerdir. Bu kişilerin hoca-talebe ilişkilerini ortaya koyma, rivayetlerini inceleme gibi çalışmalar ilk dönemi daha doğru anlamak açısından önem arz etmektedir. Ancak bütün bu kişilerin bir çalışmada incelenmesi mümkün olmadığı için çalışma belli bir bölgedeki belli bir âlim ve onun hoca-talebe ve rivayetleri ile sınırlandırılmış, hem fıkıh hem de rivayet açısından Hanefî mezhebinin en önemli kaynaklarından olan İbrâhim en-Nehaî seçilmiştir. Nehaî’nin rivayetlerinin tespitinde belirlenen eserler ise *Kütüb-i Sitte* ve öncesinde tasnif edilen Abdürrezzâk (ö. 211/826-827) ve İbn Ebî Şeybe’nin (ö. 235/849) *Musannef* isimli eserleri, İmâm Ahmed’in (ö. 241/855) *Müsned*’i, İmâm Mâlik’in (ö. 179/795) *Muvatta*’ı, Dârimî (ö. 255/869), Ebû Dâvûd et-Tayâlisî (ö. 204/819) ve Humeydî’nin (ö. 219/834) *Müsned*’leri, İmâm Ebû Yûsuf (ö. 182/798) ve Muhammed’in (ö. 189/805) *Âsâr*’ları ve İmâm Şâfiî’nin (ö. 204/820) *el-Üm* adlı eserleridir. Tez öncelikle *Kütüb-i Sitte* rivayetleri incelenmiş ardından *Kütüb-i Sitte* öncesi eserler ele alınarak iki eser grubundaki rivayetlerin mukayeseli bir analizi sunulmuştur.

Tezde Nehaî’nin yaşadığı yer olan Kûfe şehrinin hadis ilmi açısından konumuna çalışmanın sınırları çerçevesinde ana hatlarıyla temas edilmiş böylece ilgili dönem itibarıyla bölgedeki ilmî hareketliliğin gösterilmesine çalışılmıştır. Sonrasında İbrâhim en-Nehaî’nin hadisteki konumuna odaklanılmış ve cerh-ta‘dîl açısından incelenmesi yapılmıştır. Bu bağlamda kendisine yöneltilen birtakım tenkitler tespit edilmiş ve bu mesele bağlamında Kûfe ehlinin ameli, fakih râvi, re’y kullanımı gibi birçok konu incelemeye tâbi tutularak Nehaî özelinde Kûfe ekolünün rivayetler karşısında sergilemiş oldukları ilmî tavrın gösterilmesine gayret edilmiştir. Böylece hem Kûfe şehrindeki hadis faaliyetlerinin gösterilmesi hem de Nehaî çerçevesinde ekolün rivayet kabul kriterlerinin ve nakletme yöntemlerinin daha yakından ve detaylı olarak ortaya konulması amaçlanmıştır.

Meselenin bir diğer boyutu Nehaî’nin hoca ve talebelerinin tespit edilmesidir. Bu bağlamda tabakât ve ricâl kaynaklarının aktardıkları bütün isimler kayıt altına alınmış, ayrıca *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklardaki Nehaî rivayetleri de incelenerek diğer eserlerde yer almayan isimler belirlenmiş, böylece Nehaî’nin hoca ve talebe ağı ortaya konmuştur. Ayrıca *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda Nehaî’nin kendilerinden rivayette bulunduğu hocalarından yapmış olduğu

nakil sayıları tespit edilmiş ve her hocasının cerh-ta'dîl açısından durumu belirtilmiştir. Aynı yöntem talebeleri için de uygulanmış ve neticede Nehaî'nin isnad ağı belirlenerek hangi kısımlarda yoğunlaşmaların daha fazla veya az olduğu gibi hususlara işaret edilmiştir.

Hoca ve talebelerin tespiti kadar önemli bir diğer husus da rivayetlerin ve o rivayetlerde kullanılan rivayet lafızlarının belirlenmesidir. Bu sebeple Nehaî'nin ilgili kaynaklardaki rivayetleri incelenerek hocalarından hangi lafızlarla nakilde bulunduğu, yine talebelerinin ve onların da talebelerinin birbirlerinden rivayette bulunurken hangi sîgaları kullandıkları tespit edilmiştir. Ancak burada konunun sınırlandırılması için Nehaî'nin yalnızca müsned-merfû/mevkuf rivayetleri çalışmaya dâhil edilmiş, maktu' veya mürsel rivayetleri ise konu dışı bırakılmıştır. Böylece tedvîn öncesi dönem olan hicrî I. asır ile tedvîn dönemi ve hemen sonrasındaki dönem olan hicrî II. asrın ilk yarısındaki dönem arasında bu lafızlar üzerinden ne gibi farklılıkların oluştuğu, sistematik rivayetin gelişimi, hadis yazımı gibi konuların daha net bir şekilde ortaya konulması amaçlanmıştır. Neticede çalışma bir bütün olarak tâbiîn döneminden bir isim üzerinde yoğunlaşmış ve hoca-talebe ve rivayetleri üzerinden bir hadis tarihi okuması yaparak tedvîn öncesi ve sonrasında belli bir bölgedeki hadis faaliyetlerini yakından göstermeyi hedeflemiştir.

1.2. Araştırma Yöntem ve Teknikleri

Çalışmanın birinci bölümünde daha çok nitel araştırma yöntemleri kullanılmış olup Kûfe'nin konumu, Nehaî'nin kısa biyografisi ve devamında hadis ilmi açısından değerlendirilmesi gibi konular tartışıldığından gerek klasik dönem eserleri gerekse modern çalışmalar okunarak gerekli görülen bilgiler tezde değerlendirilmiş, bu bilgiler arasında yapılan karşılaştırmalarla bir sonuca ulaşılmaya çalışılmıştır.

İkinci bölümde Nehaî'nin hoca ve talebelerinin tespitinde tabakât ve ricâl eserlerinin yanı sıra *Kütüb-i Sitte* ve öncesi eserler de taranmış, böylelikle ulaşılabilen en geniş hoca-talebe ağının ortaya konmasına çalışılmıştır. Ayrıca Şâmile programı¹ yardımıyla bu hoca ve talebelerinin rivayet sayıları belirlenmiş ve çalışmaya dâhil edilmiştir. Hoca ve talebe bilgilerinin sonlarında verilen tablolarla mevcut verilerin görsel olarak da sunulması sağlanmıştır. Yine her bir hoca ve talebenin Cevâmi'u'l-kelîm² programındaki rivayet sayılarına da dipnotta işaret edilmiştir.³

¹ Tezde programın 3.64 sürümü kullanılmıştır.

² Tezde programın 4.5 sürümü kullanılmıştır.

³ Programda bir râvinin yalnızca tekrarsız merfû rivayet sayısının verildiği bildirilmiştir. Dolayısıyla yalnızca programın verdiği sayı üzerinden hoca-talebe ilişkisine dair kesin yargılarda bulunulmaması gerektiği vurgulanmıştır. Ayrıca programın diğer birtakım eksiklikleri için bk. Muhammed Enes Topgöl, “‘Cevâmiu'l-

Bununla birlikte tezde verilen sayılar kesin yargılardan ziyade râvi hakkında genel bir kanaat oluşmasına yöneliktir.

Üçüncü ve dördüncü bölümde ise yine Şâmile programı aracılığıyla ilgili nakillerin rivayet lafızları tespit edilmiş ve *Kütüb-i Sitte* ve öncesi her bir kaynak için ayrı olarak açılan başlıklar altında kayda geçirilerek değerlendirmeleri yapılmıştır. Rivayet lafızlarının aktarımında ne kadar asla sadık kalındığı sorusu, bu lafızlar incelenirken dikkat edilmesi gereken bir noktayı teşkil etmektedir. Çok sayıda rivayetin incelenmesi sayesinde çok sayıda verinin istatistiğe dâhil edilmesiyle bu sorunun nispeten aşılabileceği düşünülmüştür. Yine rivayet lafızlarının ve râvilerin rivayet oranlarını gösteren tablolar, yazılı verinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olmak amacıyla Nehaî'nin gerekli görülen talebelerinin ele alındığı kısmın ve ayrıca her bir başlığın sonunda verilmiştir. Her ana bölümün sonuna değerlendirme başlıkları konularak da bölümlerde ulaşılan sonuçların aktarılması sağlanmıştır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

İbrâhim en-Nehaî, tâbiînin önemli âlimlerinden olması nedeniyle ilk dönem klasik eserlerinden günümüz modern çalışmalarına kadar pek çok eserde kendisinden söz edilmiş bir isimdir. Özellikle biyografisinin aktarılmaya çalışıldığı yerlerde daha çok klasik eserlere başvurulmuş olmakla beraber gerek görüldüğü yerlerde yakın dönem çalışmalarına da müracaat edilmiştir. Klasik eserlerden en çok ön plana çıkanlar olarak İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, İbn Hibbân'ın (ö. 354/965) *es-Sikât*'ı, İbn Ebî Hâtim'in (ö. 327/938) *el-Cerh ve't-ta'dil*'i, Zehebî'nin (ö. 748/1348) *Târîhu'l-İslâm ve Siyeru a'lâmu'n-nübelâ*'sı, İbn Hacer'in (ö. 852/1449) *Takrîbu't-Tehzîb* ve *Tehzîbu't-Tehzîb*'i, Mizzî'nin (ö. 742/1341) *Tehzîbü'l-Kemâl*'i, Ebû Nuaym'ın (ö. 430/1038) *Hilyetü'l-evliyâ*'sı zikredilebilir.

Özellikle birinci bölümde İbn Receb el-Hanbelî'nin (ö. 795/1393) *Şerhu İleli't-Tirmizî*, İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) *Câmi'u beyâni'l-ilm*, Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *Takyîdü'l-ilm*'i gibi eserlerinin yanı sıra yine Arapça kaleme alınan ve daha yakın tarihli olan Şah Veliyyullah ed-Divlevî'nin (ö. 1176/1762) *el-İnsâf* ve Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin (ö. 1952) *Fikhü ehli'l-Irak* isimli çalışmalarından da yararlanılmıştır. Bunlara ilâveten mesele ile doğrudan alakalı olarak günümüzde yazılan akademik çalışmalardan da istifade edilmiştir. Bu çalışmalara örnek olarak Hüseyin Akgün'ün *Kûfe'de Hadis*, İshak Emin Aktepe'nin *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, Mahfuz Söylemez'in *Bedevîlikten Hadarîliğe*

Kelim' ve 'Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn' Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar", *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (Ocak 2023), 169-175.

Kûfe, Halil İbrahim Turhan'ın *Cerh-Ta'dil İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*, Halit Özkan'ın *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, Mehmet Özşenel'in *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları* ve Metin Yiğit'in *Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet* isimli eserleri zikredilebilir. Tez ile ilgili olduğu düşünülen oryantalist çalışmalara da yeri geldikçe değinilmiştir.

Yakın dönemde Arap dünyasında Muhammed Revvâs Kal'acî (ö. 2014) tarafından kaleme alınan ve Nehaî hakkındaki en geniş çalışma denilebilecek olan *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehaî* isimli eser de tez açısından önemli bir yere sahiptir. Özellikle Kal'acî'nin Nehaî'ye yöneltilen tenkitlere verdiği cevaplar çalışmada tekrar ele alınmak suretiyle değerlendirilmiş ve eserde olmayan başka maddeler de eklenmiştir. Türkiye'de ise Nehaî hakkında hazırlanan dört adet yüksek lisans tezi ve iki adet doktora tezi bulunmakta olup yüksek lisans tezlerinden biri hadis, doktoralar dâhil diğerleri fıkıh alanında tamamlanmıştır. Bunlardan hadis alanında olan 1997 yılında Mehmet Özkul tarafından hazırlanan *İbrahim en-Neha'i ve Hadis İlmindeki Yeri* isimli çalışmadır. Bir yüksek lisans çalışması olması ve nispeten erken sayılabilecek bir dönemde yazılması gibi nedenlerle mesele oldukça genel hatlarıyla ele alınıp detaylara girilmesini gerektiren konular özet sayılabilecek bir şekilde sunulmuştur.

Fıkıh alanında yapılanlardan Sema Özbakış'ın 2019 yılında kaleme aldığı *İbrahim en-Nehaî'nin Aile Hukuku Alanındaki Fikhî Görüşleri* isimli çalışması, tezin adından da anlaşılacağı üzere sadece Nehaî'nin evlilik ve talak konularındaki görüşleri hakkında yazılmıştır. Fıkıh alanındaki bir diğer çalışma olan Zekeriya Erkut'un 2015 yılında yazmış olduğu *İbrahim en-Nehaî'nin İbadetlerle İlgili Fikhî Görüşleri* isimli tezin birinci bölümünde çok muhtasar şekilde Nehaî'nin sünnet hakkındaki görüşlerine yer verilmiş, ikinci bölümde ise namaz, zekât, oruç, hac ve kurban hususlarında Nehaî'nin fetvâları zikredilmiştir. Muhammet Salih Aslan tarafından 2020 yılında tamamlanan *İbrahim en-Nehaî'nin Fıkıh Tarihindeki Yeri ve Hanefî Mezhebine Etkisi* isimli çalışmasında ise ilk dönem Hanefî eserleri bağlamında Nehaî'nin Hanefî fıkına olan etkileri gösterilmeye çalışılmıştır. Doktora tezlerinden biri Abdullah Önder'in 2022 yılında tamamladığı *İbrâhim en-Nehaî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Fıkına Etkisi* isimli çalışmasıdır. Bu tezde Nehaî'nin usûl anlayışında Kur'an, sünnet, icma gibi meselelerin yanı sıra Nehaî'nin Hanefîlerin fetvalarındaki etkileri ve bu fetvaların mukayeseleri gibi meselelere yer verilmektedir. Son olarak 2021 yılında Eyüp Ertan tarafından hazırlanan *İbrahim en-Nehaî ve Ebû Hanîfe'nin Fikhî Görüşlerinin Mukayeseli Analizi* isimli tezde de;

isminden anlaşılaçağı üzere iki âlimin furû‘ meselerlerdeki görüşlerinin karşılaştırılmasına çalışılmış, ayrıca bu iki ismin usûlu ve farkları ortaya konmak istenmiştir.⁴

Çalışmayla alâkalı olabilecek hemen her makale taranmış ve katkısı olabileceğı düşünölenlerden yararlanılmıştır. Hadis ve sünnet ile alâkalı olan terimlerin açıklamaları için daha çok Abdullah Aydınli’nin *Hadis Istılahları Sözlüğü*’nden faydalanılmış olup herhangi bir şahıs, kabile veya şehir ismi hakkında daha detaylı bilgi için *Diyanet İslam Ansiklopedisi*’ne atıf yapılmıştır.

Hoca ve talebelerinin zikredildiğı kısımda daha önce geçen tabakât ve ricâl eserlerinin yanında Ahmed b. Hanbel ve Ali b. Medîni’nin (ö. 234/848-849) *İlel*’leri ve ayrıca suâlât türü çalışmalara da müracaat edilmiştir. Ayrıca hoca veya talebelerden biri hakkında yapılan bir akademik çalışma varsa bu dipnotta belirtilmiştir.

Tezin son iki bölümünde Muhammed Enes Topgöl’ün *İsnâdın Satır Araları ve İsnâdı Okumak* isimli eserlerinin genel muhtevâsından ilham alındığı söylenebilir. Zira bu çalışmalarda seçilen hadis gruplarının isnadları üzerinden elde edilen verilerle bir hadis tarihi okuması yapılmaya çalışılmıştır. Benzer bir yöntem ile oluşturulan son iki bölümde de isnadların tespiti ve değerlendirilmesi ile, ilgili dönemin ve bölgenin hadis tarihi açısından ortaya konulmasına çalışılmıştır. Tezin benzer yönü meselenin açıklığı kavuşturulmasında isnadların önplana çıkarılması; farklılık gösteren yönü ise, ismi geçen eserlerde Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’inde seçilen isnadların ele alınması, tez de ise belli bir şahsın farklı kaynaklardaki rivayetlerinin temel alınmasıdır. Tezdeki kaynak çeşitliliğinin, sonuçların isabeti açısından daha güvenilir sonuçlar ürettiğı düşünülmektedir.

Yine Enes Topgöl ve Ömer Faruk Maden’in beraber kaleme aldıkları “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarası Basra Örneğı” isimli makele, Mustafa Tatlı’nın, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti* ve Bekir Kuzudişli’nin *Hadis Rivayetinde Bağlam* isimli çalışmalarından da istifade edilmiştir. Ayrıca tahammül ve edâ sîgaları hakkındaki bilgiler sâdedinde Ahmet Yücel’in *Hadis Istılahlarının Doğuşu* adlı eseri de konuyla ilgili ilk kez yapılan tespitleriyle tez için ufuk açıcı çalışmalardandır.

İbrâhim en-Nehaî’nin rivayetlerinin tespitinde esas alınan kaynaklar *Kütüb-i Sitte* ve öncesindeki Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe’nin *Musannef*’leri, Ahmed b. Hanbel, Humeydî, Dârimî ve Ebû Dâvûd et-Tayâlisî’nin *Müsned*’leri, Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in

⁴ Eyüp Ertan tarafından hazırlanan bu tezde bir kısım hatalar olduğı tarafımızdan tespit edilmiş olup, hakkında bir değerlendirme yazısı kaleme alınacaktır.

Âsâr'ları, yine İmâm Muhammed'in *Muvatta'* rivayeti ve İmâm Şâfiî'nin *el-Üm* adlı eserleridir. Bu eserlerin her birinde senedinde Nehaî'nin olduğu çok sayıda rivayet bulunmakla beraber özellikle *Musannefler*de bu sayısının daha fazla olduğu söylenebilir. Maktu' olması nedeniyle bu eserlerdeki rivayetlerin önemli bir kısmı konu dışında bırakılmışsa da önemli ölçüde müsned-merfû/mevkuf rivayet barındırmalarından dolayı söz konusu kaynaklar çalışmaya dâhil edilmişlerdir. Hanefî mezhebinin rivayet birikimini aktaran Âsârların yanı sıra, farklı mezheplerin dolayısıyla farklı ekollerin imâmları olan İmâm Mâlik, İmâm Şâfiî ve Ahmed b. Hanbel'in eserleri de Nehaî'nin rivayet ağının tespiti için tercih edilmiştir. Müsned türü eserlerde de merfû hadislerin çoğunlukta olması nedeniyle, bu tür eserler hem tezin sınırları hem de *Kütüb-i Sitte* öncesi rivayet ağlarını görebilmek açısından teze dâhil edilmiştir. *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarıdaki senedlerin birlikte ele alınması bu iki eser grubu arasında bir mukayese imkânı vermesi ve daha doğru sonuçların ortaya konulabilmesi açısından önemlidir. Râvilerin tedlîs açısından durumlarının tespiti noktasında ise İbn Hacer'in *Ta'rîfu ehli't-takdîs* ve Alâî'nin (ö. 761/1359) *Câmi'u't-tahsîl* gibi eserlerinden yararlanılmıştır.

2. İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN HAYATI VE HADİS İLMİNDEKİ YERİ

2.1. İsmi, Doğumu ve Nesebi

Tam adı İbrâhim b. Yezîd b. el-Esved b. Amr b. Rebîa b. Hârîse b. Sa'd b. Mâlik b. en-Nehâ, künyesi Ebû İmrân'dır.⁵ Doğum yılı ile ilgili kaynaklarda farklı tarihler zikredilmekle birlikte rivayetlerin genelinden anlaşılan hicrî 46 yılında doğmuş olduğudur.⁶ Yemen Araplarından Kahtânîler'e⁷ mensup Mezhic kolunun⁸ Nehâ kabilesinden olup aslen Arap olmakla birlikte bazı kaynaklarda mevâliden olduğu zikredilmiştir.⁹ Kabilesi dikkate alındığında ve şeceresindeki isimlere bakıldığında mevâliden olma ihtimali uzak gözükmektedir. Soy

⁵ İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001), 8/388; İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1371/1952), 1/144; Kal'acî bu isim üzerinde tarihçilerin ittifakı olduğunu belirtir. Bk. Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehâî* (Kahire: Matâbiu'l-Hey'eti'l-Mısriyyeti'l-Âmmeti li'l-Kütüb, 1399/1979), 1/15.

⁶ Kelâbâzî, 38 tarihini verirken, İbn Mencûye ise 50 senesini zikretmektedir. Bk. Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed, *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 1/60; Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Muhammed el-İsfahânî, *Ricâlu Sahîh-i Müslim*, thk. Abdullah el-Leysî (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987), 1/47. Vefat tarihinin 96 ve yaşının da 49 olduğu bilgisinin sahih kabul edilmesi de doğum tarihinin 46 yılı olduğunu göstermektedir. Bk. Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman, *Târihu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhiru ve'l-a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003), 2/1052. Ayrıca Hz. Âişe'nin vefat tarihi olan 58 yılından önceki bir tarihte henüz bulûğ çağına girmedeği bir yaşta onunla görüştüğü haber veren rivayetler de dikkate alındığında doğum tarihi hakkındaki bilgilerin tercihe şayan olanının 46 yılı olduğu gözükmektedir ki Kal'acî de bu tarihi kitabında zikretmiştir. (Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehâî*, 1/20). İbrâhim en-Nehâî hakkında hazırlanmış biri hadis alanında yüksek lisans, diğerleri fıkıh alanındaki üçü yüksek lisans ve ikisi doktora tezinde de doğum tarihinin 46 yılı olduğu belirtilmiştir. Bk. Abdullah Önder, İbrâhim en-Nehâî, Fıkıhçılığı ve Hanefî Mezhebine Etkisi (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 48; Eyüp Ertan, İbrahim en-Nehâî ve Ebû Hanîfe'nin Fıkhi Görüşlerinin Mukayeseli Analizi (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 19-20; Mehmet Özkul, *İbrahim en-Nehâî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 23; Sema Özbakış, *İbrahim en-Nehâî'nin Aile Hukuku Alanındaki Fıkhi Görüşleri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 3; Zekerîya Erkut, *İbrahim en-Nehâî'nin İbadetlerle İlgili Fıkhi Görüşleri* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 19. Şükrü Özen de 46 yılını takdim etmiştir. Bk. Şükrü Özen, "Nehâî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/535.

⁷ Kahtânîler hakkında daha geniş bilgi için bk. Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis* (Bursa: Emin Yayınları, 2006), 90.

⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 388. Mezhic hakkında daha geniş bilgi için bk. Casim Avcı, "Mezhic", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/543. Ayrıca Mahfuz Söylemez Güney Arabistan kabilelerinin Hicâz ve doğu Araplarına nispetle daha medenî olduklarını, Kûfedeki Arapların en kültürlü sınıfını bu grubun oluşturduğunu, şehirdeki ilim adamlarının büyük bir kısmının bu kabilelere mensup olduklarını belirtip Mezhic ve onun alt kolu olan Nehâ'yı da bu kabileler arasında saymaktadır. Bk. Mahfuz Söylemez, *Bedevilikten Hadarîliğe Kûfe* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015), 108. Yine Söylemez, Kûfe'nin en ünlü ilim adamlarının tamamına yakınının Nehâ kabilesine mensup olduğunu belirterek, bu kabilenin yetiştirdiği âlimlerin isimlerini vermektedir. Bu isimler için bk. Söylemez, *Kûfe*, 135-137.

⁹ Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybeg, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâvûd – Türkî Mustafa (Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i-Turâsi'l-Arabî, 1420/2000), 6/108; Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Âdil b. Muhammed – Üsâme b. İbrâhim (Kahire: el-Fârûku'l-Hadisîyye li'd-Dıbâi ve'n-Neşr, 1422/2001), 1/319. Mevâlî kelimesi burada Arap olmayan mânasında kullanılmaktadır. Bu kavram ile ilgili daha geniş açıklama için bk. İsmail Yiğit, "Mevâlî", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/424-426.

kütüğünün uzun olmasının ve şeceredeki isimlerin Araplar arasında yaygın olarak kullanılmasının o kişinin Arap olması hususunda bir bilgi verebileceğini söyleyen Harald Motzki (ö. 2019), “velâ” kavramının başlangıçta sosyal bir statüye işaret ettiğini belirtip, bir mevlânın Arap olabileceğini vurgulamaktadır. Bu meyanda o, “Arap mevâlî” kavramını kullanıp İbrâhim en-Nehaî’nin de bu mânadaki bir mevlâya örnek teşkil ettiğini belirtmektedir.¹⁰ Dolayısıyla Nehaî hakkındaki mevlâ kullanımını Motzki’nin işaret ettiği şekilde anlamak daha doğru gözükmemektedir. Bazı kaynaklarda annesinin Alkame b. Kays’ın (ö. 62/682) kız kardeşi olduğu söylenmişse de¹¹ tercih edilen görüş Esved b. Yezîd’in (ö. 75/694) kardeşi olması, dolayısıyla Nehaî’nin dayısının Esved olduğudur.¹² İbn Sa’d, Nehaî’nin 96 senesinde Kûfe’de 49 yaşında vefat ettiğine dair âlimlerin ittifakı olduğunu zikreder.¹³ Genel kabul gören görüş bu olmakla birlikte vefat yaşı ve senesi hakkında farklı tarihler verenler de vardır. Bu bağlamda onun, 57, 58 veya 60 yaşında, hicrî 95 yılında vefat ettiği de söylenmiştir.¹⁴

2.2. İlmî Kişiliği

2.2.1. Yetiştigi ortam

2.2.1.1. Kûfe

Kûfe, Hz. Ömer’in (ö. 23/644) talimatıyla 17/638 yılında Sa’d b. Ebî Vakkâs (ö. 55/675) tarafından Hîre ve Bâbil’e yakın bir bölgeye kuruldu.¹⁵ Kurulduğu konum gereği çok farklı

Harald Motzki, “Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukuku’nun Gelişimindeki Rolü”, çev. Mustafa Öztürk, *Marife Dergisi*, 1/2 (2001), 165-172.

¹¹ İbn Hibbân, Ebû Hâtım Muhammed b. Hibbân el-Bustî, *Kitâbü’s-sikât* (Haydarâbâd: Matbaa Meclis-i Dâirati’l-Osmaniyye, 1393/1973), 4/8.

¹² Mizzî, Ebu’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdîrahmân, *Tehzîbü’l-Kemâl fî esmâi’r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1403/1983), 2/234; İbn Hallikân, Ebu’l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed, *Vefeyâtü’l-a’yân ve enbâü ebnâi’z-zamân*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru Sâdır, 1388/1968), 1/25.

¹³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/401. Ayrıca bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/1052; İbn Hallikân, *Vefeyâtü’l-a’yân*, 1/25.

¹⁴ Farklı yaş ve tarihler için bk. Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî, *Kitâbü’l-ilel ve ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Vasîyullah b. Muhammed Abbâs (Riyad: Dâru’l-Hânî, 1422/2001), 2(4)/300; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/1052; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, thk. Me’mun es-Sâgarî (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1402/1982), 4/525; Ebu’l-Hasen Ali b. Medînî, *el-İlel*, thk. Muhammed Mustafa el-A’zamî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1400/1980), 74; Ebû Zekerîyyâ Yahyâ b. Maîn, *Ma’rifetü’r-ricâl*, thk. Muhammed Mutî’ el-Hâfız – Gazve Büder (Dimaşk: Matbûâtü Mecma’i’l-Lugati’l-Arabiyye, 1405/1985), 2/136.

¹⁵ Söylemez, *Kûfe*, 25. Kûfe’nin bu bölgede kurulması ile ilgili olarak Mahfuz Söylemez üç neden saymakta ve şunları kaydetmektedir: “Bu nedenlerden birincisi şehrin kurulduğu bölgenin yapılacak seferler için stratejik bir konuma sahip olmasıydı. İkincisi ise fetihler ile birlikte İslam devletinin tabiiyetine geçen farklı etnik kökenlere sahip, birçoğunun da devlet talebi bulunan insanların yoğun olarak bu bölgede yaşamasıdır. Üçüncü neden ise yörenin zengin tarım havzasına sahip olması ve ticarî güzergâhın da bu bölgeden geçiyor olmasıdır”. Söylemez, *Kûfe*, 25. Ayrıca Kûfe’nin konumu ile alakalı olarak Hüseyin Kahraman “Kûfe, Bizans’ın baskıları

kültür ve inançları bünyesinden barındıran Kûfe,¹⁶ ilk yıllarından itibaren birçok sahâbenin yerleştiği bir şehir haline gelmiş, nitekim Hz. Ali (ö. 40/661) Kûfe’yi hilâfet merkezi olarak belirlemiştir.¹⁷ Buraya yerleşen Arapların çoğunluğunu ise Yemenli Mezhic, Himyer, Hemdân, Kinde ve Becîle kabilelerinin oluşturduğu belirtilmektedir ki¹⁸ Nehaî’nin Mezhic’den olduğu yukarıda zikredilmişti. Kûfe’de her kabilenin kendine ait mahallesi ve mezarlığı olduğu gibi mescidinin de bulunduğu belirtilmiştir.¹⁹ Ancak burada Kûfe’nin, Mekke ve Medine gibi saf bir Arap şehri olmadığı akılda tutulmalıdır.²⁰

Selmân-ı Fârisî’nin (ö. 36/656) “İslâm’ın ve Müslümanların kubbesidir.”²¹ şeklinde tavsif ettiği Kûfe, Kal’acî’nin belirttiği üzere Nehaî’nin doğduğu yıllarda bir ilim merkezi haline gelmiş, orada yaşayan sahâbenin de etkisiyle âlim veya talebe birçok kişinin ilgisini çekmiş ve bu vesileyle şehirde ilmî bir ortam oluşmuştur.²² Hz. Ali’nin “Yemin olsun ki Hicâz ehliyle olduğu gibi Kûfe ehliyle de Allah’ın dinine yardım olunuyor”²³ dediği Kûfe’de yaşayan çok sayıdaki sahâbeyle birlikte özellikle Abdullah b. Mes’ûd’un (ö. 32/652-653) yetiştirdiği talebeler vasıtasıyla Irak ve daha özelde ise Kûfe’de ilim yaygınlık kazanmıştır.²⁴ Yine İmâm Mâlik bir

neticesinde doğuya göç etmek zorunda kalan Nastûrî Hristiyanların en çok tercih ettiği yerleşim yeri olan Hîre ile bir zamanlar Yahûdî ilim dünyasının merkezi konumunda olan Bâbil’in hemen yanı başına ve onların kültürel mirası üzerine inşa edilmiştir.” demektedir. Bk. Hüseyin Kahraman, “Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvilerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri –Kûfe Örneği–”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2005), 54.

¹⁶ Adem Çiftçi, “Hz. Ömer’in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vâhid ve İstihsan Örneği)”, *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*, ed. Ali Aksu (Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018), 3/111. Aynı yerde Çiftçi, bu farklılıkların bir sonucu olarak Kûfe’de problemlerin daha karmaşık olduğunu vurgulamakta, burada sahih sünnet malzemesinin az, uydurma rivayetlerin fazla olmasından dolayı meselelere re’y eksenli çözümler bulunmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Ancak re’y kullanımının sahâbe döneminde de izleri bulunduğundan meseleye sadece bu yönden bakmak, konunun eksik ve hatta yanlış anlaşılmasına sebebiyet verebilmektedir. Zira sahih sünnet malzemesinin çok, uydurmaların ise hiç olmadığı sahâbe asrında bile ehl-i re’y’in önderliğini yapan ve re’y kullanımının ilk örneklerini ortaya koyan Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes’ûd gibi sahâbiler bulumaktaydı.

¹⁷ Abdülmecîd Mahmud Abdülmecîd, *el-İttihâcâtü’l-fıkhiyye inde ashâbi’l-hadis fi’l-karni’s-sâlisi’l-hicrî* (Kahire: Mektebetü’l-Hâncî, 1399/1979), 33.

¹⁸ Kahraman, “Hadis Râvilerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri”, 47.

¹⁹ Söylemez, *Kûfe*, 63. Ayrıca Nehaî’nin Hayy mescidinde bir halkası olduğu ve orada ders verdiği de belirtilmiştir. Bk. Söylemez, *Kûfe*, 137.

²⁰ Söylemez, *Kûfe*, 107.

²¹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/129.

²² Kal’acî, *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehaî*, 1/22. Bu teveccühün oluşmasında Kûfe’nin coğrafi konumu, hac güzergâhında bulunuşu ve bir ticaret merkezi haline dönüşmesi gibi sebeplerin de bulunduğu söylenmiştir. Bk. Ali Yüksek, “İslam Hukuk Tarihinde Kûfe’nin Yeri”, *Turkish Studies* 9/5 (Bahar 2014), 2168.

²³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/128-129.

²⁴ İbn Kayyim, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekir el-Hanbelî, *İ’lâmü’l-muvakkûn ‘an rabbi’l-âlemîn*, thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan (Cidde: Dâru İbni’l-Cevzî, 1423/2003), 2/38.

soruya verdiği cevap üzerine, Şamlıların bu hususta kendisine muhalefet ettikleri söylenince, “Şamlılar ne zaman bu ilmî seviyeye yükseldi ki! Bu seviyede ancak Medine ve Kûfe ehli bulunmaktadır.”²⁵ diyerek bölgenin ilmî konumunu ortaya koymuştur. Bekir Kuzudişli *Hadis Tarihi* isimli eserinde sahâbenin dağıldıkları ilim merkezleri ile ilgili bir tablo paylaştıktan sonra şu tespitlerde bulunmuştur:

Bu tabloda dikkat çeken en önemli unsur, söz konusu dönemdeki bütün İslâm coğrafyasında en yoğun ve meşhur âlimlerin Hicaz ve Irak bölgesinde toplanmalarıdır. Gerçekten de bu iki bölgede yaşayan sahâbiler ve sonrasındaki âlimler bölgelerinin ilim ve anlayışlarına önemli katkılarda bulunmuşlar ve her iki bölge arasında bazı farklılıkların oluşmasına vesile olmuşlardır... Ehl-i hadis ve Ehl-i re'y terimleri yerleşmeden önce Ehl-i hadis anlayışını temsilen Hicaz; Ehl-i re'y'i anlatmak içinse Irak ekolü denmesi bu durumu yansıtmaktadır. Mısır, Suriye bölgesi gibi diğer ilim merkezleri ise daha az meşhur olmuş ve ilme yukarıdaki iki bölge kadar etki edememişlerdir. Neticede Hicaz bölgesi ile Irak bölgesinin İslâm dünyasında iki ana akımı temsil ettiği akılda tutulmalıdır.²⁶

Irak ve daha özel de ise Kûfe, hadis uydurmacılığının yoğun olması bakımından da önemli bir merkezdir. Yeni kurulan bir şehir olması hasebiyle çok farklı sosyal ve dinî yapıları bünyesinde bulundurması ve özellikle bu dinî yapıların kendilerine bir meşruiyet zemini aramaları neticesinde giderek artan bu uydurma faaliyetlerinden şikâyet eden Zührî (ö. 124/742) “Şu doğu bölgesinden (Irak) bilip tanımadığımız birtakım rivayetler gelmeseydi, hadis yazmaz ve buna izin de vermezdim.”²⁷ diyerek bölgedeki duruma dikkat çekmiştir. Bunun bir neticesi olarak ulemâ sadece tanıdıkları ve hadis ilmi açısından elverişli gördükleri kişilerden rivayette bulunma yoluna gitmiş²⁸ ve bu da ilgili âlimin metodu çerçevesinde ekollerin meseleyi ele alışını ve usûlünü şekillendirmiştir.

Zührî'nin yukarıda zikredilen tavrından da anlaşılacağı üzere Hicâz âlimlerinin Irak bölgesindeki rivayetlere karşı temkinli oldukları görülmektedir. Bunun sebebi olarak da Hz. Ali ve Hz. Hüseyin'in (ö. 61/680) bu bölgede şehit edilmesi, hadis rivayetinde güvensizlik ortamının oluşması ve Muhtâr es-Sekafî (ö. 67/687) döneminde hadis uydurmanın sistemli hale gelmesi gibi unsurlar zikredilmiştir.²⁹ Buna, Resûlullah (s.a.v) döneminde rastlanmayan farklı

²⁵ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, thk. Ebû Eşbâl ez-Züheyri (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994), 2/1109.

²⁶ Bekir Kuzudişli, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017), 73.

²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *Takyîdu'l-ilm*, thk. Saîd Abdulgaffâr Ali (Kahire: Dâru'l-İstikâme, 1429/2008), 138-139.

²⁸ Bu konuda Muhammed b. Sîrîn'in şu sözü konuyu özetlemektedir: “Önceleri isnad sormazlardı. Ne zaman ki fitne zuhur etti (hadis aldığımız) kişilerin isimlerini zikredin demeye başladılar. Ehl-i sünnet olanların hadisleri alındı, Ehl-i bid'at olanların ki ise terkedildi.” Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyetü'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Te'sil, 1435/2014), Mukaddime/315.

²⁹ Bekir Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2020), 262. Muhammed Acâc el-Hatîb de Medine ehlinin Irak bölgesi rivayetlerine ihtiyatla yaklaştıklarını çünkü uydurma rivayetlerin en fazla bu

itikadı fırkaların henüz İslâm'ın ilk yüzyılında Emevîler döneminde bu bölgede çıkmış olması da eklenebilir.³⁰

2.2.1.2. Kûfe'de bulunan sahâbîler

Kûfe'nin kurulmasının ardından başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere pek çok sahâbî bu bölgeye gelmiştir. Konuyla ilgili rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Ömer, İbn Mes'ûd'un yanında kalmasını arzu ettiği halde onun Kûfe'ye yerleşmesini istemiştir. Nitekim o, Kûfe ehline yazdığı bir mektupta onlara Abdullah b. Mes'ûd'u muallim olarak gönderdiğini ve böyle yaparak da onları kendi nefesine tercih ettiğini söylemektedir.³¹ Böylelikle Hz. Ömer'in Kûfe'ye ayrı bir önem verdiği, orada İslâmî ilimlerin yerleşmesi adına böyle bir yola başvurduğu anlaşılmaktadır. İbn Mes'ûd'un Kûfe'ye gönderilmesinin sebebi olarak Hz. Ömer'in hilâfetinin sonlarına doğru fetihlerdeki yavaşlamadan dolayı Kûfe'de problemlerin baş gösterdiği, Hz. Ömer'in bu durumun dinî cehaletten kaynaklandığını düşünmesi ve bu sebeple Abdullah b. Mes'ûd'u din ilimlerini öğretmek amacıyla Kûfe'ye gönderdiği söylenmiştir.³²

Ayrıca Nehaî şecere ashâbından 300, Bedir ashâbından ise yetmiş kişinin buraya yerleştiğini belirtmektedir.³³ Hüseyin Akgün de Kûfe'de tespit ettiği sahâbe sayısının 299 olduğunu söylemektedir.³⁴ İbn Sa'd *Tabakât* isimli eserinde Kûfe'ye yerleşen 150'den fazla sahâbî ismi zikreder.³⁵ Konuyla ilgili olarak Hüseyin Kahraman şu değerlendirmeyi yapmaktadır:

Şüphesiz bu sahâbîler, başta Hz. Peygamber'den işittikleri olmak üzere sahip oldukları bilgi ve kültürü de Kûfe'ye getirmiş, bu birikimi gerek bizzat tatbik ve gerekse nakil yoluyla tâliplerine intikâl ettirmiştir. Böylece başta İbn Mes'ûd ve Hz. Ali olmak üzere bu sahâbîler Kûfe'de birer ekol haline gelen fıkıh, tefsir ve kıraat çalışmalarının temellerini atmışlardır.³⁶

Burada en fazla öne çıkan sahâbî hiç şüphesiz Abdullah b. Mes'ûd'dur. Nitekim İbn Kayyim (ö. 751/1350) din, fıkıh ve ilmin ümmet arasında Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665), Abdullah b. Ömer (ö. 73/693) ve Abdullah b. Abbâs'ın (ö. 68/688) talebeleri vasıtasıyla

bölgeden çıktığını belirtmektedir. Bk. Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne kable't-tedvîn* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1427/2002), 128.

³⁰ Kal'acî, *Mevsûatü fikhî İbrahîm en-Nehaî*, 1/71.

³¹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/130.

³² Söylemez, *Kûfe*, 26.

³³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/132.

³⁴ Hüseyin Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası* (Hicrî İlk 150 Yıl) (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2019), 87.

³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/134-187.

³⁶ Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 242.

yayıldığını belirtmiş, bunlardan Irak ehlinin ilminin İbn Mes'ûd'dan geldiğini zikretmiştir.³⁷ Kal'acî ise bu şekildeki keskin bir ayırmadan ziyade bu dört sahâbînin hepsinin Irak'ın ilmî gelişiminde katkısı olduğunu şu sözlerle dile getirmektedir:

Bence, Irak bu dört zatın ilminden de büyük pay sahibidir. Abdullah b. Mes'ûd Irak'ın tartışmasız üstadıdır. Zeyd b. Sâbit'in ilmi Irak'a mevlâsı olan Hasan Basrî ve Zeyd'in yanında yetişen Muhammed b. Sîrîn tarafından intikâl etti. İbn Ömer'in ilmi, Irak'a seyahat edip orada bir müddet bulunan talebesi Urve b. Zübeyr tarafından ulaştı. İbn Abbâs'a gelince, Iraklılar onu tanıyorlardı çünkü o, orada bir müddet bulunmuştu. O, Irak'a geldiğinde ilmini tedvin ettiği deve yükü kitaplarını da yanında taşımıştı.³⁸

Kûfe'deki ilmî hareketliliğin başlangıcını anlamak açısından Abdullah b. Mes'ûd'a biraz daha yakından bakılması gerekmektedir. Zira onun ilim açısından konumunu bilmek Kûfe ehli üzerindeki etkisini anlama noktasında yardımcı olacaktır. Bu bağlamda Şa'bî, Resûlullah'ın (s.a.v) ashâbı içinde ilmin altı kişiden alınacağını söylemiş ve bu isimler arasında İbn Mes'ûd'u da zikretmiştir. Yine Mesrûk b. Ecda' (ö. 63/683), Resûlullah'ın (s.a.v) sahâbesi içinde yolundan gidilen ve fetvasıyla fetva verilen üç kişi bulunduğunu, bunların Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbâs olduğunu belirtmiştir.³⁹ Ayrıca Taberî de (ö. 310/923) sahâbe içinde sadece İbn Mes'ûd'un fetvalarının yazıya geçirildiğini söylemektedir.⁴⁰

Kendisini tamamen ilme vakfeden İbn Mes'ûd'un talebelerinin hem sayı hem de nitelik olarak diğerlerinden üstün olduğu söylenmiştir.⁴¹ Nitekim o, Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda', Abîde es-Selmânî (ö. 72/691) ve Amr b. Şurahbîl (ö. 63/683) gibi birçok büyük tâbiî imâmını yetiştirmiş ve bu talebeler vasıtasıyla onun ilmi ve metodu Irak bölgesinde ve daha özelde ise Kûfe'de yaygınlık kazanmıştır.

Abdullah b. Mes'ûd'un rivayet ettiği hadisler hemen bütün hadis musannefâtında bulunmakla birlikte, onun hadis nakletme hususunda ihtiyatlı olduğu ve bir ihtiyaç olmadıkça rivayetten kaçındığı söylenebilir. Onun böyle davranmasında bulunduğu çevrenin ve fitne sonrasında hadis rivayetine ihtiyacın arttığı dönemden önce vefat etmesinin etkisi olduğu söylenmiştir. İbn

³⁷ İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-Muvakkîn*, 2/38.

³⁸ Kal'acî, *Mevsûatü fikhi İbrâhim en-Nehâî*, 1/73-74.

³⁹ Ali b. Medîni, *el-İlel*, 41-42.

⁴⁰ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fıkhü ehli'l-İrak ve hadisühüm*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 1422/2002), 43.

⁴¹ İsmail Cerrahoğlu, "Abdullah b. Mes'ûd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/117.

Mes'ûd'un bu tavrının öğrencilerine de yansıdığı, onların daha çok fetva vermekle öne çıkıp, hadis rivayetini nispeten daha az yaptıkları belirtilmiştir.⁴²

Netice itibariyle Kûfe'yi ilmî açıdan bu kadar kıymetli kılan unsur şüphesiz bu kadar fazla sayıda sahâbînin bölgeye gösterdiği ilgidir. Zira Nebevî ilmin taşıyıcısı olan sahâbe, gittikleri coğrafyalara bu ilmi miras bırakarak oralarda İslâm'ın nesilden nesile devam etmesini sağlayacak bir görevi yerine getirmişlerdir. Farklı şehirlere giden sahâbenin her birinin ilmî seviyesinin aynı olmaması, Resûlullah (s.a.v) ile beraber geçirdikleri zaman dilimlerinin farklı olması ve fıkıh anlayışlarındaki ayrışmalar, bulundukları şehirlerdeki farklı fikhî ekollerin oluşmasının temel nedeni olmuştur. Bu noktada Kûfe ehlinin ilminin temel dayanak noktasını Abdullah b. Mes'ûd oluşturmaktadır.

2.2.1.3. Kûfe'de hadis

Kûfe'de, sahâbe neslinden itibaren diğer ilimlerle birlikte hadis ilminde de gelişmeler devam etmekteydi. Öyle ki Enes b. Sîrîn (ö. 82/701), Kûfe'ye geldiğini ve orada hadis talep eden dört bin, fıkıhla iştigal eden ise dört yüz kişi gördüğünü söylemektedir.⁴³ İslâm'ın ilk asrı olması dikkate alındığında bu rakamlar, Kûfe'deki ilmî hareketliliğin oldukça yüksek olduğunu göstermektedir. Bu ilmî hareket diğer ilimlerde olduğu gibi hadis alanında da katlanarak devam etmiş öyle ki Affân b. Müslim (ö. 220/835) Kûfe'ye gelip orada dört ay kaldığını, eğer istese yüz bin hadis yazabileceğini ancak elli bin hadisle yetinip bunları da sadece imlâ yoluyla aldığını aktarmıştır.⁴⁴

Kûfe kurulurken ilk olarak mescid yerinin tespit edildiği söylenmiş,⁴⁵ ilerleyen zamanlarda her kabilenin kendine ait birer mescid inşa ettikleri belirtilmiştir.⁴⁶ Dönemin ruhuna uygun olarak ilim öğrenim ve öğretimi daha çok mescidlerde sürdürülmüş, örneğin Nehaî'nin Hayy Mescidi'nde bir halkası olup orada ders verdiği nakledilmiştir.⁴⁷ İbrâhim et-Teymî de (ö. 92/710-711); “Şu mescidimizde Abdullah'ın ashâbından altmış şeyhe yetiştirdim. En küçükleri el-

⁴² Mustafa Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 117.

⁴³ Râmezhürmüzî, Ebû Muhammed b. Hallâd, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1391/1971), 560.

⁴⁴ Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 559. İmlâ kavramıyla ilgili olarak bk. Abdullah Aydın, “İmlâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/225-226.

⁴⁵ Mahfuz Söylemez bu mescidin 17/637 yılında İranlı mimar Rozbih b. Bozorgmehr tarafından inşa edildiğini ve mescidin şehrin merkezinde ve basit bir mimariyle yapıldığını söylemektedir. Bk. Söylemez, *Kûfe*, 40.

⁴⁶ Söylemez, *Kûfe*, 63.

⁴⁷ Söylemez, *Kûfe*, 137.

Hâris b. Süveyd (ö. 71/690) idi.”⁴⁸ derken hicrî I. asırda Kûfe mescidlerindeki âlim yoğunluğuna, dolayısıyla bu mekânlardaki ilmî hareketliliğe işaret etmektedir. Yine İsmâil b. Ebî Hâlid’den (ö. 146/763) nakledilen “Şa‘bî, Ebu’d-Duhâ (Müslim b. Sabîh) (ö. 100/718), İbrâhim ve ashâbımız mescidde toplanıp hadis müzâkere ederlerdi.”⁴⁹ sözü ilgili dönemde Kûfe’deki eğitim-öğretim faaliyetlerinde mescidin yerini göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

Hadis ilminin temellerinin atıldığı bölgelerden biri olan Kûfe’de ikinci asırdan itibaren kitap telifi de hız kazanmıştır. Örneğin Mu‘temir b. Süleymân (ö. 187/803), Kûfe’ye kitaplar satın almaya gittiğini ve o sırada babası Süleymân b. Tarhân’ın (ö. 143/761) kendisine ilmi yazması yönünde bir mektup gönderdiğini söylemektedir.⁵⁰ Basralı olan Mu‘temir’in kitap satın almak için Kûfe’de bulunması ve Süleymân’ın vefat tarihi dikkate alındığında ikinci asrın ilk yarısında Kûfe’deki bu telif hareketliliği fark edilecektir. Hüseyin Kahraman’ın ifadesine göre telifte bulunmuş hadisçiler sıralamasında Kûfe tüm İslâm toplumu içinde Bağdat ve Basra’dan sonra üçüncü sırayı almıştır. Kahraman, devamla şu bilgileri vermektedir:

I/VII. asrın sonları ile II/VIII. asrın başlarında Âmir eş-Şa‘bî’nin (103/721) el-Meğâzî, el-Ferâiz, el-Kifâye fi’l-İbâdeti ve’t-Tâ‘a ve Ebû İshâk es-Sebîî’nin (127/745) el-Meğâzî isimli eserleri ile ortaya çıkmaya başlayan Kûfe hadisçiliğinin ürünleri, Zâide b. Kudâme’nin (161/778) Kitâbu’s-Sünen, Kitâbu’t-Tefsir, Kitâbu’l-Kırâat, Kitâbu’z-Zühd ve Kitâbu’l-Menâkıb ve Süfyân es-Sevrî’nin (161/778) el-Câmiu’l-Kebîr, el-Câmiu’s-Sağîr, et-Tefsîr, el-Ferâiz, el-İ’tikâd, Âdab isimli çalışmaları ile en verimli dönemine ulaşmıştır... Hadis ilminin klasik eserleri olan müsned, sünen, câmi ve musannef türü eserlerin çokluğu açısından ise Kûfe, Bağdat’ın hemen ardından ikinci sırada yer almıştır... Bütün bu veriler Kûfe’nin bütün İslâm toplumu içinde ulaştığı hadis bilgi ve kültürünün boyutlarını ortaya koymaktadır.⁵¹

Kûfe’nin kozmopolit yapısı gereği hicrî I. asırdan itibaren bölgede ricâl tenkidinin başladığı ve giderek ivmelendiği söylenebilir. Daha önce zikredildiği üzere uydurma faaliyetlerinin yoğun olduğu bir coğrafya olan Kûfe’de bunun bir sonucu olarak ricâl tenkidinin ortaya çıkması ve gelişmesi beklenen bir durumdur. Bununla ilgili olarak Halil İbrahim Turhan ricâl tenkidinde bulunan tâbiûn âlimlerinin listesini bir tablo olarak vermiş ve şu sonuçlara ulaşmıştır:

Tablodaki bilgilere dayanarak söz konusu tabakada cerh-ta‘dîl faaliyetlerinin dönemin önemli ilim merkezlerinden Kûfe (13 âlim), Medîne (7 âlim) ve Basra (6 âlim) şehirlerinde yoğunlaştığı anlaşılmaktadır... Muhtelif etnik unsurların birbirine karıştığı ve birçok fikri hareketlerin ortaya

⁴⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/456.

⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 2/144.

⁵⁰ Hatîb el-Bağdadî, *Takyîdü’l-ilm*, 145.

⁵¹ Kahraman, *Kûfe’de Hadis*, s. 394-395.

çıkıldığı bir bölge olan ve uydurma hadislerin çıkış bölgesi olarak zikredilen Irak'ta ise cerh-ta'dîl faaliyetlerinde bulunan âlimlerin yoğun olduğu görülmektedir.⁵²

Kûfeli büyük tâbiûn tabakasına mensup âlimler, daha çok Abdullah b. Mes'ûd etrafında şekillenen ilim havzasından istifade etmiş, böylelikle Kûfe ilmî ilerleyişini diğer bölgelere nispetle kendi içinde tamamlamıştır. Ancak bu durum onların diğer bölgelerdeki âlimlerden tamamen kopuk oldukları anlamına gelmemektedir.⁵³ Bu bağlamda örneğin hadis eserlerinde Esved b. Yezîd'in Hz. Âişe'den (ö. 58/678) bir hayli rivayeti olduğu görülmektedir. Kûfeli âlimlerin diğer bölgelerdeki âlimlere göre daha az rihle yaptığı belirtilmiş, bunun sebebi olarak da Kûfe'nin kendi içindeki ilmî yetkinliğe sahip olması gösterilmiştir.⁵⁴

2.2.2. Fikri temelleri

İbrâhim en-Nehaî, Kûfe'de başta Abdullah b. Mes'ûd olmak üzere birçok sahâbînin yetiştirmiş olduğu büyük tabiîler tabakasının en büyük mirasçılarından biridir. Sahâbeye direkt talebeliği bulunmasa da Alkame ve Esved gibi isimlerin yanında büyümüş, sadece fıkıh ve hadis alanında değil, örneğin kıraat eğitimi noktasında da onların tedrisatından geçmiştir.⁵⁵ Alkame'nin, diğer talebelerine kıyasla İbn Mes'ûd'a tarz ve uslûb noktasında daha çok benzemesi gibi Nehaî'nin de Alkame'ye aynı oranda benzediği söylenmiştir.⁵⁶ Dolayısıyla onun fikri temellerinin büyük ölçüde bu iki zata dayandığı söylenebilir. Mehmet Özşenel de; "Nehaî, hadisleri anlama ve değerlendirmede üstadları Alkame ve Esved vasıtasıyla İbn Mes'ûd, Hz. Ömer gibi sahâbîlerden aldığı usûlleri kullanıyordu."⁵⁷ diyerek bu durumu özetlemiştir.

Nehaî'nin ilminin dayanak noktası elbette sadece İbn Mes'ûd değildir. O, fıkıh cihetinden İbn Mes'ûd'a yakınlığı ile bilinen Hz. Ömer ve yine Kûfe ekolü üzerinde etkili olmuş olan Hz. Ali gibi sahâbîlerin de ilmine varis olmuştur.⁵⁸ Şâh Veliyyullah ed-Dihlevî (ö. 1176/1762), sahâbenin fikhî ihtilâflarını ve tâbiûn ulemasının kendi durumlarına göre onlardan ilim aldığını, buna bağlı olarak da her bölgenin ilmî önderleri bulunduğunu, Kûfe'nin imâmının Nehaî

⁵² Halil İbrahim Turhan, *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014), 41.

⁵³ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 162.

⁵⁴ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 162. Tatlı, Kûfe'nin, Medine'nin ardından kendisine en fazla rihle yapılan şehir olduğunu da belirtmektedir. Bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 508.

⁵⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1054.

⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/303.

⁵⁷ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları 2015), 115.

⁵⁸ İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı* (İstanbul: İnsan Yayınları 2008), 99.

olduğunu aktardıktan sonra; “Saîd b. Müseyyeb (ö. 94/713), İbrâhim en-Nehaî ve benzeri kişiler fikhın bütün bâblarını bir araya getirdiler. Onların her konu için selef âlimlerinden aldıkları usûller vardı... İbrâhim ve ashâbı, fikhî konularda Abdullah b. Mes‘ûd ve ashâbını insanların en üstünü kabul ediyorlardı.”⁵⁹ tespitinde bulunmuştur.

Nehaî’nin, Abdullah b. Mes‘ûd dışında, Kûfe’de ikâmet etmeyen Abdullah b. Ömer (ö. 73/693), Abdullah b. Abbâs, Abdullah b. Amr (ö. 65/685-685), Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697), Nu‘mân b. Beşîr (ö. 64/684) ve Ebû Hüreyre (ö. 58/678) gibi sahâbeden de ilim aldığı söylenmiştir.⁶⁰ Nehaî’nin sahâbeyle direkt teması olmadığı için bu ilimleri doğrudan değil, ismi geçen sahâbeyle talebelik etmiş olan çeşitli hocaları vasıtasıyla edindiği anlaşılmaktadır. Ancak yine de fikrî temellerinin zeminini Abdullah b. Mes‘ûd’dan aktarılan Kûfe ilim geleneği oluşturmaktadır. Bu konuyla alâkalı olarak Ali b. Medîni şunları kaydetmektedir:

Abdullah b. Mes‘ûd’un ashâbının yolunu ve mezhebini Kûfe ehlinde en iyi bilenler İbrâhim en-Nehaî ve Şa‘bî idi. Şu kadar var ki Şa‘bî, Mesrûk’un yolunu takip ederek Hz. Ali, Medine ehli ve diğer başka bölgelerin de rivayetlerini alıyordu. İbrâhim ise İbn Mes‘ûd’un ashâbının yolundan gitti (Dolayısıyla çoğunlukla Kûfe’nin ilmî birikimiyle yetindi).⁶¹

Şah Veliyyullah ed-Dihlevî ise Nehaî’nin ilim kaynaklarından bahsederken şunları söylemektedir:

Onun (Nehaî) mezhebinin temelleri Abdullah b. Mes‘ûd ve Hz. Ali’nin fetvâları, yine Hz. Ali, Şüreyh (ö. 80/699) ve diğer Kûfe kâdılarının hükümlerine dayanmaktadır. O, Allah’ın kendisine nâsib ettiği kadarıyla bunları bir araya getirmiş, sonrasında bu malzeme üzerinde Medine ehlinin kendi bölgelerindeki rivayet malzemesi üzerinde çalıştıkları gibi çalışmış, tahrîc etmiş ve böylece her bâba ilişkin fikhî mesâilin bir hülâsasını elde etmiştir.⁶²

Netice itibarıyla Nehaî, diğer ilimlerle birlikte hadis ilminin de son derece yoğun olarak icra edildiği bir ortamda, hadiste otorite olan ve bir kısım sahâbenin bizzat talebeliğini yapmış hocaların ilim halkalarında yetişmiştir. Bu hocaların en başında rivayetlerinin büyük kısmını kendilerinden aldığı Alkame b. Kays ve Esved b. Yezîd gelmektedir.⁶³ Şa‘bî, Nehaî’nin fikh ile iştigal eden bir evde yetiştiğini, onlardan bu ilmi aldıktan sonra kendi meclislerine katılıp en

⁵⁹ Şah Veliyyullâh ed-Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn, *el-İnsâf fi beyâni esbâbi’l-ihtilâf*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Beyrut: Dâru’n-Nefâis, 1403/1983), 31-32.

⁶⁰ Ahmet Yaman, “Abdullah b. Mes‘ûd’un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü”, *Marife Dergisi* 4/2 (Eylül 2004), 24.

⁶¹ Ali b. Medîni, *el-İlâel*, 46.

⁶² Dihlevî, *Hucetullahi’l-Bâliğa*, thk. Es-Seyyid Sâbık (Dâru’l-Cîl, 1426/2005), 1/248.

⁶³ İleride “Hocaları” kısmında detaylı bilgi verilecektir.

seçkin hadislerini aldığını sonra bu hadisleri öğrendiği fıkıh ilmi ile birleştirdiğini söyleyerek “Kim onun gibi olabildi.” demektedir.⁶⁴

2.3. Hakkındaki Görüşleri

2.3.1. Olumlu görüşler

İbrâhim en-Nehaî gerek hayattayken gerekse sonraki dönemlerde, bulunduğu çevrede ve diğer muhitlerde birçok âlimin hakkında konuştuğu önemli bir şahsiyettir. Hakkında dile getirilen görüşlerden büyük çoğunluğu olumlu, bir kısmı ise eleştirel mahiyettedir. Yaşadığı dönemde sadece Kûfe’nin değil⁶⁵ bütün Irak’ın fakihî⁶⁶ olarak tarif edilen Nehaî aynı zamanda sâlih ve müttaki bir zat olarak nitelenmiş,⁶⁷ şahsî olarak kimseyle tartışmaya girmediği,⁶⁸ şöhretten sakındığı ve kendisine bir şey sorulmadan konuşmadığı kaynaklarda zikredilmiştir.⁶⁹

Ahmed b. Hanbel, Nehaî’yi zeki, hâfız⁷⁰ ve sâhibu sünne (sünneti bilen)⁷¹ olarak nitelerken, A’meş (ö. 148/765) işittiği bir hadisin mânasını bilemediği zaman İbrâhim’e gittiğini ve onun ilgili hadisi kendisine açıkladığını belirtip, “İbrâhim hadis sarrafıydı.”⁷² diyerek onun hadis ilmideki konumuna işaret etmiştir. Yine çağdaşı Şa’bî, Nehaî’nin vefatını duyduğu zaman “İnsanların en fakihini defnettiniz.” demiş, bunun üzerine kendisine Hasan Basrî’den (ö. 110/728) de mi daha fakih olduğu sorulunca, Hasan’dan ve hatta bütün ehl-i Basra’dan, ehl-i

⁶⁴ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhim b. Alî eş-Şirâzî, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1390/1970), 82.

⁶⁵ Mizzî, Nehaî’yi Kûfe ehlinin fakihî olarak tanımlamaktadır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/234.

⁶⁶ Safedî, *el-Vâfi bi'l-vefeyât*, 6/108.

⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/327.

⁶⁸ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/391-393.

⁶⁹ Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988) 4/219-226.

⁷⁰ Buradaki “hâfız” kelimesini sözlük anlamından ziyade o dönemde daha çok ma’ruf olan hadis hâfızı şeklinde anlamak daha doğru gözükmektedir.

⁷¹ Bu terimin anlamı için bk. Abdullah Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 265. Sâhibu sünne kavramının, râvinin bid’atçı olmadığı yani ehl-i sünnet olduğunu vurgulamak için kullanıldığı ricâl eserlerinde görülmektedir. Örneğin Ebû Bekir b. Ayyâs; “Sâhibu sünnet vefat ettiği zaman Allah onun zikrini yaşatır ama sâhibu bid’at öldüğünde hatırlanmaz.” diyerek açıkça bu terimi ehl-i sünnet mânasında kullanmıştır. Bk. Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ, *el-Câmi’u'l-kebir*, thk. Şuayb el-Arnâvûd - Saîd el-Lahhâm (Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), 6/444. Diğer örnekler için bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/59; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. İbrâhim ez-Zeybak – Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995), 2/302.

⁷² Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/1053.

Kûfe'den, ehl-i Şam ve ehl-i Hicâz'dan da daha fakih olduğunu belirterek Nehaî'nin ilmî üstünlüğünü teslim etmiştir.⁷³

Tâbiûn imâmlarından İsmâil b. Ebî Hâlid: “Şa‘bî, Ebû‘d-Duhâ, İbrâhim ve ashâbımız mescidde toplanıp hadis müzâkere ederlerdi. Hakkında rivayet bulunmayan bir mesele kendilerine gelince gözler İbrâhim’e dönerdi.” demektedir, Saîd b. Cübeyr’in (ö. 94/713) ise “Aranızda İbrâhim varken bana mı fetva soruyorsunuz.”⁷⁴ dediği nakledilmektedir. A‘meş’in “İbrâhim’e sorduğum her şeyin onun yanında bir aslı (kaynağı ve temeli) vardı.” sözünün yanı sıra Ali b. Medînî, Nehaî’yi “Bana göre Abdullah (b. Mes‘ûd)’ın ashâbını en iyi bilen ve tanıyan İbrâhim’dir.” şeklinde tanımlamakta, Ebû Zür‘a (ö. 281/894) ise “İbrâhim en-Nehaî, ehl-i İslâmın en önde gelen şahsiyetlerinden ve fakihlerinden birisidir.”⁷⁵ diyerek onun ilmî üstünlüğünü ortaya koymaktadır. “Biz İbrâhim’e bir hükümdar gibi saygı gösteriyorduk.”⁷⁶ diyen talebesi Mugîre b. Miksem’in (ö. 133/750) yanı sıra, akranı olan Hasan Basrî’ye Nehaî’nin vefat haberi gelince “Yaşı gençti ama ilmi çoktu.”⁷⁷ şeklinde cevap vermiş, A‘meş ise “İbrâhim’e zikrettiğim her bir hadis hakkında mutlaka ziyadede bulundu.”⁷⁸ sözü ile hocasının hadis ilmindeki konumuna işaret etmiştir.

Zühd ve takva yönüyle ilgili olarak bir gün oruç tutup bir gün iftar ettiği⁷⁹ ve henüz 33 yaşında iken fetva verdiği söylenmiştir.⁸⁰ Nehaî henüz hayatta iken şöhretinin Kûfe dışına taşıdığı da belirtilmiştir.⁸¹ Bu da onun ilmî yönden konumunu göstermesi açısından önemli bir veridir. Ancak onun yine de şöhretten sakındığı ve kendisine bir şey sorulmadan konuşmadığı da kaynaklarda zikredilmiştir.⁸² Hatta kendisini kâdı olarak görmek istediğini söyleyen Müslim el-A‘ver’e (ö. ?) bundan hoşlanmadığını da söylemiştir.⁸³ Son dönem âlimlerinden Zâhid Kevserî

⁷³ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/220.

⁷⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, 1/144.

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve‘t-ta‘dîl*, 1/145.

⁷⁶ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü‘l-kübrâ*, 8/389.

⁷⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/221.

⁷⁸ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü‘l-kübrâ*, 8/389. Kal‘acî, buradaki ziyadede bulunmaktan maksadın senedi, metni veya fikhî olarak ilmî açıdan ona bir ziyadede bulunmak şeklinde açıklamaktadır. (bk. Kal‘acî, *Mevsûatü fikhî İbrâhim en-Nehaî*, 1/108).

⁷⁹ Zehebî, *Siyer*, 4/523.

⁸⁰ Yahyâ b. Maîn, *Târîhu Yahyâ b. Maîn*, thk. Abdullah Ahmed Hasan (Beyrut: Dâru‘l-Kalem, 1410/1990), 1/195.

⁸¹ Ahmet Hamdi Furat, *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 117.

⁸² Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/219-226.

⁸³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/233.

“Gerçek şu ki o (Nehaî), hadis rivayet ettiği gibi kendi re’yi ile de görüş beyân ederdi. Rivayette bulunduğu o bir hüccetti. İctihadda bulunduğu ise kovaların bulandıramadığı bir okyanustu. Bunun sebebi, onun icthâdın bütün şartlarını kendisinde sağlamış olmasıydı.”⁸⁴ diyerek âdeta geçmiş ulemânın sözlerini özetlemiştir.

Nehaî hakkında daha birçok âlimin sayısız olumlu değerlendirmeleri bulunmakla birlikte çalışmanın kapsamı göz önüne alınarak bu kadarla yetinilmiştir. Şahsî olarak takva ehli bir zat, fikhî açıdan ise zamanının en büyüklerinden biri olmasının yanında tezin konusu açısından bakılacak olursa hadis ilmindeki derecesi de en az fikhî ilminde olduğu kadar üst seviyede gözükmektedir. Nitekim ismi “esahhu’l-esânîd” olarak bilinen en sağlam isnadlarda zikredilmiş,⁸⁵ cerh ve ta’dîl âlimlerinin onun adâleti ve zabtı üzerinde icmâ (ittifak) ettikleri belirtilmiştir.⁸⁶ Daha çok fakihliği ile şöhret bulmasına karşın hakkındaki değerlendirmeler ve ileride değinileceği üzere rivayetleri dikkate alındığında hadiste de bir otorite olduğu görülecektir.

2.3.2. Olumsuz görüşler (Eleştiriler)

İlimdeki otoritesi hemen her âlim tarafından teslim edilen Nehaî, bazı yönlerden ise tenkide uğramıştır. Kal‘acî, Nehaî’nin eleştirildiği yönleri beş başlık altında toplayıp her birini ayrıntılı şekilde incelemektedir. Bunlar: 1. Âsârı reddetmesi ve bu hususta sermayesinin az olması, 2. Hadisleri mâna ile rivayet etmesi, 3. İrsâl yapması, 4. Arap dilinde hatalar yapması, 5. Ebû Hüreyre hakkındaki “O fakih değildir.” sözüdür.⁸⁷ Bunlara İbn Kuteybe (ö. 276/889) tarafından Şîa’ya nispet edilmesi ve re’y meselesi de eklenebilir. Ancak belirtmek gerekir ki Kal‘acî’nin tespit ettiği bu başlıkların bazılarının eleştiriye medâr olacak bir boyuta ulaşmadığı görülmüş bu nedenle konu tekrar ele alınmak suretiyle meselenin açıklığa kavuşturulması amaçlanmıştır. Re’y meselesi ile ilgili spesifik bir eleştiri olmasa da ehl-i hadisın bu yöndeki genel tutumu dikkate alınarak bu konu hakkında da gerekli bilgiler eleştiri başlığı altında verilmiştir.

⁸⁴ Muhammed Zâhid el-Kevserî, *Fikhü ehli’l-Irak ve hadisühüm*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde (Kahire: el-Mektebetü’l-Ezheriyye li’t-Türâs, 1422/2002), 48.

⁸⁵ İbnü’s-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osman b. Salâhiddîn eş-Şehrezûrî, *Ulûmü’l-hadis*, thk. Nureddîn İtr (Dimaşk: Dâru’l-Fikr, 1406/1886), 16.

⁸⁶ Kal‘acî, *Mevsuatü fikhî İbrâhim en-Nehaî*, 1/106.

⁸⁷ Kal‘acî, *Mevsuatü fikhî İbrâhim en-Nehaî*, 1/109.

2.3.2.1. Nehaî'nin âsârı reddi meselesi ve hadis tahammül metodu

Nehaî, birçok büyük tâbiî imâmının talebeliğini yaparak onlardaki bilgi ve birikimi tevâriis etmiş, böylelikle döneminde Kûfe'nin imâmı olmuştur. Ancak o, bu ilmî mirası alırken belli bir metot takip etmiş ve bu metoda bağlı kalarak işittiği rivayetler ve o rivayeti nakleden râviler hakkında temkinli davranmıştır. Bunun bir sonucu olarak da hadis nakleden herkesten ilim talep etmemiş ancak belli yetkinliğe sahip kişilerden hadis almıştır. Esasında bu durum âlimlerin geneli için söz konusu ise de Nehaî'nin yaşadığı zaman ve Kûfe'nin o dönemdeki durumu dikkate alındığında bu temkinin daha elzem olduğu görülecektir. Nehaî, bu tavrı sebebiyle döneminde –ileride değinilecek olan Şa'bî'nin sözleri dışında- herhangi bir eleştiriye muhatap olmasa da sonraki dönemde az sayıda da olsa bazı tenkitlere maruz kalmıştır. Ancak görüleceği üzere bunun, Nehaî'nin hadis tahammül metodunu kavrayamamaktan kaynaklandığı tespit edilmiştir.

Nehaî'nin akranlarından olan Şa'bî'nin, kendi talebelerine yönelik; “Sizi İbrâhim'in ashâbından sakındırıyorum.”⁸⁸ ve bir öğrencisine söylediği “Sana İbrâhim'in ashâbıyla oturma demedim mi?”⁸⁹ tarzındaki eleştirilerinin mânası açık değildir. Burada Nehaî'nin şahsından çok, onun ashâbına bir vurgu vardır ve bu da iki âlim arasındaki yöntem farklılığından kaynaklanan bir ayrışmanın neticesi gibi gözükmemektedir. Yoksa yukarıda da bir kısmı zikredilen Şa'bî'nin Nehaî hakkındaki övgü içeren sözleri birçok biyografi tarzı eserde nakledilmektedir. Bu yöntem farklılığının, Şa'bî'nin Medine ekolünden beslenmesi, dolayısıyla nas dışında re'ye ve kıyasa başvurmaması, Nehaî'nin ise nassın yanında re'ye de başvurması olduğu söylenmiştir.⁹⁰

Esasında Nehaî'ye, daha genelde ise Kûfe ekolüne yöneltilen eleştirilerin bir kısım ehl-i hadis tarafından dile getirildiği görülmektedir. Bunun sebebi iki grubun hadislerin kabulü ve onlarla amel noktasında ortaya koydukları yöntem farklılıklarıdır ve bu farkların bilinmesi, meselenin daha net kavranmasını sağlayacaktır. Bununla ilgili olarak Zîşan Türçan şunları kaydetmektedir:

Hadisin sahihlik vasfı ile amel edilebilir oluşu arasında zorunlu bir irtibatın kurulup kurulamaması, temelde dinî bilgiye ulaşma konusunda kabul edilen delillerle ilgili bir neticedir. Hadisçilerin temel gayesi hadisin kaynağına nispetinin doğruluğunu tespit etmektir. Amel meselesi ise buna bağlı olarak var olur. Buna karşılık fakihler (Hanefîler ve Mâlikîler) sahih hadisi delillerden sadece biri olarak kabul ederler. Birinci yaklaşımda haberin geliş yolu ön planda iken ikincilerin yaklaşımında

⁸⁸ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/555-556.

⁸⁹ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3/34.

⁹⁰ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 126. Ehl-i hadis ve ehl-i re'y ekollerinin oluşum süreciyle alâkalı olarak bk. Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 121.

muhteva/içerik ön plandadır. Hadisçilerin aynı metne sahip iki farklı senedle gelen ve aynı muhtevaya sahip rivayetlerden birini sahih kabul edip diğerini reddetme tavrı bahsedilen durumu teyit etmektedir. Buna bağlı olarak hadisçilerin literatüründe *ihtilâfî'l-hadis*, hadisler arasındaki tearuzu konu ederken, fakihlerde *te'âruzu'l-edille* ön plandadır ve bununla sadece hadislerin kendi arasındaki tearuzu değil, hem hadislerin diğer delillerle hem de diğer delillerin kendi arasındaki tearuzu ifade ederler. Fakihlere göre, daha güçlü deliller mevcut olduğunda sahih hadis pekâlâ terk edilebilir ya da zayıf hadisi destekleyen başka deliller olduğunda zayıf hadisle amel edilebilir. Zira bir hadisin içeriğini tenkid etmek, metnin dışında başka bir muhtevayı esas ölçü kabul etmekle mümkündür. Hadisçilerde içerik tenkidinin fakihlerdeki gibi bir mahiyet ve düzeyde olmayışı, onların hadisle amel edilmesini sadece hadisin belli bir sıhhat düzeyine sahip olmasını yeterli görmeleriyle ilgilidir. Nitekim hadisçilerde senedi sahih bir rivayetin içeriğinden hareketle reddedilmesi pek rastlanılan bir durum değildir. Buna karşılık Hanefiler, senedi sahih olsa da içeriği asıllara aykırı olan bir hadisle ilgili manevî inkıtâ nitelemesi yapabilirler. Esasen aralarındaki temel farklılık, fıkhnın elde edildiği kaynaklarla ilgilidir. Ehl-i re'y, Kur'ân ve sünneti fıkhnın en temel iki kaynağı görmekle birlikte, nassların işaret ettiği ilkeler, örf, kıyas ve istihsan gibi haber nitelikli olmayan kaynakları da dikkate alır. Hadisçiler ise fıkhnın bütünüyle hadislerin muhtevasıyla karşılandığını düşünmektedirler.⁹¹

Nehaî'nin hadisleri reddi konusunda Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795): “Âsârı reddetme konusunda Kûfe'de İbrâhim'den daha aşırı gideni yoktu. Bu, Hz. Peygamber'in (s.a.v) hadislerini semânın azlığı nedeniyleydi.”⁹² dediği nakledilmektedir. Hâlbuki hadis eserleri incelendiği zaman Nehaî'nin rivayetlerinin hiç de az olmadığı görülecektir. Bununla beraber bazı haberleri kabul etmediği doğrudur ancak bunun Hammâd'ın iddia ettiği gibi semâ azlığından kaynaklandığı söylemi ispata muhtaç bir iddiadır. Nitekim Nehaî'nin, haberi ancak kıyas-ı usûle muhalif olduğunda kabul etmediği,⁹³ bir kısım hadislerle bu sebeple amel etmediği,⁹⁴ garib ve şâz rivayetlerden kaçınıp daha çok ma'rûf ve meşhur hadisleri tercih ettiği belirtilmiştir.⁹⁵ Ayrıca Nehaî; “Onlar garib hadisi hoş karşılamazlardı.”⁹⁶ diyerek hem kendisinin hem hocalarının tavrını ortaya koymuştur.

Nehaî'nin bazı rivayetleri reddetmesinin birtakım sebepleri bulunmaktadır. Bunları iki ana başlık altında toplamak mümkündür. Birincisi râvinin, ikincisi ise rivayetin durumuna bağlı

⁹¹ Zişan Türkan, “Hadisçilerin Rivâyet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi”, *Turkish Academic Research Review* 4/2 (Haziran 2019), 309-310.

⁹² Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003), 5/347.

⁹³ Burada kıyâs-ı usûle muhalefet ile kastedilen rivayetin, kat'î şer'î ilkelere yapılan kıyâsa veya bizzat bu ilkelere aykırı düşmesidir.

⁹⁴ Kal'acî, *Mevsuatu İbrâhim en-Nehaî*, 1/132-133.

⁹⁵ Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, 117. Hadislerde şer'î delillere olan muhalefet veya râvilerden kaynaklanan bir kısım problemler Hanefî literatüründe manevî inkıtâ başlığı altında incelenmiştir. Konuyla ilgili olarak bk. İsmail Hakkı Ünal, *İmâm Ebu Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 197.

⁹⁶ Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî, *Risâle Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî*, thk. Muhammed b. Lütfî es-Sebbâğ (Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1317/1997), 73. Buradaki garib hadis terkinini, Ebû Dâvûd'un meşhur, muttasıl ve sahih hadisin mukâbili olarak zikretmesinden, ulemâ arasında bilinmeyen, senedi açısından sorunlu görülen dolayısıyla sahihlik vasfı taşımayan rivayet olarak anlamak daha doğru görülmektedir.

sebeplerdir. İlk neden olarak Nehaî, râvilerde birtakım özellikler aramakta, bu kriterlere uymayan kişilerin rivayetlerini kabul etmemektedir. Örneğin “Mugîre (b. Miksem) kendisine, hadis rivayet eden bir şeyhin yanındaydık deyince; Biz ancak bir hadisin farklı vecihlerini bilen kişilerden hadis alırız. O şeyh haram ile helâli birbirine karıştırıyor.”⁹⁷ diyerek râviler arasında bir ayrıma gittiğini belirtip hadisin kabulü için farklı vecihleri bilmeyi şart olarak öne sürmektedir. Buradaki vecihten maksat hadislerin farklı tarikleri olabileceği gibi metnin farklı varyantları ve farklı mâna ve tevilleri de olabilir. Nitekim Nehaî’nin hakkında konuştuğu şeyh için söyledikleri ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. Bu rivayete dikkat edildiğinde semânın az olmadığı bilakis işittiği çok sayıdaki rivayet içinden ancak belli yetkinliğe sahip kişilerin hadislerini aldığı anlaşılmaktadır. Bu mânada İmâm Şâfiî şöyle demektedir: “İbn Sîrîn (ö. 110/729), Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), İbrâhim (en-Nehaî), Tâvûs (ibn Keysân) (ö. 106/725) ve tâbiûndan birçok kişi, ne rivayet ettiğini bilen sika ve hâfız⁹⁸ râvilerin hadislerini kabul etme görüşündedirler. Hadis ehlinden buna karşı çıkanı görmedim.”⁹⁹ Nitekim Nehaî de “Bu hadisler dindir, o halde dininizi kimden aldığınıza iyi bakın.”¹⁰⁰ diyerek bu husustaki hassasiyetini dile getirmektedir. Yani o, râvilerde güvenilir ve âdil olmayı şart koşmuştur ki ona göre âdil kişi Müslümanlar arasında kendisi hakkında bir töhmet bulunmayan kişiye denir.¹⁰¹ Bu mânada kendisine “Niçin Abdullah b. Mes‘ûd’un ashâbından nakilde bulunuyorsun da Hz. Ali’nin ashâbını terk ediyorsun?” diye sorulunca Nehaî: “Çünkü Ali’nin ashâbını (yalancılıkla) ithâm ediyorum.”¹⁰² şeklinde cevap vererek sadece hakkında töhmet bulunmayan kimselerden nakilde bulunduğunu belirtmiştir.

Burada Nehaî’nin tenkitçi kişiliği de kendini göstermektedir. Ricâl tenkidi faaliyetleri Hicrî II. asırla birlikte bir ivme kazansa da, nispeten daha az zayıf râvinin olduğu hicrî I. asırda da bu faaliyetin nüvelerini görmek mümkündür. Nitekim Nehaî, hocalarının hadis alma methodology ilgili olarak: “Onlar, bir adamdan ilim tahsil etmeye gittiklerinde onun hidayet üzere olup

⁹⁷ İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*, thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf – Süleym Muhammed Âmir – Muhammed Beşşâr Avvâd (Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017), 1/220.

⁹⁸ Sika ve hâfız kavramlarıyla ilgili olarak bk. Aydın, *Hadis Isulahları Sözlüğü*, 66 ve 138.

⁹⁹ Alâî, Ebû Saîd Salâhüddîn Halil b. Keykeldî, *Câmi'u't-tahsîl fi ahkâmi'l-merâsîl*, thk. Hamdî Abdülmecid es-Selefi (Beyrut: Mektebetü'l-Nehdiyyeti'l-Arabiyye, 1407/1986), 69-70.

¹⁰⁰ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/240.

¹⁰¹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/229.

¹⁰² Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân, *el-Ma'rife ve't-târîh*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990), 3/117.

olmadığına, genel durumuna ve namazına bakarlar, sonra ondan ilim alırlardı.”¹⁰³ diyerek ilk dönem ricâl tenkidi hakkında önemli bilgiler vermektedir. Yine aynı dönemle ilgili olarak Ahmet Yücel: “Sahâbenin ve büyük tâbiîlerin ekseriyetle hayatta olduğu hicrî birinci asırda Hâris el-A‘ver (ö. 65/684), Muhtâr es-Sekafî (ö. 65/684) ve Asım b. Damre (ö. 74/693) gibi çok az kişi hariç tutulursa, hemen hiç zayıf râvi yoktu denilebilir. Bu bakımdan o dönemde ricâl hakkında konuşanlar da azdı.”¹⁰⁴ tespitinde bulunmaktadır.

Yukarıdaki rivayetlerden anlaşılan bir başka husus ise, özellikle modern dönemde daha çok dile getirilen Hanefîlerin daha özelde ise Nehaî'nin sened tenkidinden ziyade metin tenkidine daha fazla önem atfettikleri iddiasının doğru olmadığıdır.¹⁰⁵ Kûfe'nin o dönemki sosyo-politik durumu, birçok itikadî fırkanın orada ortaya çıkması ve hadis uydurma faaliyetlerinin yoğun olarak meydana geldiği bir yer olması dikkate alındığında genelde Hanefîlerin, özelde ise Nehaî'nin sened tenkidini ihmal etmesi olası gözükmemektedir.¹⁰⁶ Nitekim İbn Adî (ö. 365/976) râvi değerlendirmesinde bulunan kişileri sıraladığı listesinde Nehaî'nin de ismini zikretmektedir.¹⁰⁷ Halil İbrahim Turhan da tâbiûn döneminde ricâl tenkidinde bulunan âlimlerin listesini verirken yedi râvi değerlendirme miktarıyla Nehaî'ye tablosunda yer vermiştir.¹⁰⁸ Ayrıca bizzat Nehaî “Muhtâr zamanında isnad soruluyordu.”¹⁰⁹ diyerek hem senede verdiği önemi vurgulamış, hem de isnadın başlangıcıyla alâkalı olarak önemli bir tarih vermiştir.

Talebelerine “Yalancılardan sakının”¹¹⁰ diyen Nehaî'nin hadisin sadece metni ile ilgilendiğini öne sürmek vâkıa ile mutabık değildir. Örneğin Nehaî, Hâris b. Abdillâh el-A‘ver'in yalancılıkla itham edilmiş olduğunu bildirmiş, Mugîre b. Saîd (ö. ?) gibi birtakım râvilerin yalancı olduklarını ve onlardan sakınılması gerektiğini söylemiş,¹¹¹ İbn Ebî Leylâ'yı (ö. 83/702)

¹⁰³ İbn Abdilber, *et-Temhîd*, 1/240.

¹⁰⁴ Ahmet Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu (Hicrî İlk Üç Asır)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 46.

¹⁰⁵ Bu yöndeki birtakım değerlendirmeler için bk. İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslam Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, 99; Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 209.

¹⁰⁶ Bu konudaki bir değerlendirme için bk. Mehmet Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, 114-116.

¹⁰⁷ İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî el-Cürcânî, *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*, thk. Yahyâ Muhtar Gazzâvî (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1409/1988), 1/55.

¹⁰⁸ Turhan, *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*, 39.

¹⁰⁹ O dönemde isnad sorulmasının gerekçesi olarak Hz. Ali adına birçok rivayetin uydurulması gösterilmiştir. Bk. İbn Receb el-Hanbelî, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, thk. Nureddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Melâh, 1398/1978), 1/52.

¹¹⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/222.

¹¹¹ Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr, *Kitâbu'd-Duafâi'l-kebîr*, thk. Abdülmü'tî Emîn Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1404/1984), 1/208; 4/178.

ise devlet idaresine yakın olmasından dolayı tenkit etmiştir.¹¹² Yine A‘meş, Nehaî’nin bid‘atçilerin gıybeti hususunda bir beis görmediğini nakletmektedir.¹¹³ Bu tenkitlerin râvilerin daha çok adâlet vasfına dönük olduğu dikkat çekmektedir. Zira bu asırda râvinin zaptına yönelik ithamların az sayıda olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴ İleride geleceği üzere bid‘at fırkalar hakkında da sert ifadeleri bulunan Nehaî’nin, söz konusu hadis rivayeti olunca râviler hakkında gerekli titizliği gösterdiği anlaşılmaktadır.

Ayrıca bu konu, Hanefî mezhebi kitaplarında rivayetlerin kabulü için öne sürülen şartlardan biri olan fakih râvinin rivayetin tercih edilmesi¹¹⁵ prensibinin Nehaî tarafından da benimsendiğini göstermektedir.¹¹⁶ Râvinin fakih olması ile kastedilen, rivayet yönü olmakla beraber fikhî müktesebatı da bulunup, bununla tanınmış olmasıdır.¹¹⁷ Tabii ki bu durum, Nehaî’den nakledilen bu gibi rivayetlerden ve ilk dönem Hanefîlilerin konu hakkındaki tutumlarından çıkarılmış, sonraki dönem Hanefî literatüründe ise bir ıstılah olarak yerini almıştır.¹¹⁸ Bütün bu durumlar Nehaî’nin hadis râvilerini iyi tanıdığını, kendisine ulaşan rivayetlerde bu râvilerin durumlarını dikkate aldığını göstermektedir. Yoksa bir kısım rivayetleri kabul etmemesinin nedeni ne Hammâd b. Zeyd’in iddia ettiği gibi semâının azlığından ne de bazı yakın dönem çalışmalarında dile getirildiği gibi sened tenkidine önem vermeyip, metin tenkidi ile meşgul olmasındandır. Bilakis her iki tenkit türünü de eşit olarak tatbik etmiştir denilebilir. Nitekim az sonra değinileceği üzere rivayetin metnine yönelik olarak uyguladığı bir kısım kıstasları bulunmaktadır.

Nehaî’nin haberleri kabul veya red noktasında ikinci olarak üzerinde durduğu husus rivayetin metni yani içeriğiyle ilgili olarak gözettiği birtakım kriterlerdir. Bu kriterlerin belki de en önemli olanı, rivayetin Kûfe ehlinin ameline muvafık olup olmadığı meselesidir. Zira hicrî I.

¹¹² Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/429.

¹¹³ Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdірrahmân, *Müsnedü’l-Dârimî*, thk. Hüseyin Selîm Esed ed-Dârânî (Riyâd: Dâru’l-Muğnî, 1420/2000), 1/388.

¹¹⁴ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, 113-114.

¹¹⁵ Örneğin; Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes‘ûd, *Bedâ’i’u’s-sanâ’i fî tertîbi’s-şerâ’i* (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-İlmiyye, 1406/1986), 2/310.

¹¹⁶ İshak Emin Aktepe, *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, 101.

¹¹⁷ Benzer bir tarif için bk. Chamnti Tsiligkir, *Hadis Rivâyetinde Fakih Ravinin Rolü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 8.

¹¹⁸ Bu şartın Debûsî ile kavramlaştığı, sonraki usûlcülerin de meseleyi bu kavram üzerinden devam ettirdikleri ancak bunun ilk dönem Hanefîleri ile bir ilgisinin olmadığı yönünde birtakım eleştiriler de yapılmıştır. Bk. Metin Yiğit, *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe’nin Usûl Anlayışında Sünnet* [Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007], 183-206).

ve II. asırda fikhî mezhepler arasındaki en önemli mevzu amel-haber-i vâhid teâruzudur.¹¹⁹ Burada amelden kastedilen ise çeşitli bölgelere yerleşen sahâbenin, kendisindeki sünnet bilgisini ve yaşantısını oradaki tâbiûn nesline gerek rivayet gerekse amelî olarak aktarması neticesinde ortaya çıkan genel dinî anlayış ve yaşantı biçimidir. Sahâbenin farklı sünnet bilgisi ve sünneti anlama noktasında bazı farklılıklar göstermeleri, gittikleri bölgelerdeki zamanla oluşan ilmî yapı üzerinde etkili olmuştur. Farklı bölgelerde farklı amel telakkileri ile ilgili olarak Halit Özkan şu tespitlerde bulunmaktadır:

İslâm dünyasının muhtelif bölgelerine ait anlayış ve telakki farklılıkları, tâbiûn âlimlerinin etkisiyle giderek daha belirgin bir hal almış, ikinci yüzyılın başından itibaren tarafların müstakil birer anlayışı temsil ettiği aşağı yukarı belli olmuştur. Sahâbe gibi, bu dönemin önde gelen şahsiyetleri olan tâbiûn âlimlerinin de kendilerine mahsus birer “mezhebi” ve bu mezhebi takip eden talebeleri vardır.¹²⁰

Bu mânada hicrî I. asırda farklı coğrafyaların ameli var olduğu gibi Kûfe’nin de kendi ameli bulunmaktaydı. Orada yaşayan birçok sahâbenin yanında en büyük etki Abdullah b. Mes’ûd’a aitti. Haydar Hasan Han (ö. 1942) konuyla ilgili olarak “İbn Mes’ûd sünneti en iyi bilen, sahâbe içinde hal ve tavır olarak Hz. Peygamber’e (s.a.v) en fazla benzeyen kimseydi. O, onlara (Irak ehline) bilgisinden ve kendi amelinden yola çıkarak İslâm’ı ve sünneti öğretiyordu. Böylece onun öğretim ve ameli Irak ehlinde yayıldı.” tespiti bulunmaktadır.¹²¹ Yani bölgenin âlimleri, diğer bölgelerde de olduğu gibi, kendilerine ulaşan haberlerin öncelikle sahâbe hocalarında bir karşılığı olup olmadığına bakıyorlar, eğer rivayet, tevârüs ettikleri bilgi ve amele uygunsa bunu alıyorlar, değilse onunla ameli terk ediyorlardı. Bu yönüyle süregelen amel, rivayetleri kabul veya red açısından değerlendirmekte birinci derecede rol oynamaktaydı. Nitekim Kevserî, konuyla ilgili şunları söylemektedir:

Fukahânın, hadis illetleri konusunda birtakım başka yetenekleri daha vardır ki bunlar sıradan hadis râvilerinde bulunmaz. Onlara göre tevârüs edegelen amelin, haberlerden birçoğunun sıhhatini test edecek bir konumu vardır ve bu sadece Medine ehlinin ameline mahsus değildir. Bilakis, sahâbenin yerleştikleri şehirler için de durum aynıdır. Oralarda sahâbenin ashâbı (talebeleri) ve onların da ashâbı bulunmaktaydı. Leys b. Sa’d’ın, Mâlik’e yazdığı risalesinde buna işaret edilmiştir.¹²²

¹¹⁹ Hanefî âlimlerce haber-i vâhidin reddedilme gerekçeleriyle ilgili olarak Yunus apaydın şunları kaydeymektedir: “Hanefiler genelde, haber-i vâhidi, Kitâb’a ve meşhur (ma’rûf) sünnete aykırı olması, umûmu’l-belvâda vârid olması ve sahâbenin onunla ihticâc etmemiş olması sebepleriyle reddetmektedirler. Hemen belirtelim ki, bu reddi, her zaman, hadisin tamamen amelden düşürülerek terk edilmesi anlamında almak doğru değildir... Haber ile Kitâb arasındaki telif edilebildiği durumlarda bu nevi haber-i vâhidlerle Kitâbdaki aslın hükmünü değiştirmeyecek tarzda ve Kitâbın hükmü kadar kuvvetli olmayan bazı hükümler ispat edilmektedir”. Yunus Apaydın, “Hanefî Hukukçuların Hadis Karşısındaki Tavırlarının Bir Göstergesi Olarak Manevi Inkıta’ Anlayışı”, *Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/8 (Ocak 1992), 162.

¹²⁰ Halit Özkan, *Hicrî İlk İki Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 7.

¹²¹ Haydar Hasan Hân, “Risâle fi hücciyeti’l-ameli’l-mütevâres”, *el-İmâm İbn Mâce ve kitâbuhu’s-Sünen*, ed. Muhammed Abdürreşid en-Nu‘manî (Beyrut: Dârul-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1419/1998) 86.

¹²² Kevserî, *Fikhü ehli’l-Irak ve hadisühüm*, 35.

Farklı bölgelerde bir konu hakkında farklı ameller görmek mümkündür. Bunun başlıca sebebi bölgeye yerleşen sahâbenin bilgi, birikim ve uygulamalarından kaynaklanmaktadır. Bazen de amelin kaynağını tespit etmek güçleşmekte, bu durumda amelin işlevselliği açısından belirsizlik ortaya çıkmaktadır. İmâm Evzâî'nin (ö. 157/774), dâru'l-harpta esirlerin alış-verişinin câiz olması hususunda Müslümanların süregelen pratiğini göstermesi hususunda İmâm Ebû Yûsuf: “Helâl ve haram konusunda insanlar şöyle şöyle yapıyorlar gibi bir hüküm verilemez. Çünkü insanların çoğunun devam ettikleri, helâl olmayan şeylerdir. Bu konuda ancak Resûlullah (s.a.v) ve gerek sahâbe gerekse fukahâdan olsun selefden gelen sünnetlere itibar edilir.”¹²³ diyerek bu gibi belirsiz ifadelerin bir amele kaynak olamayacağını belirtmektedir. Dolayısıyla amelin bir delil olabilmesi, sahâbe ve onlardan aktarılan bilgi ve pratiğe dayanabilmesi ile mümkün olmaktadır.

Kûfe ehlinin amelinin de başta orada ikamet eden sahâbe belirlemekteydi. Daha önce zikredildiği üzere bu pratikte en büyük pay Abdullah b. Mes'ûd'a aitti ve o, geniş ilim halkası sebebiyle bunu öğrencilerine aktarırken, öğrencileri vasıtasıyla onun ilminin mirasçısı da Nehaî olmuştu. Dolayısıyla kendi döneminde Kûfe amelinin en iyi bilen de oydu.¹²⁴ Bunun neticesinde Nehaî'nin, bir rivayetle karşılaştığında bunu, Kûfe ameline arz etmesi ve ilgili haber hakkında ona göre bir hüküm vermesi beklenen bir durumdur ve o, çoğu defa bu uygulamaya başvurmuştur.

Nehaî'nin kendisine ulaşan rivayetleri Kûfe ameline arz ettiğini gösteren misallerden birisi Vâil b. Hucr'dan (ö. 51/671) nakledilen hadistir. Buna göre o, Hz. Peygamber'in (s.a.v) namaz kıldığı esnada rûkûa giderken ve kalkarken ellerini kaldırdığına dair bir rivayet nakletmektedir.¹²⁵ Bu hadis kendisine ulaşınca Nehaî, Vâil'in Hz. Peygamber'le (s.a.v) birlikte namaz kılmadığını veya sadece o gün namazına şahit olduğunu belirtip, “O, Abdullah (b. Mes'ûd) ve ashabından daha mı iyi biliyor ki, o bunu ezberledi de onlar ezberleyemedi?”¹²⁶ diyerek hadisin metnini Abdullah b. Mes'ûd ve çevresindeki ilim halkasının ameline arz etmektedir. Bu durumda amele muhalif olarak gelen bu rivayeti “şâz” kabul ederek Kûfe'deki

¹²³ Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim el-Kûfî, *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhya'i-Maârifî'n-Nu'mâniyye, ts.) 76. İmâm Ebû Yûsuf'un bu sözü, amelin hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra giderek önemini kaybetmesine bir işaret olarak görülebilir. Nitekim hicrî I. asrın aksine sahâbe döneminden giderek uzaklaşılması neticesinden amel kavramının muğlak bir hal alması, hadislerin artık büyük ölçüde tedvîn ve tasnifinin yapılmış olması, bu vesileyle sünnet bilgisini taşıma görevinin neredeyse tamamen güvenilir râviler aracılığı ile hadis metinlerine kalması, farklı şehirlerin amellerinin yerini giderek hadis musannefâtının alması şeklinde okunabilir.

¹²⁴ Özşenel, *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları*, 110.

¹²⁵ Müslim b. Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, “Kitâbu's-Salât”, 396.

¹²⁶ Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-Âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355/1936) 21.

yerleşik uygulamayı esas almıştır.¹²⁷ Buradaki şâzdan maksat müteahhir dönem hadis usûlü eserlerinde yer alan tanımdan farklı olarak fukahâü'l-emsârın¹²⁸ bilmediği, yaygınlık kazanmayan, kabul edilmediği için nakledilmeyen veya uygulama açısından ma'ruf olmayan rivayetlerdir.¹²⁹ Dolayısıyla Nehaî bir hadisin tashihinde amele başvurmakta, muvafık olması durumunda kabul, olmaması halinde ise rivayetle ameli terk etmektedir.¹³⁰

Yukarıdaki nakillerde geçtiği üzere ismi en sahih isnadlarda yer almış, hakkında hadis sarrafi ifadesi kullanılmış ve fıkhıta olduğu gibi hadis ilminde de otoritesi kabul edilmiş olan İbrâhim en-Nehaî için semâının az olduğu tespiti Hammâd b. Zeyd'in kişisel görüşü olarak kalmakta, vâkıya mutabık düşmemektedir. Nitekim Kal'acî, Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) 522 hadisten oluşan *Müsned*'ini incelediğini, onun Nehaî'den merfû olarak rivayet ettiği hadis sayısının seksen altı olduğunu, böylesi küçük bir kitapta bile merfû rivayet sayısı bu rakama ulaşan birisi için semâının az olduğunun söylenemeyeceğini, ayrıca İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*lerine göz gezdiren birisinin neredeyse her yerde İbrâhim'e ait rivayetler görebileceğini belirtmektedir.¹³¹ Dolayısıyla sadece Hammâd b. Zeyd tarafından dile getirilen bu görüşü Nehaî hakkında isabetli bir eleştiri olarak kabul etmek doğru gözükmemektedir. Nitekim bu konuda Hammâd'ı destekleyecek başka hiçbir nakil bulunmamaktadır. Hammâd'ın bu tavrının, onun ehl-i hadisten olması sebebiyle meydana geldiği söylenebilir. Zira Irak, daha

¹²⁷ Burada umûmu'l-belvâ konusu da gündeme gelmektedir. Kavram, yaygınlığı sebebiyle genelde bilinmesi beklenen durumlar için kullanılmakta olup, bu durumlara muhalif olarak gelen rivayetler Hanefî mezhebinde manevî inkîtâ kapsamında ele alınıp kabul görmemiştir. Bu kavramı ilk olarak ileri süren kişinin İsâ b. Ebân olduğu söylenmiştir. Bk. Yiğit, *Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*, 261. Ancak yukarıdaki örnekte de görüldüğü üzere ismen olmasa da uygulama açısından örneklerini çok daha erken bir döneme çekmek mümkündür. Konuyla ilgili olarak Kevserî, umûmu'l-belvâ konularında muhalif olarak nakledilen haber-i vâhid'in reddedileceğini çünkü Hanefî fakihlerince bu durumun haberin şöhret bulma şartını yalanlayacağını belirtmektedir. Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadîsühüm*, 35-36.

¹²⁸ Fukahâü'l-emsâr tabirinin tanımını Halit Özkan; "Fukahâü'l-emsâr denilince, sahâbîlerin eğitiminden geçmiş büyük ve küçük tâbiûn tabakası ile bunların öğrencileri olan etbâu't-tâbiîne mensup âlimleri anlamak lazımdır." şeklinde yapmaktadır. Bk. Özkan, *Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 14. Fukahâü'l-emsâr tabirini Râmeihürmüzî de kullanmakta ve ilgili yerde İbrâhim en-Nehaî ve Hasan Basrî'yi bu isimlerden ikisi olarak zikretmektedir. Ayrıca yine o, bir müftünün fetva verirken bütün rivayet birikimini kullanması gerekmediğini, aynı şekilde fetva vermediği hususlardaki rivayetlerini terk etmemesi lazım geldiğini söyledikten sonra "Bütün fukahâü'l-emsârın mezhebi bu görüş üzerinedir." demektedir. Bk. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 322.

¹²⁹ Özşenel, *İlk Döner Hadis-Rey Tartışmaları*, 33.

¹³⁰ Konuyla ilgili olarak bk. Haydar Hasan Hân, "Risâle fi hücciyeti'l-ameli'l-mütevâres", *el-İmâm İbn Mâce ve kitâbuhu's-Sünen*, 86-90. Nehaî'nin Kûfe amelinin bir hadis değerlendirme kriteri olarak kabul ettiğine dair daha fazla örnek için bk. Özkan, *Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*, 194-203.

¹³¹ Kal'acî, *Mevsûatü fikhî İbrâhim en-Nehaî*, 1/111.

özelde ise Kûfe ehli genellikle re'y ekolü olarak görülmüş ve ehl-i hadisin birtakım eleştirilerine hedef olmuşlardır. Nitekim Hammâd benzer bir tavrı Ebû Hanîfe için de göstermiştir.¹³²

Netice itibarıyla, Nehaî ve temsil ettiği Kûfe ekolü açısından, ehl-i hadis tarafından sahih kabul edilen bir hadis ile yukarıda sayılan sebeplerle amel edilmez iken, Kevserî'nin de belirttiği üzere şartlarını taşıyan bir zayıf hadisin kıyasa tercih edileceği noktasında bütün Irak fakihleri icmâ (ittifak) etmişlerdir.¹³³ Bu da meselenin, hadisleri reddetme veya semâ azlığından kaynaklanmadığını, Kûfe âlimlerinin rivayetleri değerlendirme hususunda ehl-i hadis âlimlerinden farklı bir metot uyguladıklarını göstermektedir.

2.3.2.2. Mâna ile rivayet meselesi ve Nehaî'nin hadis rivayet metodu

Öncelikle hadis rivayeti ile kastedilen bir hocanın, sahip olduğu hadisleri hafızasından veya kitabından, ondan hadis almak isteyen talebelere aktarma biçimidir. Bu, henüz sahâbe döneminde başlamış ve gittikçe sistemli bir hale gelerek müteâkib asırlarda da hızlanarak devam etmiştir.¹³⁴ Giderek sistemleşmekten maksat, özellikle büyük ve orta kuşak tâbiûn döneminde hadis rivayetinin pratik ihtiyaçlar ve karşılaşılan meselelere çözüm bulma gayesiyle yapılmasına mukabil, tedvîn sonrasında hız kazanan, bir hocanın özel bir mecliste sahip olduğu rivayet birikimini belli rivayet lafızları kullanarak orada hazır bulunan talebelere aktarması formuna dönüşmesidir.¹³⁵ Bu durum da hadis rivayet sisteminin nakillerin aktarılması açısından amatörlükten profesyonelliğe doğru bir seyir izlediğini göstermektedir.¹³⁶ Hadis rivayetini sadece bir nakil faaliyeti olarak görmek yerine, İslâm dünyasına şekil veren bir yapı olduğunu söylemek yerinde olacaktır. Konuyla ilgili olarak Burhanettin Tatar şunları kaydetmektedir:

Hadis rivayeti, ister sahih ister uydurma olsun, dini ve tarihsel boyutlarıyla bir 'görme' ve 'gösterme' faaliyeti olarak günümüze değin etkinliğini sürdürmüştür... Bir rivayetin kuşku ve güven skalası üzerinden edineceği nokta, aynı zamanda bu skalaya göre hayatını biçimlendirmeye çalışan Müslümanların din anlayışını ve kaderini de bir ölçüde etkilemektedir. Bu yüzden hadis rivayeti, salt tarihsel bir fenomen olmayıp varoluşsal boyutlara da sahiptir. Hadis rivayeti, asla geçmişe ait bir şeyin olduğu gibi günümüze erişmesi ya da getirilmesi değildir. Aksine hadis rivayeti geçmişin dönüşerek veya mevcut anı dönüştürerek günümüze gelmesi durumudur. Hadis rivayeti, genel

¹³² Tayyar Altıkulaç, "Hammâd b. Zeyd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489.

¹³³ Kevserî, *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebî Hanîfe mine'l-Ekâzîb* (b.y. 1410/1990), 314.

¹³⁴ Sahâbe asrında hadisler kimi zaman ihtiyaç hâsıl oldukça, bazen de bir ihtiyaç olmadan rivayet edilmiştir. Bekir Kuzudişli birincisine ihtiyaç anında hadis rivayeti, ikincisine ise yarı sistemli hadis rivayeti adını vermektedir. Yarı sistemli demesinin gerekçesi olarak bu tarz bir rivayet yapısını tedvîn sonrası sistemli hadis rivayetinden ayırmak olduğunu söylemektedir. Bk. Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 49.

¹³⁵ Bu sistemleşmenin seyri hakkında bk. Muhammed Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022), 122. Ayrıca krş. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi* (İstanbul: İSAM, 2013), 120-204.

¹³⁶ Hadis rivayet sisteminin gelişimi ile ilgili olarak amatör ve profesyonel kavramlarının kullanımı için bk. Halis Aydemir, "Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (Haziran 2007), 85-86.

olarak rivayet fenomeninin en temel özelliklerini kendisinde barındırır. O da şimdi-burada olmayan bir gerçeklik ya da gerçeklik iddiasının, dil aracılığıyla mevcut anda yeniden üretimidir. Buna göre, her bir rivayet bir taraftan şimdi-burada olmayan bir şeye işaret ederken, diğer taraftan onu şimdi-burada temsil eder... Dolayısıyla hadis rivayeti geçmişin ya da şimdi-burada olmayan bir şeyin anlam ve etki açısından çoğaltılması, artırılması yani geçmişin şimdi-burada çoğaltılmasıdır. Bir başka deyişle, hadis rivayeti geçmişi bir yönüyle kendisinde muhafaza ederken diğer açıdan – geçmişin günümüze erişmesi anlamında- geçmişin aşılmasıdır. Felsefi ifadeyle, rivayet, geçmişin kendi arızı (gelip geçici) boyutlarından sıyrılarak muhtevası ya da anlamı (dolayısıyla etkisi açısından) günümüze erişmesi durumudur. Bu yönden hadis rivayeti, geçmişin mevcut ortama uyum sağlayacak şekilde dönüşebilir boyutlarıyla günümüze gelmesi durumudur... Bu yüzden hadis rivayeti geçmişin şimdi-burada bize konuşabilmesi, bizimle söyleşmesi ve bize anlamlı gelecek bir hakikat iddiasını sürdürme çabasıdır... Her ne kadar her bir hadis rivayeti Hz. Peygamber’e atfen aktarılsa da, onu hadis haline getiren husus, o metnin Hz. Peygamber kadar diğer insanlarca da söyleniyor ve aktarılıyor oluşudur. Yani ‘diğer insanlar’ bir hadis rivayeti için arızı değil, asli unsurlardır.¹³⁷

Bu hadis rivayet faaliyetinin ilk dönemde en önemli isimlerinden biri de şüphesiz Nehaî’dir. İleride değinileceği üzere, kendisinden sonra tasnif edilmiş hemen her hadis eserinde ona ait bol miktarda nakil görmek mümkündür. Ancak Nehaî, fıkıhçı yönünün de etkisiyle kendi rivayet metodu çerçevesinde bu faaliyeti yürütmüş, bunun neticesi olarak da –sonuç itibarıyla eleştiri sayılamayacak- bir kısım tenkitlere maruz kalmıştır.

Nehaî’nin hadis rivayetindeki konumunu göstermesi açısından talebesi A’meş şunları aktarmaktadır: “İbrâhim’in meclisinde bulunuyorduk. Ders halkası gittikçe genişliyordu. Öyle ki o, bir hadis naklediyordu da ondan uzakta oturan kimse onu duyamıyordu. Dolayısıyla birbirlerine Nehaî’nin ne dediğini soruyorlardı. Sonra da ondan duyduklarını naklediyorlardı”.¹³⁸ Bu rivayetten anlaşıldığına göre Nehaî, dönemin de ruhuna uygun olarak mescidde ilmî faaliyetlerini yürütmekte ve derslerine ilginin bir hayli fazla olduğu dikkat çekmektedir. Hatta başka rivayetlerde bu ders halkasına devlet görevlilerinin de katıldığı görülmekte, bu da Nehaî’yi, ilim talebeleri dışında, diğer kesimlerin de takip ettiğini göstermektedir.¹³⁹ Ayrıca bu rivayet, siyasî otoritenin, dönemin tanınmış âlimlerini bir çeşit denetim mekanizmasına tâbi tuttuğu şeklinde de yorumlanabilir.

Nehaî’nin ders halkasının sadece fikhî içerikli olmadığı, onun bu meclislerde kendi hadis birikimini de aktardığı görülmektedir. Bu durum, Nehaî’nin sadece fıkıhla iştigal eden bir fakih olmadığı gibi, salt bir râvi de olmadığını, her iki vasfı da bünyesinde cem etmiş bir müctehid

¹³⁷ Burhanettin Tatar, “Hadis Rivâyeti Üzerine Felsefi Notlar”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1 (Mayıs 2018), 14-16.

¹³⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma ‘rifeti usûli İlmî’r-rivâye*, thk. İbrâhim b. Mustafâ ed-Dimyâtî (Mît Ghamr: Dâru’l-Hüdâ, 2003/1423), 1/248.

¹³⁹ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/391.

olduğunu göstermektedir.¹⁴⁰ Nitekim ilk dönemlerde, ilimler sonraki dönemlerde olduğu kadar birbirinden ayrılmış değildi. Özellikle tedvîn öncesi sistemli olmayan yapı düşünüldüğünde hadis, tefsir, fıkıh gibi ilimlerin tedvîn sonrasına göre daha çok iç içe geçtiği, tedvîn sonrasında ise özellikle sistemli hadis rivayeti ile birlikte ilimlerde daha keskin ayrımların yaşandığı söylenebilir. Bu sebeple özellikle hicri I. asırda fıkıh ile ön planda olan bir âlimin hadis ilminden de yeteri kadar payı bulunuyordu. Zehebî de bu duruma işaret ederek “Kadîm dönemlerde fıkıh ve re’y ile şöhret bulmuş nice kimseler sonraki dönem muhaddislerinden (hadis ilminde) daha faziletlidirler.”¹⁴¹ demektedir.

Nehaî’nin rivayet metodu ile ilgili olarak onun, bir hadis naklederken merfû yerine mevkuf olarak rivayet etmeyi tercih ettiği söylenebilir.¹⁴² Nitekim Nehaî, kendisine merfû rivayetlerin ulaştığını ancak bu şekilde rivayet etmektense sözü Hz. Ömer, İbn Mes‘ûd, Alkame ve Esved’e nispet etmesinin kendisine daha kolay geldiğini belirtmektedir.¹⁴³ Bu da muhtemelen onun, merfû rivayetlerin sorumluluğundan kaçınması sebebiyledir.¹⁴⁴ İlgili dönemde hadisleri mevkuf olarak rivayet etmek Nehaî’ye özel bir durum değildir. Benzer bir durumu diğer tâbiî âlimlerinde hatta sahâbede bile görmek mümkündür. Konuyla alâkalı olarak Muhammed Tâhir b. Âşûr (ö. 1973) şunları kaydetmektedir:

Âlimler, re’y cihetinden söylenmedikçe sahâbenin mevkuflarının merfû hükmünde olması hususunda icmâ etmişlerdir... İbn Abdilber, İbn Sîrîn “kâne yukâl (denirdi)” ifadesini kullandığı zaman bunun Hz. Peygamber’den (s.a.v) geldiği hususunda bir şüphe yoktur, demektedir. Bunun sebebi “kânû yef’alûn (yaparlardı)” ve benzeri sözlerin sünneti ispat eden lafızlardan olmasındandır. Bu, belli bir âlime özel bir durum da değildir.¹⁴⁵

Nehaî’nin hadisleri mânayla rivayet etmesi meselesine gelince İbn Avn’dan (ö. 151/768) gelen bir nakil dışında herhangi bir eleştiri tespit edilememiş olup, mezkûr nakilde de Nehaî dışında

¹⁴⁰ Konuyla ilgili olarak bk. Mansur Koçinkağ, *Re’y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair bir Analiz* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 234.

¹⁴¹ Zehebî, *Beyânü zeğali’l-ilm ve’t-taleb*, thk. Muhammed b. Abdillâh Ahmed (Dımaşk: Dâru’l-Meymene, 1434/2013), 77.

¹⁴² Mevkuf tabinin bir ıstılah olarak hicrî III. asırda yaygınlık kazandığı belirtilmektedir. Bk. Yücel, *Hadis Istılahlarının Doğuşu*, 171.

¹⁴³ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/390.

¹⁴⁴ Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 116. İlgili dönemde merfû rivayetler yerine mevkufaların tercih edilmesinin nedeni olarak, onların hadislere hatanın karışmasının engelleme istekleri olduğu da belirtilmiştir. Bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 294.

¹⁴⁵ Muhammed Tâhir b. Âşûr, *Keşfu’l-mugattâ fi’l-meânî ve’l-elfâzi’l-vâkı’a fi’l-Muvatta’*, thk. Tâhâ b. Ali et-Tûnusî (Kahire: Dâru’s-Selâm, 1428/2007), 33. Nehaî de İbn Sîrîn gibi “kânû yef’alûn” tarzı ifadeleri sıkça kullanmaktadır. Örnek olarak bk. Ebû Bekir Abdürrezzâk b. Hemmâm es-San’ânî, *el-Musannef*, thk. Habîburrahmân el-A‘zamî (Karaçi: el-Meclisü’l-İlmî, 1390/1970), 1/405 (No. 1583), 2/142 (No. 2824), 3/454 (No. 6286); İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed, *el-Musannef li İbn Ebî Şeybe*, thk. Muhammed Avvâme (Cidde: Dâru’l-Kible, 1427/2006), 1/331 (No. 279), 3/386-387 (No. 4231).

iki tâbiîn imâmının daha ismi geçmektedir. Söz konusu rivayet şu şekildedir: İbn Avn dedi ki: “İbrâhim, Hasan (Basrî) ve Şa‘bî hadisin lafzına tâbi olmazlardı. İbn Sîrîn’e ‘falanca lafza tâbi olmuyor’ dediğimde, ‘eğer tâbi olsaydı onun için daha hayırlı olurdu.’ şeklinde cevap verdi”.¹⁴⁶ İbn Sîrîn’in bu sözünde doğrudan bir eleştiri bulunmayıp mesele evleviyet bâbında ele alınmıştır. Kaldı ki –eğer bir ayırım yapılması gerekiyorsa- meslekten hadisçi olan Şa‘bî bile mâna ile rivayete cevaz vermektedir. Yine aralarında Hasan, Şa‘bî ve Nehaî’nin de bulunduğu cumhur ulemâya göre lafza riâyet etmek evlâ olmakla birlikte rivayetin zabtının iyi olması şartıyla mâna ile de rivayet câizdir.¹⁴⁷

Mâna naklini daha çok fıkıhçıların câiz gördüğü, bununla birlikte sahâbe, tâbiûn ve hatta muhaddislerden bunu kaçınılmaz bir durum olarak görenler bulunduğu belirtilmiştir.¹⁴⁸ Örneğin İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) mânen rivayeti câiz görmüş ve mânaya isabet edildiği sürece bunda bir beis olmadığını söylemiştir.¹⁴⁹ Yine Abdullah b. Mes‘ûd’un hadis naklinden kaçındığı, ancak buna mecbur kalınca da “Resûlullah (s.a.v.) buna yakın veya buna benzer bir şey söyledi.”¹⁵⁰ dediği nakledilmiştir. Ayrıca Zûrâre b. Evfâ (ö. 93/711) birçok sahâbiye yettiğini, hadislerin lafızları üzerinde ihtilaf etmelerine rağmen mâna üzerinde ittifak ettiklerini belirtmektedir.¹⁵¹ Bu da hadisi birinci ağızdan alan sahâbe tabakasının bile hadislerde zaman zaman mâna ile rivayette bulunduğu şeklinde okunabilir. Gazzâlî de (ö. 505/1111) konuyla alâkalı şunları kaydeder:

Mâna ile rivayete, Şâfiî, Mâlik, Ebû Hanîfe ve cumhur ulemâ, râvinin naklettiği mânayı bilen âlim bir kimse olması kaydıyla cevâz vermişlerdir... Âlim bir kimse için mâna ile naklin câiz olmasına şu husus delâlet eder; Arap olmayanlara şeriatı kendi dillerinde açıklama hususunda icmâ vardır. Arapçanın başka dillere eş anlamlılarıyla dönüşümü câiz olunca, Arapçanın kendi içindeki mürâdifi (eş anlamlısı) evleviyetle câiz olur... Sahâbenin farklı lafızlarla naklettikleri aynı olaylar da bunun câiz olduğuna delâlet eder.¹⁵²

¹⁴⁶ Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil, *et-Târîhu'l-kebir*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986), 1/334. Benzer bir rivayet için bk. Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 2/391; Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 2/17.

¹⁴⁷ Serahsî, Ebû Bekir Şemsu'l-Eimme Muhammed b. Ebî Sehl Ahmed, *Usûlü's-Serahsî*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Haydarâbâd: Lecnetü İhyâü'l-Maârif, 1372-1373/1953-1954), 1/355.

¹⁴⁸ Selman Başaran, “Hadislerin Lafız ve Mâna Olarak Rivâyeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1 (Ocak 1991), 61. Sahâbe ve tâbiûn dönemi hadislerin lafzen ve mânen rivayeti konusu ile ilgili bir mütalâa için bk. Muhammed Acâc el-Hatîb, *es-Sünne Kable't-Tedvîn*, 85-96.

¹⁴⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*, thk. Muhammed Acâc el-Hatîb (Beyrut: Müessesetü'r-Rîsâle, 1416/1996), 2/22.

¹⁵⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, 26.

¹⁵¹ Râmezhürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 531.

¹⁵² Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hâfiz (Medine: y.y. 1413/1993), 2/278-280.

Nehaî'nin mâna naklini câiz gördüğü ve kendisinin de böyle rivayetlerde bulunduğuna dair nakledilen bir rivayette Ebû Hamza el-A'ver (ö. ?) Nehaî'ye "Senden hadisler işitiyoruz ancak onları işittiğimiz haliyle nakledemiyoruz." deyince Nehaî "İşittiğin hadislerdeki helâli ve haramı biliyor musun?" diye sormuş ve evet cevabını alınca "İşte bizim naklettiklerimiz de bu şekildedir."¹⁵³ diyerek cevap vermiştir. Dolayısıyla Nehaî, sahâbede bile görülebilen mâna ile rivayeti kendisinin de tatbik ettiğini bizzat söylemiş olmaktadır. Yine Nehaî, ziyade yapılmadığı sürece ve mânayı korumak şartıyla hadiste takdim ve tehir yapılmasında da bir sakınca olmadığı kanaatindedir.¹⁵⁴ Ancak burada Nehaî'nin lafızlara önem vermediği gibi bir yargıda bulunmak doğru olmadığı gibi İbn Avn'ın sözünden de bu tarz bir çıkarımda bulunmak isabetli gözükmemektedir. Zira bizzat kendisinin lafızlara dikkat eden kişilerden hadis aldığına dair *Sünen-i Dârimî*'nin mukaddimesinde geçen sözleri son derece dikkat çekicidir. O, Umâre b. Ka'kâ'ya (ö. ?) "Bana hadis nakledeceğin zaman Ebû Zür'a'dan (el-Becelî) (ö. ?) naklet. Çünkü o, bana bir hadis rivayet etmişti de bir sene sonra ona aynı hadisi sorunca bir harfinde bile noksanlık yapmadı."¹⁵⁵ diyerek bu husustaki hassasiyetini ortaya koymuştur.

Nehaî'nin –en azından bir kısım hadisleri- mâna ile rivayet etmesinin iki sebebi vardır denilebilir. Bunlardan birincisi onun fıkıhçı yönü, ikincisi ise hadis yazımına karşı olmasıdır. Fıkıhçı yönü ile kastedilen, Nehaî'nin rivayetlerin belli yerlerini alıp kalan kısmını ise terk etmesine yönelik gösterdiği tavidir. Nitekim İbrâhim'in "Ben bir hadisi dinlerim, alınacak kısmını alır gerisini bırakırım."¹⁵⁶ dediği ve hadisin belli kısımlarını alma hususunda bir beis görmediği nakledilmiştir. Bu rivayetler onun nakle dönük metodunun fikhî bir zemine oturduğunu göstermektedir. Bu da, sonraları ehl-i re'y ve Hanefiler olarak anılacak olan ekolün, ehl-i hadisten farklı olarak henüz I. asırda rivayetlere bir fakih mantığıyla yaklaştıklarını göstermesi açısından önemlidir. Zira onların amacı, bir hadis râvisi gibi salt sened ve metinler nakletmek değil, bununla birlikte hadislerdeki hükümleri ve bu rivayetlere kıyas edilebilecek diğer başka meseleleri ortaya koymaktır. Nitekim mânen rivayette bulunan tâbiûn âlimleri arasında en çok ön plana çıkanların ehl-i re'y olarak bilinen Kûfe fakihleri ve İbn Abbâs'ın öğrencileri olduğu söylenmiştir.¹⁵⁷

¹⁵³ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 534.

¹⁵⁴ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 541.

¹⁵⁵ Dârimî, *Müsned*, 1/397.

¹⁵⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/225.

¹⁵⁷ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 481.

Nehaî'nin hadis nakledeken de bazı rivayetlerde hazfde bulunduğu yani belli kısımlarını nakletmediği belirtilmiştir. Nitekim talebesi Mansûr (ö. 132/750) “İbrâhim hadisleri hazfederdi. Ona, ‘Sâlim b. Ebi'l-Ca'd (ö. 100/718-719) hadisleri tam olarak naklediyor.’ deyince, Sâlim yazdı ben ise yazmadım, cevabını verdi.”¹⁵⁸ şeklinde bir nakilde bulunmaktadır ki bu durum da Nehaî'nin mâna ile rivayette bulunmasının sebeplerinden ikincisinin hadis yazımına karşı takındığı tavrı olduğunu göstermektedir. Bununla beraber İbn Abdilber, Nehaî'nin bu sözüyle hadis yazımının faziletini kabul ettiğini belirtmektedir.¹⁵⁹

Hicrî I. asırda hadis rivayet metodu genel itibariyle şifâhî aktarıma dayansa da, sahâbe döneminden itibaren yazının kullanılmaya başlandığı da bilinen bir husustur.¹⁶⁰ Konuyla ilgili olarak Fuat Sezgin şöyle demektedir:

Kaynakların bize sakladığı malumata göre, sahifeleriyle meşhur olan sahabe okur, dinleyiciler hadisleri kaydederlerdi. Bu kayıt işi için lüzumlu kağıt bulamayınca, bazen hadisler ya nalınlara veya elvah adı verilen muhtelif yassı maddeler üzerine yazılırdı... Ebû Hureyre'nin yanında Hz. Peygamber'in (aleyhisselam) sözlerini ihtiva eden birçok kitabın bulunduğu kaydedilir.¹⁶¹

Ahmet Yücel de “Kısa zamanda yazılı hadis metinlerinin çoğaldığını, ilk asır muhaddislerinin artık sahife ve cüzlerden değil kitaplardan bahsetmelerinden ve vefat ettiklerinde geriye kitaplar bırakmalarından anlamaktayız.”¹⁶² diyerek ilk dönem yazının rivayetlerin muhafazasındaki rolüne dikkat çekmiştir. Ancak yazının tam gelişmemiş olması semâî yine de ön planda tutuyordu. Bu duruma işaret eden Kuzudişli şunları kaydetmektedir:

Genel olarak hicri I. asra bakıldığında yazının tam olarak gelişmediği, harflerde hareke ve noktalama işaretlerinin genelde bulunmadığı görülmektedir. Bu yüzden o dönemde insanlar ancak ezberledikleri yazıları yanlışsız okuma imkânına sahiptiler. Başka bir deyişle ezberlenmemiş bir metinle karşılaşıldığında hata yapma ihtimali çok yüksekti. Nitekim o dönemde hadisleri bizzat dinleyerek değil de sahifelerden doğrudan aldığı için hata yapanlara sahafî denilerek cerh edilmiş olmaları o gün için gayet anlaşılır bir şeydir.¹⁶³

Yazının sistematik bir hal alması ve hadis rivayetinin ayrılmaz bir parçası olması tedvîn ve sonrası ile kayıtlanabilir. Tedvîn ise hicrî 90 ila 110 yılları arasında gerçekleştiği kaydedilmiştir.¹⁶⁴ Tedvîn öncesinde ise sistematik olarak olmasa da yazıya başvurulmuş, ancak bu durum daha çok ezber yapmaya ya da ezberindeki rivayetleri hatırlamaya yönelik olmuştur.

¹⁵⁸ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, 1/297.

¹⁵⁹ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî*, 1/297.

¹⁶⁰ Örneğin; Buhârî, *Sahîh-i Buhârî* (Kahire: Daru't-Te'sîl, 1433/2012), “Kitâbu'l-ilm”, 39 (No. 114-117).

¹⁶¹ Fuat Sezgin, *Buhari'nin Kaynakları* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 56.

¹⁶² Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, 37-38.

¹⁶³ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 77.

¹⁶⁴ Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 102. Bu dönemin 90-135 yılları arası olduğu da söylenmiştir. Bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 271.

Örneğin Alkame, Mesrûk b. Ecdâ'ya kendisi için nezâiri yazmasını söylemiş, bunun üzerine Mesrûk, yazmanın mekruh olduğunu bilmiyor musun şeklinde cevap verince Alkame, sadece yazılı malzemeye bakacağını sonrasında ise onu imha edeceğini söylemiştir.¹⁶⁵ Dolayısıyla hicrî I. asırda, tedvîn sonrasında olduğu şekliyle yazının pek hoş karşılanmadığı söylenebilir. Nehaî de aynı asırda yaşayan ve hocalarının izinde giden bir âlim olarak benzer bir tutum sergilemiştir.

Nehaî'den hadis yazımı ile ilgili farklı rivayetler nakledilmektedir. Bunlardan bir kısmında o, hadis yazımını hoş görmezken, bazısında ise kendisinin de yazıyı kullandığı aktarılmaktadır. Rivayetlerin geneline bakıldığında ise menfî tarafın daha ağır bastığı görülmektedir. Örneğin o, kendisinin hiçbir şey yazmadığını söylemekte¹⁶⁶, hadis naklinde hazifte bulunduğu belirtilip, kendisine “Sâlim b. Ebi'l-Ca'd hadis konusunda senden daha mı tam?” diye sorulduğunda “O (hadisleri) yazardı, ben ise yazmadım.”¹⁶⁷ şeklinde cevap vermektedir. Yine onun, yazı malzemesini sevmeyişi,¹⁶⁸ ilmi yazmayı kerih gördüğü nakledilmiştir.¹⁶⁹ Nehaî'nin yazıyı kerih görmesinin sebebi, ilimde esas olanın hafıza olması, yazının ise bunu ikinci plana düşürme tehlikesi sebebiyledir. Nitekim o “(İlmi) yazmayın, sonra yazdıklarınıza güvenirsiniz (böylelikle ilim hafızalardan silinir).”¹⁷⁰ diyerek bu konudaki endişesini dile getirmiştir.

Nehaî'nin yazıyı kerih görmesine benzer bir tavrı hocalarında da görmek mümkündür. Nitekim Nehaî “Onlar (hocaları) yazmayı kerih görürlerdi.”¹⁷¹ diyerek hocalarının konu hakkındaki tutumlarını nakletmiştir. Bu bağlamda Abdullah b. Mes'ûd, Alkame ve Mesrûk'un da yazıyı kerih gördükleri nakledilmiştir. Yine Nehaî, Abîde'nin yanında yazıyı kullandığını ancak onun “benden yazmayı devamlı hale getirme.”¹⁷² diyerek kendisini uyardığını bildirmiştir. Nehaî'nin bu konuda talebelerini de etkilediği söylenebilir ki Mansûr, Muğire ve A'meş'in de yazıyı kerih

¹⁶⁵ Fesevî, *el-Ma'rife ve't-Târîh*, 2/555. Buradaki “nezâir” kelimesi ile fikhî anlamda birbirine benzeyen meseleler kastedilmiş olabilir. Bk. Mustafa Baktır, “Eşbâh ve Nezâir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/456-457.

¹⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/388.

¹⁶⁷ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, 1/298. Benzer bir rivayet için bk. Ebû Bekir Ahmed b. Ebî Hayseme, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethî Helel (Kahire: el-Fâruku'l-Hadisiyye li'd-Dıbâati ve'n-Neşr, 1424/2004), 2/94.

¹⁶⁸ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 1/217-218.

¹⁶⁹ Dârimî, *Müsned*, 1/414.

¹⁷⁰ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, 1/291.

¹⁷¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 45.

¹⁷² İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, 1/276-284.

gördükleri aktarılmıştır.¹⁷³ Hatta bir keresinde o, yanında yazan talebesi Hammâd b. Ebî Süleymân'a (ö. 120/738) "Seni bundan men etmedim mi?"¹⁷⁴ şeklinde uyarıda bulunmuştur. Kal'acî de bu durumu "Nehaî, hadis nakledeceği zaman hafızasından nakleder, herhangi bir şey yazmaz, talebelerine de bu konuda izin vermezdi."¹⁷⁵ şeklinde belirtmiştir. Neticede yazıya karşı olan bu tavrın Kûfe ekolünün öncüleri sayılan Hz. Ömer ve Abdullah b. Mes'ûd'un konu hakkındaki olumsuz görüşlerinden kaynaklandığı söylenebilir. Nitekim Hz. Ömer'in sünnetleri yazmak isteyip ashâb ile istişâre ettiği ancak daha sonra Kur'an'ın ihmal edilmesi endişesiyle bundan vazgeçtiği nakledilmiştir. Yine Alkame ve Esved'in içinde hadisler bulunan bir sahife ile İbn Mes'ûd'a geldikleri ancak onun "Kur'an dışında bir şeyle meşgul olmayın."¹⁷⁶ diyerek o sahifeyi imha ettiği rivayet edilmektedir. Her iki rivayette de yazıya karşı tutumun Kur'an'ın ihmal edilme ihtimalinden kaynaklandığı görülmektedir. Dolayısıyla bu rivayetlerden anlaşılan yazıya karşı aslî bir muhalefetin bulunmadığı, bu ihtimal ortadan kalktığı zaman yazının kullanılabileceğidir.¹⁷⁷ Nitekim zamanla ve özellikle hicrî I. asrın sonlarından itibaren yazı, ilmin vazgeçilmez bir unsuru haline gelmiştir. Bu mânada Muâviye b. Kurre'nin (ö. 113/731-732) "İlmi yazmayanın ilmi, ilimden sayılmaz."¹⁷⁸ sözü durumu özetler niteliktedir. Zira Muâviye'nin vefat tarihine dikkat edilirse tam olarak tedvîn dönemini yansıttığı görülecektir. Nehaî'nin yazıyı kullandığını gösteren bir kısım rivayetler de vardır. Örneğin yukarıda geçen Abîde rivayetinde onun yazıyı kullandığı görülmektedir. Yine Katâde'nin (ö. 117/735) yazılı olarak kendisine emzirmekle alâkalı sorular sorduğu, Nehaî'nin de buna aynı şekilde yazarak cevap verdiği nakledilmiştir.¹⁷⁹ Aynı şekilde Ebû Sahbere Câmi' b. Şeddâd (ö. 128/745-746), Hammâd'ı Nehaî'nin yanında yazarken gördüğünü söylemektedir.¹⁸⁰ Nehaî'nin "İlmi hıfzederek alıyorlardı. Sonra tembellik sebebiyle yazmak onlara mübâh hale geldi."¹⁸¹ sözünden yazıya karşı aslî bir muhalefetinin olmadığı, daha önce de geçtiği üzere bunu,

¹⁷³ İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fadlihî*, 1/290.

¹⁷⁴ Dârimî, *Müsned*, 1/415.

¹⁷⁵ Kal'acî, *Mevsûatü fikhî İbrâhim en-Nehaî*, 1/145.

¹⁷⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 49-56.

¹⁷⁷ Bu bağlamda Urve b. Zübeyr (ö. 94/713), Kur'an'ın sağlamlığının devam edegeldiğini bu sebeple ona herhangi bir şey karıştırma durumlarının olmadığını bu yüzden de ilmin yazılmasının kendisine daha sevimli geldiğini belirterek yazı hakkındaki olumsuz tavrın illetini açıkça ortaya koymuştur. Bk. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 377. Hatîb el-Bağdâdî'nin benzer açıklamaları için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 61.

¹⁷⁸ Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 372.

¹⁷⁹ Nesâî, Ebû Abdîrrahmân Ahmed b. Şuayb, *es-Sünenü's-süğrâ*, thk. Merkezü'l-Buhûs ve Takniyyetü'l-Ma'lûmât (Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012), "Kitâbu'n-nikâh" 51, (No. 3336).

¹⁸⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 141.

¹⁸¹ Serahsî, *Usûl*, 1/357.

hafızanın önüne geçme endişesinden dolayı kerih gördüğü anlaşılmaktadır. Serahsî de (ö. 483/1090) kitâbetin iki kısım olduğunu, bunlardan birinin hatırlamak ve hafızaya yardımcı olmak amacıyla yapıldığını, diğerinin ise yazıya itimad etmek olduğunu, birincisinde herhangi bir sorun bulunmazken, ikincisinde ise böyle olmadığını genişçe anlatmıştır.¹⁸² Netice itibarıyla Nehaî, genel olarak hocalarının da metodu üzere yazıyı hoş karşılamamış, ilmi şifâen aldığı gibi aynı şekilde aktarmayı tercih etmiştir. Ancak bu durum, onun yazıyı hiç kullanmadığı anlamına gelmemektedir.

Bu nakillerden Nehaî'nin hadisleri tahammül ederken belli ve özellikle fikhî kısımlarına odaklandığı, edâ ederken ise onları yazmaması nedeniyle yine bazı kısımlarını nakletmediği anlaşılmaktadır ki, onu mâna ile rivayete sevk eden ana sebeplerin bunlar olduğu görülmektedir. Ancak onun hadisleri mâna ile rivayet etmesine yukarıda zikredilen İbn Sîrîn rivayeti dışında bir eleştiri tespit edilememiştir. Dolayısıyla İbn Avn'ın bu tenkidi kişisel bir görüş olmaktan öteye geçmemektedir.

Hüseyin Kahraman, *Kûfe'de Hadis* isimli eserinde Nehaî'nin senede önem vermekten çok, metne ve muhtevâyâ önem verdiğini, bu yüzden mürsel rivayetlerde bulunup hadisleri mâna ile rivayet ettiğini belirtmiştir ki bunun isabetli bir değerlendirme olmadığı anlaşılmaktadır.¹⁸³ Zira mâna ile rivayet meselesinde daha önce geçtiği üzere konu senede önem vermemesi değil, râvi ve rivayette aradığı bir takım şartlardır ki özellikle râvide aradığı şartlar tam aksine senede önem verdiğini göstermektedir. Aynı şekilde aşağıda geleceği üzere mürsel rivayet mevzuunda da meselenin sebebi senede önem vermemek değil, dönemin ruhuna uygun olarak ortaya konan rivayet tarzıdır.

2.3.2.3. Mürsel rivayet meselesi

Mürsel hadisin tarifi noktasında usûlcüler ve muhaddisler arasında bir tanım farkı olduğu bilinmektedir. Ehl-i hadise göre mürsel, tâbiûnun Resûlullah'dan (s.a.v.) naklettiği veya “kâle Resûlullah, an Resûlillah” diyerek rivayet ettiği haberdur.¹⁸⁴ Kûfelilere göre ise etbâu't-tâbiûn ve daha aşağıdaki tabakaların da bu tarz rivayetleri mürseldir.¹⁸⁵ Ayrıca usûlcüler ve fukahâyâ göre mürselin, senesinde inkıtâ bulunan haberden ibaret olduğu da belirtilmiştir. Alâî, mürsel

¹⁸² Serahsî, *Usûl*, 1/357-359.

¹⁸³ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, s. 209.

¹⁸⁴ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/209-210; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî, *Kitâbun fî ilmi'l-hadis*, thk. Ali b. Ahmed el-Kindî (Abu Dabi, Müessesetü Beynûne li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1427/2006), 30.

¹⁸⁵ Dâni, *Kitâbun fî ilmi'l-hadis*, 30.

ve münkatı‘ın lügat ve ıstılah açısından farksız olduğunu belirtmekte ancak İbn Abdilber’e göre münkatı‘ın daha umûmî olduğunu söylemektedir.¹⁸⁶ Netice itibariyle her iki ekol için de mürsel, senedinde Resûlullah’a (s.a.v.) ulaşma noktasında kesinti bulunan haberdır ancak bu kesintinin konumu hakkında bir ihtilâf vardır. Ayrıca mürselin bir ıstılah olarak en eski kullanımının Yahyâ b. Sâid el-Kattân’a (ö. 198/813) ait olduğu belirtilmiştir.¹⁸⁷

Mürsel hadisin kabulü konusunda da iki ekol arasında bir ihtilâf olduğu gözlenmektedir. Kûfeliler genel olarak mürseli kabul ederken, ehl-i hadis ise senedindeki inkıtâ sebebiyle daha mesafeli bir duruş sergilemektedirler. Nitekim bu ihtilâfa dikkat çeken Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), İmâm Mâlik ve ehl-i Medine ile Ebû Hanîfe ve ehl-i Kûfe’nin, eğer irsâl yapan râvî âdil ve sika ise bu hadislerin makbul ve amel edilmesi vâcib olduğu görüşünde olduklarını, Şâfiî ve diğer ehli ilmin ise mürsel ile ameli vâcib görmediklerini ve hadis hafızlarının çoğunun bu görüşte olduğunu aktarmaktadır.¹⁸⁸ Yine İbn Abdilber, Ebû Hanîfe ve ashâbına göre mürselin makbul olduğunu, herhangi bir te’vil veya o konudaki asıllara ters düşmesi sebebiyle müsned bir rivayeti ne ile reddediyorlarsa mürsel rivayet için de aynısının söz konusu olduğunu zikretmiştir.¹⁸⁹ Mürsel hadisin kabulü veya onunla amel noktasındaki ihtilâfin kaynağı olarak İbn Receb el-Hanbelî, hadis âlimlerinin amacının hadisin sıhhatini tespit etmek olduğunu, hadis mürsel olunca da onların menhecine göre senedi muttasıl olmadığı için sahih sayılamayacağını, fukahânın ise hadisin delalet ettiği mânânın sıhhatini öncelediklerini belirtmektedir.¹⁹⁰ Dolayısıyla mürseli kabul noktasında daha çok fakihlerin öne çıktığı söylenebilir.¹⁹¹

Nehaî’nin mürsel rivayetlerde bulunması konusuna gelince, rivayetlerinin sahihlik-zayıflık açısından değerlendirilmesi dışında açık bir eleştiri tespit edilememiştir. Sadece İbn Hacer, onun hakkında “Sikadır ancak çok irsâl yapardı.”¹⁹² şeklinde eleştiri çağrıştıran bir ifade kullanmıştır. Fakat Âmidî’nin de (ö. 631/1233) belirttiği üzere irsâl yapmak tâbiûn tabakasında sıkça görülen bir olgudur¹⁹³ ki bunu yalnızca Nehaî için bir eleştiri olarak görmek isabetli olmayacaktır. Nitekim Taberî, bütün tâbiûn tabakasının mürselin kabulü hususunda ittifak edip

¹⁸⁶ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 26-31.

¹⁸⁷ Salahattin Polat, *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 76.

¹⁸⁸ Hatîb el-Bağdâdî, *Kifâye*, 2/435.

¹⁸⁹ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/196.

¹⁹⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/297.

¹⁹¹ Salahattin Polat, *Mürsel Hadisler*, 118.

¹⁹² İbn Hacer, *Takrîbu’t-Tehzîb*, thk. Âdil Mürşîd (Beyrut: Müessesetü’r-Rîsâle, 1420/1999), 35.

¹⁹³ Âmidî, Ebu’l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed, *el-İhkâm fî usûli’l-ahkâm*, thk. Abdürrezzâk Afîfî (Riyâd: Dâru’s-Samî‘, 1424/2003), 2/150.

hicrî iki yüz yılına kadar bunu inkâr eden kimse olmadığını, ilk defa İmâm Şafiî'nin mürsel rivayetleri kabul etmediğini belirtmektedir.¹⁹⁴ Kevserî'nin değerlendirmeleri de konuya ışık tutacak niteliktedir:

Hanefiler, irsâl yapan kişinin sika olması durumunda müsned haberler gibi mürsel rivayetlerin de kabul edileceği görüşündedir. Hicrî II. yüzyılın başına kadar sahâbe, tâbiûn ve tebe-i tâbiîn fukahâsının çoğunluğunun uygulaması bu şekildedir. Şüphesiz mürselleri, özellikle de büyük tâbiîlerin mürsellerini kabul hususunda gevşek davranmak sünnetin yarısını terketmek anlamına gelmektedir. Selef âlimlerinden bir kısmının, irsâl yapan bazı kimseleri ağır bir şekilde eleştirmesi konu dışı bir tartışmadır. Çünkü bu eleştiriler irsâl yapan râvinin sika olmayışından kaynaklanmaktadır ki bu tarz tenkitlerin müsned rivayetlerde bulunan bazıları hakkında da olduğunu görürsün. O takdirde konu, isnad veya irsâl konusu değil, râvinin sikalığı meselesidir.¹⁹⁵

Nehaî'nin çokça mürsel rivayetlerde bulunduğu doğru olmakla birlikte hem onu hem de diğer râvileri irsâle sevk eden birtakım âmiller bulunmaktadır. Bunların râviden, hocadan ve rivayetten kaynaklanan sebepler olduğu belirtilmiş ve konu tafsilatlı olarak ele alınmıştır.¹⁹⁶ Bu sebeplerden birinin rivayetin fetvâ, eğitim veya müzâkere meclislerinde aktarılması olduğu söylenmiştir. Şöyle ki râvinin amacı bu gibi yerlerde çoğu kere senedi değil metni zikretmektir. Nitekim bu gibi durumlarda maksat rivayeti zikretmek olduğundan sened ya tamamen ya da kısmen hazfedilir.¹⁹⁷ Yine İbn Abdilber, râvilerin irsâl yapma nedenlerini saydıktan sonra bu hususta asıl olanın muhaddisin durumu olduğunu, eğer o sadece sikalardan rivayet eden sika bir kimse ise rivayetleri ister müsned ister mürsel olsun kabulünün gerektiğini, ancak zayıf kimselerden rivayetleri varsa ve bu hususta müsamaha gösteriyorsa o takdirde haberi naklettiği kimsenin ismini verene kadar irsâlleri hakkında tevakkufun gerektiğini belirtmektedir.¹⁹⁸

Nehaî'nin irsâl yapma sebebini talebesi A'meş'in naklettiği bir haberde yine kendisi bildirmektedir. Bu haber A'meş'in İbrâhim'e “‘Bana Abdullah b. Mes'ûd'dan rivayette bulunacağın zaman isnadı ile rivayet et’, dedim. O da cevaben; ‘ben size falancadan o da Abdullah’tan dediğim zaman o hadisi sadece o kişiden dinlemişimdir. Ancak Abdullah dedi ki şeklinde rivayet edersem o haberi Abdullah’tan rivayet eden birçok kişiden almışım’, dedi.”¹⁹⁹ şeklindedir. Bu nakilden anlaşıldığı kadarıyla Nehaî'nin irsâl yapmasının sebebi –en

¹⁹⁴ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/195.

¹⁹⁵ Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadîsühüm*, 32-33.

¹⁹⁶ Abdülkerim Ahmed el-Vüreykât, “Râvilerin Hadisleri Mürsel Rivâyet Etme Sebepleri”, çev. Mehmet Turan, *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*, haz. Enbiya Yıldırım (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 11-35.

¹⁹⁷ Vüreykât, “Râvilerin Hadisleri Mürsel Rivâyet Etme Sebepleri”, 30.

¹⁹⁸ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/208-209.

¹⁹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/239. Hüseyin Kahraman, bu rivayeti “ben ‘Kâle Abdullah’ dediğim zaman kendisinden değil de öğrencilerinin birinden duymuşum demektir. Fakat ‘haddesenâ fulân’ dersem, bunu o şahıstan bizzat almışım” şeklinde aktarmakta, kaynak olarak da İbn Hacer’in *Tehzîb*’ini göstermektedir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/93. Ancak burada bir tercüme hatası olduğu gözükmektedir. Zira Nehaî, İbn Mes'ûd ile

azından İbn Mes'ûd rivayetlerinde- seneddeki kişi veya kişileri gizlemek değil bilakis râvî çokluğu sebebiyledir ve bu da hadislerin isnadları açısından aranılan bir husustur. Yine Nehaî'nin fıkıhla meşhur bir âlim olduğu düşünüldüğünde, ilim meclislerindeki rivayetlerinin yukarıda geçtiği üzere daha çok fetva veya müzakere amaçlı olduğu, bu sebeple irsâl yaptığı söylenebilir.

Mürsel rivayetlerinin kabul açısından değerine gelince tespit edilebildiği kadarıyla sadece Zehebî, Nehaî'nin ister Abdullah b. Mes'ûd'dan ister başkasından olsun bu tarz rivayetlerini delil olarak saymamaktadır.²⁰⁰ Onun dışında ise Beyhakî (ö. 468/1066), Nehaî'nin irsâllerinin sahih olmasını sadece Abdullah b. Mes'ûd'dan yaptığı rivayetlerle sınırlamış,²⁰¹ İbn Receb el-Hanbelî de bu görüşü paylaşmış ve yine Beyhakî'den, Nehaî'nin bir kısım meçhul kişilerden nakillerde bulunduğunu naklederek bazı isimleri örnek vermiştir. Ancak dipnotta eserin muhakkiki Nurettin İtr (ö. 2020) bu kişilerin meçhul sayılmasının doğru olmadığını kaynaklarıyla göstermiştir.²⁰² Ayrıca Şu'be de (ö. 160/766) Nehaî'nin Hz. Ali'den yaptığı mürsel rivayetleri zayıf saymaktadır.²⁰³

İbrâhim en-Nehaî'nin mürsellerinin tamamını ya da bir kısmını zayıf sayan âlimlere dikkat edildiğinde hepsinin ehl-i hadis olduğu ve Şu'be hariç diğerlerinin hicrî V. asır ve sonrası ulemadan oldukları göze çarpmaktadır. Nitekim Hanefîlere göre ilk dönem mürsellersi hüccettir ve hatta İsâ b. Ebân'a (ö. 221/836) göre mürsel müsnedden daha güçlüdür.²⁰⁴ Nehaî'nin mürsellerini tenkid eden ehl-i hadis bu değerlendirmelerinde, mürsel rivayetlere yaklaşım tarzlarının etkilerini görmek mümkündür.

Ancak bütün ehl-i hadis Nehaî'nin mürsellerine karşı aynı tavrı takınmış değildir. İmâm Şafîî'nin Nehaî ve emsali kişiler hakkındaki “Onlar ancak sika kişilerden hadis alır.” sözü daha önce geçmişti. Yine Yahyâ b. Maîn (ö. 233/848) “İbrâhim'in mürsellerini Şa'bî'nin

görüşmediği için zaten ondan direkt rivayeti yoktur. İlgili ibâre “fehüvüllezi semi'tu” şeklindedir ki bu cümle hadisi yalnızca o şahıstan aldım demektir. Nitekim devamında “ve izâ kultü kâle Abdullah fehüve an gayri vâhidin an Abdullah” cümlesi vardır ki tercümesi “Abdullah'dan rivayet ettiğimde bunu, Abdullah'dan rivayet eden birçok kişiden aktarıyorum” şeklinde yapılabilir. Zaten Kahraman'ın tercümesinde her iki durumda da rivayeti tek bir kişiden nakletme durumu vardır ki bunun bir çeviri hatası olduğu aşikârdır. Bk. Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 209.

²⁰⁰ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed Muavvaz – Âdil Ahmed Abdülmevcûd (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416/1995), 1/204.

²⁰¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/93.

²⁰² İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/294-295.

²⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Kitâbü'l-merâsîl*, thk. Şükrullah b. Ni'metillah el-Kûcânî (Beyrut: Müessesetü'r-Rîsâle, 1418/1998). 6.

²⁰⁴ Serahsî, *Usûl*, 1/360-361.

mürsellersine tercih ederim.”²⁰⁵ ve “İbrâhîm’in mürsellersi Saîd b. Müseyyeb ve Hasan’ın mürsel rivayetlerinden daha sahihtir.”²⁰⁶ diyerek bu konudaki görüşünü ortaya koymaktadır. Ayrıca İbn Abdilber, sadece sika râvilerden hadis almakla bilinen kişilerin tedlîs ve irsâl yoluyla yaptığı rivayetlerin makbul olduğunu belirtip Nehaî’nin mürsellersinin de muhaddisler nazarında sahih olduğunu ifade etmiştir. Yine devamla, Nehaî’nin mürsellersinin müsnedlerinden daha kavî olduğunu belirtmekte ancak İbrâhîm’in bu konuda başkaları için bir ölçü olmadığını vurgulamaktadır.²⁰⁷ Metin Yiğit de, mürsel hadislerle ilgili açtığı başlık altında şunları söylemektedir:

Ebû Hanîfe, özellikle İbrâhîm en-Nehaî’den aktardığı mürsel hadislerle dayanır. Ebû Hanîfe’nin istidlallerinde Nehaî’ye ait rivayetlerin özel bir ağırlığı bulunmaktadır. Muhtemelen bu da İbrâhîm’in ilmî kişiliğinden ve rivayetlerinin sahip olduğu genel itibardan kaynaklanmaktadır. Nehaî’nin mürsellersi konusunda ulemâ arasında yaygın bir kabul vardır.²⁰⁸

Yine Nâsirüddin el-Elbânî de (ö. 1999) müzik aletleri çalmanın haram oluşunun hikmetiyle ilgili rivayetleri sıralarken Nehaî’den mürsel olarak gelen bir nakil hakkında şunları zikretmektedir:

Malumdur ki İbrâhîm en-Nehaî kadri yüce, sika bir tâbiîdir. Bu sebeple yaş olarak kendisinden büyük olmasalar da hocalarından birçok kişiden rivayet ettiğinde en azından kendisi gibi tâbiîlerden rivayet eder. Dolayısıyla Nehaî’nin böyle kimselerden rivayeti, o kişilerin bir topluluk olmaları sebebiyle nakillerine karşı bir güven hâsıl eder. Zira açıkça görüleceği üzere onlar, tâbiîlerden oldukları ve Nehaî’nin kendilerinden rivayette bulundukları hocaları oldukları için İbn Mes‘ûd’dan yaptıkları rivayetlerde yalan üzere ittifak etmeleri şöyle dursun, hata etmeleri bile uzak bir ihtimaldir. Özellikle de o, biyografisinde geçtiği üzere A‘meş’in dediği gibi hadis sarrafıdır. Dolayısıyla Nehaî’nin, onların sıdkından ve hıfzından emin olmadığı halde onlardan rivayet etmesi asla makul değildir ki onlar bize göre Nehaî vesilesiyle meçhullükleri telâfi olan bir topluluktur... Bu sebeple hadis imâmlarından birçoğu Nehaî’nin mürsellersini sahih kabul etmişlerdir... Bu hüküm (Nehaî’nin mürsellersine itimat edilmesi) İbrâhîm’in sadece “kâle Abdullah” demesine münhasır değildir. “An Abdillâh” demesi de aynı şekildedir ki iki ibâre arasında açık bir fark olmaması da bunu teyit eder. Yine o, sorumluluğunu yerine getirmek adına her iki durumda da “an racûlin” dememektedir. Bu sebeple hükümde eşittirler.²⁰⁹

Buraya kadarki nakillerde görüleceği üzere Nehaî’nin mürsellersi genelde sahih kabul edilmekle beraber bazı ehl-i hadis âlimlerince bir kısım rivayetleri zayıf sayılmıştır. Esasında bu konu tâbiûn tabakasında yaygın olduğu için mürsellersi hakkında konuşulan tek kişi Nehaî değildir. Kaldı ki onun mürsellersi diğer tâbiûn âlimlerine göre daha üst konumdadır. Dolayısıyla irsâl

²⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, 4/522.

²⁰⁶ Yahyâ b. Maîn, *Ma‘rifetü’r-ricâl*, 1/120.

²⁰⁷ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/220-230.

²⁰⁸ Yiğit, *Ebû Hanîfe’nin Usûl Anlayışında Sünnet*, 138.

²⁰⁹ Nâsirüddin el-Elbânî, *Tahrîmu âlâti’d-darb* (Mektebetü’l-Delîl, 1418/1997), 145-146.

mevzuunu Nehaî için bir eleştiri konusu kabul etmek yerine sadece bir rivayet değerlendirmesi olarak görmek daha doğru gözükmektedir ki âlimlerin genel görüşü de bu yöndedir.

Burada Nehaî hakkındaki tedlîs ithâmını da zikretmek gerekir. Hâkim en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014), müdellis râvileri tanıtırken Nehaî'yi, cerh edilen râvilerden tedlîs yoluyla hadis nakleden kimseler başlığı altında zikretmektedir. Hâkim, ilgili bölümde Nehaî'nin Abdullah b. Mes'ûd ile kendi arasına bazen Hüneyy b. Nüveyra (ö. 80/699), Sehm b. Mincâb (ö. ?) ve Hizâme et-Tâî'yi (ö. ?) koyduğunu ve ara sıra bu râvilerden tedlîs yoluyla hadis rivayet ettiğini söylemektedir.²¹⁰ Tespit edilebildiği kadarıyla Nehaî, İbn Nüveyra'dan metin olarak sadece bir hadis nakletmiş ve bu rivayet de *Sünen-i Ebî Dâvûd*, *Sünen-i İbn Mâce*, *Musannef-i İbn Ebî Şeybe* ve *Müsned-i İmâm Ahmed* gibi eserlerde yer almıştır.²¹¹ İlgili senedle alâkalı yapılan araştırmada Nehaî'nin tedlîs yaptığına dair her hangi bir açıklama ya da imâyâ rastlanmamış, bilakis Bedrüddîn el-Aynî (ö. 855/1451) hadisin isnadıyla ilgili olarak ceyyid ve hasen tabirlerini kullanmış, İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) Hüneyy'in meçhul bir râvi olduğu yönündeki beyanına itiraz ederek onun meşhur bir râvi olduğunu belirtmiştir.²¹² Ricâl ve cerh-ta'dîl literatüründe Hüneyy'den hadis nakledenler arasında Nehaî'nin de ismi geçmekte böylelikle hem hadis metinleri ve şerhleri hem de ricâl ve cerh-ta'dîl eserleri açısından Hâkim'in bu beyanı doğru gözükmemektedir.²¹³

Nehaî'nin Sehm b. Mincâb'dan rivayetleri *Sahîh-i Müslim*, *Sünen-i Nesâî* ve *İbn Mâce*, *Müsned-i İmâm Ahmed* ve daha birçok kaynakta yer almaktadır.²¹⁴ Hadis şerhlerinde ise Nehaî'nin Sehm'den tedlîs yaptığına dair bir açıklama bulunamamıştır. Ricâl ve cerh-ta'dîl eserlerinde Nehaî'nin Sehm'den rivayette bulunan kişiler arasında yer alması da göz önüne alındığında Hâkim'in Nehaî hakkındaki tedlîs iddiasının doğru olmadığı görülmektedir.²¹⁵

²¹⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi*, thk. Ahmed b. Fâris es-Sellâm (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003), 349.

²¹¹ Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*, thk. Şuayb el-Arnâvûd vd. (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996), 6/274 (No. 3728); İbn Ebî Şeybe, *el-Musannef*, 14/304-305, (No. 28506); Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, thk. Muhammed Avvâme (Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1419/1998), "Kitâbu'l-Cihâd", 110 (No. 2659); İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd, *es-Sünen*, thk. Şuayb el-Arnâvûd vd. (Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009), "ed-Diyât", 30 (No. 2681).

²¹² Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l-ahbâr fî şerhi Meâni'l-âsâr*, thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim (Dımaşk: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1429/2008), 15/271-272.

²¹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4(2)/111; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/317-318.

²¹⁴ Müslim, *Sahîh-i Müslim*, "Kitâbu'l-Hac", 1358; Nesâî, *es-Sünenü's-süğrâ*, "Kitâbu'l-Cenâiz", 21 (No. 1883); İbn Mâce, *es-Sünen*, "Ebvâbu ikâmeti's-salavâti ve's-sünneti fihâ", 105 (No. 1157); Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 18/136 (No. 11592).

²¹⁵ Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 2/939; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/127.

Devamında yapılan araştırma neticesinde Nehaî'nin kendisinden tedlîs yaptığı ileri sürülen bir diğer isim olan Hizâme et-Tâî'den ise hiçbir rivayetine rastlanmamıştır.

2.3.2.4. Arap dilinde hatalar yapması meselesi

Nehaî'nin Arap dilinde hatalar yapması ile ilgili olarak ilk dönemlerden tespit edilebildiği kadarıyla Hâlid b. Seleme el-Mahzûmî'den (ö. 132/749-750) gelen bir nakil vardır ki o, İbrâhim'i konuşmasında hatalar yapan birisi olarak gördüğünü söylemektedir.²¹⁶ Daha sonraki asırlarda ise Zehebî, Nehaî'nin Arapça'ya tam vâkıf olmadığını ve zaman zaman hatalar yaptığını belirtmiştir.²¹⁷ Konuyla ilgili olarak Kal'acî'nin şu değerlendirmeleri dikkat çekicidir:

İbrâhim, hadisleri mâna ile nakletmekte ve âlimler de onun rivayetlerini kabul etmekte ve bazıları onun ismini en sahih isnadlarda saymaktadırlar. Ulemâ, Arapça'yı iyi bilmeyen kimselerin rivayetlerinin kabul edilmemesi hususunda ittifak etmişlerdir. Dolayısıyla âlimlerin onu sika olarak görmesi ve rivayetlerini kabul etmesi lûgat hususundaki hâkimiyetine ve lisanının hatadan korunmuş olmasına bir delildir. Yoksa nasıl olur da onun mâna ile rivayetleri kabul edilebilir?²¹⁸

Zehebî muhtemelen bu görüşünü Hâlid'den almış, o ise Nehaî hakkındaki bu değerlendirmesinde tek kalmıştır. Dolayısıyla bu nakli şâz bir görüş olarak kabul etmek gerekmektedir ve esasında bunu da bir eleştiri maddesi olarak kabul etmek isabetli durmamaktadır. Zira gerek neseben gerekse ilmen Nehaî'nin Arap diline olan vukûfiyetini kabul etmek lazım gelir ki onun bu husustaki hatalarına dair örnekler de sunulmuş değildir. Ancak aksi yönde yapılan bir nakilde bir adamın Nehaî'nin evine geldiği ve “ehâ hünâ Ebâ İmrân?” demesi üzerine Nehaî'nin sustuğu, sonra adamın tekrar “ehâ hünâ Ebî İmrân?” dediği ve Nehaî'nin “Üçüncüyü söyle (Yani Ebû İmrân de) ve gir.”²¹⁹ şeklinde mukâbelede bulunduğu rivayet edilmektedir. Bu da Nehaî'nin dilde hatalar yapmama konusunda titiz davrandığını göstermektedir.

2.3.2.5. Ebû Hüreyre hakkındaki sözü

Tespit edilebildiği kadarıyla Nehaî'nin, Ebû Hüreyre'nin fakih olmadığını söylediği ve bu yüzden de tenkide uğradığı bilgisini nakleden ilk kişi Zehebî'dir.²²⁰ Ondan önceki kaynaklarda Nehaî'nin böyle söylediğine dair bir bilgiye rastlanmamıştır. Diğer kaynaklarda ise mesele

²¹⁶ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 1/348.

²¹⁷ Zehebî, *Mizân*, 1/204.

²¹⁸ Kal'acî, *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehaî*, 1/116.

²¹⁹ Rânehürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 528.

²²⁰ Zehebî, *Mizân*, 1/204.

genel ifadelerle “Bazıları dedi ki” veya “Hanefiler dediler ki”²²¹ şeklinde sunulmaktadır. Serahsî’nin, Nehaî’den naklettiğine göre ise meselenin Nehaî’ye özel bir durum olmadığı genel olarak Kûfe ekolünün böyle bir temayülde olduğu anlaşılmaktadır ki buna göre Nehaî şöyle demektedir: “Onlar (Kûfe ehli), Ebû Hüreyre’nin bir kısım hadislerini alır, diğer bir kısmını ise bırakırlardı”.²²² Nehaî’den benzer bir sözü de yine Zehebî nakletmektedir. Zehebî’nin naklettiğine göre; Nehaî: “Onlar (Kûfe ehli) Ebû Hüreyre’nin hadislerinin çoğunu mensûh görüyorlardı.”²²³ demiştir.

Bu nakillerden anlaşıldığı kadarıyla Ebû Hüreyre hakkındaki kanaat Nehaî’nin şahsi görüşü olmayıp ilk dönem Kûfe ekolünün genel fikriyatını yansıtmakta dolayısıyla eleştirinin odak noktasını Nehaî değil, onun da mirasçısı olduğu Kûfeli âlimler oluşturmaktadır. Zira Nehaî sadece bu kanaatleri aktaran bir kişi durumundadır. Zehebî’nin meseleyi Nehaî’nin şahsına indirgemesi ise isabetli bir tutum değildir. Kaldı ki konu Ebû Hüreyre’nin bütün rivayetleri değil sadece usûle yani Kitap ve sünnetin genel bütünlüğüne ve muhken naslara aykırı olarak gördükleri birtakım nakilleridir ki bunu yapanlar sadece ilk dönem Hanefileri değil aynı zamanda Hz. Âişe gibi sahâbe tabakasından olan kişilerdir.²²⁴ Îsâ b. Ebân, Ebû Hüreyre’nin âdil olmasından dolayı bir vehim durumu olmadıkça rivayetlerinin kabul edileceğini vurguladıktan sonra şunları söylemektedir:

Kıyasa ve ma‘rûf sünnete muhalif olmadıkça Ebû Hüreyre’nin rivayetleri kabul edilir. Ebû Hüreyre âdil, sözü ve rivayetleri makbul ve Resûlullah (s.a.v) adına yalan ithamından uzaktır ancak şu kadar var ki insanoğlunun vehim ve hataya düşmekten yana bir payı vardır. Dolayısıyla seleften her kim bir rivayet hakkında bir soruşturma (tesebbüt) ortaya koyarsa biz de o rivayeti araştırırız ve durumunu belirlediğimiz ölçüde ona itibar ederiz.²²⁵

Îsâ b. Ebân’ın sözlerinden anlaşıldığı üzere tenkit konusu olan Ebû Hüreyre rivayetleri sadece dinin genel prensiplerine ve ma‘rûf sünnete muhalif, vehim ve hata içeren haberler olup, bunun dışında kalan ve çoğunluğu teşkil eden nakillerini kapsamamaktadır. Konuyla ilgili bir çalışma kaleme alan Ufuk Dağlıoğlu, Hanefilerin, Ebû Hüreyre’nin naklettiği on bir rivayeti tartışma konusu yaptıklarını belirttikten ve bunları sıraladıktan sonra şunları kaydetmektedir:

²²¹ Örneğin bk. Mübârekpûrî, Ebu’l-Ulâ Muhammed Abdurrahman b. Abdurrahîm, *Tuhfetü’l-ahvezî bi şerh-i Câmi’i’t-Tirmizî*, thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf (Kahire: Dâru’l-Fikr, 1349-1353/1930-1934), 1/32.

²²² Serahsî, *Usûl*, 1/341.

²²³ Zehebî, *Siyer*, 4/528.

²²⁴ Örneğin bk. Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır, *el-İcâbe li-irâdi me’s-tedrekethü ‘Âişe ale’s-sahâbe*, thk. Saîd el-Afgânî (Beyrut: el-Mektebetü’l-İslâmî, 1390/1970), 112-128.

²²⁵ Cessas, Ebû Bekir Ahmed b. Ali, *el-Fusûl fi’l-usûl*, thk. Uceyl Câsim en-Neşmî (Küveyt: et-Turâsü’l-İslâmî, 1414/1994), 4/127-130.

Hanefî fukahâsının Ebû Hureyre'ye yönelik her hangi bir ithamda bulunmadıkları, râvilerin sınıflandırılmasında ittifakla onu ikinci grup, yani adalet ve zabtıyla maruf râviler arasında zikrettikleri görülmektedir. Ağırlıklı görüş Ebû Hureyre'nin fakih olmadığı yönündedir. Genel olarak onun kıyasa çelişen rivayetleri, fakih sahâbi olmaması ve selef âlimlerinin de ilgili rivayetle amel etmemesi gerekçesiyle kabul edilmemiştir. Fakat bu mevzuda başta Kerhî olmak üzere farklı düşünen fakihler de bulunmaktadır.²²⁶

Serahsî de ma'rûf râvileri iki kısma ayırmış, birincisini fıkıh ve ictihâdıyla, ikincisini ise adâlet ve hıfzıyla bilinenler şeklinde taksim ederek Ebû Hüreyre'yi bu kısımda sayıp bunun sebeplerini açıklamıştır. Bununla beraber onun adâlet ve hıfzda en önde gelenlerden olduğunu belirterek hadislerinin genelinin kabul edildiğini sadece kıyasa muhalif olanlarının bunun dışında kaldığını söylemiştir.²²⁷ Burada yeniden fakih râvi meselesi gündeme gelmektedir. Rivayetlerin kabûlünde râvinin fakih olma şartı ve özellikle Ebû Hüreyre'nin fakih olmaması nedeniyle bir kısım rivayetlerinin kabul edilmemesinin Hanefî âlimleri arasında tartışmalı olduğu belirtilmiştir.²²⁸ Ancak bir kavram olarak Îsâ b. Ebân'a kadar götürülebilecek olan fakih râvi meselesinin haberleri kabulde mutlak bir şart olmadığını, bunun daha çok İmâm Şâfiî ile birlikte yükselen isnad merkezli bir hadis anlayışı ile irtibatı olduğunu söyleyen Hamdi Çilingir devamında şunları kaydetmektedir:

İmâm Şâfiî ile birlikte fıkıhta hadislerin merkezî bir konuma gelmesi ve hadislerin değerlendirilmesinde isnadın önemli bir kriter olarak ortaya konması ile birlikte Hanefî geleneği içinde yer alan çeşitli hükümlerin sahih hadislerle çelişmesi ve Hanefîlerin sahih kabul edilen bazı hadisleri niçin reddettikleri gibi soruların/sorunların cevaplanması gerekmişti. İşte, Îsâ b. Ebân bu bağlamda, temsil ettiği Hanefî geleneği içinde sahih kabul edilen bazı hadislerin reddedilmesini, sahih hadislerle muhalif bazı hükümlerin varlığını isnad merkezli bir hadis anlayışının temsilcilerine karşı fakih râvi şartını ileri sürerek bir çeşit açıklama yoluna girişmiştir... Aslında Îsâ b. Ebân da Debûsî de bu hadislerin reddediş gerekçelerini fakih râvi şartı ile açıklarken esas gerekçenin Kur'ân, Sünnet veya genel ilkelere aykırılık olduğunun farkında idi... Sonraki dönemlerde ise bu argümanın kullanımı belki güncelliğini, belki fonksiyonunu yitirmiş ve Hanefîler içinden itirazlara konu olmuştur.²²⁹

Netice itibarıyla Ebû Hüreyre meselesinde sadece Nehâî'yi eleştirmek doğru bir tutum olarak durmamaktadır. Eğer bir eleştiri getirilecekse bunun Hanefîlerin mirasçısı olduğu ilk dönem Kûfelilerin tamamını kapsadığı göz önünde tutulmalıdır. Ayrıca Kûfelilerin kıyasa muhalif gördükleri Ebû Hüreyre hadisleri, genel rivayetleri içinde sayıca son derece az gözükmektedir.

²²⁶ Ufuk Dağlıoğlu, "Hanefî Fukahâsının Ebû Hureyre ve Rivâyetlerine Bakışı", *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/8 (Ekim 2020), 7-19.

²²⁷ Serahsî, *Usûl*, 1/340-341.

²²⁸ Yusuf Kağanarslan – Sahip Beroje, "Musarrât Hadisi Üzerine Yapılan Usûl Tartışmaları", *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (Haziran 2020), 377.

²²⁹ Chamnti Tsiligkir, "Hanefîlere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/21 (Haziran 2010), 83.

Burada Ebû Hüreyre'nin bazı rivayetlerine ehl-i hadis âlimleri tarafından da birtakım eleştiriler getirildiği zikredilmelidir. İbn Receb, kendi görüşüne muhâlif bir rivayet nakleden râvinin hadisinin zayıf sayılması ile ilgili açtığı bir başlık altında bu tarz rivayetlerin başta İmâm Ahmed olmak üzere hadis hâfizlarının çoğunluğu tarafından zayıf görüldüğünü belirtmiş ve buna örnek olarak da Ebû Hüreyre'nin mestler üzerine mesh edilmesiyle alâkalı olan rivayetini getirmiştir. Bu hadisin İmâm Ahmed, Müslim (ö. 261/875) ve daha birçok hadis âlimi tarafından zayıf görüldüğü, sebebinin ise Ebû Hüreyre'nin mestler üzerine mesh etmeyi reddettiği, dolayısıyla bu konudaki rivayetin sahih olamayacağıdır.²³⁰ Bu nakilden de anlaşılacağı üzere mesele Nehaî'nin şahsı veya Kûfe ehliyle alâkalı olmayıp ehl-i hadis içinden de benzer gerekçelerle bir kısım itirazlar yapılmıştır.

2.3.2.6. Şîa'ya nispeti meselesi

İbn Kuteybe *el-Maârif* isimli kitabında Nehaî'nin ismini Şîa'ya mensup kişiler arasında zikretmektedir.²³¹ O, aynı yerde daha birçok ilk dönem âlimini Şîa'ya,²³² Mürcie'ye²³³ ve Kaderiyye mezhebine²³⁴ nispet ederek âdeti bir çeşit fişlemede bulunmuştur ancak onun bu isimler hakkındaki iddiası ispata muhtaçtır. Kaldı ki kendisi de bu hususlarda herhangi bir delil öne sürmeyip sadece peş peşe isimleri sıralamakla yetinmiştir.

Bir râviyi herhangi bir mezhebe nispet etmeden önce onun itikadî görüşlerini belirtmek gerekir ancak İbn Kuteybe bunu yapmamıştır. Diğer kaynaklarda ise onun Şîî eğilimleri olup olmadığı ile alâkalı bir kısım bilgiler bulunmaktadır. Örneğin bir adam Nehaî'ye “Ben (Hz.) Ali'yi (Hz.) Ebû Bekir (ö. 13/634) ve (Hz.) Ömer'den daha çok seviyorum” deyince İbrâhim ona; “Eğer (Hz.) Ali senin bu sözünü duysaydı elbette sırtına vururdu (seni cezalandırırdı). Eğer siz bu görüşlerle bizim meclisimize katılıyorsanız artık gelmeyin.”²³⁵ şeklinde karşılık vermiştir. Burada açıkça ilk iki halifeyi tafdîl ettiği görülmektedir. Yine o: “(Hz.) Ali bana (Hz.) Osman'dan (ö. 35/656) daha sevgilidir ancak (Hz.) Osman'ı kötü bir şekilde anmaktansa gökten yere düşmeyi tercih ederim.”²³⁶ demektedir ki İbn Kuteybe muhtemelen bu sözü üzerine onu

²³⁰ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/796-797.

²³¹ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1412-1413/1992), 624.

²³² Şîa ile ilgili olarak bk. Mustafa Öz – İlyas Üzümlü, “Şîa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/111-123.

²³³ Mürcie ile ilgili olarak bk. Sönmez Kutlu, “Mürcie”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/41-45.

²³⁴ Kaderiyye ile ilgili olarak bk. İlyas Üzümlü, “Kaderiyye”, *DİA*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/64-65.

²³⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/393.

²³⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/224.

Şiîler arasında saymıştır. Ancak bir başka habere göre bir adam İbrâhim'in yanında Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan üstün tutmuş, bunun üzerine Nehaî ona; “Eğer bu senin görüşün ise bir daha meclisimize katılma.”²³⁷ diyerek mukabelede bulunmuştur. Bu nakiller göz önüne alındığında Nehaî'yi klasik Şiî ekolüne nispet etmek doğru gözükmemektedir. Zira Zehebî ilk dönem itikadî mezhepleri tanımlarken şu bilgileri vermektedir:

İlk asırda Sıffîn vakasından sonra insanlar bir kısım gruplara ayrıldılar. (Bunlardan) Ehl-i sünnet; ilim ehli olup sahâbeyi sevenler ve onlar arasındaki tartışmalara girmekten kaçınanlardır. Şiîler Hz. Ali'ye karşı savaşanlar hakkında kötü konuşmakla beraber onların Müslüman ancak âsi ve zalim olduklarını söyleyenlerdir. Nâsibîler²³⁸ ise Sıffîn'de Hz. Ali'ye karşı savaşıp ancak onun Müslümanlığını ve İslâm'daki önceliğini kabul edenler fakat Hz. Osman'ı yalnız bıraktığını savunanlardır. O zamanda herhangi bir Şiî'nin Hz. Muâviye ve taraftarlarını tekfir ettiğini bilmiyorum. Aynı şekilde bir nâsibînin de Hz. Ali ve taraftarlarını küfre nispet ettiğini bilmiyorum. Ancak birbirleri hakkında kötü konuşmuş ve buğz etmişlerdir. Bugün ise Şîa –Allah onları kahretsin- sahâbeyi tekfir edip cehalet ve düşmanlıkla onlardan teberri edip işi Ebû Bekir es-Sıddîk'a kadar yapıyorlar. Nâsibîler ise zamanımızda çok azdır ve ben onlardan Hz. Ali'yi ve başka bir sahâbîyi tekfir edenini bilmiyorum.²³⁹

Zehebî'nin bu tanımlamalarına bakıldığında Nehaî'nin Şiîlikten ziyade Ehl-i sünnet kısmına girmesi daha doğru görünmektedir. Ancak Hz. Ali'yi Hz. Osman'dan daha çok sevmesi yönündeki nakilden yola çıkarak onun hakkında bir Şiîlik ithamında bulunulacaksa –ki İbn Kuteybe'nin tercihi bu yöndedir- Mehmet Erdoğan'ın şu tespitleri çerçevesinde olay ele alınmalıdır:

Onun (Nehaî) Şîa yanlısı olmasının, daha sonraki dönemlerde şekillenmiş olan Şiîlikle pek ilgisi yoktu; çünkü o, halifeler arasındaki sıralamayı, aynı zamanda fazilet sıralaması olarak da kabul eder ve hiçbir zaman imâmların masumiyeti, ric'at gibi Şiî inançları benimsemezdi. Ehl-i Beyt sevgisi ve taraftarlığı olarak niteleyebileceğimiz bir duruşu vardı.²⁴⁰

²³⁷ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/224.

²³⁸ Nâsibe ile ilgili olarak bk. Mustafa Öz, “Nâsibe” *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/393-394.

²³⁹ Zehebî, *Siyer*, 5/374.

²⁴⁰ Mehmet Erdoğan, “İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi”, *İmâm-ı A'zan Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*, ed. İbrahim Hatiboğlu (Bursa: Kur'ân Araştırmaları Vakfı, 2005), 1/327. Hüseyin Kahraman da şöyle demektedir:

Ehl-i beyt taraftarlığı o dönem için, Emevî karşıtı her Müslümanın, siyasî mülâhazalarla dâhil oldukları genel bir tanımlama iken Şiîlik, siyasal yönü yanında itikadî boyutları da olan bir düşünce sistemine işaret edebilmektedir. Bu terim ‘Ali ve evlâdını sevmek’ ve bir tercih yapılması durumunda başkalarına değil onlara ‘taraftar olma’ gibi bir adımla başlayıp Ali'nin geri döneceğini (ric'at), Allah'ın ona hulûl ettiğini hatta bizzat, ilâh olduğunu kabul etmeye kadar varan çok geniş bir yelpazeye delâlet etmektedir... Dolayısıyla büyük çoğunluğu aynı zamanda meşhur birer hadis râvisi olan Kûfeli zâhid ve mutasavvıfların Şîa'ya nispeti konusunda genelleme yapılmayıp tafsile gidilmesinde zaruret vardır.” Bk. Kahraman, “Hadis Râvilerinin Zühhd Hayatına Yönelik İlgileri”, 54.

Şîî âlimlerinden Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö. 460/1067), Nehaî'yi Hz. Ali ashâbı içinde sayması ise eleştiri konusu olmuştur.²⁴¹ İbn Kuteybe'nin Şîilikle Râfîzîliği ayrı tuttuğu, birçok büyük ehl-i hadis imâmını şîilerden sayması gözönüne alınarak onun Şîa'dan kastının Hz. Ali'nin Hz. Osman'dan üstünlüğünü veya Hz. Muaviye (ö. 60/680) ile savaşında onun haklılığını kabul edenler olduğu da söylenmiştir.²⁴² Dolayısıyla Nehaî'yi sonraki dönemlerdeki yerleşik anlamıyla bir Şîî saymak yanlış bir çıkarım olacaktır. Hoca ve talebe silsilesine bakarak da bunun yanlışlığını görmek mümkündür. Zira onlar içinde Şîî olduğu bilinen kimseler bulunmamaktadır.

2.3.2.7. Re'y meselesi

Re'yin, genel itibariyle birisi fikhî, diğeri itikadî olmak üzere iki mânada kullanıldığı görülmektedir. Fikhî anlamıyla övülmüşken –ki sahâbe ve tâbiîn fukahâsı naslardan hüküm çıkarma noktasında bunu uygulamıştır- itikad alanında ise zemmedilmiştir.²⁴³ Fikhî konularda re'y, nas bulunmayan meselelerde âlimin şahsî görüşüyle hüküm vermesi olarak tarif edilebilir.²⁴⁴ Kelimenin Hz. Peygamber (s.a.v) döneminde nas olmayan bir konu hakkında hüküm vermek anlamında kullanıldığını Ebû Dâvûd'un naklettiği bir rivayette görmek mümkündür. Hz. Peygamber (s.a.v) miras konusunda anlaşmazlığa düşen iki kişi hakkında hüküm verirken “Ben, hakkında vahiy inmemiş bir konuda aranızda re'yim ile hüküm veriyorum.” buyurmaktadır ve bu da kelimenin bizzat Hz. Peygamber (s.a.v) tarafından fikhî bir kullanımını göstermektedir.²⁴⁵

Tâbiîn imâmlarından Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725) ise şunları aktarmaktadır: “Ebû Bekir es-Sıddîk bir işle karşılaştığında ehl-i re'y ve ehl-i fıkıh ile istişâre yapmayı ister ve Muhâcir ve Ensârdan Ömer, Osmân, Ali, Abdurrahman b. Avf (ö. 32/652), Muâz b. Cebel (ö. 17/638), Übey b. Ka'b (ö. 33/654) ve Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) gibi isimleri çağırırdı. Bu sahâbîlerin hepsi Hz. Ebû Bekir döneminde fetva veren kimselerdi. Hz. Ömer döneminde de durum böyle devam etti.”²⁴⁶ Burada da re'y ehlinden övgü ile bahsedilmektedir ve bu kişiler sahâbenin ileri gelenleridir. Rivayetin devamındaki fetva vermek sözünden anlaşıldığına göre re'y ile

²⁴¹ Muhammed Enes Topgöl, *Hadis Râvilerinde Şîilik Eğilimi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 195-196.

²⁴² Özen, “Nehaî”, *DİA*, 32/536.

²⁴³ Kevserî, *Fıkhi ehlil Irak ve hadisühüm*, 14.

²⁴⁴ Yunus Apaydın, “Re'y”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/37.

²⁴⁵ Ebû Dâvûd, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, “Kitâbu'l-Akdiye”, 7 (No. 3580)

²⁴⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 2/302.

kastedilen, yine rivayetin içinde geçtiği üzere fikhî müktesebattır. Re'ye başvuranlar anlamında ehl-i re'y terkinin ise ilk iki asırda olumsuz bir anlamda kullanıldığı bilinmemektedir.²⁴⁷ Adem Çiftçi de İslâm'ın ilk dönemlerinde re'y kullanımını ile ilgili olarak şunları söylemektedir: “O dönemlerde re'y, daha ziyade hükmü Kitap ve sünnet tarafından açıklanmayan meselelerin, naslardan çıkarılan prensipler ışığında çözüme kavuşturulması anlamında kullanılmaktaydı.”

248

Yine bu dönemde ehl-i re'y imâmlarının hocaları konumundaki sahâbenin daha çok Irak bölgesine yerleşmiş olmalarından dolayı onlara Irak ehli denmekteydi. Ancak ikinci asrın ortalarından sonra ehl-i re'y daha yaygın olarak kullanılır oldu.²⁴⁹ Aynı şekilde ehl-i hadis de sahâbe ve tâbiîn dönemlerinde Medine ekolü veya Hicâzlılar olarak anıldıkları, Abbâsîler döneminden itibaren ise ehl-i hadis isminin kullanılmaya başlandığı da belirtilmiştir.²⁵⁰ Yine de ehl-i hadis zaman zaman re'ye başvurması, ehl-i re'y'in ise hadis rivayetine de önem vermesi sebebiyle aralarının keskin bir şekilde ayrılmasının zor olduğu gözükmemektedir. Nitekim İbn Kuteybe de *el-Maârif* isimli eserinde Süfyân es-Sevrî, Evzâî ve İmâm Mâlik gibi isimleri re'y ehlinden saymıştır.²⁵¹ Dolayısıyla iki gruptan birine hadis, diğerine re'y taraftarı gibi isimler vermek zihinlerde yanlış birtakım çağrışımlar meydana getirebilmektedir. Zira re'y ehli olarak anılan âlimler de en az ehl-i hadis âlimleri kadar hadislerle önem vermiş, sadece rivayetleri kabul ve anlama noktasında onlardan farklı bir kısım metotlar ortaya koymuşlardır.²⁵² Bu duruma dikkat çeken Mansur Koçinkağ şunları kaydetmektedir:

Ehl-i hadis ve ehl-i re'y kavramları yaygın şekilde kullanıla gelse de ilgili kavramın mahiyetine dair herkes tarafından kabul edilen bir sonuca ulaşmak pek kolay değildir. Nitekim bazı araştırmacılar, bütün mezhep imâmlarının re'ye başvurduğundan hareketle fıkıh açısından böyle bir ayrım yapmanın hayali olduğunu dahi iddia etmişlerdir. Öncelikle bütün mezhep imâmları, az veya çok re'ye/içtihadı başvurduklarından ilgili ayrımın tutarlı olmaması gayet makuldür.²⁵³

Nehaî de Kûfe ekolünün öncü isimlerinden olması hasebiyle tevârüs ettiği ilmî birikim vasıtasıyla naslardan hüküm çıkarma noktasında fikhî anlamda re'ye başvurmuş, ancak inanç

²⁴⁷ Mansur Koçinkağ, *Re'y ve Hadis*, 233.

²⁴⁸ Adem Çiftçi, “Hz. Ömer'in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vâhid ve İstihsan Örneği)”, 3/105.

²⁴⁹ Kuzudişli, *Hadis Tarihi*, 121.

²⁵⁰ Ali Kaya, *İlk Dönem Hadis Tartışmaları* (İstanbul: İFAV, 2018), 41.

²⁵¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 496-498.

²⁵² Christopher Melchert de en eski kaynaklara bile bakıldığında ehl-i re'y'in, görüşlerini desteklemek için hadis kullandıklarının son derece açık bir olgu olduğunu vurgulamaktadır. Bk. Christopher Melchert, “Traditionist-Jurists and The Framing of Islamic Law”, *Islamic Law and Society* 8/3 (Ocak 2001), 389.

²⁵³ Koçinkağ, *Re'y ve Hadis*, 233.

sahasına giren konularda ise bundan sakınmış ve hatta böylesi konularda re'y belirtmenin bid'at olacağını savunarak sert bir dille eleştirmiş ve bundan sakındırmıştır. Bu mânada onun, re'yi birisi itikadî diğeri amelî olmak üzere iki farklı anlamda kullandığı görülmektedir.

Nehaî'den nakledilen "Re'y ashâbı, sünnet ehlinin düşmanıdır."²⁵⁴ sözü onun bu kavramı itikadî olarak kullandığını göstermekte ve din adına naslardan bağımsız olarak fikir beyan etmeyi kastetmektedir. Zira Mürcie hakkında "Bu sonradan türemiş re'y ehlinen sakının."²⁵⁵ diyerek açıkça bu kelimeyi bid'at anlamında kullanmıştır. Yine hevâ, re'y ve kıyas ehlini kastederek "Yemin olsun ki bunların ortaya çıkardıkları şeylerde zerre kadar hayır görmüyorum." demekte ve "İş ancak ilk neslin üzerinde olduğu durumdur."²⁵⁶ sözüyle itikadda re'ye karşı olduğunu açıkça belirtmektedir.

Yukarıdaki rivayetlere dikkat edildiğinde Nehaî'nin re'y kelimesini sünnetin zıddı olarak ve sonradan ortaya çıkan şeyler mânasında kullandığı görülmektedir. Bu da kelimenin ilgili dönem ve bağlamda, özellikle de Kûfe gibi kozmopolit bir coğrafyada, inançlarda meydana gelen nevzuhur fikirler hakkında yapılan bir eleştiri olduğunu göstermektedir. Yani buradaki ehl-i re'y aslında ehl-i hevâ mânasındadır ve bunun Kûfe'deki fikhî anlayışla bir ilgisi olmayıp daha çok Hâricîler ve Mürcie gibi bid'at fırkalar hakkında kullanılmıştır.²⁵⁷

Amelî hususlarda ise Nehaî'nin mensubu bulunduğu Kûfe ekolünün yolunu takip ederek re'y kullandığı bilinen bir husustur. Tabii ki buradaki re'yin geniş kapsamlı bir ictihad faaliyeti olduğu belirtilmelidir. Nitekim Şükrü Özen bu durumu şu şekilde ifade etmektedir:

Kavramların henüz tanımlanmadığı sahabe döneminden itibaren bu kavram daha sonra bir usûl terimi olarak tanımlanmaya kadar çok geniş kapsamlıydı. Kıyas, maslahat, nassın mâna ve işaretlerini yahut aklî mülâzemetlerini anlama ve tatbik yollarını ortaya koymadaki dikkat ve bu

²⁵⁴ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/222. Kevserî bu nakil ile alâkalı yaptığı açıklamada Nehaî'nin bu sözüyle fûru' fıkhındaki ictihadı değil, Hâriciyye, Kaderiyye, Müşebbihe ve benzeri fırkalardan itikadda mütevâres sünnete muhalif olan rey ehlini kastettiğini belirtmektedir. Bk. Kevserî, *Fikhü ehli'l-Irak ve hadîsühüm*, 23-24.

²⁵⁵ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/391. Aynı yerde Nehaî'nin "İrcâ bidattır." sözü de nakledilmektedir. Ancak burada ircâ görüşünün ilk ortaya çıkışı ile zaman içerisinde evrildiği süreç birbirinden ayrılmalıdır. Zira Mürcie ilk olarak Hâricî ve Şiî grupların sahâbe hakkındaki aşırı tutumlarına bir tepki olarak ortaya çıkmış, daha sonraları günah işleyen ehl-i kible dinden çıkmayacağı görüşünü savunmuş, ilerleyen zaman dilimlerinde ise imân ile birlikte hiçbir günahın zarar vermeyeceği fikri benimsemiştir. Tenkit edilen ve bid'at sayılan ircâ görüşünün bu son görüş olduğu belirtilmektedir. Bk. Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 359-360. Ayrıca İbn Receb Mürcie'yi, ağır, orta ve hafif olarak sınıflandırdığı bid'at çeşitleri içerisinde hafif olanlar arasında zikretmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/56.

²⁵⁶ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/222.

²⁵⁷ Mansur Koçinkağ, *Re'y ve Hadis*, 36.

takibin mevcut şartların gölgesinde varacağı muhtemel neticeleri görme gibi re'y ictihâdına dayalı metotları da kapsamaktaydı.²⁵⁸

Nehaî, hocalarından tevarüs ettiği genel fıkıh mantığı çerçevesinde re'ye başvurmuş, hakkında naslarda açık hüküm bulunmayan konuları, bulunanlar ile kıyas ederek ilgili hususları çözüme kavuşturmaya çalışmıştır. Nitekim Hasan b. Ubeydillâh en-Nehaî (ö. 139/756-757) kendisine “Senden duyduğum her fetvayı işittin mi?” diye sorunca “Hayır” cevabını vermiş, bunun üzerine “İşitmediğin şeyler ile mi fetva veriyorsun?” denilince “İşiteceğimi işittim. Duymadığım bir konu gelince onu daha önce duyduklarıma kıyas ediyorum.”²⁵⁹ diyerek kendi re'y metodunu ortaya koymuştur.

Nehaî'nin “Re'y ancak rivayet ile, rivayet de re'y ile müstakim olur.”²⁶⁰ sözü onun İslâmî ilimlere ve ortaya çıkan meselelere bakış açısını tam olarak ortaya koymaktadır. Zira o, özellikle sonraki dönem ehl-i hadisin re'ye yüklediği anlam gibi sadece kendi fikir ve düşünceleri ile ortaya bir hüküm koymayıp, kendisine ulaşan rivayetlere de salt metinler olarak bakmamış, onları Kitap, sünnet ve amel-i ehl-i Kûfe gibi genel prensipler ışığında değerlendirerek bütüncül bir bakış açısı ortaya koymaya çalışmıştır. Nitekim A'meş “İbrâhim'i hiçbir zaman bir konu hakkında kendi re'yi ile konuşurken görmedim.”²⁶¹ derken de bu duruma işaret etmiş, Nehaî'nin rivayetlerden bağımsız olarak kıyas yürütmediğini ortaya koymuştur.

Nehaî'ye bir hadis ulaştığı zaman kendi re'yini terk ettiği nakledilmiştir. Bu da onun esas itibarıyla naslara bağlı kaldığını ancak hüküm bulunmadığı zaman kıyası tercih ettiğini göstermektedir. Nitekim A'meş “İbrâhim, bir kişi imâma uyduğu zaman onun solunda durması gerekir diyordu. Ona Semî' ez-Zeyyât'ın (ö. ?) İbn Abbâs'tan naklettiği Hz. Peygamber'in (s.a.v) onu sağında durdurduğu hadisi naklettim. Kendi görüşünü bırakarak hadise uydu.”²⁶² diyerek onun hadislere olan bağlılığını göstermiştir. Ancak onun her hadisi kabul etmediği, bunun için birtakım şartlar ileri sürdüğü yukarıda zikredilmişti. Esasında Nehaî'nin rivayetleri gerek sened gerekse metin açısından değerlendirmeleri de re'y meselesi içine dâhil edilebilir. O dönem Kûfe şehri göz önüne alındığında sadece Nehaî'nin değil, hocaları ve akranları konumundaki diğer âlimlerin de aynı faaliyeti yürüttüğü söylenebilir. Zira Kûfe'deki siyasî ve

²⁵⁸ Şükrü Özen, *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 24.

²⁵⁹ Kevserî, *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadîsühüm*, 48.

²⁶⁰ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/225.

²⁶¹ Dârimî, *Müsned*, 1/234.

²⁶² Şâh Veliyyullâh ed-Dihlevî, *el-İnsâf*, 52-53.

itikadî karışıklıklar bunu mecbur hale getirmektedir. Bu durumu İshâk Emin Aktepe şöyle belirtmektedir:

... Bulunduğu konum itibariyle Kûfe, başka kültürlerin etkisine çokça mâruz kalmaktaydı. Bir yandan İran, diğer yandan Bizans kültürleri ile yoğun bir temas ve etkileşim yaşanırken, diğer taraftan içte Şiî, Hâricî²⁶³ ve diğer siyâsî ve itikadî fırkaların çeşitli faaliyetleri görülmektedir. Ayrıca Kûfe, tamamen Arapların yerleştiği bir şehir değil, pek çok gayr-i Arap unsurun da ikâmet ettiği bir kenttir... Bu sebeple Kûfe ulemâsı Medîne'ye oranla Peygamberî mirasın korunması noktasında daha fazla titizlik ve özen göstermek durumundaydı. Bu dış etkenlerin olumsuz yönleri olmakla birlikte, nasların ve özellikle hadislerin rey süzgecinden geçirilmesine katkısı bakımından olumlu etkileri olduğu da söylenebilir. Bu durum Kûfe'deki tâbiîn ulemâsının en önemlisi sayılan İbrâhim en-Nehaî'nin "Reysiz rivayet, rivayetsiz de rey doğru olmaz" sözüyle ifadesini bulacaktır.²⁶⁴

Netice itibariyle Nehaî'nin re'yî kıyas ve ictihad mânasında kullandığı, hakkında hüküm bulunmayan konularda re'ye başvurduğu, rivayetleri değerlendirirken yine kıyas-ı usûlî dikkate aldığı görülmektedir. Ancak o, hakkında nas bulunan konularda re'ye sakınmış ve nakle tâbi olmuş, özellikle itikadî mevzularda re'y kullanımını kesinlikle tasvip etmeyerek son derece ağır bir dille eleştirmiştir. Son olarak Hüseyin Kahraman, Nehaî'nin Kûfe ekolü üzerindeki etkisi bağlamında şunları kaydetmektedir:

Kûfe'de fıkıh çalışmalarının kendine has özellikler taşıyan bir ekol haline gelmesinde ve Ebû Hanîfe'nin fıkıh mantığının oluşmasında İbrâhim en-Nehaî'nin büyük bir etkisi vardır. Zira en-Nehaî hocalarından öğrendiği fetvaları taklid etmemiş, bunların mantığını kavramaya ve ilkeler elde etmeye çalışmıştır... Dolayısıyla onun, rey ve kıyası gerçek anlamda varlık alanına çıkarıp belli bir yöntem kazandıran ve benimsediği bu anlayışın "İrak fıkıhı" şeklinde özel bir isim kazanmasını sağlayan ilk âlim olduğunu söylemek mümkündür.²⁶⁵

Yukarıda maddeler halinde sayılan Nehaî hakkında dile getirilen eleştiriler birtakım kişisel görüşler olmaktan öteye geçmemektedir. Zira âsârı red konusundan re'y meselesine kadar ele alınan başlıklarda genel bir eleştiri tespit edilememiş sadece bazı indî nakiller yer almıştır ki bunlar hakkında yapılan değerlendirmelerin de büyük ölçüde isabetsiz oldukları görülmüştür.

2.4. Değerlendirme

Kûfe, Abdullah b. Mes'ûd ve daha birçok sahâbeye ev sahipliği yapmış, bu vesileyle de Nebvî mirastan oldukça pay almıştır. İbn Mes'ûd'u Kûfe'ye bizzat Hz. Ömer göndermiş ve onu dinlemelerini ve ona uymalarını emretmiş, İbn Mes'ûd'un Resûlullah'ın (s.a.v) seçkin ashâbından olduğunu onlara bildirmiştir.²⁶⁶ Abdullah b. Mes'ûd'un gayretleriyle Kûfe'de

²⁶³ Hâricîler ile ilgili olarak bk. Ethem Ruhi Fırlı - Azmi M. S. el-Salîhî-Mustafa Öz, "Hâricîler", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/169-178.

²⁶⁴ Aktepe, *İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*, 97.

²⁶⁵ Kahraman, *Kûfe'de Hadis*, 208-209.

²⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/130.

seçkin bir âlim grubu oluşmuştur. İbrâhim et-Teymî (ö. 92/710-711) aralarında Abdullah'ın ashâbından altmış kişi bulunduğunu belirtmekte ve Hz. Ali onları bölgenin kandilleri olarak nitelemektedir.²⁶⁷

Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecdâ' gibi İbn Mes'ûd'un seçkin talebelerinin bu mirasına varis olan en büyük şahsiyetlerden biri de şüphesiz ki İbrâhim en-Nehaî'dir. Tedvîn öncesi dönemin ruhuna uygun olarak rihlelerin çok fazla yaygınlık kazanmadığı bir zaman diliminde Nehaî de genellikle Kûfe'nin ilmî birikimi ile yetinmiş ancak zaman zaman Esved gibi bazı hocaları vasıtasıyla Medine ilim havzasından da istifade etmiştir. İlim taliplilerinin yoğun bir şekilde kendisine geldiği anlaşılan Nehaî, gerek kendi zamanında gerekse sonraki dönemlerde ilimde otorite olmuş birçok âlimin övgüsüne mazhar olmuş, hemen herkes onun fıkıh ve hadis ilimlerindeki üstün konumunu kabul etmiştir. Daha çok fıkıh alanında tanınmış olsa da hadis eserleri incelendiğinde, hadiste meşhur olmuş âlimlerden daha az rivayeti olmadığı görülecektir. Hatta ismi en sahih isnadlarda yer alarak ehl-i hadisin de takdirini kazanmıştır.

Yapılan incelemeler, Nehaî hakkındaki tenkitlerin birçoğunun önemsiz, şahsî ve hatta yer yer haksız birtakım değerlendirmeler olduğunu göstermektedir. Bunun da Nehaî'nin ilim alma ve nakletme metotlarını tam olarak kavrayamamaktan veya ehl-i hadise mensup olmak bakımından farklı bir metoda bağlı olmak, dolayısıyla re'y ve mürsel hadis gibi konularda farklı düşünmekten ya da İbn Kuteybe örneğinde olduğu gibi itikadî alana dâhil edilebilecek bir kısım sözlerini farklı yorumlamaktan kaynaklandığı görülmektedir. Nehaî'nin hadisleri alırken râvilerde ve metinde aradığı şartlar, rivayet ederken izlemiş olduğu yöntem, kendisine ulaşan bir hadis karşısında kıyası terk etmesi gibi fikhî anlamda re'ye yüklediği anlam gibi hususlar bir bütün olarak düşünüldüğünde onun hadisçi kimliğinin fıkıhçı kimliğinden daha aşağıda olmadığı anlaşılmaktadır. Bu da ehl-i re'yin imâmlarından olarak gösterilen Nehaî'nin aynı zamanda bir hadis imâmı olduğunu da ortaya koymaktadır. Özellikle sonraki asırlarda keskin hatlarla ayrılan ehl-i hadis ve ehl-i re'y kavramlarının bu asırda bu denli kesin çizgilerle ayrılmasının zor olduğu bir kere daha vurgulanmalıdır.²⁶⁸

²⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/132-133.

²⁶⁸ Christopher Melchert de ehl-i re'y ismini kullanmanın muhalifleri tarafından uydurulan bir terimi onaylamak anlamına geleceğini söyleyerek Schacht'ın "Hiçbir zaman kendisini ashâb-ı re'y olarak adlandıran ya da adlandırılmasına rıza gösteren bir düşünce ekolü olmamıştır ve ehl-i hadis ile ehl-i re'y arasındaki ayırım büyük ölçüde yapaydır." sözlerini aktarır. Devamında, kendisini ashâbu'l-hadis olarak adlandıran bir ekol olsa da bu ekole kimlerin bağlı olduğu noktasında kesin sınırlar çizilemeyeceğini söylemektedir. Bk. Melchert, "Traditionist-Jurisprudents and The Framing of Islamic Law", 386.

3. İBRÂHİM EN-NEHAÎ'NİN HOCALARI VE TALEBELERİ

3.1. Hoca-Talebe İlişkisi ve Bu İlişkiyi Bilmenin Önemi

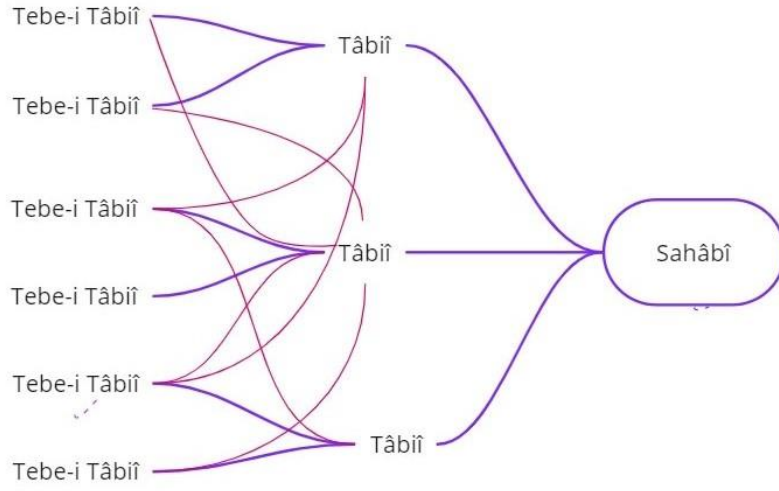
İslâmî ilimler geleneğinde maruf olduğu üzere ilim, hocadan alınıp talebeye aktarma şeklinde süregelen bir seyir takip eder ve “sahafilik”²⁶⁹ gibi bu teâmülün dışında kalan yöntemlerle ilim elde etmek çoğu zaman muteber görülmez.²⁷⁰ Hz. Peygamber (s.a.v) ile doğrudan temas kurma imkânı olmayan tâbiûn nesli için sahâbenin hocalığı bir zaruret olduğu gibi, sahâbeye yetişemeyen etbâu't-tâbiîn için de tâbiûna talebe olmak aynı derecede zorunluydu. Bu sebeple sahâbe neslinden itibaren bir hoca ve etrafındaki talebelerden oluşan ilim halkaları, bir sonraki nesilde her bir talebenin hoca konumuna gelmesiyle giderek genişleyen ve iç içe geçmiş halkalar gibi bir yapı arz ediyordu. Zira bir talebe birden çok hocadan ders aldığı gibi çok sayıda kişiye de hocalık yapabiliyordu. Ancak birden çok hocadan ders alma durumunun tedvîn sonrasında daha çok yaygınlık kazandığı ve sistematik bir hal aldığı da akılda tutulmalıdır. Hadis rivayet zincirlerini inceleyen Recep Şentürk bu hoca-talebe ilişkileri ile ilgili olarak şunları söylemektedir:

Hadis rivayet zincirini tahlilimle, bir ‘tabaka’nın (bir nesildeki itibarlı bilginler grubu) üyelerinin kendi içinde çok zayıf bir şekilde bağlı olmasına rağmen geçmiş ve gelecek tabakalara sıkıca bağlı olduğunu tespit ettim. Dışarıya doğru ilişkiler, seçkin hadis bilginleri ağında son derece önemli bir rol oynamaktadır. Hoca bağlarının toplam sayısının %3’ünden daha azı içe, yani aynı tabakadan akranı olan diğer hocalara bağlıdır. Buna karşın bağlantıların %97’den daha fazlası dışa doğru, yani önceki ve sonraki tabakaya doğrudur... Bir talebe için ileriye dönük yatırım, mümkün olduğunca hocalarla olan bağlantısında, yani bir diğer ifadeyle bitişik olmayan tabakalarla bağlantısında idi. Aynı şekilde itibarlı bir hoca için ileriye dönük yatırım, mümkün olan en genç tabakadan talebelere yaptığı yatırım idi.²⁷¹

²⁶⁹ Konu ile ilgili olarak bk. Mehmet Efendioğlu, “Musahhaf”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/229-230.

²⁷⁰ Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 211.

²⁷¹ Recep Şentürk, *Toplumsal Hafıza Hadis Rivâyet Ağı*, çev. Mehmet Fatih Serenli (İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004), 19-20.

Şekil 3.1. Genişleyen İlim Halkaları Örneği

Ömer Faruk Maden, hadis halkalarıyla alâkalı yapmış olduğu yüksek lisans çalışmasında hoca-talebe ilişkisini bilmenin önemi hakkında şunları kaydetmektedir:

... Hoca-talebe ilişkisinin bu denli ayrıntılı bir şekilde ortaya konmasında şehrin hadis rivayet ağının ve belli başlı hadis halkalarının ortaya çıkarılmasının yanında ilgili râvilerin naklettiği rivayetlerin coğrafi olarak dağılımı ve buna paralel olarak rihle yönleri ve ilim merkezlerinin tespiti gibi hadis tarihi açısından önemli bilgilere ulaşılma imkanı bulunmaktadır. Ayrıca elde edilmesi muhtemel bilgilerden birisi de hadis rivayetinde katılımları açısından muhaddislerin durumlarıdır... Bütün bu sorulara hoca-talebe ilişkisinin derinlikli incelenmesi sonucu cevap verilebilir.²⁷²

Enes Topgül de; “Muhtemel bir ders halkasının tespiti, hadis rivayetinin sistemleşme dönemine, hoca-talebe arasındaki irtibatın boyutu ise hem erken ilim tarihinde bilginin intikalinde hem de olası bir nüshanın bir sonraki tabakaya aktarılmasında yakın talebelerin rolüne ışık tutabilir.”²⁷³ diyerek bu bilginin ehemmiyetine dikkat çekmiştir.

Ders halkalarının özellikleri hakkında Hüseyin Akgün, bu derslerin daha çok soru-cevap şeklinde olduğunu, nitekim çok sayıda hadis soru formuyla başladığını belirtip, “Mesela *Kütüb-i Sitte*’de yaklaşık 600, Abdürrezzâk’ın *Musannef*’inde yaklaşık 500, İbn Ebî Şeybe’nin

²⁷² Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 59-60.

²⁷³ Enes Topgül, *İsnadın Satır Araları*, 117.

Musannef’inde ise 1100 kadar ‘seeltü’ formunda hadis bulunmaktadır.”²⁷⁴ diyerek bu özelliğe dikkat çekmektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere Nehaî de bu hoca-talebe ilişkisi çerçevesinde büyük tâbiî imâmlarına talebelik yaparak hem onların mirasını hem de onlar vasıtasıyla başta Abdullah b. Mes‘ûd olmak üzere birçok sahâbenin ilmini tevârûs etmiş, daha sonra bu ilmî mirası talebelerine aktararak kendi halkasını devam ettirmiştir. Ancak Nehaî’nin halkası tedvîn sonrası yerleşen tam sistematik hadis meclisleri gibi değil, daha çok yarı sistematik bir görünüm arz etmektedir. Bunun nedeni olarak Nehaî’nin meclislerine, tedvîn sonrasında olduğu gibi farklı şehirlerden sadece hadis almak için gelen talebelerden ziyade daha çok Kûfeli talebelerin yönelmesi, Nehaî’nin hadis rivayet ederken çoğunlukla senedlerini zikretmemesi ve ders halkasında yazıyı hoş karşılamaması gibi durumlar zikredilebilir.

Çalışmanın bu bölümünde Nehaî’nin hocaları, Nehaî ile irtibatları ve rivayetleri bağlamında ele alınacaktır. Hocalarından maksat ise birebir görüşüp kendilerinden rivayette bulunduğu kişilerdir. Zira bazı sahâbîler ile görüştüğü nakledilmiş olmakla beraber sahâbeden rivayeti olmadığı için her ne kadar Nehaî’nin bir kısım rivayetlerinin isnadlarında yer alıyor olsalar da konunun dışında tutulmuşlardır. Enes b. Mâlik’ten (ö. 93/711-712) semâ kaydıyla yapmış olduğu bir rivayet bulunsa da²⁷⁵ bu isnadda birtakım problemler bulunabileceğine dikkat çekilmiştir.²⁷⁶ Ayrıca Hz. Ali’den yaptığı rivayetlerin de mürsel olduğuna dikkat çekilmiştir.²⁷⁷ Yine Nehaî’nin maktu‘ ve mürsel rivayetleri çalışmanın amacı gereği kapsam dışı bırakılmış olup gerek hocaları gerekse talebeleri bağlamında sayısal değerleri zikredilecek olan hadisler muttasıl olmak şartıyla merfû ve mevkuf rivayetler olacaktır.

3.2. Hocaları

Büyük tâbiîn tabakasından birçok hocası olan Nehaî’nin sahâbeden hadis işitmediği belirtilmekle beraber,²⁷⁸ bazı sahâbîleri gördüğü de nakledilmiştir. Örneğin onun, küçük yaşta Alkame ve Esved ile birlikte bir hac sırasında Hz. Aişe’nin yanına girdiği,²⁷⁹ Zeyd b. Erkam (ö.

²⁷⁴ Akgün, *Hadis Rivâyet Coğrafyası*, 36.

²⁷⁵ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni ’l-ilm ve fadlihî*, 1/33.

²⁷⁶ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/318.

²⁷⁷ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/93.

²⁷⁸ Zehebî, *Mizân*, 1/204.

²⁷⁹ İbn Sa‘d, *et-Tabakâtü ’l-kübrâ*, 390.

68/688), Mugîre b. Şu‘be (ö. 50/670) ve Enes b. Mâlik’i işittiği,²⁸⁰ ayrıca Ebû Cuhayfe (ö. 74/693) ve İbn Ebî Evfâ’yı da (ö. 86/705) gördüğü zikredilmiştir.²⁸¹ Kal‘acî, İbn Abbâs’ı ve Ebû Saîd el-Hudrî’yi de²⁸² (ö. 74/693-694) gördüğünü belirtmişse de²⁸³ İbn Abbâs’a dair verdiği kaynak olan *Tehzîbü’t-Tehzîb*’de bu bilgi açık bir şekilde zikredilmemekte, ilgili kaynakta bazı sahâbîleri gördüğü belirtildikten sonra İbn Abbâs’ı işitmediği belirtilmektedir.²⁸⁴ Muhtemelen Kal‘acî bu ibareden onun İbn Abbâs’ı gördüğü sonucunu çıkarmıştır. Ancak ibarenin öncesinde zaten görmüş olduğu kişilerin isminin zikredilmesi ve Nehaî’nin hiçbir sahâbîden semânının sabit olmaması ve başka kaynaklarda da İbn Abbâs isminin zikredilmemesi bu çıkarımın sağlıklı olmadığını göstermektedir. Netice itibarıyla Nehaî, bazı sahâbîlere mülâki olsa da onlardan yaptığı rivayetler hadis ehli tarafından muttasıl değil mürsel olarak kabul edilmiştir.²⁸⁵

Tâbiînden olan hocalarına gelince kaynakların aktardığı isimler şunlardır: Esved b. Yezîd, Mesrûk b. Ecda‘, Alkame b. Kays, Abîde es-Selmânî, Ebû Zûr‘a el-Becelî, Hayseme b. Abdîrrahmân (ö. ?), Rebi‘ b. Huseym (ö. 65/685), Ebu‘ş-Şa‘â el-Muhâribî (ö. 82/701 veya 702), Sehm b. Mincâb (ö. ?), Süveyd b. Gafale (ö. 80/699), Şüreyh b. Hâris el-Kâdî (ö. 80/699), Şüreyh b. Ertâh (ö. ?), Ebû Ma‘mer Abdullah b. Sahbere (ö. ?), Ubeyd b. Nudayle (ö. 74/693 veya 694), Umâre b. Umeyr (ö. 98/716 veya 717), Ebû Ubeyde b. Abdillâh (ö. 81/700), Ebû Abdîrrahmân es-Sülemî (ö. 73/692), Abdurrahman b. Yezîd (ö. 98/716 veya 717), Hemmâm b. Hâris (ö. 65/684 veya 685),²⁸⁶ Sıla b. Züfer (ö. 70/689 ?), Âbis b. Rebîa‘ (ö. ?), Hüneyy b. Nüveyra (ö. ?),²⁸⁷ Abdurrahman b. Bişr b. Mes‘ûd el-Ezrak (ö. ?), Nübâte (el-Cu‘fi) (ö. ?), Nehîk (Nüheyk) b. Sinân (ö. ?), Yezîd b. Evs (ö. ?), Ebû Abdillâh el-Cedelî (ö. ?),²⁸⁸ Yezîd b. Muâviye en-Nehaî (ö. ?), Zir b. Hubeyş (ö. 82/701), Temîm b. Hızlem (ö. 100/718 veya 719), Abdullah b. Dîrâr el-Esedî (ö. ?),²⁸⁹ Amr b. Meymûn (ö. 74/693), İtrîs b. Arkûb (ö. ?), Saîd b.

²⁸⁰ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 2/1052-1053.

²⁸¹ Ali b. Medînî, *el-İlel*, 61.

²⁸² Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/233.

²⁸³ Kal‘acî, *Mevsûatü fikhi İbrâhim en-Nehaî*, 1/79.

²⁸⁴ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/93.

²⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 4/521. Ayrıca Nehaî’nin Ömer, Ali ve Sa‘d b. Ebî Vakkâs’tan rivayetlerinin mürsel olması hakkında bk. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/317.

²⁸⁶ Zehebî, *Siyer*, 4/520.

²⁸⁷ Safedî, *el-Vâfi*, 6/108.

²⁸⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/235.

²⁸⁹ Ebû Nuaym, *Hilye*, 4/233.

Vehb (ö. 76/695 veya 696), Esved b. Hilâl (ö. 84/703 veya 704), Abdurrahman b. Ebî Leylâ, Saîd b. Cübeyr, İkrime Mevlâ İbn Abbâs (ö. 105/723),²⁹⁰ Subeyy b. Ma‘bed (ö. ?).²⁹¹ Kal‘acî, Nehaî’nin babası Yezîd b. Esved’ten iki rivayeti bulunduğunu belirtmektedir.²⁹² Ancak yapılan araştırmada bu rivayetler tespit edilememiştir. Ayrıca Ali Albayrak da Nehaî’nin babasından rivayeti olmadığını söylemektedir.²⁹³ Yine *Şerhu Meâni’l-‘âsâr*’da Ma‘bed el-Cühenî’den (ö. 83/702) bir rivayeti bulunmaktadır.²⁹⁴

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda yapılan araştırma neticesinde bu isimlere ek olarak diğer bazı hoca isimleri de tespit edilmiştir. Bunlar; Amr b. Şurahbîl,²⁹⁵ Ebü’l-Ahvas Avf b. Mâlik b. Nadale (ö. 90/708),²⁹⁶ Ebû Nasr b. Amr es-Sülemî (ö. ?)²⁹⁷, Haraşe b. Hürri (ö. 74/693 veya 694),²⁹⁸ Hâris b. Süveyd,²⁹⁹ Muhammed b. Amr b. Hâris (ö. ?),³⁰⁰ Süleymân b. Mühsir (ö. ?),³⁰¹ Vebera b. Abdurrahmân es-Sülemî (ö. 116/734 veya 735),³⁰² Ziyâd b. Hudayr’dır (ö. ?).³⁰³

Nehaî’nin hadis rivayet ettiği hocaları olarak toplam otuz beş isim tespit edilmiş olup bu kişilerden naklettiği hadis sayısı tekrarlarıyla birlikte 1546 adettir. En çok rivayette bulunduğu isim 613 rivayetle Esved b. Yezîd olup sonrasında 462 rivayetle Alkame b. Kays yer almaktadır. Daha sonrasında 107 rivayetle Abdurrahman b. Yezîd ve 104 rivayetle Hemmâm b. Hâris gelmektedir. Yalnızca bu dört hocasından olan rivayetleri yüzün üzerinde olup diğer hocalarından yaptığı nakiller sayısal olarak değişiklik göstermekle birlikte yüzün altındadır. Bu da Nehaî’nin hadis ilminin çoğunu akrabaları olan Esved, Alkame ve Abdurrahman b. Yezid’den aldığını göstermektedir ki o aynı zamanda diğer ilimlerinin de pek çoğunu bu

²⁹⁰ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/321.

²⁹¹ Yahyâ b. Maîn, *Kitâbü’t-Târîh*, thk. Ahmed Muhammed Nûrseyf (Mekke: el-Mektebetü’l-Arabiyyetü’s-Suûdiyye, 1399/1989), 2/16.

²⁹² Kal‘acî, *Mevsûatü fîkhi İbrâhim en-Nehaî*, 1/22.

²⁹³ Ali Albayrak, *Buhârî Sonrası el-Câmiu’s-Sahîh* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018), 101.

²⁹⁴ Ebû Ca‘fer Ahmed b. Muhammed et-Tahâvî, *Şerhu müşkili’l-âsâr*, thk. Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut: Müessesetü’r-Rîsâle, 1415/1995), 12/400.

²⁹⁵ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 8/689.

²⁹⁶ Örneğin bk. Ebû Yûsuf, *Âsâr*, 60.

²⁹⁷ Örneğin bk. Ebû Yûsuf, *Âsâr*, 100.

²⁹⁸ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/176.

²⁹⁹ Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 1/207.

³⁰⁰ Örneğin bk. Ebû Yûsuf, *Âsâr*, 16, 30.

³⁰¹ Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 3/67; İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 4/293.

³⁰² Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/222.

³⁰³ Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 6/99, 10/370.

zatlardan almıştır. Şimdi çok olandan aza doğru nakil sayılarına göre hocaları hakkında çalışmanın sınırları çerçevesinde bilgi verilecektir.

3.2.1. Esved b. Yezîd

Tam adı Esved b. Yezîd b. Kays b. Abdillâh b. Alkame Ebû Amr olup fakih ve zâhid bir kimse idi.³⁰⁴ Cerh ve ta'dîl otoritelerine göre sika olan Esved,³⁰⁵ aynı zamanda Nehaî'nin dayısı olup³⁰⁶ Hz. Ömer, Ali, İbn Mes'ûd, Muâz b. Cebel, Selmân-ı Fârisî, Ebû Mûsa el-Eş'ârî (ö. 42/662-663) ve Hz. Âişe gibi birçok sahâbîden rivayette bulunmuştur.³⁰⁷ Yine Hz. Âişe, Irak'da Esved'den daha çok beğenip takdir ettiği kimse olmadığını belirtmiş, Nehaî'nin beyanına göre Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbı içinde kurrâ ve müftî olan altı kişiden biri de Esved olup³⁰⁸ rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır.³⁰⁹ Esved b. Yezîd üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışmasındaki verilere göre *Kütüb-i Tis'a*'da İbrâhim'in Esved'ten yaptığı nakil sayısı 384 olup Esved'in toplam rivayet sayısı ise 622'dir.³¹⁰ Esved hicrî 75 senesinde vefat etmiştir.³¹¹

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda İbrâhim'in Esved'den toplam rivayet sayısı 613 olarak tespit edilmiş olup bunun 472 tanesi merfû 141'i ise mevkuttur. Esved'in en çok rivayette bulunduğu sahâbî tekrarlarıyla birlikte 413 merfû hadisle Hz. Âişe'dir ve yine ondan otuz mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Bu da Esved'in Hz. Âişe'den rivayet oranının %72,2 olduğunu göstermektedir. Daha sonra İbn Mes'ûd'tan kırk yedi ve Ebu's-Senâbîl'den (ö. ?) on bir merfû rivayeti mevcuttur. Hz. Ömer'den elli sekiz, İbn Mes'ûd'tan otuz dört, Muâz b. Cebel'den dört, İbn Ömer'den (73/693) iki, Bilâl-i Habeşî'den (ö. 20/641) yedi, İbnü'z-Zübeyr'den (ö. 73/692) üç, Hz. Ali'den bir, Zeyd b. Sâbit'ten (ö. 45/665) bir, Ka'b b. Mâlik'ten (59/670) bir ve Nebâte'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Esved, Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbından olmakla birlikte sayısal verilerin gösterdiği üzere rivayetlerinin çoğu Hz. Âişe kanalıyla Hz.

³⁰⁴ İbn Hibbân, *Sikât*, 4/31.

³⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1/292.

³⁰⁶ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 3(4)/300.

³⁰⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/192.

³⁰⁸ Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh el-İclî, *Tarîhu's-sikât*, thk. Abdülmü'tî Kal'acî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984), 68.

³⁰⁹ Safedî, *el-Vâfi*, 9/352.

³¹⁰ Abdulkadir Suphandağı, *Esved b. Yezîd en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014), 52-53. Cevâmi'u'l-kelim programında Esved'in tekrarsız rivayet adedi toplam 272 olarak verilmektedir. Bu rivayetlerin 135'i Hz. Âişe'den, 107'si Abdullah b. Mes'ûd'dan, 13'ü Hz. Ömer'den, geriye kalan rivayetlerde diğer hocalarından nakledilmiş gözükmektedir.

³¹¹ Zehebî, *Siyer*, 4/53. Esved b. Yezîd hakkında ayrıca bk. Saffet Köse, "Esved b. Yezîd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/441-442.

Peygamber'e (s.a.v) ulaşmaktadır. Bu da Nehaî'nin Esved vasıtasıyla Medine ilim havzasından bir hayli istifade ettiğini göstermektedir.

3.2.2. Alkame b. Kays

Tam adı Alkame b. Kays b. Abdillâh b. Mâlik Ebû Şibl en-Nehaî el-Kûfî olup Hz. Peygamber'in (s.a.v) hayatında iken dünyaya gelmiştir. Hz. Ömer, Osman, Ali, Sa'd, Huzeyfe (36/656), Ebu'd-Derdâ (ö. 32/652) ve Abdullâh b. Mes'ûd gibi pek çok sahâbîden rivayette bulunmuş, kendisinden de başta Nehaî olmak üzere, Abdurrahman b. Yezîd, Şa'bî ve Şakîk b. Seleme (ö. 82/701) gibi önemli isimler hadis nakletmişlerdir.³¹² Nehaî, Alkame'nin sâhibu sünnet olduğunu belirtmiş³¹³ ayrıca kendisine Esved mi yoksa Alkame mi sana göre daha üstündür diye sorulunca, Alkame yanıtını vermiştir.³¹⁴ İbn Hacer onun sika, sebt, fakih ve âbid olduğunu belirtip, sahâbeden sonraki en üstün tabaka olarak adlandırdığı ikinci tabakada onu zikretmiştir.³¹⁵ Alkame hicrî 62 senesinde vefat etmiştir.³¹⁶ Birçok hadis kaynağında rivayetleri zikredilen Alkame üzerine yapılan bir yüksek lisans çalışmasında *Sahîh-i Buhârî*'de elli beş, *Sahîh-i Müslim*'de kırk altı, *Sünen-i Tirmizî*'de otuz üç, *Sünen-i Nesâî*'de kırk sekiz, *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da yirmi dört ve *Sünen-i İbn Mâce*'de yirmi iki rivayeti bulunduğu belirtilmiş olup toplam rivayet sayısının 228 olduğu tespit edilmiştir.³¹⁷

Tespit edilebildiği kadarıyla İbrâhim'in Alkame'den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda toplam rivayet adedi 462 olup, bunun 326'sı merfû, 136'sı ise mevkufur. Alkame'nin, Abdullâh b. Mes'ûd'un baş talebesi olması hasebiyle en çok rivayeti de ondandır ve merfû 261, mevkuf ise 120 hadis nakletmiştir. Bu da Alkame'nin İbn Mes'ûd'dan rivayet oranının %82,4 olduğunu göstermektedir. Daha sonra Hz. Âişe'den otuz merfû hadis rivayet nakleden Alkame sırasıyla Hz. Ömer'den yedi merfû ve yedi mevkuf, Ma'kıl b. Sinân'dan (ö. 63/683) iki merfû, Ebu'd-Derdâ'dan on altı merfû, Huzeyfe b. Yemân'dan dört mevkuf, Hz. Ali'den iki mevkuf, Hz. Osman'dan bir merfû, Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den (ö. 42/662) beş merfû, bir mevkuf, Selmân-ı Fârisî'den bir mevkuf, Karsa' ed-Dabbî'den (ö. ?) dört merfû ve Esved'den ise bir

³¹² İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/140.

³¹³ Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 1/425.

³¹⁴ İclî, *Târîh*, 340.

³¹⁵ İbn Hacer, *Takrîb*, 337.

³¹⁶ Safedî, *el-Vâfi*, 20/48.

³¹⁷ Mürsel Akdere, *Alkame b. Kays en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 24-28. Cevâmi'u'l-kelim'de Alkame'nin tekrarsız rivayet adedi toplam 323 olarak verilmektedir. Bu rivayetlerin 264'ü Abdullâh b. Mes'ûd'dan, 14'ü Esved b. Yezîd'den, 10'ar nakil Hz. Âişe, Hz. Ali ve Ebû Hüreyre'den, geriye kalanlar da diğer hocalarından nakledilmiştir.

mevkuf hadis rivayet etmiştir. Alkame'nin rivayetlerinin çoğunun İbn Mes'ûd'dan olması, kaynakların hoca-talebe ilişkisi içinde bu iki zatın isimlerinin devamlı surette birlikte anılmasını teyit eder gözükmektedir. Yine Nehaî, Alkame vasıtasıyla Kûfe dışındaki bazı sahâbîlerin ilminden de istifade etmiştir.³¹⁸

3.2.3. Abdurrahman b. Yezîd

Abdurrahman b. Yezîd b. Kays en-Nehaî, Esved b. Yezîd'in kardeşi olup; Huzeyfe b. Yemân, Selmân-ı Fârisî, Abdullâh b. Mes'ûd, Ebû Mes'ûd el-Ensârî gibi sahabîlerden hadis nakletmesinin yanında Esved ve Alkame gibi tâbiîlerden de rivayetleri vardır. Kendisinden de Nehaî, Şa'bî, Umâre b. Umeyr gibi birçok tanınmış kişi hadis rivayet etmiş olup,³¹⁹ sika olduğu belirtilmiştir.³²⁰ Vefatı hakkında hicrî 80 ile 99 arasında farklı tarihler belirtilmiştir.³²¹

Nehaî'nin, Abdurrahman vasıtasıyla *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda toplam 107 rivayeti tespit edilmiştir. Bunların doksanı merfû, on yedisi mevkuttur. Abdurrahman'ın sırasıyla Abdullah b. Mes'ûd'dan kırk merfû, on dört mevkuf, Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den yirmi bir merfû, bir mevkuf, Selmân-ı Fârisî'den yirmi bir merfû, bir mevkuf, Alkame vasıtasıyla Ebu Mes'ûd'dan yedi merfû, Hz. Osman'dan bir merfu ve Hz. Ömer'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Alkame'de olduğu gibi Abdurrahman'da da rivayet ağırlığının Abdullah b. Mes'ûd'da olduğu gözükmektedir. Bu da Abdurrahman'ın İbn Mes'ûd'dan rivayet oranının %50,4 olduğu anlamına gelmektedir. Kaynaklarda yer alan Nehaî'nin Abdurrahman'dan çok sayıda rivayeti olduğu bilgisi ile yukarıdaki rakamlar örtüşmektedir.³²²

3.2.4. Hemmâm b. Hâris

Tam adı Hemmâm b. Hâris b. Kays b. Amr b. Rebîa en-Nehaî olup hicrî 63 senesinde vefat etmiştir.³²³ Hz. Ömer, Abdullâh b. Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir (ö. 37/657) ve Hz. Âişe gibi birçok sahâbîden nakilleri bulunup sika bir râvi olduğu belirtilmiştir.³²⁴ Kendisinden de Nehaî,

³¹⁸ Alkame b. Kays hakkında ayrıca bk. Ahmet Özel, "Alkame b. Kays", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/467.

³¹⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/12-13.

³²⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(2)/299.

³²¹ Zehebî, *Siyer*, 5/12; Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd*, 1/458.

³²² Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/319. Cevâmi'u'l-kelim programında Abdurrahman'ın tekrarsız rivayet adedi toplam altmış yedi olarak verilmektedir. Bu rivayetlerin elli altısı Abdullah b. Mes'ûd'dan, 3'ü Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den, 3'ü Esved b. Yezîd'den, geriye kalanlar rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³²³ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/510.

³²⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4(2)/106-107.

Süleymân b. Yesâr (ö. 107/725) ve Vebera b. Abdîrrahman gibi isimler hadis rivayet etmişlerdir.³²⁵

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda Nehaî'nin Hemmâm'dan rivayet sayısı 104 olarak belirlenmiş olup, bunların sekseni merfû, yirmi dördü ise mevkuttur. Hemmâm'ın en fazla rivayette bulunduğu isim Huzeyfe b. Yemân'dır ve ondan on beşi merfû, on ikisi mevkuf olmak üzere yirmi yedi rivayeti vardır. Huzeyfe'nin Hemmâm'dan rivayet oranı %25,9'dur. Daha sonra Hz. Âişe'den yirmi bir merfû, Cerîr b. Abdillâh'tan (ö. 51/671) on yedi merfû, bir mevkuf, Adî b. Hâtîm'den (ö. 67/686) on yedi merfû, Mikdâd b. Esved'den (ö. 33/653) yedi merfû, Hz. Ömer'den dört mevkuf, Abdullah b. Mes'ûd'dan iki merfû, bir mevkuf, yine Amr b. Şurâhbîl üzerinden İbn Mes'ûd'dan dört mevkuf, Ebû Mes'ûd'dan üç mevkuf, Ebu'd-Derdâ'dan bir mevkuf ve Ebû Hüreyre'den bir merfû rivayeti mevcuttur.³²⁶

3.2.5. Mesruk b. Ecda'

Muhadramûndan³²⁷ olan Mesrûk, İbn Mes'ûd, İbn Ömer, Mugîre b. Şu'be ve Hz. Âişe gibi sahâbîlerden hadis dinledi. Kendisinden de Nehaî, Şa'bî, Ebu's-Şa'sâ ve Ebû Vâil Şakîk b. Seleme gibi tâbiîler hadis naklettiler.³²⁸ Ali b. Medînî onun Hz. Ömer ve Hz. Ali'den hadis nakletmediğini söylese de³²⁹ İbn Sa'd *Tabakât*'ta ve Zehebî *Târîhu'l-İslâm*'da bunun tam tersini belirtmektedir.³³⁰ Abdullah b. Mes'ûd'un ashâbı içinde kâri olan ve insanlara sünneti öğreten altı kişiden biri olduğu nakledilmiştir.³³¹ Hicrî 63 senesinde vefât etmiş olup tâbiînin en büyükleri arasındadır.³³²

İlgili kaynaklarda Nehaî'nin Mesrûk'tan yapmış olduğu toplam elli altı rivayet bulunmaktadır. Bu hadislerin kırkı merfû iken on altısı mevkuttur. Mesrûk, Abdullah b. Mes'ûd'dan on beş merfû, on iki de mevkuf hadis naklederken, Hz. Âişe'den on dört merfû, Abdullah b. Amr'dan

³²⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/887.

³²⁶ Cevâmî'de Hemmâm'ın tekrarsız rivayet adedi toplam yirmi yedi olarak gözükmektedir. Bu rivayetlerin sekizi Huzeyfe b. el-Yemân'dan, beşi Abdullah b. Mes'ûd'dan, beşi Ebû Hüreyre'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³²⁷ Muhadram kavramıyla ilgili olarak bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 108.

³²⁸ Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd*, 2/730.

³²⁹ Ali b. Medînî, *el-İlel*, 61.

³³⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/198; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/714.

³³¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 27/454.

³³² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/197-205; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/712-716. Hakkında yapılan bir yüksek lisans çalışması için bk. Üsâme Bozkurt, *Mesruk b. el-Ecda' ve Hadîşçiliği* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017). Ayrıca bk. Bünyamin Erul, "Mesrûk b. Ecda'", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/336./337.

beş merfû, Muaz b. Cebel'den altı merfû, Zeyd b. Sâbit'ten üç mevkuf ve Hz. Ömer'den ise bir adet mevkuf hadis rivayet etmiştir.³³³ Nehaî-Mesrûk tarikin de daha çok İbn Mes'ûd üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir. Ancak yine hocası vasıtasıyla farklı şehirlerde bulunan diğer sahâbîlerin de rivayetlerinden haberdar olmuştur. Mesrûk'un İbn Mes'ûd'dan rivayet oranı %48,2'dir.

3.2.6. Abîde es-Selmânî

Abîde b. Kays es-Selmânî, Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatından iki sene kadar önce Müslüman olmuş ancak O'nu görememiştir. Abdullah b. Mes'ûd'un en önde gelen talebelerinden olup hicrî 72 senesinde vefat etmiştir.³³⁴ Hz. Ali ve İbn Mes'ûd gibi sahâbîlerden ilim almış, kendisinden de Nehaî, Şabî ve İbn Sîrîn gibi önde gelen isimler nakilde bulunmuşlardır.³³⁵ Abdullah b. Mes'ûd'un altı kişilik seçkin ashâbından birinin de Abîde olduğu nakledilmiş, ayrıca İbn Sîrîn, Kûfe'de fıkıh yönüyle öne çıkan dört isimden biri olarak Abîde'yi zikretmiştir.³³⁶ Sika olduğu belirtilmiştir.³³⁷

Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklarda İbrâhim'in Abîde vasıtasıyla elli rivayeti vardır. Bu nakillerin tamamına yakını Abdullah b. Mes'ûd tarîkiyle olup hepsi merfû rivayetlerdir. Sadece İbn Abbâs'tan bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır.³³⁸ Rivayet ağırlığının İbn Mes'ûd'da toplanması, Abîde'nin onun en yakın ashâbı içinde olduğu bilgisiyle örtüşmektedir.

3.2.7. Ubeyd b. Nadle (Nudayle)

Kûfe ehlinden olup künyesi Ebû Muâviye'dir. Abdullah b. Mes'ûd ve Mugîre b. Şu'be'den hadis rivayet etmiş, kendisinden de İbrâhim ve Eş'as b. Süleym (ö. 125/742-743) gibi tâbîler

³³³ Cevâmî'de Mesrûk'un tekrarsız rivayet adedi toplam 308 olarak gözükmektedir. Bu rivayetlerin 153'ü Hz. Âişe'den, 101'i Abdullah b. Mes'ûd'dan, onu Abdullah b. Ömer'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³³⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/213-216.

³³⁵ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/861.

³³⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/267.

³³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3(1)/91. Abîde es-Selmânî hakkında ayrıca bk. Mustafa Uzunpostalıcı, "Abîde es-Selmânî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/309-310.

³³⁸ Cevâmî'de Abîde'nin tekrarsız rivayet adedi toplam kırk altı olarak verilmektedir. Kendisinden en fazla rivayette bulunduğu hocaları yirmi dört nakille Abdullah b. Mes'ûd ve on bir nakille Hz. Ali olup, geriye kalan rivayetleri diğer hocalarındandır.

nakilde bulunmuşlardır.³³⁹ İsmnin Ubeyd b. Nudayle olduğu da söylenmiş olup hicrî 74 senesinde vefat etmiştir.³⁴⁰ Kurrâdan olup hadis ilmi açısından sika olduğu belirtilmiştir.³⁴¹

İbrâhim'in Ubeyd'den ilgili kaynaklarda toplam yirmi üç rivayeti tespit edilmiştir. Bu rivayetlerin yirmi tanesi merfû olarak Mugîre b. Şu'be'den, bir tanesi Zeyd el-Huzaî (ö. ?) tarîkiyle yine Mugîre'den, biri mevkuf olarak Abdullah b. Mes'ûd'dan, biri de yine mevkuf olarak Hz. Ömer'den nakledilmiştir.³⁴² Ubeyd'in Mugîre'den rivayet oranı %86,9'dur.

3.2.8. Ebû Abdillâh el-Cedeli

İsmnin Abd veya Abdurrahman b. Abd olduğu söylenmiş, Huzeyme b. Sâbit (ö. 37/657), Selmân-ı Fârisî, Muâviye (ö. 60/680), Ebû Mes'ûd gibi sahâbîlerden nakilde bulunmuş, kendisinden de Nehaî ve Ebû İshâk es-Sebîî (ö. 127/745) gibi tâbiîler hadis nakletmiş,³⁴³ Şîî eğiliminde olduğu söylenmekle beraber sika olduğu bildirilmiştir.³⁴⁴

İlgili kaynaklarda Nehaî'nin, Ebû Abdillâh vasıtasıyla toplam on dokuz hadisi bulunmaktadır. Tamamı merfû olan bu rivayetlerden on iki tanesi Huzeyme b. Sâbit'e, altısı Ebû Mes'ûd el-Ensârî'ye ve biri de Ukbe b. Âmir'e (ö. 58/678) aittir.³⁴⁵ Ancak rivayetlerde geçen Huzeyme'nin naklettiği mesh ile ilgili hadisi Nehaî'nin doğrudan Ebû Abdillâh'tan işitmediği³⁴⁶ hatta ona hiç mülâki olmadığı nakledilmiştir.³⁴⁷ Ebû Abdillâh'ın Huzeyme'den rivayet oranı %63,1'dir.

3.2.9. Ebû Ma'mer Abdillâh b. Sahbera

Hz. Ömer, Ali, İbn Mes'ûd ve daha başka sahâbîlerden rivayetleri bulunmakta, kendisinden de Nehaî, Umâre b. Umeyr gibi tâbiîler hadis nakletmektedir. Hadis âlimlerince sika kabul edilmiş

³³⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/5.

³⁴⁰ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/138.

³⁴¹ İclî, *Sikât*, 323.

³⁴² Cevâmi'de Ubeyd'in tekrarsız rivayet adedi toplam sekiz olarak gözükmektedir. Bu rivayetlerden ikisi Mugîre b. Şu'be'den, biri Ebû Zer el-Gıfârî'den (32/653) ve biri de Mesrûk'tan yapılmıştır. Diğer rivayetlerinin kimden yapıldığı ise programda gözükmemektedir.

³⁴³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/547.

³⁴⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakātu'l-kübrâ*, 8/347.

³⁴⁵ Cevâmi'de el-Cedeli'nin tekrarsız rivayet adedi toplam on yedi olarak verilmiştir. Bu rivayetlerin dördü Huzeyme b. Sâbit'ten, üçü Ümmü Seleme'den (ö. 62/681), ikisi Muâviye b. Ebî Süfyan'dan nakledilmiş olup, geriye kalanlar diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁴⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/93.

³⁴⁷ Ahmed b. Hanbel, *Kitâbü'l-ilel*, 1/295.

olup hicrî 60'lı yıllarda vefat ettiği söylenmiştir.³⁴⁸ İlgili kaynaklarda Nehaî'nin Ebû Ma'mer'den sekizi merfû dokuzu mevkuf olmak üzere toplam on yedi rivayeti bulunmaktadır. Merfûların tamamı İbn Mes'ûd'dan nakledilmiş, diğer dokuz hadisin dördü yine İbn Mes'ûd, ikisi Ömer ve üçü ise Huzeyfe'den aktarılmıştır.³⁴⁹ Ebû Ma'mer'in İbn Mes'ûd'dan rivayet oranı %70,5'tir.

3.2.10. Âbis b. Rebîa

Âbis b. Rebîa en-Nehaî, Huzeyfe b. Yemân, Ali b. Ebî Tâlib, Ömer b. Hattâb ve Hz. Âişe'den hadis nakletmiş, kendisinden ise Nehaî, Ebû İshâk es-Sebiî ve daha başka tâbiîler rivayette bulunmuştur. Sika olmakla beraber sahip olduğu hadis sayısının çok olmadığı belirtilmiştir.³⁵⁰ Nehaî'nin Âbis'ten toplam on beş rivayeti bulunmakta olup bunların dokuzu merfu ve üçü mevkuf olarak Hz. Ömer'den, diğer üçü ise yine mevkuf olarak Hz. Ali'dendir.³⁵¹ Âbis'in Hz. Ömer'den rivayet oranı %80'dir.

3.2.11. Umâre b. Umeyr

Umâre b. Umeyr et-Teymî, İbn Ömer, Esved b. Yezîd, Alkame b. Kays ve daha başkalarından rivayetleri olup kendisinden Mansûr, A'meş ve Hakem b. Uteybe (ö. 113/731 veya 732) gibi birçok önemli hadis âlimi nakilde bulunmuş ve sika olduğu belirtilmiştir.³⁵² Ali b. Medînî'nin beyanına göre seksen civarında hadisi bulunup, Yahyâ b. Maîn'in belirttiğine göre hicrî 82 senesinde vefat etmiştir.³⁵³

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda Nehaî'nin Umâre'den toplam on bir rivayeti bulunmakta olup bunların tamamı Umâre'nin halası vasıtasıyla Hz. Âişe'den yaptığı anlam itibariyle aynı içeriğe sahip merfû rivayetlerdir.³⁵⁴ Şuayb el-Arnâvûd (ö. 2016), İmâm Ahmed'in *Müsned*'inde ilgili hadisin dipnotunda Umâre'nin halasının ise meçhul bir kimse olduğunu, ne Mizzî'nin ne

³⁴⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/133-134.

³⁴⁹ Cevâmi'de Abdullah'ın tekrarsız rivayet adedi toplam otuz bir olarak verilmektedir. Bu rivayetlerin onu Abdullah b. Mes'ûd'dan, sekizi Ebû Mes'ûd el-Ensârî'den, dördü Habbâb b. el-Eret'ten (ö. 37/657-658) nakledilmiş, geriye kalanlar diğer hocalarından rivayet edilmiştir.

³⁵⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/472.

³⁵¹ Cevâmi'de Âbis'in tekrarsız rivayet adedi toplam on iki olarak verilmektedir. Bu rivayetlerin üçü Hz. Âişe'den, ikisi Hz. Ömer'den, ikisi Hz. Ali'den nakledilmiştir. Geriye kalanlar diğer hocalardan rşvayet edilmiştir.

³⁵² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3(1)/366-367.

³⁵³ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/212.

³⁵⁴ Cevâmi'de Umâre'nin tekrarsız rivayet sayısı toplam yetmiş üç olarak verilmektedir. Bunların on altısı Abdurrahman b. Yezîd'den, on üçü Abdulllah b. Sahbera'dan, beşi Esved b. Yezîd'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

de İbn Hacer'in onun tercümesi hakkında bir şey yazdığını ve sadece bu rivayetle duyulmuş bir kişi olduğunu belirtmiştir.³⁵⁵ Burada da Nehaî, Umâre üzerinden Hz. Âişe vasıtasıyla Medine rivayet ağı ile bir bağlantı kurmuş gözükmektedir.

3.2.12. Sehm b. Mincâb

Sahâbeden el-Alâ b. Hadramî (ö. 21/642) ve tâbiînin büyüklerinden Karsa' ed-Dabbî (ö. ?) ve Kaza'a b. Yahyâ'dan (ö. ?) rivayette bulundu. Kendisinden de Nehaî ve Amr b. Dinâr (ö. 126/744) gibi tâbiîler hadis nakletmiş olup sika bir râvi olduğu belirtilmiştir.³⁵⁶ Nehaî kendisinden toplam on hadis nakletmiş olup tamamı merfûdur. Bunların biri merfû olarak Ebû Mûsa'dan, ikisi Kaza'a kanalıyla Ebû Saîd el-Hudrî'den, ikisi Karsa' kanalıyla Ebû Mûsa el-Eş'arî'den, dördü Kaza'a'dan naklen Karsa' kanalıyla Ebû Eyyûb el-Ensârî'den (ö. 49/669) biri ise Karsa' tarîkiyle yine Ebû Eyyûb'den nakledilmiştir.³⁵⁷

3.2.13. Ebû Ubeyde Âmir b. Abdullah b. Mes'ûd

Abdullah b. Mes'ûd'un oğlu olup, Hz. Âişe ve Amr b. Hâris (ö. ?) gibi sahâbîlerden rivayette bulundu. Kendisinden de Ebû İshâk es-Sebiî ve Nehaî hadis naklettiler. Babası vefat ettiğinde yedi yaşında olduğu söylenmektedir.³⁵⁸ Sika olduğu belirtilmekle birlikte babasından herhangi bir hadis işitmediği de zikredilmektedir.³⁵⁹ İlgili kaynaklarda İbrâhim, Ebû Ubeyde'den yedi hadis nakletmiş olup bunların üçü mevkuf dördü ise merfûdur. Abdullah b. Mes'ûd kanalıyla iki merfû üç mevkuf rivayeti, yine Amr b. Hâris tarîkiyle İbn Mes'ûd'un hanımı Zeyneb bint Muâviye'den (ö. 32/653) iki merfû rivayeti nakledilmiştir. Ancak yukarıda geçen bilgiden hareketle babasından yaptığı nakillerin senedine ihtiyatla yaklaşmak gerekmektedir.³⁶⁰

3.2.14. Şüreyh b. Hâris

Câhiliye zamanına yetişmiş olup Hz. Ömer zamanında Kûfe'nin kâdısı idi. Hz. Ömer, Hz. Ali ve Abdurrahman b. Ebî Bekir'den (ö. 53/673) rivayetleri olup, kendisinden de Şa'bî, İbrâhim

³⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 40/35-36.

³⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/127.

³⁵⁷ Cevâmi'de Sehm'in tekrarsız rivayet adedi toplam dokuz olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayı on iki olarak gözükmektedir. Bu rivayetlerin yedisi Kaza'a b. Yahyâ'dan, üçü Karsa' ed-Dabbî'den, biri Ebû Mûsa el-Eş'arî'den, biri de Abdullah b. Ömer'den nakledilmiştir.

³⁵⁸ Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd*, 2/832.

³⁵⁹ İclî, *Sikât*, 504.

³⁶⁰ Cevâmi'de Âmir'in tekrarsız rivayet adedi toplam 136 olarak verilmiştir. Bunların kırk biri Abdullah b. Mes'ûd'dan, dokuzu Ebû Mûsa el-Eş'arî'den, beşi Mesrûk b. Ecda'dan, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

en-Nehaî, Muhammed b. Sîrîn gibi isimler nakilde bulunmuşlardır. Sika olmakla beraber az hadis nakletmiş olup, 108 yaşlarında hicrî 78 yılında vefat etmiştir.³⁶¹ İlgili kaynaklarda Nehaî'nin Şüreyh'ten toplam altı rivayeti bulunmaktadır. Bunların beşi Hz. Ömer'den mevkuf, biri Hz. Ali ve Abdullah'dan ortak olarak naklettiği mevkuf bir rivayettir.³⁶²

3.2.15. Ebu's-Şa'sâ Süleym b. Esved el-Muhâribî

Hz. Ali, Huzeyfe, Ebû Zer ve daha birçok sahâbîden rivayetleri olup Kûfelidir. Kendisinden de oğlu Eş'as b. Süleym, Ebû Sahbere Câmi' b. Şeddâd ve İbrâhim b. Muhâcir (ö. ?) gibileri hadis nakletmiştir. Sika olduğu konusunda ittifak bulunan Ebu's-Şa'sâ hicrî 82 yılında vefat etmiştir.³⁶³ *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda İbrâhim ondan toplam altı hadis nakletmiştir. Bunların beş tanesi İbn Ömer kanalıyla olup ikisi merfû üçü ise mevkufur. Bir de Hz. Ömer'den mevkuf rivayeti bulunmaktadır.³⁶⁴

3.2.16. Yezîd b. Evs

Kûfeli olup Ebû Mûsa ve Alkame'den rivayetleri vardır. Kendisinden sadece Nehaî'nin hadis naklettiği bilinmektedir.³⁶⁵ Nehaî Yezîd'den toplam altı hadis rivayet etmiş olup bunlardan beşi Ebû Mûsa kanalıyla, biri ise Ebû Mûsa'nın hanımı Ümmü Abdillâh (ö. ?) tarîkiyle merfûdur.³⁶⁶

3.2.17. Hüneyy b. Nüveyra ed-Dabbî

Kûfeli olup Alkame'den rivayetleri vardır. Âbid bir zat olup Nehaî kendisinden hadis nakletmiştir.³⁶⁷ İlgili kaynaklarda Nehaî'nin Hüneyy'den altı rivayeti bulunmaktadır ki bunların

³⁶¹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/821-823.

³⁶² Kâdi Şüreyh hakkında yapılan bir yüksek lisans tezi için bk. Nurullah Biçer, *Kâdi Şüreyh ve Hadis İlmindeki Yeri* (Kastamonu: Kastamonu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Ayrıca bk. Şükrü Özen, "Kâdi Şüreyh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/119-121. Cevâmî'de Şüreyh'in tekrarsız rivayet adedi toplam yirmi bir olarak verilmiştir. Bu rivayetlerin dokuzu Hz. Ömer'den, dördü Hz. Ali'den, biri Hz. Âişe'den, biri Abdullah b. Mes'ûd'dan ve biri de Abdurrahman b. Ebî bekir'den nakledilmiştir.

³⁶³ Zehebî, *Siyer*, 4/179.

³⁶⁴ Cevâmî'de Süleym'in tekrarsız rivayet sayısı toplam otuz dört olarak verilmiştir. Bunların dokuzu Mesrûk'tan, yedisi İbn Ömer'den, beşi Ebû Hüreyre'den, geriye kalanlar da diğer hocalarından rivayet edilmiştir.

³⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/406.

³⁶⁶ Cevâmî'de Yezîd'in tekrarsız rivayet adedi toplam üç olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayı dört olarak gözükmektedir. Bu rivayetlerin ikisi Sâbit b. Kays en-Nehaî'den (ö. ?), biri Ebû Mûsa el-Eşârî'den, biri Ebû Zûr'a el-Becelî'den, biri de Ümmü Abdillâh'dan nakledilmiştir.

³⁶⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/317-318.

tamamı aynı hadisın metni olup Alkame'den İbn Mes'ûd kanalıyla aktarılan merfû hadislerdir.³⁶⁸

3.2.18. Süleymân b. Müshir

Haraşe b. Hür'den (74/693 veya 694) rivayetleri olup Kûfelidir. İbrâhim kendisinden hadis nakletmiş ve sika kabul edilmiştir.³⁶⁹ İbrâhim kendisinden üç hadis aktarmış olup hepsi de Haraşe kanalıyla Hz. Ömer'den yaptığı mevkuf rivayetlerdir.³⁷⁰

3.2.19. Muhammed b. Amr b. Hâris

Hiz. Osman, babası ve halası Amre bint Hâris'den (ö. ?) rivayetleri bulunmakta, kendisinden de Hâlid b. Seleme (ö. 132/749 veya 750) ve Haccâc b. Ertât'ın (ö. 145/762) hadis naklettiği belirtilmektedir.³⁷¹ İbrâhim'in kendisinden üç rivayeti mevcut olup ikisi doğrudan, biri ise babası tarîkiyle İbn Mes'ûd'dan mevkuf olarak nakledilmektedir.³⁷²

3.2.20. Süveyd b. Gafele

Kûfeli olup câhiliye zamanına yetişmiştir. Dört halifenin yanı sıra daha pek çok sahâbeden rivayetleri bulunmaktadır. Kendisinden de Nehaî, Şa'bî, İbn Ebî Leylâ ve daha birçok önemli isim hadis nakletmişlerdir. Sika olduğu belirtilmiş olup hicrî 80 yılında 120 yaşlarında vefat ettiği söylenmiştir.³⁷³ Nehaî'nin Süveyd'den iki rivayeti bulunup, ikisi de Hz. Ömer'den olup mevkuftur.³⁷⁴

³⁶⁸ Cevâmi'de Hüneyy'in rivayet sayısı bir olarak gözükmekte ancak hocaları kısmında bu sayı iki olarak verilmektedir. Bunlardan biri Alkame b. Kays'dan diğeri de Alkame b. Abdullah el-Müzenî'den (ö. 100/718-719) rivayet edilmiştir.

³⁶⁹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/107.

³⁷⁰ İbn Müshir'in Cevâmi'deki tekrarsız rivayet adedi toplam dokuz olarak verilmekte ancak hocaları kısmında bu sayı sekize düşmektedir. Bu rivayetlerden altısı Haraşe b. Hür'den, biri Enes b. Mâlik'ten ve biri de Târik b. Şihâb'dan (ö. 83/702-703) nakledilmiştir.

³⁷¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 7/368-369; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4(1)/29-30.

³⁷² Muhammed b. Amr'ın Cevâmi'de tekrarsız rivayet sayısı toplam altı olarak verilmektedir. Bunlardan ikisi Zeyneb bint Muâviye, ikisi, Amre bint Hâris, biri Cüveyriye bint Hâris (ö. 56/676) ve biri de Ahmed b. Hâzım el-Gıfârî'den nakledilmiştir. Ancak Ahmed b. Hâzım'ın vefat tarihinin hicri 276 olması programın bu bölümünde bir hata olduğunu göstermektedir.

³⁷³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/265-268.

³⁷⁴ Süveyd'in Cevâmi'de tekrarsız rivayet adedi toplam elli üç olarak verilmektedir. Bunların on dokuzu Hz. Ali'den, yedisi Hz. Ömer'den, altısı Bilâl-i Habeşî'den, dördü Abdullah b. Mes'ûd'dan, dördü Ebû Zer'den, geriye kalan nakiller de diğeri hocalarından rivayet edilmiştir.

3.2.21. Şüreyh b. Ertat

Hiz. ÂiŖe'den oruçlu kimsenin hanımını öpmesi hakkında rivayeti bulunup, kendisinden de Alkame b. Kays, Nehaî ve Hakem b. Uteybe hadis nakletmişlerdir. Fazla rivayeti bulunmayan Şüreyh'i, İbn Hibbân *Sikât*'ta zikretmiştir.³⁷⁵ İlgili kaynaklarda Nehaî'nin ondan Hiz. ÂiŖe kanalıyla iki merfû rivayeti vardır.³⁷⁶

3.2.22. Hanzala b. Nübâte el-Cûfî

Ricâl kaynaklarında Nübâte el-Cu'fî olarak geçmesine karşın adının yer aldığı iki isnadda Hanzala olarak yer almakta ancak bu isimle bilinen bir râvi olmadığı görölmektedir.³⁷⁷ İbn Hibbân'ın *Sikât*'ında ve İbn Hacer'in *Tehzîb*'inde Nübâte el-Cu'fî olarak yer almakta ve Hiz. Ömer dönemi muallimlerinden olduğu, ondan rivayetleri bulunduğu, kendisinden de Esved b. Yezîd'in nakilleri olduğu belirtilmektedir.³⁷⁸ Nübâte'nin Hanzala adında başka bir oğlu olabileceği de göz önüne alınmalı ancak yapılan araştırmada böyle bir râviye rastlanılmadığı da söylenmelidir. Nehaî'nin bu zattan iki rivayeti bulunmakta, birisi Süveyd b. Gafale tarîkiyle, diğeri de doğrudan Hiz. Ömer'den nakledilmekte olup mevkuftur.³⁷⁹

3.2.23. Ziyâd b. Hudayr el-Esedî

Kûfeli olup künyesi Ebû Mugîre'dir. Hiz. Ömer ve Hiz. Ali'den rivayetleri olup kendisinden de Şa'bî ve İbrâhim b. Muhâcir gibi isimler hadis nakletmişlerdir. Hadis ilminde sika olduğu belirtilmiştir.³⁸⁰ İlgili kaynaklarda Nehaî'nin Ziyâd'dan iki rivayeti bulunup ikisi de Hiz. Ömer kanalıyla mevkuftur.³⁸¹

3.2.24. Sıla b. Züfer

Abdullah b. Mes'ûd, Ammâr b. Yâsir, Huzeyfe gibi sahâbilerden hadis nakletti. Kendisinden de Nehaî, Şa'bî, Ebû İshâk es-Sebî gibi tâbiîler rivayette bulundular. Hicrî 72 senesinde vefat

³⁷⁵ İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/160.

³⁷⁶ Şüreyh'in Cevâmî'de iki rivayeti olduğu bilgisi yer alıp ikisi de Hiz. ÂiŖe'dendir.

³⁷⁷ Nûruddîn b. Ali es-Sa'dî, *Tuhfetü'l-lebîb bimen tekelleme fihim el-Hâfiz İbn Hacer min er-ruvât fî gayri't-Takrîb*, (Mısır: Mektebetü İbni Abbâs, 1431/2010), 2/300.

³⁷⁸ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/479; İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/212.

³⁷⁹ Nübâte'nin Cevâmî'de iki rivayeti olup ikisi de Hiz. Ömer'dendir.

³⁸⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(2)/529; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/251.

³⁸¹ Ziyâd'ın Cevâmî'de tekrarsız rivayet adedi toplam yedi olarak verilmektedir. Bunlardan ikisi Abdullah b. Mes'ûd'dan, ikisi Ebû Hüreyre'den, biri Hiz. Ömer'den, biri Hiz. Ali'den ve biri de Abdullah b. Abbâs'tan rivayet edilmiştir.

etmiş olup Kûfe'nin önde gelen sika râvilerindendir.³⁸² Nehaî'nin kendisinden iki rivayeti bulunup ikisi de Huzeyfe'den mevkuttur.³⁸³

3.2.25. Ebû Nasr b. Amr es-Sülemî

Kaynaklarda Hz. Ali'yi işitmiş olduğu dışında fazla bir bilgi bulunmamaktadır.³⁸⁴ Nehaî'nin kendisinden Hz. Ali'den naklettiği iki mevkuf rivayeti vardır.

3.2.26. Diğer hocaları

Buraya kadar zikredilen râviler, Nehaî'nin iki veya daha fazla hadis naklettiği hocalarıdır. Bunların dışında kendilerinden sadece bir hadis rivayet ettiği on hocası daha bulunmaktadır. Bunlar Amr b. Dînâr,³⁸⁵ Amr b. Şurahbîl,³⁸⁶ Ebu'l-Ahvas Avf b. Mâlik b. Nadale,³⁸⁷ Ebû Ma'ser

³⁸² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/824-825.

³⁸³ Sila'nın Cevâmî'de tekrarsız rivayet sayısı toplam kırk iki olarak verilmektedir. Bunlardan yirmi dokuzu Huzeyfe b. el-Yemân'dan, beşi Ammâr b. Yâsir'den, üçü Hz. Ali'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁸⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 9/76.

³⁸⁵ İbrâhim'in Amr'dan, Hz. Ömer kanalıyla bir mevkuf rivayeti vardır. Tâbiînin büyüklerinden sika bir âlimdir. (bk. Zehebî, *Siyer*, 5/300-307). Amr'ın Cevâmî'de tekrarsız rivayet adedinin toplam 739 olduğu belirtilmiştir. Bunlardan 120'si Câbir b. Abdillâh'tan, doksan biri Abdullâh b. Abbâs'tan, yetmiş dokuzu Abdullâh b. Ömer'den, yetmiş sekizi Tâvûs b. Keysân'dan, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁸⁶ Nehaî'nin kendisinden bir rivayeti bulunup Hz. Ömer tarikiyle mevkuttur. İbn Hibbân onu *Sikât*'ta zikretmiştir. (bk. İbn Hibbân, *Sikât*, 5/168). Amr'ın Cevâmî'de toplam kırk altı rivayeti bulunup bunlardan on beşi Abdullâh b. Mes'ûd'dan, beşi Hz. Âişe'den, dördü Hz. Ömer'den, dördü Hz. Ali'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁸⁷ İbn Mes'ûd'dan naklettiği bir mevkuf rivayet Nehaî kanalıyla aktarılmaktadır. Sika bir râvi olduğu belirtilmiştir. (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3(2)/14). Avf'ın Cevâmî'de tekrarsız rivayet adedi toplam 205 olarak verilmiştir. Bunlardan 163'ü Abdullâh b. Mes'ûd'dan, on dördü Mâlik b. Nadle'den (ö. ?), on üçü Ebû Zer'den, beşi Ebû Hüreyre'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

Ziyâd b. Küleyb (ö. 119/737),³⁸⁸ Ebû Zür'a el-Becelî,³⁸⁹ Haraşe b. Hür,³⁹⁰ Hâris b. Süveyd,³⁹¹ Nüheyk b. Sinân,³⁹² Saîd b. Vehb,³⁹³ ve Vebera b. Abdîrrahmân'dır.³⁹⁴

3.3. Değerlendirme

İbrâhim en-Nehaî'nin, hocalarından nakletmiş olduğu hadis sayısının 1546 olduğu daha önce zikredilmişti. Bu rivayetlerin 1155'ini merfû, 391'ini ise mevkuf rivayetler oluşturmaktadır. Genelde kendilerinden fazla rivayette bulunduğu hocalarında merfû hadis sayısı mevkufa oranla fazla iken, nakil sayısı azaldıkça mevkufaların öne çıktığı görülmektedir. Ayrıca Nehaî'nin hocalarının tamamının Kûfeli veya Kûfe'ye yerleşen kişiler olduğu tespit edilmiştir. Bu durum İbrâhim'in en azından hadis ilmi için başka şehirlere gitmediğini, daha çok Kûfe'nin ilmî birikimini tevârüs ettiğini göstermektedir. Yine hocalarının hemen tamamının sika râviler olduğu dikkat çekmektedir. Bu durum da Nehaî'nin hadis tahammülünde râvinin güvenilir olmasına dikkat ettiğini göstermektedir. Birinci bölümde zikredilen “fıkhu'r-râvi” meselesi ile birlikte dikkate alındığında Nehaî'nin bir râvide aradığı şartların hem sika hem de ne rivayet ettiğini bilmek olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu da hicrî I. asırda Hanefî ekolünün hadis usûlü temelleri açısından önemli bir veridir. Ayrıca Nehaî, Kûfeli hocalarının bazı başka şehirlerde

³⁸⁸ İbrâhim'in kendisinden yapmış olduğu bir rivayet Mesrûk – Hz. Âişe kanalıyla olup mevkufur. Aslen Ebû Ma'ser, İbrâhim'in ashâbından olup genelde o Nehaî'den rivayette bulunur. Hadiste sâlih olduğu söylenmiştir. (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(3)/542). Ebû Ma'ser'in Cevâmi'de toplam kırk altı rivayeti olup bunlardan yirmi sekizi İbrâhim en-Nehaî'den, ikisi Esved b. Yezîd'den, ikisi Saîd b. Cübeyr'den, ikisi Kaza'a b. Yahyâ'dan, geriye kalanlar rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁸⁹ Nehaî kendisinden Ebû Hüreyre kanalıyla bir hadis rivayet etmiştir. Kûfeli olup sika bir râvidir. (bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/523). Ebû Zür'a'nın Cevâmi'de toplam 105 rivayeti olduğu belirtilmiştir. Bunlardan seksen üçü Ebû Hüreyre'den, on ikisi Cerîr b. Abdillâh'dan, altısı Amr b. Cerîr el-Becelî'den (ö. ?), geriye kalanlar da diğer hocalarından rivayet edilmiştir.

³⁹⁰ Hz. Ömer'den mevkuf bir hadis nakletmiştir. Kûfeli büyük tâbiilerden sika bir zattır. (bk. İclî, *Sikât*, 143). Haraşe'nin Cevâmi'de toplam on yedi rivayeti olduğu belirtilmiş, bunlardan altısı Ebû Zer'den, beşi Abdullah b. Selâm'dan (ö. 43/663), geriye kalan nakiller de diğer hocalarından rivayet edilmiştir.

³⁹¹ Hâris, İbn Mes'ûd'dan bir hadis nakletmiş olup mevkufur. Sika ve sebt olarak belirtilmiş olup Kûfelidir. (bk. İbn Hacer, *Takrîb*, 86). Hâris'in Cevâmi'deki toplam rivayet adedi yirmi sekiz olarak verilmiştir. Bunlardan on yedisi Abdullah b. Mes'ûd'dan, altısı Hz. Ali'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁹² Nüheyk'in Nehaî'ye naklettiği hadis Abdullah b. Mes'ûd'dan olup mevkufur. İbn Hibbân onu *Sikât*'ta zikretmiştir. (bk. İbn Hibbân, *Sikât*, 5/480). Nüheyk'in Cevâmi'de bir rivayeti olup Abdullah b. Mes'ûd'dan nakletmiştir.

³⁹³ Ensâr'dan birinden naklettiği bir mevkuf hadis bulunmaktadır. Tâbiinin büyüklerinden Kûfeli ve sika bir râvidir. (bk. Zehebî, *Siyer*, 4/180). Saîd'in Cevâmi'deki rivayet sayısı toplam yedi olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayısı dokuz olarak gözükmektedir. Bunlardan ikisi Habbâb b. Eret'ten, biri Hz. Ali'den, biri Ümmü Seleme'den, biri Abdullah b. Mes'ûd'dan, geriye kalanlar diğer hocalarından nakledilmiştir.

³⁹⁴ Esved b. Yezîd kanalıyla İbnü'z-Zübeyr'den bir mevkuf rivayeti vardır. Kûfeli sika bir tâbiîdir. (bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/333). Vebera'nın Cevâmi'deki rivayet sayısı toplam yirmi beş olarak verilmiştir. Bunlardan on beşi Abdullah b. Ömer'den, üçü Hemâm b. Hâris'ten, geriye kalanlar da diğer hocalarından rivayet edilmiştir.

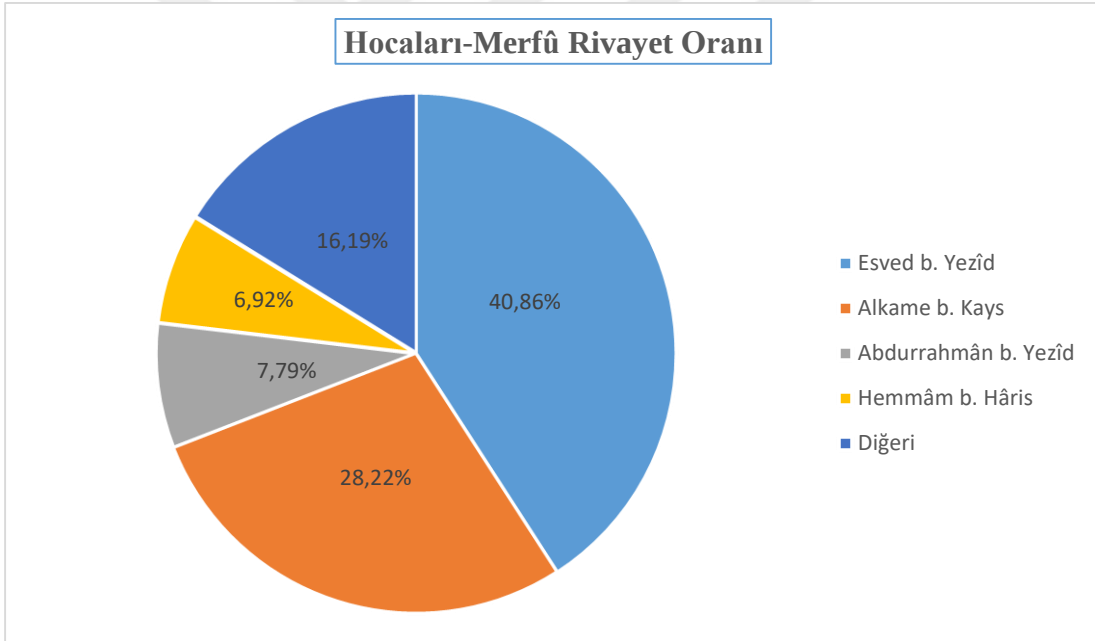
özellikle de Medine’de yaşayan sahâbîlerden yapmış oldukları rivayetler ile diğer bölgelerin de rivayet açısından haberdar olmuş gözükmektedir. Aşağıda Nehaî’nin hocalarından yapmış olduğu toplam merfû ve mevkuf rivayet sayıları bir tablo halinde verilmiştir.

Tablo 3.1. Nehaî’nin Hocalarının Rivayet Sayıları

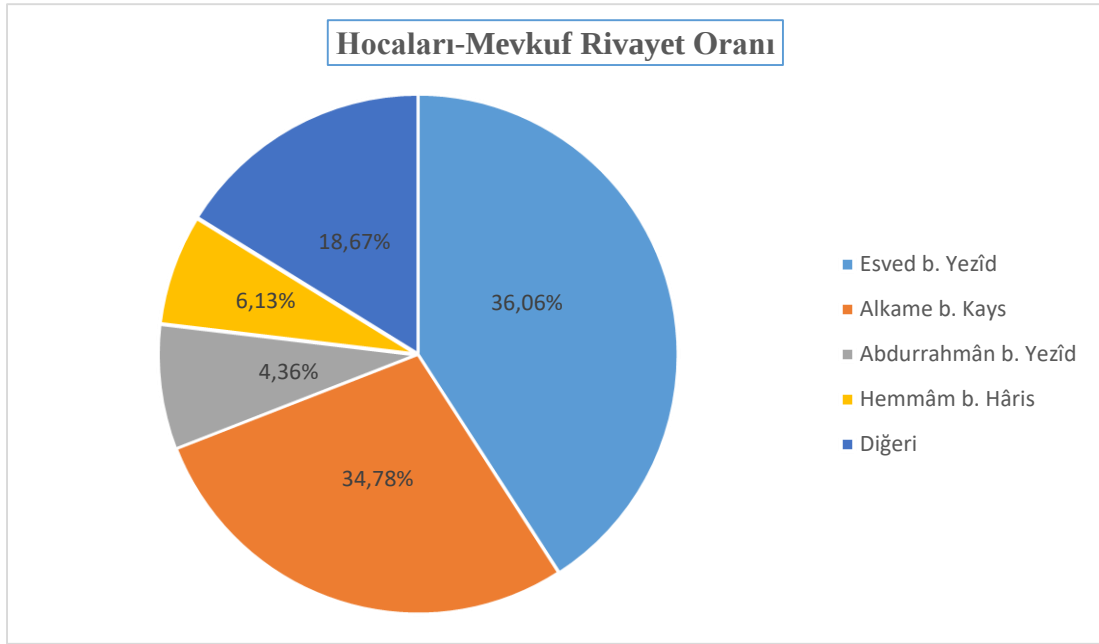
	Hocaları	Merfû	Mevkuf	Toplam
1	Esved b. Yezîd	472	141	613
2	Alkame b. Kays	326	136	462
3	Abdurrahman b. Yezîd	90	17	107
4	Hemmâm b. Hâris	80	24	104
5	Mesrûk b. Ecda‘	40	16	56
6	Abîde es-Selmânî	49	1	50
7	Ubeyd b. Nadale	21	2	23
8	Ebû Abdillâh el-Cedelî	19		19
9	Abdullah b. Sahbera	8	9	17
10	Âbis b. Rebîa	9	6	15
11	Umâre b. Umeyr	11		11
12	Sehm b. Mincâb	10		10
13	Ebû Ubeyde Âmir b. Abdillâh	4	3	7
14	Şüreyh b. Hâris		6	6
15	Ebu’ş-Şa’sâ el-Muhâribî	2	4	6
16	Yezîd b. Evs	6		6
17	Hüneyy b. Nüveyrâ	6		6
18	Süleymân b. Müshir		3	3
19	Muhammed b. Amr b. Hâris		3	3
20	Süveyd b. Gafele		2	2
21	Şüreyh b. Ertâ	2		2
22	Hanzala b. Nübâte		2	2
23	Ziyâd b. Hudayr		2	2
24	Sıla b. Züfer		2	2
25	Ebu Nasr b. Amr es-Sülemî		2	2

Tablo 3.1. (Devam) Nehaî'nin Hocalarının Rivayet Sayıları

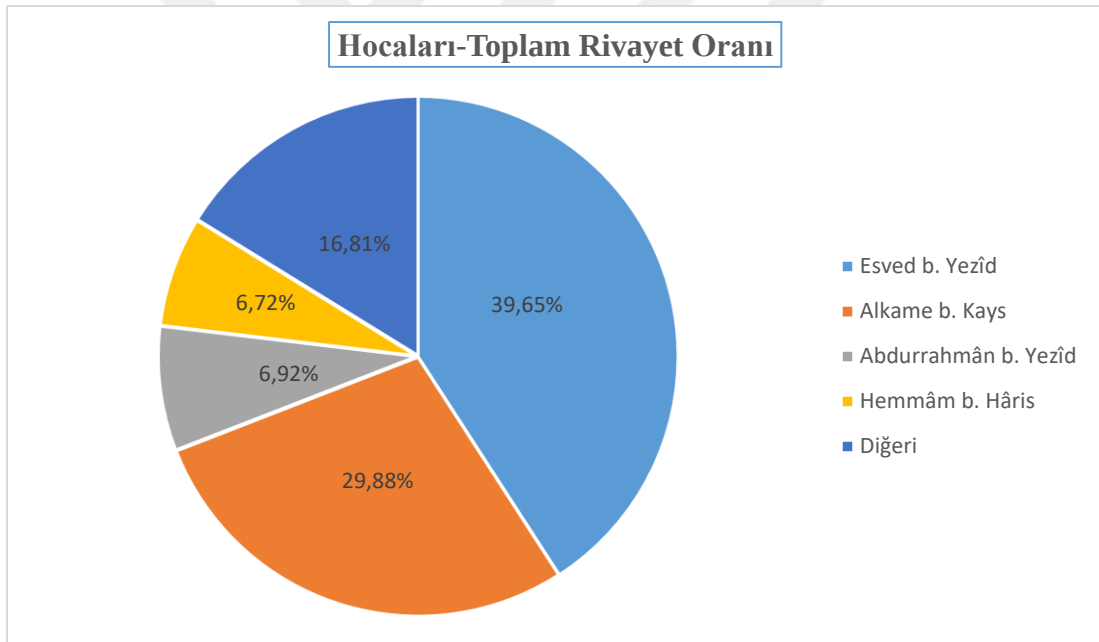
26	Amr b. Dînâr		1	1
27	Amr b. Şürahbîl		1	1
28	Ebu'l-Ahvas Avf b. Mâlik		1	1
29	Ebû Ma'ser Ziyâd b. Küleyb		1	1
30	Ebû Zür'a el-Becelî		1	1
31	Haraşe b. Hür		1	1
32	Hâris b. Süveyd		1	1
33	Nüheyk b. Sinân		1	1
34	Sâid b. Vehb		1	1
35	Vebera b. Abdurrahmân		1	1
	TOPLAM	1155	391	1546

Şekil 3.2. Nehaî'nin Hocalarından Merfû Rivayet Oranı

Şekil 3.3. Nehaî'nin Hocalarından Mevkuf Rivayet Oranı

Şekil 3.4. Nehaî'nin Hocalarından Toplam Rivayet Oranı

3.4. Talebeleri

İslâmî ilimler geleneğinde ders halkalarının giderek genişleyen bir yapı arz ettiği yukarıda zikredilmişti. İbrâhim en-Nehaî'nin de talebe halkasının hocalarına nispetle daha geniş olduğu göze çarpmaktadır. Aşağıda isimleri belirtilecek olan ve Nehaî'den hadis nakleden râviler dışında Nehaî'nin mescidde bir ders halkası olduğu ve bunun giderek büyüdüğünü A'meş şu sözlerle anlatmaktadır: "İbrâhim'in meclisinde bulunuyorduk ve ders halkası genişliyordu. Öyle ki o bir hadis naklediyordu da ondan uzakta oturan kimseler onu duyamıyordu.

Dolayısıyla bazıları diğerlerine onun ne dediğini soruyorlardı. Sonra da ondan bizzat duymadıklarını ondan naklediyorlardı”.³⁹⁵ Bu rivayetten Nehaî'nin zamanının büyük hadis âlimlerinden olduğu ve hadis taliplerinin ondan ilim alabilmek adına âdeta izdihama sebep oldukları ve dolayısıyla hocalarına kıyaslandığında ve hadis rivayetinin de giderek sistemleşmesi göz önüne alındığında talebelerinin fazlalığı açıkça anlaşılmaktadır. Yine daha önce mâna ile rivayet konusunda zikredilen Ebû Hamza'nın Nehaî'ye söylediği “Senden hadisler işitiyoruz.”³⁹⁶ şeklinde devam eden rivayetteki çoğul sîgası da Nehaî'nin bu ders halkasına işaret etmektedir.

Nehaî'nin ilim halkasının çok geniş olduğu ve sadece ilim talipleri değil farklı meslek gruplarından kişilerin de meclislere katıldığı anlaşılmaktadır. Yine A'meş, İbrâhim'le birlikte Kûfe'nin en büyük mescidinde oturduklarını ve birtakım asker ve polislerin de onların meclisine iştirak ettiklerini bildirmektedir. Bu durumu Nehaî'ye sorduğunda şöyle cevap almıştır: “Mescidde oturmamız ve bizim yanımıza da asker ve polislerin gelip oturması bir köşeye çekilip de insanların bizi canlarının istediği bir görüşle itham etmelerinden daha sevimlidir”.³⁹⁷ Bu asker ve polislerin oraya ilim öğrenmek için mi yoksa bir çeşit denetim ve teftiş faaliyeti için mi geldikleri tartışılabilir. Ancak her hâlükârda bu durum Nehaî'nin bölgede tanınan bir âlim olduğunu ve ilim meclisinin genişliğini gösterir çünkü teftiş için bile gelmeleri Nehaî'nin bir meclisi bulunduğu bilgisini ve bu bilgiden hareketle denetim yapmak isteklerini göstermektedir.

Kaynakların aktardığı Nehaî'den rivayette bulunan isimler şunlardır: Hakem b. Uteybe, Amr b. Mürre (ö. 116/734), Hammâd b. Ebî Süleymân, Simâk b. Harb (ö. 123/741), Mugîre b. Miksem, Ebû Ma'ser b. Ziyâd b. Küleyb, Ebû Husayn Osmân b. Âsım (ö. 128/745-746), Mansûr b. Mu'temir, Ubeyde b. Muattıb (ö. ?), İbrâhim b. Muhâcir, Hâris el-Uklî (ö. ?), Süleymân el-A'meş, Abdullah b. Avn, Şibâk ed-Dabbî (ö. ?), Şuayb b. Habhâb (ö. 131/748-749), Atâ b. es-Sâib (ö. 136/753), Abdurrahman b. Ebî's-Şa'sa' el-Muhâribî (ö. 125/742-743), Abdullah b. Şübrûme (ö. 144/761), Ali b. Müdreğ (ö. 120/738), Fudayl b. Amr el-Fukaymî (ö. 110/728), Hişâm b. Âiz el-Esedî (ö. ?), Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb (ö. 120/738), Zübeyd el-Yâmî (ö. 122/740), Muhammed b. Hâlid ed-Dabbî (ö. ?), Muhammed b. Sûka (ö. 140 civarı), Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 136-137/754-755), Ebû Hamza el-A'ver Meymûn,³⁹⁸ Ebû İshâk eş-Şeybânî (ö.

³⁹⁵ Hafîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, 1/248.

³⁹⁶ Râmeşürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, 534.

³⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/391.

³⁹⁸ Zehebî, *Siyer*, 4/521.

141/758), Alâ b. Müseyyib (ö. ?),³⁹⁹ Hürr b. Miskîn (ö. ?), Hasan b. Ubeydillâh en-Nehâî (ö. 139/756), Hakîm b. Cübeyr (ö. ?), Zübeyr b. Adî (ö. 131/748-749), Ebû Ya'fûr Abdurrahman b. Ubeyd Nestâs (ö. ?), Abdûlmelik b. İyâs eş-Şeybânî el-A'ver (ö. ?), Ebû İshâk Amr b. Abdillâh es-Sebî'i (ö. 127/745), Ebu'l-Anbes Amr b. Mervân en-Nehâî (ö. ?), Gâlib Ebu'l-Hüzeyl (ö. ?),⁴⁰⁰ Talha b. Musarrîf (ö. 112/730-731), Abîd el-Müketteb (ö. ?), Saîd b. Mesrûk (ö. 126/744), İsmâil es-Süddî (ö. 127/745), Ebû Kays Abdurrahman b. Servân el-Evdî (ö. 120/737-738), Eş'as b. Ebî's-Şa'sâ, Kays b. Müslim el-Cedelî (ö. 120/737-738), Hubeyb b. Ebî Sâbit (ö. 119/736), Seleme b. Küheyl (ö. 121/739), Husayn b. Abdurrahman es-Sülemî (ö. 136/754), Yezîd b. Velîd (ö. 126/744), Hasan b. Amr el-Fukaymî (ö. 142/759-760), Umâre b. Ka'kâ' b. Şübrûme ed-Dabbî (ö. ?), Ka'kâ' b. Yezîd (ö. ?), Zeyd Şeyh Muhâribî (ö. ?), Mühil b. Muhriz ed-Dabbî (ö. 153/770), Abdullah b. Yezîd en-Nehâî (ö. ?), Cehm b. Dinâr (ö. ?), Sinân b. Hubeyb (ö. ?), Müslim el-A'ver (ö. ?), Ebu'l-Abbâs Muhammed (ö. ?), İsmâil b. Ebî Hâlid, Yezîd b. Kays (ö. ?), Meymûn b. Mihrân (ö. 117/735-736), Seleme b. Minhâl (ö. ?), Ali b. Sâib (ö. ?), Ebu'l-Cihâf Dâvûd b. Ebî Avf (ö. ?), el-Hezhâr (ö. ?), İsmâil b. Recâ (ö. ?), Süleymân b. Yüseyr mevlâ İbrâhim en-Nehâî (ö. ?), Hüneyde (Nehâî'nin eşi) (ö. ?), Ebû Belc Yahyâ b. Süleym (ö. ?), Ebu'l-Heysem Ammâr (ö. ?), Ebû Hurayz Abdullah b. Hüseyin (ö. ?), Ebû Abdillâh eş-Şakrî Seleme b. Temmâm (ö. ?), Ebu'r-Rebi' (ö. ?).⁴⁰¹ Ayrıca akranı olan Şa'bî'nin de Nehâî'den hadis naklettiği belirtilmektedir.⁴⁰² Yine Muarrif b. Vâsıl da (ö. ?) onun ashâbı içinde zikredilmiştir.⁴⁰³

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklar incelendiğinde Nehâî'den merfû veya mevkuf hadis rivayet eden başka isimler de tespit edilmiştir. Bunlar: Abdülkerîm b. Muhârik (ö. ?),⁴⁰⁴ Ebân b. Ebî Ayyâş (ö. 140/757-758),⁴⁰⁵ Eyyûb b. Ebî Miskîn Ebû'l-Alâ (ö. 140),⁴⁰⁶ Haccâc b. Dinâr (ö.

³⁹⁹ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1052.

⁴⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2, 236.

⁴⁰¹ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 1/321.

⁴⁰² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 2/1053.

⁴⁰³ Ebû Saîd Osman b. Saîd ed-Dârimî, *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekeriyâ Yahyâ b. Maîn fî tecrîhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, thk. Ahmed Muhammed Nurseyf (Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1400/1980) 59.

⁴⁰⁴ Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 3/294.

⁴⁰⁵ Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 2/46.

⁴⁰⁶ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 16/268.

?),⁴⁰⁷ Muhammed b. Kays el-Hemedânî (ö. ?),⁴⁰⁸ Muhammed b. Zeyd b. Ali el-Kindî (ö. ?)⁴⁰⁹, Müslim b. Keysân ed-Dabbî (ö.)⁴¹⁰ Abdü'l-Alâ b. Âmir es-Sa'lebî(ö. ?)⁴¹¹ ve Mucâlid b. Saîd'dir (ö. 144/761-762).⁴¹² Böylelikle kaynakların aktardığı râviler ve onlara ek olarak çalışmada tespit edilen kendisinden merfû ve mevkuf rivayetlerde bulunan toplam talebe sayısı seksen beşi bulunmaktadır. Maktu' rivayetler de dâhil edilirse bu sayısının artacağı gözükmemektedir. Ancak çalışma sadece merfû ve mevkuf rivayetlere odaklandığı için ilgili kaynaklarda Nehaî'den rivayette bulunan talebe sayısı otuz dokuz olarak tespit edilmiştir. Nakledilen rivayetlerdeki merfûların sayısı 1088, mevkûflarınki ise 440'tır. Dolayısıyla konuya dâhil toplam sayı 1528 olmaktadır. Kendisinden en fazla rivayette bulunan talebesi 444 merfû ve 211 mevkuf hadisle A'meş'tir. Daha sonra ise 329 merfû ve seksen üç mevkuf rivayetle Mansûr gelmekte, onu 65 merfû ve 44 mevkuf rivayetle Hammâd izlemekte, diğer hocalarının rivayet sayıları ise yüzün altında kalmaktadır. Yine rivayet sayıları göz önüne alınarak Nehaî'nin talebeleri hakkında bilgi verilecektir.

3.4.1. Süleymân el-A'meş

Tam adı Süleymân b. Mihrân Ebû Muhammed el-Esedî olup Hz. Hüseyin'in (r.a.) şehadetinden iki yıl önce doğduğu söylenmiştir. Kûfe'nin imâmı ve tanınmış hâfızlardan olan A'meş'in ismi altın silsile olarak bilinen isnadlarda yer almıştır. Hz. Enes ve İbn Ebî Evfâ'yı görüp onlardan hadis nakletse de bazı âlimler bu rivayetlerin mürsel olduğunu belirtmektedir. Şîi temâyülleri olduğu söylene de seleften hiç kimse hakkında kötü konuştuğu nakledilmemiş⁴¹³ zaten bu görüşün sahih olmadığı, kendisinin ehl-i sünnetten olduğu zikredilmiştir.⁴¹⁴ Katâde, Kâsım b. Muhammed ve Nâfi' (ö. 117/735) gibi pek çok büyük tâbiîden rivayette bulunmuştur.⁴¹⁵ Nehaî'nin isnadı hususunda Mansûr'dan daha iyi olduğu belirtilmiş,⁴¹⁶ Abdullah b. Mes'ûd'un

⁴⁰⁷ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 11/244.

⁴⁰⁸ Örneğin bk. Ebû Yûsuf, *Âsâr*, 137.

⁴⁰⁹ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 1/297.

⁴¹⁰ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 18/142.

⁴¹¹ Örneğin bk. İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 9/538.

⁴¹² Örneğin bk. Abdürrezzâk, *Musannef*, 3/107.

⁴¹³ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/91-98.

⁴¹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/885. Buradaki ehl-i sünnet tabirinden maksat, cümlelerin gerisinden de anlaşılacağı üzere, sahâbeye ta'n etmeyen, Şîa ve Hâricîler gibi fırkalara nispet edilmeyen ve hakkında herhangi bir bid'at ithamı olmayan kişidir denebilir.

⁴¹⁵ Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, 6/94-95. Hoca ve talebelerinin tam listesi için bk. İbn Mencûye, *Ricâlu Sahîh-i Müslim*, 265-266.

⁴¹⁶ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/526.

hadislerini ondan daha iyi bilen birisi olmadığı nakledilmiştir.⁴¹⁷ Hadis ilminde sika ve imâm olup, hadislerinin ihticâca elverişli bulunduğu,⁴¹⁸ dört bin civarında hadise sahip olduğu ancak herhangi bir kitabının olmadığı, hadis ilminde Hammâd b. Ebî Süleymân'dan daha sağlam olduğu zikredilmiştir.⁴¹⁹ Hicrî 148 yılında vefat etmiştir.⁴²⁰

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda A'meş'in Nehâî'den yapmış olduğu toplam rivayet sayısı 655'tir. Bunun 444'ü merfû, 211 adedi mevkuf hadislerdir. Dolayısıyla Nehâî'den en fazla merfû ve mevkuf rivayette bulunan isim A'meş olmaktadır. Kûfe re'y ekolünün Nehâî'den sonra gelen ismi Hammâd b. Ebî Süleymân olmakla birlikte, özellikle Nehâî'nin merfû rivayet ağının aktarımında A'meş daha ön planda gözükmemektedir.⁴²¹

3.4.2. Mansûr b. Mu'temir

Tam adı Mansûr b. Mu'temir b. Abdillâh b. Rebîa es-Sülemî Ebû Attâb el-Kûfî⁴²² olup sika, güvenilir ve çok hadis nakleden biriydi.⁴²³ İbrâhim en-Nehâî, Saîd b. Cübeyr, Âmir eş-Şa'bî ve Atâ b. Ebî Rebâh (ö. 114/732) gibi tâbiîn'in önemli isimlerinden hadis nakletti. Kendisinde de Eyyûb es-Sahtiyânî (131/749), Hammâd b. Zeyd, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne (198/814) ve Şu'be b. Haccâc gibi büyük hadis imâmları rivayette bulundular.⁴²⁴ Ahmed b. Hanbel'in belirttiğine göre Nehâî'den hadis nakledenlerin en sağlamı Mansûr'du.⁴²⁵ Yine Yahyâ b. Maîn'e

⁴¹⁷ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/38.

⁴¹⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(1)/147.

⁴¹⁹ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/121.

⁴²⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 4/37-38. Hakkında yapılan bir yüksek lisans çalışması için bk. Hüseyin Gültekin, *A'meş Süleyman b. Mihrân ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002). Ayrıca bk. Mücteba Uğur, "A'meş", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/54.

⁴²¹ Burada A'meş'in, Nehâî dışında da birçok hocadan istifade ettiği ve rivayet ağının bir hayli geniş olduğu akıld tutulmalıdır. Cevâmî' programında A'meş'in tekrarsız rivayet sayısı 1737 olarak verilmiştir. Bu rivayetlerden 335'ini Ebû Sâlih es-Semmân'dan (ö. 101/719-720), 222'sini Şakîk b. Seleme'den, 196'sını İbrâhim en-Nehâî'den, 159'unu Talha b. Nâfi'den (ö. 124/741-742), 103'ünü Amr b. Mürre'den, seksen dördünü Mücâhid b. Cebr'den (ö. 103/721), yetmişini Müslim b. Sabîh'ten, altmış altısını Habîb b. Ebî Sâbit'ten (ö. 119/737), altmış üçünü Umâre b. Umeyr'den, altmış birini Ebû İshâk es-Sebiî'den, elli altısını İbrâhim et-Teymî'den, elli beşini Zeyd b. Vehb'den, elli üçünü Bâzâm el-Hâşimî'den (ö. ?), kırk sekizini Sâlim b. Ebi'l-Ca'd'dan, kırk ikisini Hayseme b. Abdîrrahman'dan, kırk birini Atıyye b. Sa'd'dan (ö. 111/729-730), geriye kalan rivayetlerini de diğer hocalarından nakletmiştir. Mustafa Tatlı, A'meş'in hoca ağının geniş olması ve rivayet sayısının yüksek olmasının yanında kaynaklarının kendi bölgesiyle sınırlı olduğunu ancak Kûfe'ye başka bölgelerden gelen âlimleri takip ettiğini belirtmiştir. Bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 155-156.

⁴²² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed el-Esrem, *Suâlâtü Ebî Bekr el-Esrem li'l-İmâm el-Kebîr Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ileli'l-hadis*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûkî'l-Hadisiyye li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1428/2007), 182.

⁴²³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/456.

⁴²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/547-549.

⁴²⁵ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 5/553.

A‘meş, Hakem, Mugîre ve Mansûr’dan hangisini İbrâhim hususunda tercih ettiği sorulduğunda Mansûr cevabını vermiştir.⁴²⁶ Hatta Yahyâ’ya göre Mansûr döneminin hadiste en sağlamıdır.⁴²⁷ Ancak sikalardan hadis rivayet ettiği bildirilen Mansûr’u, Abdurrahman b. Mehdi (ö. 198/813 veya 814), hadisine muhalefet edenlerin kendilerinin yanılğıya düşeceği bir kişi olarak nitelemiş ve onun, devrinde Kûfe’nin hadis ilminde en önde gelen âlimi olduğunu belirtmiştir.⁴²⁸ Mansûr, hicrî 132 yılında vefat etmiştir.⁴²⁹

İlgili kaynaklarda Mansûr’un İbrâhim en-Nehaî’den toplam 412 rivayeti bulunmaktadır. Bunların 329’u merfû, seksen üç tanesi ise mevkuftur.⁴³⁰

3.4.3. Hammâd b. Ebî Süleymân

Hammâd b. Ebî Süleymân Ebû İsmâil el-Kûfî. Sahâbeden Enes b. Mâlik,⁴³¹ muhadramûndan Zeyd b. Vehb (ö. 83/702) ve tâbiinden Saîd b. Müseyyeb, Saîd b. Cübeyr, Şa‘bî ve Nehaî gibi isimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Hakem b. Uteybe, Mansûr, Mugîre, A‘meş, Sevrî ve Şu‘be gibi hadis imâmları rivayette bulundular.⁴³² İmâm A‘zâm Ebû Hanîfe’nin de hocası olan Hammâd, Nehaî’den sonra Kûfe’nin fakihî olarak gösterilmiştir.⁴³³ Zira Nehaî’ye, “Senden sonra kime fetva soralım?” diye sorulduğunda, “Hammâd’a” şeklinde cevap vermiştir.⁴³⁴ Hakem b. Uteybe, “Ehl-i Kûfe içinde Hammâd gibi kim vardır?” diyerek onu övmüş, yine Ma‘mer (ö. 153/770) onun gibisini görmediğini belirtmiştir.⁴³⁵

Çok hadis rivayet ettiği ve İbrâhim dışındakilerden nakilde bulunduğu hatalar yapabildiği söylenmiş⁴³⁶ ayrıca Ebû Hâtim (ö. 277/890) onun sadûk olup hadisi ile ihticâc edilemeyeceğini,

⁴²⁶ Dârimî, *Târîhu Osman ed-Dârimî*, 57-58.

⁴²⁷ İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/526.

⁴²⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 28/550-551.

⁴²⁹ Ebû Amr Halîfe b. Hayyât, *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî (Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985), 404. Ayrıca bk. Salih Karacabey, “İbnü’l-Mu‘temir”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/143.

⁴³⁰ Mansûr’un Cevâmi’de tekrarsız rivayet adedi toplam 650 olarak verilmiştir. Bunların 153’ü İbrâhim en-Nehaî’den, yetmiş dokuzu Mücâhid b. Cebr’den, altmış beşi Şakîk b. Seleme’den, elli dokuzu Rebiî b. Hirâş’tan (ö. 100/718-719), kırk yedisi Sâlim b. Ebi’l-Ca’d’dan, otuz dokuzu Hilâl b. Yîsâf’tan (ö. ?), yirmi dokuzu Hakem b. Uteybe’den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴³¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 4/160.

⁴³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1(2)/146.

⁴³³ İbn Abdilber, *Câmiu beyâni’l-ilm ve fadlihî*, 2/1098.

⁴³⁴ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 8/478.

⁴³⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 1(2)/146-147.

⁴³⁶ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/452.

onun fakih olduğunu, hadise gelince ise karıştırmalar yaptığını zikretmiştir.⁴³⁷ Ancak bu son derece tartışmalı bir mevzudur çünkü Yahyâ b. Maîn, Nesâî (ö. 303/915) ve İclî (ö. 261/875) gibi hadis münekkitleri onun sika olduğunu belirtmiş, Yahyâ b. Saîd el-Kattân onu, sikalardan olan Mugîre b. Miksem'e tafdîl etmiştir. Bir kısım ehl-i hadisin onu sika mertebesinde aşağıda görmesi Hammâd'ın ehl-i re' yden olması ve hakkında ircâ ithamlarının bulunması sebebiyledir. Ancak bu zayıf bir değerlendirme olarak kabul edilmiştir zira Zehebî gibi ehl-i hadisten olan bir münekkit onun sika, imâm ve müçtehid olduğunu söylemiştir.⁴³⁸ Hicrî 120 yılında vefat etmiştir.⁴³⁹

Hammâd, Nehaî'den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda toplam 950 hadis rivayet etmiştir. Ancak bunların sadece altmış beş'i merfû, kırk dördü ise mevkuftur. Geriye kalan 841 rivayetin büyük çoğunluğu Ebû Yûsuf'un *Kitâbu'l-Âsâr*'ında naklettiği maktu' hadisler ve Nehaî'nin fetvalarıdır. Dolayısıyla Hammâd her ne kadar Nehaî'nin baş talebesi olsa da merfû ve mevkufta rivayet sayılarında A'meş ve Mansûr'un gersinde kalmıştır. Bunun, Hammâd'ın salt bir hadis râvisi gibi davranmaması, rivayetlerin daha çok fikhî yönüne odaklanması sebebiyle olduğu söylenebilir. Nakillerinin çoğunluğunu Nehaî'nin fetvaları ve maktu' haberlerin oluşturması da bundan olsa gerektir.⁴⁴⁰

3.4.4. Hakem b. Uteybe

Hicrî 50 yılında doğduğu rivayet edilen Hakem,⁴⁴¹ Nehaî ile akran olmakla birlikte onun talebeleri arasında yer almaktadır. Sahâbeden Zeyd b. Erkâm, Ebû Cuhayfe ve Abdullah b. Ebî Evfâ gibi isimlere yetişmiş, ayrıca tâbîinden Kâdı Şüreyh, Saîd b. Cübeyr, Mücâhid, Atâ b. Ebî

⁴³⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(2)/147-148.

⁴³⁸ Beşşâr Avvâd Ma'rûf ve Şuayb el-Arnâvûd, *Tahrîru Takrîbu't-Tehzîb* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1917), 1/319. Ayrıca bk. M. Özgü Aras, "Hammâd b. Ebû Süleyman", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/484-486.

⁴³⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/278.

⁴⁴⁰ Hammâd'ın Cevâmi'de tekrarsız rivayet adedi toplam 241 olarak verilmiştir. Bunların 181'i Nehaî'den, on yedisi Saîd b. Cübeyr'den, on ikisi Şakîk b. Seleme'den, sekizi Şa'bî'den, altısı Enes b. Mâlik'ten, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakletmiştir. Joseph Schacht (ö. 1969) Hammâd tarafından Nehaî hakkında verilen özellikle hukukî alanlardaki bütün bilgilerin sahte olduğunu iddia etmekte ve Ebû Hanîfe ile arasındaki tek bağlantının Hammâd olmasında yola çıkarak, Hammâd'ın veya onun adını kullanan birinin sonrakı Irak görüş ve hadislerinin İbrâhim'e atfedilmesinden sorumlu olduklarını söylemektedir. Neticede Schacht, Nehaî'nin ibadetler konusunda görüş bildirmiş olabileceğini ancak fıkıh alanında böyle bir sonuca varmanın güvenli olmadığını dile getirmektedir. Bunun temel sebebi olarak da Nehaî'ye atfedilen hukukî düşüncelerin hicrî I. asırda mümkün olamayacak kadar gelişmiş olmasını göstermektedir. bk. Joseph Schacht, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence* (Londra: The Clarendon Press, 1967), 235-237. Schacht'ın hadislerle ilgili temel iddiaları, müşterek râvi teorisi ve diğer birtakım iddiaları hakkında daha detaylı bilgi ve bu iddiaların ele alınmasıyla ilgili olarak bk. Fatma Kızıl, *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*, 65-230..

⁴⁴¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 4/144.

Rebâh, Tâvûs b. Keysân ve İbn Ebî Leylâ gibi âlimlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden de A'meş, Mansûr, Ebû İshâk es-Sebî, Evzâî ve Şu'be gibi önemli kişiler rivayette bulunmuşlardır.⁴⁴² Ahmed b. Hanbel, İbrâhim'in hadisleri noktasında en sağlam kişinin Hakem olduğunu söylemiş,⁴⁴³ Süfyân b. Uyeyne de, Kûfe'de İbrâhim ve Şa'bî'den sonra Hakem ve Hammâd gibisi yoktur nitelemesinde bulunmuştur.⁴⁴⁴ Hicrî 115 yılında vefat etmiştir.⁴⁴⁵

İlgili kaynaklarda Hakem b. Uteybe'nin Nehaî'den toplam doksan sekiz rivayeti mevcut olup bunların sekseni merfû, on sekiz tanesi ise mevkuttur.⁴⁴⁶

3.4.5. Mugîre b. Miksem

Tam adı Mugîre b. Miksem ed-Dabbî Ebû Hişâm el-Kûfî olup Ebû Vâil Şakîk b. Seleme, Nehaî, Şa'bî ve Mücâhid gibi isimlerden rivayette bulundu. Kendisinden de Şu'be, Sevrî, Ebû Avâne (ö. 176/792) ve başkaları hadis naklettiler. Hâfız ve sika olarak nitelenen Mugîre, Nehaî'nin ashâbının fakihlerindendir.⁴⁴⁷ Hakkında tedlîs iddiaları olsa da Ebû Dâvûd onun tedlîs yapmadığını, Nehaî'den 180 hadis işittiğini belirtmektedir.⁴⁴⁸ Mu'temir b. Süleymân, babasının kendisini Mugîre'nin hadislerine teşvik ettiğini çünkü onun yanında hadislerinin yazılı olduğu bir kitabı olduğunu söylemektedir.⁴⁴⁹ Mugîre'nin, Nehaî'den rivayetlerinin çoğunu Hammâd, Yezîd b. Velîd, Hârîs el-Uklî gibi kişilerden yaptığı belirtilmiş, İbrâhim'den tek başına yaptığı rivayetler zayıf kabul edilmiştir. Bununla birlikte Şu'be, Mugîre'nin Hakem'den daha hâfız olduğunu söylerken, Yahyâ b. Maîn'e göre de Hammâd'dan daha hâfız olup sika ve güvenilir bir hadis râvisidir. Hicrî 133 yılında vefat etmiştir.⁴⁵⁰

⁴⁴² İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/466.

⁴⁴³ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/528.

⁴⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(2)/124.

⁴⁴⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/333.

⁴⁴⁶ Hakem'in Cevâmî'de tekrarsız rivayet sayısı toplam 516 olarak verilmiştir. Bu rivayetlerin 129'u Miksem b. Bahira'dan (ö. 101/719-720), yetmiş dördü Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan, ellisi Mücâhid b. Cebr'den, kırk sekizi Nehaî'den, otuz yedisi Saîd b. Cübeyr'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁴⁷ Ebû Dâvûd es-Sicistânî, *Suâlâtü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*, thk. Ziyâd Muhammed Mansûr (Medine: Mektebetü'l-Ülûm ve'l-Hikem, 1414/1994), 1(2)/293-294; İclî, *Sikât*, 437.

⁴⁴⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin el-Âcurrî, *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fî'l-cerhi ve't-ta'dîl*, thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî (Beyrut: Müessesetü'r-Riyâd, 1418/1997), 313; Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/401.

⁴⁴⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/399.

⁴⁵⁰ Zehebî, *Tezhîbü Tehzîbü'l-Kemâl*, thk. Mus'ad Kâmil, Eymen Selâme ve Mecdî es-Seyyid Emîn (Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye li't-Tibâati ve'n-Neşr, 1425/2004), 9/80-81.

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynaklarda Mugîre'nin Nehaî'den elli dört rivayeti bulunmaktadır. Bunlardan otuz üç tanesi merfû iken yirmi bir mevkuf olarak nakledilmektedir.⁴⁵¹

3.4.6. Ebû Ma'ser

Tam adı Ziyâd b. Küleyb et-Temîmî el-Hanzalî Ebû Ma'ser el-Kûfî olup Nehaî, Şa'bî, Saîd b. Cübeyr ve Fudayl b. Amr el-Fukaymî gibi isimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Katâde, Saîd b. Ebî Arûbe (ö. 156/773), Mansûr, Mugîre ve Şu'be gibi hadis âlimleri nakilde bulundurlar.⁴⁵² Hadis rivayeti az olan biri olmakla beraber⁴⁵³ Nehaî'nin altı kişilik ashâbı arasında sayılmış, Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî (ö. 279/892) ve Nesâî ondan hadis nakletmişlerdir.⁴⁵⁴ Ebû Hâtîm onun sâlih olduğunu belirtirken öte taraftan Hammâd b. Ebî Süleymân'dan daha iyi olduğunu söylemiş,⁴⁵⁵ İclî ve Nesâî gibi âlimler onun sika olduğunu belirtirken,⁴⁵⁶ İbn Hibbân ona *Sikât*'ında yer vererek hâzîf ve mutkîn biri olduğunu zikretmiştir.⁴⁵⁷ Ebû Ma'ser, Nehaî'den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda toplam otuz sekiz rivayet nakletmiştir. Bunlardan yirmi sekiz tanesi merfû, onu ise mevkufur.⁴⁵⁸

3.4.7. Simâk b. Harb

Simâk b. Harb b. Evs ez-Zühîlî Ebu'l-Mugîre el-Kûfî. Enes b. Mâlik, Nehaî, Hasan Basrî ve Saîd b. Cübeyr gibi isimlerden rivayette bulunmuş olup kendisinde de Hammâd b. Seleme (ö. 167/784), Zâide b. Kudâme (ö. 161/777), Süfyân es-Sevrî, A'meş ve Şu'be gibi âlimler hadis nakletmişlerdir.⁴⁵⁹ Seksen tane sahâbîye yetiştiğini belirtmiş,⁴⁶⁰ şiir ve geçmiş olayları anlatmakla tanınmıştır.⁴⁶¹ Yahyâ b. Maîn sika olduğunu söylemiş, Ahmed b. Hanbel ise

⁴⁵¹ Mugîre b. Miksem'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 235 olarak verilmiştir. Bunlardan doksan sekizi Nehaî'den, altmışı Şa'bî'den, on biri Şakîk b. Seleme'den, dokuzu Şibâk ed-Dabbî'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁵² İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/652.

⁴⁵³ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/449.

⁴⁵⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/506.

⁴⁵⁵ İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(2)/542.

⁴⁵⁶ İbn Hacer, *Tehzîb*, 1/652.

⁴⁵⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/327.

⁴⁵⁸ Ebû Ma'ser'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı kırk altı olarak verilmiştir. Bunların yirmi sekizi Nehaî'den, ikisi Esved b. Yezîd'den, ikisi Kaza'a b. Yahyâ'dan, ikisi Saîd b. Cübeyr'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁵⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/115-118.

⁴⁶⁰ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 4/173.

⁴⁶¹ İclî, *Sikât*, 207.

hadislerinin bir kısmında ıztırab olduğunu vurgulamıştır.⁴⁶² Bununla birlikte Sevrî ve Şu'be onun zayıf olduğunu söylerken hadislerinin çoğunun sahih ve hasen mertebesinde olduğu belirtilmiştir. Zira tâbiînin büyüklerinden olup, hadis imâmları kendisinden nakilde bulunmuştur.⁴⁶³ Şa'bî ile şiir meclisleri düzenlediği, hadis ashâbı geldiği zaman da onlardan “can sıkıcılar geldi.”⁴⁶⁴ şeklinde bahsettiği rivayet edilmiştir. İki yüz civarında hadisi olduğu, hadislerinde bazen hatalar yaptığı söylenmiş olup⁴⁶⁵ hicrî 123 yılında vefat etmiştir.⁴⁶⁶ Simâk b. Harb, ilgili kaynaklarda Nehaî'den toplam on yedi hadis rivayet etmiş olup hepsi de merfûdur.⁴⁶⁷

3.4.8. Hasan b. Ubeydillah en-Nehaî el-Kûfî

İbrâhim en-Nehaî, Şakîk b. Seleme, Şa'bî, Atâ b. es-Sâib ve Talha b. Musarrıf gibi isimlerden hadis nakletti. Kendisinden de Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc gibi hadis âlimleri nakilde bulundular. Sika olduğu belirtilmiş olup hicrî 139 senesinde vefat etmiştir.⁴⁶⁸ Kendisinin Nehaî'den altı merfû, on bir mevkuf olmak üzere toplam on yedi rivayeti bulunmaktadır.⁴⁶⁹

3.4.9. Fudayl b. Amr el-Fukaymî

Tam adı Fudayl b. Amr el-Fukaymî Ebu'n-Nadr el-Kûfî'dir. Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Şa'bî ve Mücâhid gibi tâbiînin büyüklerinden hadis nakletti. Kendisinden de Ebû Ma'ser, A'meş ve Mansûr gibi hadisin önde gelen kişileri rivayette bulundular. Yahyâ b. Maîn ve Ahmed b. Hanbel'e göre sika ve hüccettir. *Sahîh-i Buhârî* dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserleri rivayetlerine yer vermişlerdir.⁴⁷⁰ Nehaî'nin ashâbının büyüklerinden olup,⁴⁷¹ oğlu tarafından Nehaî'den sonra

⁴⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(1)/279. İztırâb terimi için, bk. Aydın, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 121.

⁴⁶³ İbn Adî, *el-Kâmil*, 3/460-462.

⁴⁶⁴ Ukaylî, *Kitâbu'd-duafâi'l-kebîr*, 2/179.

⁴⁶⁵ Zehebî, *Mîzân*, 3/337.

⁴⁶⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/121. Ayrıca bk. Mehmet Emin Özafşar, “Simâk b. Harb”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/209-210.

⁴⁶⁷ Simâk'ın Cevâmî'deki tekrarsız rivayet sayısı toplam 427 olarak verilmiştir. Bunların 125'i İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime'den, seksen yedisi Câbir b. Semüre'den (ö. 74/693-694), yirmi sekizi Nu'mân b. Beşîr'den (ö. 64/684), on altısı Alkame b. Vâil'den (ö. ?), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁶⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/199-201.

⁴⁶⁹ Hasan'ın Cevâmî'deki rivayet adedi toplam altmış beş olarak verilmiştir. Bunlardan on üçü İbrâhim en-Nehaî'den, altısı İbrâhim b. Süveyd'den (ö. ?), beşi Hür b. Siyâh'dan (ö. ?), beşi Müslim b. Sabîh'den, geriye kalanlar da diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/279-280.

⁴⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/399.

onun halifesi olarak gösterilmiştir.⁴⁷² Hicrî 110 yılında vefat etmiştir.⁴⁷³ *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda Fudayl, Nehaî'den toplam on rivayet nakletmiştir. Bunlardan altısı merfû dört tanesi ise mevkuftur.⁴⁷⁴

3.4.10. Atâ b. es-Sâib

Tam adı Atâ b. es-Sâib b. Mâlik es-Sekafî Ebu's-Sâib el-Kûfî olup Enes b. Mâlik, Nehaî, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr, Tâvûs, Şa'bî, İkrime ve Mücâhid gibi isimlerden hadis nakletti. Kendisinden de Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, A'meş ve Şu'be gibi âlimler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel sika olduğunu belirtmiş ancak hayatının sonlarına doğru ihtilâta⁴⁷⁵ uğradığı için bu dönemden sonraki hadisleri zayıf olarak kabul edilmiştir.⁴⁷⁶ İbn Sa'd sika olduğunu belirtirken,⁴⁷⁷ Yahyâ b. Maîn ihtilâtını göz önüne alarak zayıf hükmünü vermiştir.⁴⁷⁸ Yahyâ el-Kattân insanlardan kimseyi onun ihtilât öncesi rivayet ettiği hadisler hakkında olumsuz konuşurken duymadığını belirtmiş,⁴⁷⁹ rivayetleri Müslim dışında diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır.⁴⁸⁰ Hicrî 136 yılında vefat etmiştir.⁴⁸¹ İlgili kaynaklarda Atâ, Nehaî'den yedi rivayette bulunmuş olup, bunların tamamı merfûdur.⁴⁸²

3.4.11. Abdullah b. Avn

Abdullah b. Avn b. Ertabân Ebû Avn el-Müzenî. Hicrî 66 yılında doğduğu belirtilen İbn Avn, gerek ilim gerek ibadet olarak zamanının en büyükleri arasında gösterilmiştir.⁴⁸³ Saîd b.

⁴⁷² Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3(8)/478.

⁴⁷³ Zehebî, *Tezhîbü't-Tehzîb*, 7/343.

⁴⁷⁴ Fudayl'ın Cevâmî'deki rivayet sayısı toplam otuz altı olarak verilmiştir. Bunlardan on ikisi Nehaî'den, yedisi Saîd b. Cübeyr'den, üçü Mücâhid b. Cebr'den, ikisi Şakîk b. Seleme'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁷⁵ İhtilât kavramıyla ilgili olarak bk. Aydınli, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, 110.

⁴⁷⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/86-91.

⁴⁷⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/457.

⁴⁷⁸ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/73.

⁴⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/465.

⁴⁸⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/94.

⁴⁸¹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 6/465. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, "Atâ b. Sâib", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/37.

⁴⁸² Atâ'nın Cevâmî'deki toplam rivayet adedi 368 olarak verilmiştir. Bunlardan altmış sekizi Saîd b. Cübeyr'den, ellisi Sâib b. Mâlik'ten (ö. ?), otuz yedisi Şa'bî'den, otuz üçü Abdullah b. Habîb es-Sülemî'den (ö. 72/691-692), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁸³ İbn Mencûye, *Ricâlu Sahîh-i Müslim*, 1/352.

Cübeyr, Ebû Vâil, Nehaî, Mücâhid, Hasan Basrî ve Kâsım b. Muhammed gibi önemli isimlerden rivayette bulundu.⁴⁸⁴ Kendisinden Süfyân es-Sevrî, Şu‘be, İbnü’l-Mübârek (ö. 181/797), İsmâil b. Uleyye (ö. 193/809) gibi âlimler hadis naklettiler. İbn Sa‘d, sika ve çok hadis rivayet eden biri olduğunu söylerken, Şu‘be, İbn Avn ve Amr b. Mürre dışında tedlîs yapmayan bir ehl-i hadis görmediğini, Yahyâ b. Maîn ise onun bütün hususlarda sika olduğunu belirtmektedir.⁴⁸⁵ İbn Mehdî, Irak’ta sünneti İbn Avn’dan daha iyi bilen biri olmadığını, İbnü’l-Mübârek, ondan daha faziletli kimseyi görmediğini, Şu‘be ise onun şüphesini başkalarının yakîni bilgisine tercih ettiğini dile getirmektedir.⁴⁸⁶ Hicrî 151 yılında vefat etmiştir.⁴⁸⁷ Abdullah b. Avn, Nehaî’den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda toplam yirmi dört hadis nakletmiş olup, bunların on dokuzu merfû, beşi ise mevkuftur.⁴⁸⁸

3.4.12. Amr b. Mürre

Tam adı Amr b. Mürre b. Abdillâh el-Cemelî Ebû Abdillâh el-Kûfî olup, Abdullâh b. Ebî Evfâ, Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Saîd b. Müseyyeb ve İbn Ebî Leylâ gibi isimlerden hadis nakletmiştir. Kendisinden de Süfyân es-Sevrî, A‘meş, Şu‘be, Evzâî, Mansûr gibi hadis âlimleri rivayette bulunmuş, Şu‘be tarafından tedlîs yapmayan iki kişiden biri olarak gösterilmiştir.⁴⁸⁹ İbn Mehdî, Amr’ın Kûfe’nin dört hâfızından biri olduğunu ve yine hadisine muhalefet edilemeyecek dört kişiden biri olduğunu söylemekte, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn onun sika olduğunu belirtmektedirler.⁴⁹⁰ Hicrî 116 yılında vefat etmiştir.⁴⁹¹ *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda Amr, Nehaî’den sekiz hadis nakletmiş olup bunların tamamı merfûdur.⁴⁹²

⁴⁸⁴ Zehebî, *Tezkirâtü’l-huffâz* (Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, ts.), 1/156.

⁴⁸⁵ Zehebî, *Siyer*, 6/365-368.

⁴⁸⁶ Zehebî, *Tezkira*, 1/156-157.

⁴⁸⁷ Halîfe, *Târîh*, 425. Ayrıca bk. Ahmet Yücel, “İbn Avn, Abdullâh”, *DİA* (İstanbul: TV Yayınları, 1999), 19/340-341.

⁴⁸⁸ İbn Avn’ın Cevâmî’deki toplam rivayet adedi 368 olarak verilmiştir. Bunlardan 157’si Muhammed b. Sîrîn’den, elli biri İbn Ömer’in mevlâsı Nâfi’den, on altısı Nehaî’den, on beşi Hasan Basrî’den, on beşi Şa‘bî’den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/232-235.

⁴⁹⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 3(1)/257-258.

⁴⁹¹ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/183. M. Yaşar Kandemir, “Amr b. Mürre”, *DİA* (İstanbul, TDV Yayınları, 1991), 3/89-90.

⁴⁹² Amr’ın Cevâmî’deki toplam rivayet sayısı 357 olarak verilmiştir. Bunlardan altmış ikisi Ebu’l-Bahterî Saîd b. Ebî İmrân’dan (ö. 82/701), otuz beşi Abdurrahman b. Ebî Leylâ’dan, otuz biri Sâlim b. Ebî’l-Ca’d’dan, otuzu Abdullâh b. Seleme el-Murâdî’den (ö. 80/699-700), geriye kalanlar da diğer hocalarından nakledilmiştir.

3.4.13. Hakîm b. Cübeyr

Tam adı Hakîm b. Cübeyr el-Esedî el-Kûfî'dir. Nehaî, Saîd b. Cübeyr, Ebû Vâil, Alkame b. Kays ve Mücâhid gibi isimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Zâide b. Kudâme, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, A'meş, Şerîk b. Abdillâh (ö. 177/794) ve Şu'be gibi âlimler nakilde bulundular.⁴⁹³ Gulât-ı Şîadan olduğu söylenmiş, Şu'be'nin bunu öğrenince onu terk ettiği belirtilmiştir. İmâm Ahmed'e göre zayıf, Dârekutnî'ye (ö. 385/995) göre ise metrûk olup,⁴⁹⁴ Yahyâ b. Maîn ve İbn Mehdî'nin ondan hadis nakletmediği zikredilmiştir.⁴⁹⁵ Hakkında değişik kanaatler olmakla birlikte çoğu âlim onu zayıf ve metrûk saymış ancak bununla beraber rivayet ettiği hadisler *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim* dışında diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır.⁴⁹⁶ İlgili kaynaklarda Hakîm, Nehaî'den altı hadis nakletmiş olup hepsi de merfûdur.⁴⁹⁷

3.4.14. Ebân b. Ebî Ayyâş

Tam adı Ebân b. Ebî Ayyâş el-Abdî Ebû İsmâil el-Basrî olup, Enes b. Mâlik, Nehai, Hasan-ı Basrî, Saîd b. Cübeyr ve Atâ b. Ebî Rebâh gibi önemli isimlerden hadis nakletti. Kendisinden de Hammâd b. Seleme, Süfyân es-Sevrî, Fudayl b. İyâz (ö. 187/7803), Ma'mer b. Râşid ve Ebû Hanîfe gibi âlimler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel, onun metrûku'l-hadis olduğunu, insanların onun hadisini terk ettiğini belirtmiş, Yahyâ b. Maîn zayıf olduğunu söylemiş, Nesâî de metrûk olduğunu söylemiştir.⁴⁹⁸ Ebû Avâne, ondan bir şey rivayet etmeyi helâl görmüyorum derken,⁴⁹⁹ Şu'be, bir kişinin Ebân'dan hadis nakletmektense zina etmesinin daha iyi olacağını vurgulamıştır.⁵⁰⁰ Ebû Hâtim ise sâlih bir zat olduğunu ancak kötü hafızasından dolayı metrûk

⁴⁹³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/166-167.

⁴⁹⁴ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/398-399. Metrûk kavramıyla ilgili olarak bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 99.

⁴⁹⁵ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 3/16.

⁴⁹⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/168-169.

⁴⁹⁷ Hakîm'in Cevâmî'deki toplam rivayet adedi kırk dört olarak verilmiştir. Bunlardan on dördü Saîd b. Cübeyr'den, sekizi Nehaî'den, üçü Mûsa b. Talha'dan (ö. 103/721-722), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁴⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/19-22.

⁴⁹⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1/454.

⁵⁰⁰ Zehebî, *Mîzân*, 1/125.

olduğunu zikretmiştir.⁵⁰¹ Ebân, Nehaî'den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklardan altı hadis rivayet etmiş olup bunların üçü merfû, diğer üçü ise mevkuf hadislerdir.⁵⁰²

3.4.15. Zübeyd b. Hâris el-Yâmî

Tam adı Zübeyd b. Hâris b. Abdilkerîm el-Yâmî Ebû Abdirrahman el-Kûfî'dir. Ebû Vâil, Şa'bî, Mücâhid ve Nehaî gibi isimlerden rivayette bulundu. Kendisinden de Şu'be ve Süfyân es-Sevrî gibi âlimler hadis naklettiler.⁵⁰³ Sahâbeden İbn Ömer ve Enes b. Mâlik'e yetiştiği söylenmiş, Şu'be ondan daha hayırlı birini görmediğini belirtmiş, Yahyâ el-Kattân ve Ebû Hâtim de sebt⁵⁰⁴ ve sika olduğunu zikretmişlerdir.⁵⁰⁵ İclî,⁵⁰⁶ Yahyâ b. Maîn ve Nesâi de sika olduğunu vurgulamıştır⁵⁰⁷ ve hicrî 122 senesinde vefat etmiştir.⁵⁰⁸ Zübeyd, Nehaî'den ilgili kaynaklarda on hadis rivayet etmiş olup, bunların dokuzu merfû, biri ise mevkufur.⁵⁰⁹

3.4.16. Ubeyde b. Muattib

Tam adı Ubeyde b. Muattib ed-Dabbî Ebû Abdilkerîm el-Kûfî'dir. Nehaî, Şa'bî, Ebû Vâil ve Âsım b. Behdele (ö. 127/745) gibi isimlerden hadis nakletti. Kendisinden de Şu'be, Sevrî ve Vekî' (ö. 197/812) gibi kişiler rivayette bulundular.⁵¹⁰ Ahmed b. Hanbel, insanların Ubeyde'nin hadislerini terkettiklerini söylerken,⁵¹¹ Ebû Hâtim ve Nesâi onun zayıf olduğunu zikretmişlerdir.⁵¹² Yahyâ b. Maîn hadislerinin bir değer taşımadığını belirtirken,⁵¹³ İbn Sa'd da

⁵⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(1)/296. Aynı şekilde İbn Receb de Ebân'ı sâlih kişiler arasında hadisdeki hatalarının çok olmasından dolayı rivayetleri terk edilen kişiler içerisinde zikretmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/96.

⁵⁰² Ebân'ın Cevâmî'deki toplam rivayet sayısı 260 olarak verilmiştir. Bunlardan 153'ü Enes b. Mâlik'ten, yirmi ikisi Hasan Basrî'den, onu Şehr b. Havşeb'den (ö. 100/718-719), altısı Sâid b. Cübeyr'den, geriye kalanlarda diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁰³ Kelâbâzî, *el-Hidâye ve'l-irşâd*, 1/276.

⁵⁰⁴ Sebt kavramıyla ilgili olarak bk. Aydın, *Hadis Istılahları Sözlüğü*, 136.

⁵⁰⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/296-298.

⁵⁰⁶ İclî, *Sikât*, 163.

⁵⁰⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/291.

⁵⁰⁸ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/427.

⁵⁰⁹ Zübeyd'in Cevâmî'deki toplam rivayet adedi doksan iki olarak verilmiştir. Bunlardan yirmi biri Ebû İsmâil el-Kûfî'den (ö. 76/695-696), dokuzu Şa'bî'den, sekizi Mücâhid b. Cebr'den, yedisi Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵¹⁰ İbn Hacer, *Tehzîb*, 3/46.

⁵¹¹ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3/549.

⁵¹² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/925.

⁵¹³ Dârimî, *Târîhu Osman ed-Dârimî*, 59.

zayıf olduğu yönünde görüş bildirir.⁵¹⁴ İbn Adî ise zayıflığı ile beraber hadislerinin yazılabileceğini söylemiştir.⁵¹⁵ *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda Ubeyde, Nehaî'den sekiz hadis rivayet etmiş olup bunların tamamı merfûdur.⁵¹⁶

3.4.17. İbrâhim b. Muhâcir

Tam adı İbrâhim b. Muhâcir b. Câbir el-Becelî Ebû İshâk el-Kûfî'dir. Nehaî, Şa'bî, İkrime ve Mücâhid gibi isimlerden rivayette bulundu. Kendisinden de Zâide b. Kudâme, Süfyân b. Sevrî, A'meş, Şu'be ve Ebû Avâne gibi âlimler hadis naklettiler. Kırk civarında hadisi olduğu söylenmiş⁵¹⁷ ancak Yahyâ b. Maîn⁵¹⁸ ve Yahyâ el-Kattân onun zayıf olduğunu belirtmişlerdir. Ahmed b. Hanbel de onda bir zayıflık bulunduğunu vurgulamıştır.⁵¹⁹ İlgili kaynaklarda İbrâhim b. Muhâcir, Nehaî'den dört hadis rivayet etmiş olup, bunların biri merfû, üçü ise mevkuftur.⁵²⁰

3.4.18. Ebû Hamza

Tam adı Meymûn Ebû Hamza el-A'ver el-Kûfî olup Nehaî, Saîd b. Müseyyeb, Ebû Vâil ve Şa'bî gibi isimlerden hadis nakletti kendisinden de İsmâil b. Uleyye, Hammâd b. Zeyd, Hammâd b. Seleme, Sevrî, Fudayl b. İyâz ve Mansûr gibi hadisçiler rivayette bulundular. Ahmed b. Hanbel'e göre zayıf olup, Yahyâ b. Maîn ise "hadisi yazılmaz"⁵²¹ demiştir. Ebû Hâtim, onun zayıf olduğunu söylemekle beraber hadislerinin yazılabileceğini vurgularken,⁵²² Nesâî ise sika olmadığını belirtmiştir.⁵²³ Nehaî'den mütabî' olmayan hadisler naklettiği

⁵¹⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/474.

⁵¹⁵ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7/60.

⁵¹⁶ Ubeyde'nin Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı otuz sekiz olarak verilmiştir. Bunlardan on yedisi Nehaî'den, altısı Şakîk b. Seleme'den, dördü Şa'bî'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵¹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/211-212.

⁵¹⁸ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 3(6)/29.

⁵¹⁹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 1/349.

⁵²⁰ İbrâhim'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı doksan üç olarak verilmiştir. Bunlardan yirmi yedisi Mücâhid b. Cebr'den, on altısı Nehaî'den, beşi Ebu's-Şa'sâ el-Muhâribî'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵²¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 29/237-239.

⁵²² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4(1)/236.

⁵²³ Nesâî, *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986), 240.

söylenmiştir.⁵²⁴ *Kütüb-ü Sitte* ve öncesi kaynaklarda Ebû Hamza, Nehaî'den toplam altı hadis nakletmiş olup, bunların dördü merfû, ikisi mevkuftur.⁵²⁵

3.4.19. Haccâc b. Dînâr

Hakem b. Uteybe, Mansûr ve Ebû Ma'ser gibi isimlerden hadis nakleden Haccâc, Vâsıtlıdır. Kendisinde de Şu'be ve İsmâil b. Zekerıyyâ (ö. 183/799-800) gibi isimler rivayette bulundular. Ebû Dâvûd, Tirmizî ve İbn Mâce (273/887) Haccâc'ın hadislerine eserlerinde yer vermiş olup,⁵²⁶ İbn Hibbân da onu *Sikât*'ta zikretmiştir.⁵²⁷ İbnu'l-Mübârek'e göre sika, Yahyâ b. Maîn'e göre sadûk olup, Ebû Hâtim ise "hadisleri yazılır ancak ihticâca elverişli değildir."⁵²⁸ demiştir. İlgili kaynaklarda Nehaî'den iki rivayeti bulunup biri merfû diğeri ise mevkuftur.⁵²⁹

3.4.20. Muhammed b. Kays

Tam adı Muhammed b. Kays el-Hemedânî el-Mürhibî el-Kûfî'dir. Abdullah b. Ömer, Mâlik b. Hâris (ö. 95/713 veya 714) ve Nehaî gibi isimlerden hadis nakletti. Kendisinden de Ebû Hanîfe, Sevrî ve Ebû Avâne gibi isimler rivayette bulundular.⁵³⁰ Ahmed b. Hanbel "sika olduğunu ümit ederim."⁵³¹ demiş, Yahyâ b. Maîn sika olduğunu belirtmiş, Ebû Hâtim ise "onda bir sorun görmüyorum."⁵³² nitelemesinde bulunmuştur. İbn Hibbân da onu *Sikât*'ta zikretmiştir.⁵³³ Muhammed b. Kays, Nehaî'den *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda iki hadis rivayet etmiş olup, biri merfû, biri mevkuftur.⁵³⁴

⁵²⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/158. Mütabaât kavramıyla ilgili olarak bk. *Aydınlı, Hadis Istılahları Sözlüğü*, 118.

⁵²⁵ Ebû Hamza'nın Cevâmi'deki toplam rivayet adedi kırk yedi olarak verilmiştir. Bunlardan otuz dördü Nehaî'den, üçü Şa'bi'den, üçü Hasan Basrî'den, ikisi Ebû Sâlih es-Semmân'dan, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵²⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/435-437.

⁵²⁷ İbn Hibbân, *Sikât*, 6/205.

⁵²⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 1(2)/160.

⁵²⁹ Haccâc'ın Cevâmi'deki toplam rivayet adedi otuz dört olarak verilmiştir. Bunlardan on ikisi Hakem b. Uteybe'den, beşi Muhammed b. Zekvân'dan (ö. ?), üçü Mansûr b. Mu'temir'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵³⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/497.

⁵³¹ Ahmed b. Hanbel, *İlel*, 2/504.

⁵³² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4(1)/61.

⁵³³ İbn Hibbân, *Sikât*, 5/373.

⁵³⁴ İbn Kays'ın Cevâmi'deki toplam rivayet adedi üç olarak verilmiştir. Bunlardan ikisi Abdullah b. Ömer'den, biri ise Ebû Âmir es-Sekafi'den (ö. ?) rivayet edilmiştir.

3.4.21. Muhammed b. Sûka el-Ganevî

Kûfe ehlinden olup Nâfi‘ ve Abdullah b. Dînâr gibi isimlerden hadis nakletti. Sahâbeden Enes b. Mâlik ve Ebu’t-Tufeyl’i de (ö. 100/718-719) gördüğü söylenmiştir. Kendisinden de Sevrî, İbn Uyeyne ve Irak ehli rivayette bulundular. Fazilet ve ibâdet ehli bir kurrâ olduğu belirtilmiş olup hicrî 128 yılında vefat etmiştir.⁵³⁵ İbn Sûka’nın Nehaî’den iki merfû rivayeti bulunmaktadır.⁵³⁶

3.4.22. Ebû Husayn Osmân b. Âsım el-Kûfî

Sahâbeden İbn Abbâs, İbnü’z-Zübeyr, Enes, Ebû Saîd el-Hudrî gibi isimlerden hadis nakletti. Tâbiînden Mücâhid, Şa‘bî, Saîd b. Cübeyr gibi hadis âlimlerinden de nakilde bulundu. Kendisinden Şu‘be, Sevrî, Zâide b. Kudâme ve İbn Uyeyne gibi kişiler rivayette bulundular. Kûfe’de hadis rivayetinde ihtilâf edilmeyen kişilerden olduğu belirtilmiş olup az hadis nakletmiştir. Sika, sâlih ve hadiste sebt olduğu söylenmiştir. Nehaî’den bir merfû, bir mevkuf rivayeti vardır.⁵³⁷

3.4.23. Şibâk ed-Dabbî el-Kûfî

İbrâhim en-Nehaî, Âmir eş-Şa‘bî, Ebu’d-Duhâ Müslim b. Sabîh gibi isimlerden rivayette bulundu. Kendisinden Abdullah b. Şübrûme, Mugîre b. Miksem gibi âlimler hadis naklettiler. Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn ve Nesâi sika olduğunu belirtmiş olup rivayetleri Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’nin *Sünenlerinde* yer almıştır.⁵³⁸ Şibâk’ın Nehaî’den dört merfû rivayeti bulunmaktadır.⁵³⁹

3.4.24. Zübeyr b. Adî el-Kûfî

Enes b. Mâlik, Ebû Vâil ve İbrâhim en-Nehaî gibi isimlerden hadis rivayet etti. Kendisinden de Mis‘ar b. Kidâm (ö. 155/772), Sevrî, Mâlik b. Miğvel (ö. 159/775-776) gibi âlimler nakilde

⁵³⁵ Zehebî, *Siyer*, 5/412-417.

⁵³⁶ İbn Sûka’nın Cevâmi‘deki toplam rivayet adedi doksan olarak verilmiştir. Bunlardan on sekizi Muhammed b. el-Münkedir’den (ö. 131/748), on yedisi İbn Ömer’in mevlâsı Nâfi‘den, beşi Abdullah b. Dînâr’dan, dördü Şa‘bî’den, dördü Nehaî’den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵³⁷ Ebû Husayn’ın Cevâmi‘deki toplam rivayet adedi 143 olarak verilmiştir. Bunlardan kırk altısı Ebû Sâlih es-Semmân’dan, on dördü Yahyâ b. Vesâb el-Esedî’den (ö. 103/721-722), onu Şa‘bî’den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵³⁸ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/349-350.

⁵³⁹ Şibâk’ın Cevâmi‘deki toplam rivayet sayısı on bir olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayının on iki olduğu gözükmemektedir. Bunlardan altısı Şa‘bî’den, dördü Nehaî’den, biri Müslim b. Sabîh’den, biri de Alkame b. Kays’tan rivayet edilmiştir.

bulundular. Nehaî'nin ashâbından sika ve sebt bir râvi olduğu belirtilmiş olup hicrî 131 yılında vefat etmiştir.⁵⁴⁰ Zübeyr'in Nehaî'den bir merfû ve üç mevkuf rivayeti bulunmaktadır.⁵⁴¹

3.4.25. Yezîd b. Ebî Ziyâd

Tam adı Yezîd b. Ebî Ziyâd el-Kureşî Ebû Abdillâh el-Kûfî'dir. Nehaî, Atâ b. Ebî Rebâh, İkrime gibi isimlerden nakilde bulundu. Kendisinden de Zâide b. Kudâme, Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be ve Ebû Avâne gibi âlimler hadis rivayet ettiler.⁵⁴² Yahyâ b. Maîn hadiste zayıf olduğunu söylemiş,⁵⁴³ Şu'be ise ref⁵⁴⁴ yaptığını belirtmiştir. Yine Yahyâ hadisi ile ihticâc edilemeyeceğini söylemiş, Ahmed b. Hanbel, Nehaî'den yaptığı rivayetlerin bir değer taşımadığını belirtmiştir.⁵⁴⁵ Ebû Zür'â'ya göre ise hadisleri yazılır ancak delil olarak kullanılamaz. Hicrî 137 yılında vefat etmiştir.⁵⁴⁶ *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklarda Yezîd, Nehaî'den üç hadis rivayet etmiş olup bunların ikisi merfû, biri ise mevkuftur.⁵⁴⁷

3.4.26. Diğer talebeleri

Buraya kadar tanıtılan râviler Nehaî'den en az bir merfû ve bir mevkuf rivayeti bulunan kişilerdir. Bu isimlerin dışında Nehaî'den rivayette bulunan on dört isim daha bulunmaktadır ki rivayetleri ya sadece mevkuf hadislerdir ya da yalnızca bir merfû hadis nakletmişlerdir. Bu isimler; Abdullah b. Şübrûme,⁵⁴⁸ Abdülkerîm b. Muhârik,⁵⁴⁹ Ebû Ya'fûr Abdurrahman b.

⁵⁴⁰ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/654.

⁵⁴¹ Zübeyr'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı seksen bir olarak verilmiştir. Bunlardan kırk altısı Enes b. Mâlik'ten, dördü Mus'ab b. Sa'd'dan (ö. 103/721-722), üçü Nehaî'den, üçü Şakîk b. Seleme'den, geriye kalanlar da diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁴² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/135-139.

⁵⁴³ Ebû İshâk İbrâhîm el-Cüneyd, *Suâlatu Ebî İshâk İbrâhîm el-Cüneyd li Yahyâ b. Maîn fi'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ileli'l-hadis*, thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî (Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye li't-Tibâti ve'n-Neşr, 1428/2008), 238.

⁵⁴⁴ Ref kavramıyla ilgili olarak bk. Aydın, *Hadis Istılaharı Sözlüğü*, 128.

⁵⁴⁵ Ukaylî, *Duafâ*, 4/380-381.

⁵⁴⁶ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/139-140.

⁵⁴⁷ Yezîd'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 196 olarak verilmiştir. Bunlardan otuz sekizi Mücâhid b. Cebr'den, otuz biri Abdurrahman b. Ebî Leylâ'dan, yirmi üçü Abdullah b. Hâris'den (ö. 84/703), on sekizi İbn Abbâs'ın mevlâsı Miksem'den, on biri İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁴⁸ Abdullah'ın Nehaî'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Ebû Hanîfe ile birlikte zamanında Kûfe ehlinin âlimi sayılmıştır. Az sayıda hadis rivayet etmiş olup sika olduğu belirtilmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/906-907. İbn Şübrûme'nin Cevâmi'deki toplam rivayet adedi otuz dört olarak verilmiştir. Bunlardan altısı Şa'bi'den, altısı Ebû Zür'a el-Beceli'den, ikisi Ca'fer es-Sâdık'tan (ö. 148/765), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁴⁹ Abdülkerîm'in Nehaî'den altı rivayeti bulunmakta, bunların beşi mevkuf, biri ise maktu'dur. Basralı olan Abdülkerîm'in hadiste zayıf olduğu söylenmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/259-265. İbn Muhârik'ın Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 140 olarak verilmiştir. Bunlardan yirmi üçü Mücâhid b. Cebr'den, on ikisi

Ubeyd,⁵⁵⁰ Ebu'l-Alâ (ö. 111/729-730),⁵⁵¹ Hâris b. Yezîd el-Uklî (ö. 121/738-739),⁵⁵² Husayn b. Abdîrrahmân es-Sülemî,⁵⁵³ Katâde b. Diâme (ö. 117/735),⁵⁵⁴ Ka'kâ' b. Yezîd el-Kûfî,⁵⁵⁵ Muhammed b. Zeyd b. Ali,⁵⁵⁶ Müslim b. Keysân ed-Dabbî,⁵⁵⁷ Seleme b. Küheyl,⁵⁵⁸ Talha b.

Hasan Basrî'den, on ikisi Atâ b. Ebî Rebâh'tan, dokuzu Tâvûs b. Keysân'dan, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵⁰ Ebû Ya'fûr'un Nehaî'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Kûfeli olup sika ve az hadis rivayet eden biri olduğu söylenmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/1023. Ebû Ya'fûr'un Cevâmi'deki toplam rivayet adedi sekiz olarak verilmiştir. Bunlardan üçü Müslim b. Sabîh'den, biri Ubeyd b. Nestâs'tan (ö. ?), biri Eymen b. Ya'lâ'dan (ö. ?), biri Eymen b. Sâbit'ten (ö. ?), biri Velîd b. İzâr'dan (ö. ?), biri de Abdullah b. Ebî Evfâ'dan nakledilmiştir.

⁵⁵¹ İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde Nehaî'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Adı Yezîd b. Abdullah el-Âmirî'dir ve Basralı olup sika olduğu zikredilmiştir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/176. Ebu'l-Alâ'nın Cevâmi'deki toplam rivayet adedi doksan sekiz olarak verilmiştir. Bunlardan yirmiz dokuzu Mutarrîf b. Abdullah'dan (ö. 95/713-714), on biri Abdullah b. Şihhîr'den (ö. ?), dokuzu İyâd b. Himâr'dan (ö. 50/670-671), sekizi Osman b. Ebî'l-As'dan (ö. 51/671), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵² Hâris'in Nehaî'den üç rivayeti bulunup bunların biri mevkuf, ikisi ise maktu'dur. Kûfeli olup sika ve fakih biri olduğu belirtilmiştir. Rivayetleri *Sahîh-i Buhârî*, *Müslim*, *Sünen-i Nehsâî* ve *İbn Mâce*'de yer almıştır. (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 5/308-309). Hâris'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı on bir olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayı on üç olarak gözükmektedir. Bunlardan altısı Ebû Zûr'a el-Beceli'den, üçü Nehaî'den, ikisi Abdullah b. Necî el-Hadramî'den (ö. ?), biri Şakîk b. Seleme'den, biri de Şa'bi'den nakledilmiştir.

⁵⁵³ Husayn, İbrâhîm'den on beş rivayet nakletmiş olup, biri merfû, diğerleri ise maktu'dur. Kûfeli olan Husayn sika ve sebt gibi ta'dîl lafızlarıyla anılmış olup hicrî 136 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/519-523). Husayn'ın Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 224 olarak verilmiştir. Bunlardan otuz biri Şa'bi'den, yirmi biri Sâlim b. Ebî'l-Ca'd'dan, on dokuzu Hilâl b. Yîsâf'dan, on yedisi İbn Ebî Leylâ'dan, on beşi Mücâhid b. Cebr'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵⁴ Katâde'nin Nehaî'ye fikhî bir konuda yazmış olduğu mektuba karşılık Nehaî'nin ona aynı yolla rivayet ettiği bir merfû hadis bulunmaktadır. Meşhur âlimlerden olan Katâde hafızasının sağlamlığı ve sika olmakla bilinen biridir. (bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/301-303) Ayrıca bk. Abdülhamit Birişik, "Katâde b. Diâme", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/22-23. Katâde hakkında hazırlanan bir yüksek lisans tezi için bk. Ali Budak, *Katade b. Diame Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2002). Katade'nin Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 1838 olarak verilmiştir. Bunlardan bunların 603'ü Enes b. Mâlik'ten, 283'ü Hasan Basrî'den, 103'ü Saîd b. el-Müseyyeb'den, altmış dokuzu İkrime'den, geriye kalan rivayetleri de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵⁵ Nehaî'den bir mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Kûfeli olup sika olduğu söylenmiştir. (bk. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve'ta'dîl*, 3(2)/137). Ka'kâ'nın Cevâmi'de her hangi bir rivayetine rastlanmamıştır.

⁵⁵⁶ Nehaî'den dört rivayeti bulunup bunların biri mevkuf, diğerleri ise maktu'dur. Basralı olup Merv kadılığı yapmıştır. Sika olduğu belirtilmiştir. (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/228-230). İbn Zeyd'in Cevâmi'deki toplam rivayet adedi on iki olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayı on üç olarak gözükmektedir. Bunların beşi Saîd b. Cübeyr'den, ikisi Şehr b. Havşeb'den, ikisi Ebu'l-A'yen el-Abdî'den (ö. ?), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵⁷ Müslim, Nehaî'den bir mevkuf hadis rivayet etmiştir. Kûfeli olup zayıf bir râvi olduğu belirtilmiştir. (bk. İbn Adî, *el-Kâmil*, 8/3-6). Müslim'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı yetmiş beş olarak verilmiştir. Bunlardan otuzu Mücâhid b. Cebr'den, yirmi beşi Enes b. Mâlik'ten, sekizi Habbe b. Cüveyn'den (ö. 76/695-696), altısı Nehaî'den, geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁵⁸ Nehaî'den yedi rivayeti bulunmaktadır. Bunların üçü mevkuf, dördü ise maktu'dur. Sika, sebt, mutkîn gibi ta'dîl lafızlarıyla anılan Seleme Kûfeli olup hicrî 121 senesinde vefat etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/77. Seleme'nin Cevâmi'deki toplam rivayet adedi 234 olarak verilmiştir. Bunlardan on altısı Saîd b. Cübeyr'den, on dördü Küreyb b. Ebî Müslim'den (ö. 98/716-717), on dördü Mücâhid b. Cebr'den, on üçü Hasan b. Abdullah el-Uranî'den (ö. ?), geriye kalan rivayetler de diğer hocalarından nakledilmiştir.

Musarrıf,⁵⁵⁹ Vâsıl b. Hayyân el-Ahdeb,⁵⁶⁰ ve Yezîd b. Abdîrrahman Ebû Dâvûd el-Kûfî'dir (ö. ?).⁵⁶¹

3.5. Dğerlendirme

Talebelerinin Nehaî'den yapmış olduğu toplam merfû ve mevkuf rivayet sayısı 1528 olduğu, bunların 1088'inin merfû, 440'ının da mevkuf olduğu daha önce zikredilmişti. Yine merfûların maktu'lardan fazla olduğu dikkat çekmektedir. Nehaî'nin hocaları gibi talebelerinin de hemen hepsinin Kûfe'li veya Kûfe'de ikâmet eden kişiler olduğu göze çarpan bir başka husustur. Bunun da hicrî ilk asırdan itibaren Kûfe ekolünün oluşumu, oraya has bir amelin ortaya çıkması ve neticede Ebû Hanîfe önderliğinde Hanefî mezhebinin teşekkül etmesinde önemli bir etken olduğu düşünülebilir. Zira özellikle Ebû Hanîfe'nin talebelerinin eserlerine bakıldığında bu rivayetler ile dolu olduğu görülecektir.⁵⁶²

Hocalarının hemen tamamının sika olduğu görülen Nehaî'nin, talebeleri için aynı şeyi söylemek pek mümkün olmamakla beraber yine de çoğunluk itibariyle hadiste güvenilir kişiler olduğu gözükmemektedir. Ancak Hakîm b. Cübeyr, Ebân b. Ebî Ayyâş, Ubeyde b. Muattıb, İbrâhim b. Muhâcir, Meymûn Ebû Hamza el-A'ver, Yezîd b. Ebî Ziyâd, Abdülkerîm b. Muhârik ve Müslim b. Keysân ed-Dabbî'nin zayıf râviler oldukları belirtilmiştir. Aşağıda

⁵⁵⁹ Nehaî'den beş rivayeti bulunup, biri mevkuf, dördü maktu'dur. Kûfeli olup sika olduğu belirtilmiştir. (bk. İbn Ebî Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2(1)/473-474). Talha'nın Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı 111 olarak verilmiştir. Bunlardan on beşi Mücâhid b. Cebr'den, on üçü Hayseme b. Abdîrrahmân'dan, on üçü Abdurrahman b. Avsece'den (ö. 82/701-702), sekizi Saîd b. Cübeyr'den, geriye kalan rivayetleri de diğeri hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁶⁰ Vâsıl, Nehaî'den üç rivayette bulunmuş olup, biri merfû, ikisi ise maktu'dur. Kûfeli olan Vâsıl'ın sika olduğu söylenmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almış, hicri 120 yılında vefat etmiştir. (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/400-401). Vâsıl'ın Cevâmi'deki toplam rivayet adedi kırk dokuz olarak verilmiştir. Bunlardan yirmi biri Şakîk b. Seleme'den, altısı Ma'rûr b. Süveyd'den (ö. 120/737-738), üçü Mugîre b. Abdillâh'dan (ö. ?), üçü Abdullâh b. Büreyde'den (ö. 115/733-734), geriye kalan rivayetler de diğeri hocalarından nakledilmiştir.

⁵⁶¹ İbn Hibbân onu *Sikât'ta* zikretmiş olup rivayetleri Buhârî'nin *Edebu'l-müfred*'inde, Tirmizî ve İbn Mâce'nin *Sünenlerinde* yer almıştır. Yezîd, Nehaî'den bir mevkuf hadis nakletmiştir. (bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/185-187). Yezîd'in Cevâmi'deki toplam rivayet sayısı yirmi olarak verilmiştir. Ancak hocaları kısmında bu sayı on dokuz olarak gözükmemektedir. Bunlardan on beşi Ebû Hüreyre'den, biri İsâ b. Talha'dan (ö. 100/718-719), biri Muhammed b. Abdîrrahman el-Kureşî'den (ö. ?), biri Abdurrahman b. Üzeyne'den (ö. 95/713-714), biri de Ebû Seleme b. Abdîrrahmân'dan (ö. 94/712-713) nakledilmiştir.

⁵⁶² Kûfe ekolünün Ebû Hanîfe ile birlikte en azından fikhî açıdan Bağdat'a taşındığı ve orada gelişimini sürdürdüğü söylenebilir. Nitekim Christopher Melchert de konuyla ilgili kaleme almış olduğu bir makalede Ebû Hanîfe'nin takipçileri üzerinden yapmış olduğu analiz neticesinde benzer görüşlere yer vermiştir. Melchert, biyografi ve hukuk literatürünün Kûfe'de Ebû Hanîfe'nin ayrılışından sonra önemli bir Hanefî varlığını ortaya koymadığını ancak durumun hadis literatürü açısından belirsiz olduğunu söylemekte ve devamında vermiş olduğu istatistiklerle bu görüşünü desteklemektedir. Bk. Christopher Melchert, "The Early Hanafiyya and Kufa", *Journal of Abbasid Studies* 1/1 (2014), 23-42.

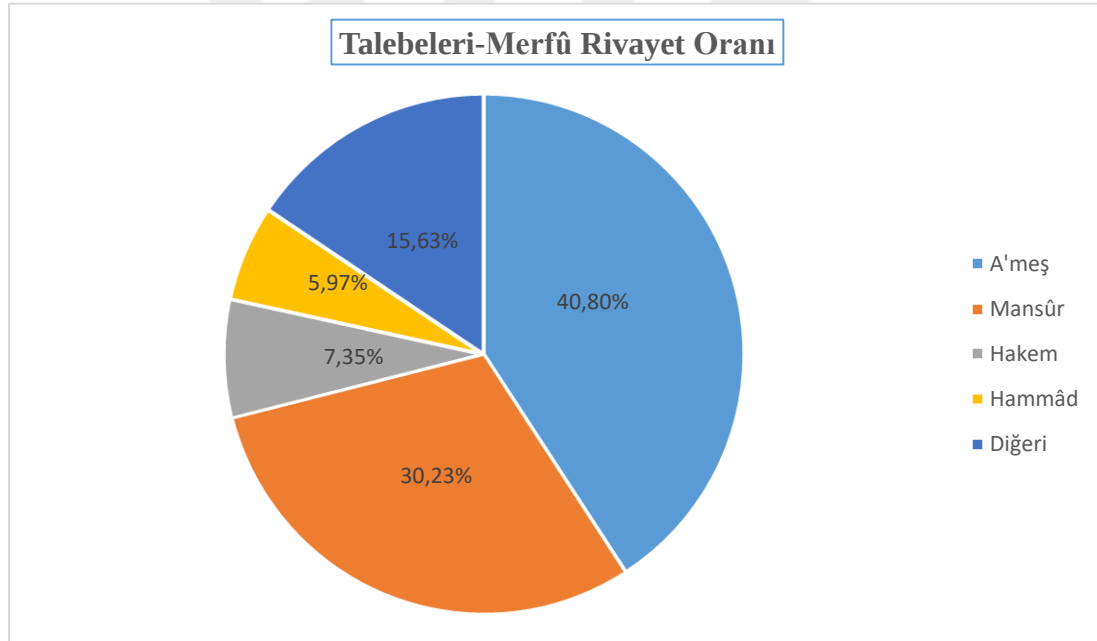
Nehaî'den rivayette bulunan râvilerin toplam merfû ve mevkuf rivayet sayıları bir tablo olarak verilmiş ve yine Nehaî'den yapılan rivayet oranları şemalar halinde gösterilmiştir.

Tablo 3.2. Nehaî'nin Talebelerinin Rivayet Sayıları

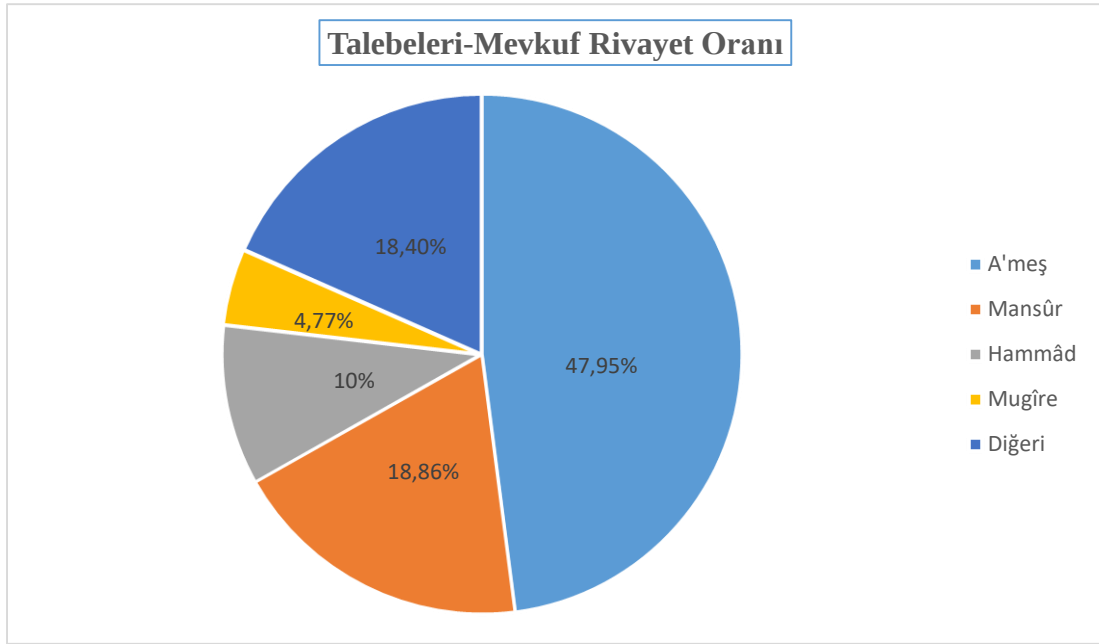
	Talebeleri	Merfû	Mevkuf	Toplam
1	Süleymân el-A'meş	444	211	655
2	Mansûr b. Mu'temir	329	83	412
3	Hammâd b. Ebî Süleymân	65	44	109
4	Hakem b. Uteybe	80	18	98
5	Mugîre b. Miksem	33	21	54
6	Ebû Ma'ser Ziyâd b. Küleyb	28	10	38
7	Simâk b. Harb	17		17
8	Hasan b. Ubeydillah	6	11	17
9	Fudayl b. Amr	6	4	10
10	Atâ b. es-Sâib	7		7
11	Abdullah b. Avn	19	5	24
12	Amr b. Mürre	8		8
13	Hakîm b. Cübeyr	6		6
14	Ebân b. Ebî Ayyâş	3	3	6
15	Zübeyd b. Hâris el-Yâmî	9	1	10
16	Ubeyde b. Muattib	8		8
17	İbrâhim b. Muhâcir	1	3	4
18	Meymûn Ebû Hamza	4	2	6
19	Haccâc b. Dînâr	1	1	2
20	Muhammed b. Kays	1	1	2
21	Muhammed b. Sûka	2		2
22	Ebû Husayn Osmân b. Âsım	1	1	2
23	Şibâk ed-Dabbî	4		4
24	Zübeyr b. Adî	2	1	3
25	Abdullah b. Şübrûme		1	1
26	Abdülkerîm b. Muhârik		5	5
27	Ebû Ya'fûr b. Ubeyd		1	1
28	Ebu'l-Alâ Yezîd b. Abdillâh		1	1

Tablo 3.2. (Devam) Nehaî'nin Talebelerinin Rivayet Sayıları

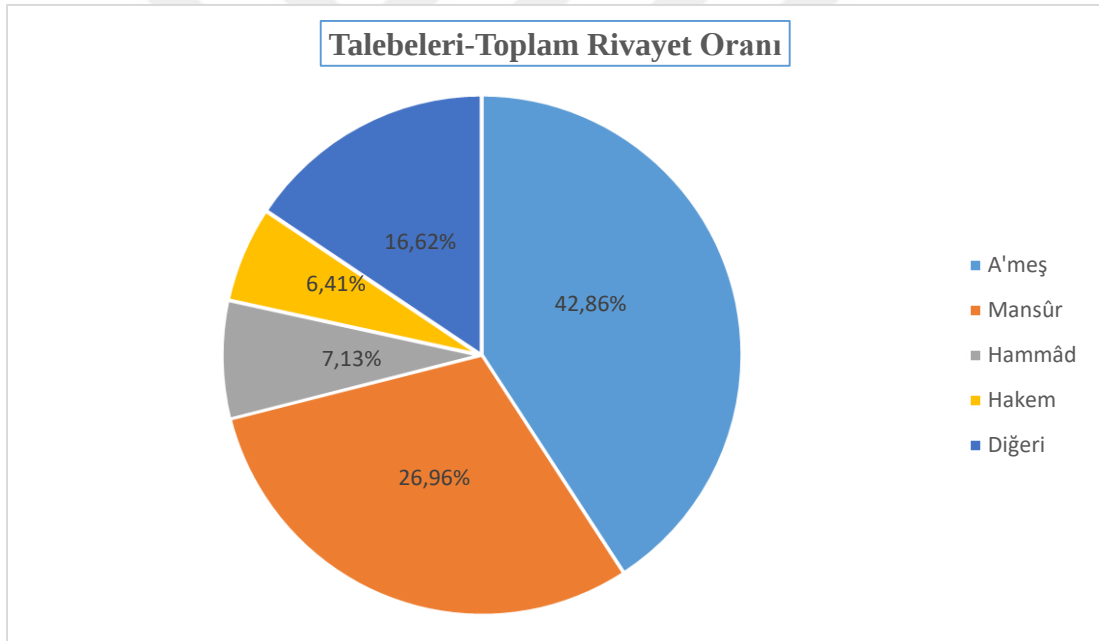
29	Hâris b. Yezîd		1	1
30	Husayn b. Abdîrrahmân	1		1
31	Katâde b. Diâme	1		1
32	Ka'kâ' b. Yezîd		1	1
33	Muhammed b. Zeyd b. Ali		1	1
34	Müslim b. Keysân		1	1
35	Seleme b. Küheyl		3	3
36	Talha b. Musarrîf		1	1
37	Vâsıl b. Hayyân	1		1
38	Yezîd b. Abdîrrahmân		1	1
	TOPLAM	1088	440	1528

Şekil 3.5. Talebelerinin Nehaî'den Merfû Rivayet Oranı

Şekil 3.6. Talebelerinin Nehaî'den Mevkuf Rivayet Oranı

Şekil 3.7. Talebelerinin Nehaî'den Toplam Rivayet Oranı

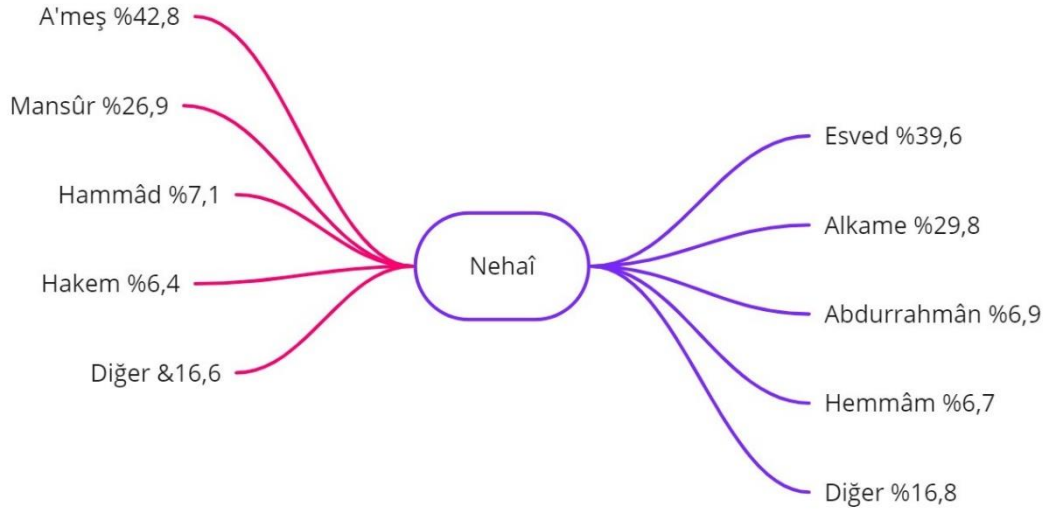
3.6. Bölümün Genel Değerlendirmesi

Kûfe'de İslâmî ilimlerin, özellikle hadis ve fikhın ivme kazanmasında en etkili faktör şüphesiz sahâbenin bilhassa Abdullah b. Mes'ûd'un ve onlara talebelik eden kuşağın bölgede yürüttüğü ilmî faaliyetlerdir. Nehaî, bu ilmî mirası tevârüs etmekle müstesna bir yere sahiptir ve hakkında yapılan olumlu değerlendirmeler de bunu doğrular niteliktedir. Az sayıdaki olumsuz görüşlerin ise bir kısım şahsî mütalâalardan ibaret olduğu ve Nehaî'nin ilmî konumuna bir eksiklik getirmeyeceği belirlenmiştir.

Nehaî'nin, başta Alkame ve Esved olmak üzere kendisinden ilim aldığı kişilerin tamamının, kendisine nakilde bulunduğu isimlerin ise büyük bir kısmının sika ve güvenilir şahıslar oldukları tespit edilmiş böylelikle Nehaî'ye varan ve ondan devam eden isnad ağının durumu saptanmıştır. Özellikle Hanefî ekolünün gerek fıkıh gerekse rivayet olarak en önemli noktalarından birinde bulunan Nehaî'nin isnad ağlarında tespit edilen bu güvenilirlik durumu, mezhebin temel yapısı açısından da son derece önemlidir. Zira ehl-i hadisin, bitakım uygulamalarla alâkalı olarak Hanefîlerin karşısına getirdikleri sahih rivayetler yerine tercih edilen mezhebin dayanaklarının da aynı mukavemette olması gerekir ki yapılan inceleme bunun böyle olduğunu göstermektedir.

Yukarıdaki tablo ve şemalarda da görüleceği üzere Nehaî'nin kendisinden en fazla rivayette bulunduğu isim 472 merfû, 141 mevkûf ve toplamda 613 rivayetle Esved b. Yezîd olup rivayet oranı merfûlar için %40,8, mevkûflar için %36 ve toplam rivayet oranı da %39,6 olarak tespit edilmiştir. İkinci olarak 326 merfû, 136 mevkuf ve toplamda 462 rivayetle Alkame b. Kays gelmektedir. Alkame'den yapılan rivayet oranı merfûlar için %28,2, mevkûflar için %34,7 ve toplamda da %29,8'dir. Alkame'nin ardından Abdurrahman b. Yezîd gelmekte ve rivayet oranı merfûlar için %7,7, mevkûflar için %4,3 ve toplamda ise 6,92 olarak gözükmektedir. Dördüncü olarak seksen merfû, yirmi dört mevkûf ve toplamda 104 rivayetle Hemmâm b. Hâris gelmektedir. Rivayet oranı merfûlar için %6,9, mevkûflar için %6,1 ve toplamda da %6,7 olarak tespit edilmiştir. Geriye kalan hocalarından yaptığı merfû rivayet sayısı 189, mevkuf rivayet sayısı yetmiş üç ve toplam sayı 262'dir. Rivayet oranı ise merfûlar için %16,1, mevkûflar için %18,6 ve toplamda ise %16,8'dir.

Nehaî'den en fazla rivayette bulunan isim ise 444 merfû, 211 mevkuf ve toplamda 655 rivayetle A'meş'tir. Rivayet oranı merfûlar için %40,8, mevkûflar için %47,9 ve toplamda %42,8'dir. İkinci olarak 329 merfû, seksen üç mevkuf ve toplamda 412 rivayetle Mansûr gelmekte ve rivayet oranı merfûlar için %30,2, mevkûflar için %18,8 ve toplamda %26,9 olarak gözükmektedir. Mansûr'un ardından altmış beş merfû, kırk dört mevkuf ve toplamda 109 rivayetle Hammâd b. Ebî Süleymân gelmektedir. Rivayet oranı merfûlar için %5,9, mevkûflar için %10 ve toplamda %7,1 olarak tespit edilmiştir. Dördüncü olarak seksen merfû, on sekiz mevkuf rivayetle Hakem b. Uteybe gelmekte ve rivayet oranı merfûlar için %7,3, mevkûflar için %4 ve toplamda %6,4 olarak gözükmektedir. Geriye kalan talebelerin yapmış olduğu toplam merfû rivayet sayısı 170, mevkuf rivayet sayısı seksen dört ve toplamda 254'tür. Rivayet oranı merfûlar için %15,6, mevkûflar için %18,4 ve toplamda da %16,6 olarak tespit edilmiştir.

Şekil 3.8. Nehaî'nin Ana Rivayet Ağı

4. KÜTÜB-İ SİTTE'DE GEÇEN NEHAİ RİVAYETLERİ

İkinci bölümde hoca-talebe bilgisinin hadis halkalarının tespitine yönelik önemi ve bu halkaları bilmenin hadis tarihi açısından zaruretine ana hatlarıyla değinilmişti. Bu bağlamda Nehaî'nin hoca ve talebeleri, Nehaî'nin onlarla olan rivayet bağlantıları hakkında *Kütüb-i Sitte* ve öncesi kaynaklar çerçevesinde genel bilgiler verilmişti. Bu bölümde ise konu ilgili kaynaklar tek tek ele alınarak incelenmiş, Nehaî'nin talebeleri ve onların da talebeleri tespit edilerek hicrî I. asrın sonu ve II. asrın ilk yarısında Nehaî özelinde Kûfe'de hadis halkalarının ve isnadlardaki rivayet lafızları üzerinden hadis rivayet sisteminin tespitine çalışılmıştır. Zira Enes Topgöl'ün de belirttiği gibi “Râviler arasındaki rivayet ilişkisi sayısal olarak analiz edildiğinde hem genel hem de bölgesel hoca-talebe ağları çözümlenebilir, ana ve tali ders halkaları netleştirilebilir.”⁵⁶³ Bu sebeple Nehaî rivayetlerinin isnadları üzerinden elde edilen sayısal veriler vasıtasıyla ulaşılan sonuçlarla birtakım yargılara varılacak ve böylece ilgili dönemin ve bölgenin sistemli hadis rivayeti açısından konumu belirlenmeye çalışılacaktır.⁵⁶⁴

Hadis ilminin en temel eserleri kabul edilen *Kütüb-i Sitte* ve onların da kaynakları mesâbesinde olan *Kütüb-i Sitte* öncesi eserlerde Nehaî'ye ait yüzlerce rivayete rastlamak mümkündür. Özellikle İbn Ebî Şeybe ve Abdürrezzâk'ın *Musannef*'lerinde ve İmâm Ebû Yûsuf ve Muhammed'in *Âsâr*'larında Nehaî'nin çok sayıda maktu' haberi bulunmaktadır. Ancak konunun çerçevesi gereği maktu' rivayetlerin gözardı edildiği daha önce zikredilmişti. Sadece merfû ve mevkuf rivayetlerin sayısı bile tekrarları ile birlikte düşünüldüğünde 1000'in üzerinde gözükmektedir. Hicrî I. asırda Irak'da ehl-i re'y'in temsilcisi konumunda olan Nehaî'nin, ehl-i hadis imâmları tarafından kaleme alınan eserlerde bu denli yoğun rivayet malzemesinin kullanılması dikkat çekicidir. Aşağıda bu malzemenin ilgili eserlerdeki isnadları ve kullanılan

⁵⁶³ Enes Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 16.

⁵⁶⁴ Tatlı, sistemli hadis rivayetini “Hadis nakline hasredilen bir mecliste hocanın belli sayıda rivayeti düzenli olarak ezberinden ya da yazılı bir metin üzerinden öğrencilere nakletmesi.” olarak tanımlamaktadır. Bk. Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 252. Burada Nehaî hakkında da dile getirilen ve ilk defa Joseph Schacht tarafından formüle edilip birkısım oryantalistler tarafından geliştirilerek devam ettirilen “müşterek râvî” gibi kavramlara konunun sınırları açısından değinilmeyecektir. Ancak kısaca temas etmek gerekirse müşterek râvî teorisi, bir râvinin uydurduğu bir hadisi Hz. Peygamber'e veya sahâbiye ulaşan sahte bir isnadla desteklemesi ve daha sonra kendisinden bu hadisi birçok kişinin rivayet etmesiyle isnadların kendisinde birleştiği müşterek râvî olması durumu olarak tarif edilmektedir. Bk. Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi*, 151. Örneğin G. H. A. Juynboll (ö. 2010) senesinde Nehaî'nin bulunduğu “Ümmetimin en hayırlıları benim neslimden olanlardır.” hadisinin müşterek râvisinin Nehaî olduğunu söylemekte, hadisin lafzından ise Nehaî'nin kısmî müşterek râvileri olduğunu iddia ettiği Mansûr ve A'meş'in sorumlu olduğunu söylemektedir. Hadisin uydurulma gerekçesinin ise sahâbenin fethedilen topraklara dağılmasıyla birlikte ortaya çıkan sınıflandırma girişimlerinin bir neticesi olabileceğini öne sürmektedir. Bk. G. H. A. Juynboll, “İbrâhîm b. Yazîd an-Nakha'î”, *Encyclopedia of Canonical Hadith*, (Leiden: Brill, 2007), 238. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. Kızıl, *Müşterek Râvî Teorisi*, 65-230.

rivayet sîgaları analiz edilecek ve bu analiz neticesinde Nehaî bağlamında hicrî I. asrın sonu ve II. asrın ilk yarısındaki hadis halkaları, hadis rivayet sistemi, kitâbet gibi ilk dönem hadis tarihini yakından ilgilendiren konular tespit edilmeye çalışılacaktır. Böylelikle konu çerçevesinde isnadlar üzerinden bir hadis tarihi okuması yapılacak ve hadis rivayetinin giderek sistemleşen yapısı bölgesel ve zamansal açıdan ortaya konmaya çalışılacaktır.

Hadis rivayetinin henüz sistemleşmediği hicrî I. asırda daha çok “an” ile kendini gösteren rivayet lafızları, II. asır ve sonrasındaki sistemleşmeyle birlikte “haddesenâ” ve “ahberanâ” gibi rivayet tahammül metodunu bildiren lafızlarla temsil edilir olmuştur. İlk dönemlerde “an” lafzının yoğun kullanımıyla ilgili olarak bunun hadis rivayetinde kolaylık olması amacıyla kullanıldığı belirtilmiş, hatta İmâm Şâfiî’nin bu lafzı semâ dışında kullananların az olduğunu söylediği vurgulanmıştır.⁵⁶⁵ “An” sîgasının kullanımının azalmasının ise Sevrî ve Ma‘mer gibi ilk musannifler döneminde daha çok belirginleştiği, sebebinin ise isnadın yaygınlaşması ve rivayet lafızlarının ıstılahlaşması olduğu zikredilmiştir.⁵⁶⁶ Bu ıstılahlaşma süreciyle birlikte sistematik kullanımları giderek artan rivayet lafızlarının tespiti, hadis meclisleri ve o meclislerde rivayet sırasında yazılı malzemenin kullanılıp kullanılmadığı gibi durumlar hakkında da bilgiler verebilmektedir.

Daha çok tedvîn sonrası giderek artan “an” lafzının kullanımının azalması, tahdîs ve ihbâr gibi sistemli rivayet sîgalarının çoğalması, Nehaî rivayetleri özelinde Kûfe’de ve diğer bölgelere taşınan nakiller vasıtasıyla o şehirlerdeki rivayet yapısını görebilmeye imkân sağlayacaktır. Nitekim Ahmet Yücel, semâ meclislerinin asıl amacının daha önce yazılmış hadis metinlerindeki muhtemel hataları önlemek olduğunu, semâ ve kıraat metotlarının da yazılı hadis metinlerindeki hataları düzeltmek amacıyla geliştirildiğini belirtmiştir.⁵⁶⁷ Dolayısıyla tahdîs ve ihbâr sîgalarının yazılı bir metne delâlet etme olasılığı çok yüksek gözükmekte ve aynı şekilde bu durum, hakkında açık bir ibâre bulunmayan ancak isnadlardaki birtakım kullanımlardan çıkarsanabilen bazı sistematik hadis meclislerinin varlığını da büyük oranda göstermektedir.

⁵⁶⁵ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, 100.

⁵⁶⁶ Tatlı, *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti*, 325.

⁵⁶⁷ Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu*, 62.

4.1. *Kütüb-i Sitte*'de Nehaî Rivayetleri ve Râvileri

4.1.1. *Sahîh-i Buhârî*'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Bütün bir hadis külliyyâtı içinde *Sahîh-i Buhârî*'nin en üst konumda bulunduğu bilinmektedir. Bu da İmâm Buhârî'nin (ö. 256/870), eserini oluştururken gösterdiği titizlikten kaynaklanmaktadır. Öyle ki o, kitabına sadece sahih hadisleri almayı murad etmiş, bu rivayetleri alırken de birtakım şartları dikkate almıştır. Mesela Buhârî, eserine alacağı hadisleri nakleden râvilerin sikalığ‡ı üzerinde ittifak bulunmasını bir şart olarak gözetmiştir.⁵⁶⁸ Yine onun, sadece sika, zâbıt ve vehmi nadir olan râvilerin hadislerini tahrîc ettiğ‡i belirtilmiştir.⁵⁶⁹ Ancak bu durum hoca-talebe ilişkisinin tespitinde bir dezavantaja dönüşebilmektedir. Bu duruma işaret eden Muhammed Enes Topgöl ve Ömer Faruk Maden, Abdürrezzâk ve İbn Ebî Şeybe'nin *Musannefler*'i ve Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i gibi eserlere nispetle daha az rivayet içeren ve kendine özel birtakım kriterleri olan *Kütüb-i Sitte* eserlerinin hoca-talebe ilişkisini doğru bir şekilde yansıtmada her zaman başarılı olamayacağını belirterek ş‡unları kaydetmektedir:

... İhtisar cihetiyle yazılan ve sıhhat kriterlerinin üst düzeyde işletildiğ‡i Buhârî'nin eserinden yola çıkarak yargıda bulunmak bizim konumuz açısından isabetli olmayacaktır. Bundan dolayı herhangi bir sıhhat şartı gözetmeksizin imkân nispetinde çok rivayeti bir araya getiren eserlerin tercihi bu tarz bir analiz için daha anlamlıdır.⁵⁷⁰

Yine Christopher Melchert hicrî III. yüzyıl hadis koleksiyonlarının bir önceki yüzyılda dolaşımda olanların yalnızca küçük bir örneğini sunduğ‡unu, dolayısıyla bunun temsili bir örnek olarak varsayılmasından kaçınılması gerektiğ‡ini ve belli bir hadisçinin bilgisinin genel şeklini, onun naklettiğ‡i hadisin bir asır sonraki seçici alıntılarında çıkarma konusunda daha çekimser davranılması gerektiğ‡ini belirtmektedir.⁵⁷¹ Bu çalışmada *Kütüb-i Sitte* ve daha özelinde *Sahîh-i Buhârî* tek kaynak olarak ele alınmayıp, *Kütüb-i Sitte* öncesi kaynaklar da inceleneceğ‡i ve böylece daha detaylı ve geniş bir çerçevenin çizilmesi hedeflendiğ‡i için bu durumun bir dezavantaja dönüşmekten ziyade avantaja dönüşmesi düşünülmektedir. Dolayısıyla *Kütüb-i Sitte* ile öncesindeki kaynakların mukayesesinin daha sağlıklı sonuçlar üreteceğ‡i öngörülmektedir.

⁵⁶⁸ Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir, *Şürûtü'l-e'immeti's-sitte* (Beyrut: Dâru'Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1984), 17-18.

⁵⁶⁹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/398.

⁵⁷⁰ Muhammed Enes Topgöl – Ömer Faruk Maden, “Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneğ‡i”, *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/45 (Ocak 2021), 43-44.

⁵⁷¹ Christopher Melchert, “İbn al-Mubârak, Traditionist”, *Modern Hadith Studies: Continued Debates and New Approaches*, ed. Belal Ebu-Alabbas-Michael Dann-Christopher Melchert (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2020), 55-56.

Buhârî'nin *Sahîhi* 'nde toplam kırk yedi kitap (ana başlık) altında Nehaî'den nakledilen müsned-merfû/mevkuf rivayetlerin sayısı 156'dır. Bu rivayetlerin 145'i "an", dördü "haddesenî", ikisi "haddesenâ", üçü "kâle", biri "kültü li fe kâle" ve biri de "semi'tu" lafızlarıyla nakledilmiştir. Nehaî'nin yaşadığı dönem olan hicrî I. asrın üçüncü ve dördüncü çeyreğinde sistematik bir hadis rivayetinden söz etmek mümkün olmadığı için bu lafızlar üzerinden birtakım çıkarımlara gitmek doğru sonuçlar vermeyebilir. Nitekim bir râvinin uzun bir süre belli bir bölgede ve belli hocalardan ilim talep etmesinin, sistemli olmayan bir rivayet yapısına işaret ettiği belirtilmiştir.⁵⁷² Nehaî'nin de rivayetlerinin büyük çoğunluğu aynı şehirde hayatlarını geçirdikleri Alkame ve Esved'den gelmektedir (%69,2) ki ikisinden de yaptığı nakil sayısı 54'tür.

Nehaî'den nakledilen rivayetlerin senedinde bazen birden fazla râvi olabildiği için Nehaî'nin talebelerinde sayılar değişkenlik gösterebilmektedir. İbnü's-Salâh'ın, tekrarlarıyla birlikte *Sahîh*'teki toplam rivayet için verdiği 7275 sayısı temel alınarak Nehaî'nin rivayetlerinin kitabın %2,1'ini oluşturduğu sonucuna varılmaktadır.⁵⁷³

Öncelikle belirtmek gerekir ki rivayet lafızları üzerinden çıkarımda bulunulan "hadis halkası" tabirinden maksat sistematik bir hadis meclisi olabileceği gibi, -Nehaî özelinde düşünülecek olursa- Nehaî'den hadis alan kişilerin oluşturduğu kümeyi işaret etmek amacına da matuf olarak kullanılmaktadır. Dolayısıyla rivayetler ve lafızları üzerinden yapılan çıkarımlar muhtemel bir hadis halkasının varlığını göstermesi bakımından kullanılmıştır.

İmâm Buhârî'nin *Sahîh*'inde Nehaî'den rivayette bulunan isimler Süleymân el-A'meş, Mansûr b. Mu'temir, Hakem b. Uteybe, Mugîre b. Miksem, Amr b. Mürre, Abdullah b. Avn ve Zübeyd el-Yâmî'dir. *Sahîh*'te Nehaî'den en fazla rivayette bulunan isim A'meş'tir. Bu sebeple ilk önce A'meş üzerinden rivayetleri ve râvilerinin tespitine çalışılacak, sonra sırasıyla diğer râviler incelenecektir.

4.1.1.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

A'meş hakkında Nehaî'nin talebeleri kısmında hadis ilmi açısından genel bilgiler verilmiş olup burada ise Nehaî'nin hadis halkası bağlamında gerekli görülen veriler aktarılmıştır. Ali b. Medînî isnadların altı kişi üzerinde döndüğünü belirtmiş ve bunlardan birinin Kûfe ehlinden

⁵⁷² Kuzudişli, *Hadis Rivayetinde Bağlam*, 36.

⁵⁷³ İbnü's-Salâh, *Ulûmu'l-hadis*, 20. İbn Hacer, ta'likler ve mütabaât dışında toplam sayının 7393 olduğunu belirtmekte, bunların da sayılması halinde sayının 9082'ye yükseleceğini ancak yine de mevkuf ve maktu' rivayetlerin bu sayıya dâhil olmadığını zikretmektedir. Bk. İbn Hacer, *Hedyü's-sârî mukaddimeti Fethi'l-Bârî*, thk. Abdülkâdir Şeybe Ahmed (Riyâd, Mektebetü'l-Fehdi'l-Vataniyye, 1421/2001), 392-393.

A‘meş olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁴ İsnadlar açısından böylesi önemli bir konumda bulunan bir râvinin Nehaî’den en çok rivayette bulunan kişiler arasında yer alması dikkate değerdir. Zira bu durum A‘meş’in sahip olduğu birçok hadisi Nehaî kanalıyla aldığını göstermektedir ki *Sahîh-i Buhârî* özelinde bu sayı tekrarlarıyla beraber seksen rivayettir. Bu da *Sahîh*’teki Nehaî rivayetlerinin %51,9’unun A‘meş’ten geldiğini göstermektedir. Bu oran A‘meş’in Nehaî ile olan yakın ilişkisine delâlet etmektedir ve ricâl kitaplarının verdiği bilgilerle örtüşmektedir.⁵⁷⁵

Burada bir kısım hadis âlimlerinin A‘meş’in tedlîs yaptığı yönündeki beyanlarına değinmek yerinde olacaktır. İbn Hacer *Ta‘rîfu ehli’t-takdîs*’deki yapmış olduğu beşli müdellis râvi tabakaları içinde A‘meş’i ikinci yani ya güvenilir ve tedlîsi az olmaları veya sadece sika râvilerden tedlîs yapmaları sebebiyle hadis âlimlerinin tedlîsine müsâmaha gösterdikleri tabakada zikretmiş; Alâî de, onun tedlîs ile meşhur olduğunu belirtmiş ancak her iki müellif de her hangi bir tafsilata gitmemiştir.⁵⁷⁶ İbn Abdilber de, A‘meş’in likâsı olduğu ancak hadis işitmediği bazı kimselerden yer yer tedlîs yoluyla hadis naklettiğini belirtmektedir.⁵⁷⁷ Zehebî, A‘meş’in tedlîs yapması sebebiyle tenkit edildiğini aktardıktan sonra, onun âdil, sebt ve sâhibu sünne gibi vasıfları sebebiyle zayıf bir râviden bilerek tedlîs yapmasını mümkün görmediğini belirtmiştir. Zehebî, A‘meş’in “an” lafzını kullanarak yaptığı rivayetlerde her ne kadar tedlîs ihtimali varsa da bunun kendisinden çokça rivayette bulunduğu kişiler hakkında geçerli olmadığını belirttikten sonra bu kişilere örnek olarak Nehaî’nin ismini zikretmiş ve bu gibi kişilerden an‘ane ile yaptığı rivayetlerin ittisâle hamledilmesi gerektiğini söylemiştir.⁵⁷⁸ Dolayısıyla A‘meş hakkında Nehaî rivayetleri özelinde bir tedlîsten söz etmek mümkün gözükmemektedir. Nitekim Alâî, hadis âlimlerinin kendileriyle ihticâc edilmeleri hususunda ittifak bulunan bir kısım hadis imâmlarının da tedlîs yaptığını ancak bu durumun onlara zarar vermediğini belirtmiş ve örnek olarak saydığı isimler arasında A‘meş’e de yer vermiştir.⁵⁷⁹

A‘meş’in de Nehaî’den hadis naklederken kullandığı rivayet lafızları incelendiğinde *Sahîh-i Buhârî*’de, en çok “an” lafzını (elli sekiz) kullandığı görülmektedir (%72,5). Ardından on kez “haddesenî” (%12,5), beş kez “haddesena” (%6,2), iki kez “semi‘tu kale” (%2,5), iki kez

⁵⁷⁴ Ali b. Medînî, *el-İlel*, 37.

⁵⁷⁵ Örneğin İbn Ebî Hâtim, A‘meş’in şöyle dediğini nakletmektedir: “İbrâhim benden başka hiç kimse için hadisin senedini zikretmezdi.” İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta‘dîl*, 4 (1)/147.

⁵⁷⁶ İbn Hacer, *Ta‘rîfu ehli’t-takdîs bi merâtibi’l-mevsûfine bi’t-tedlîs*, thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî (Riyâd: y.y. 1414/1994), 118; Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 106.

⁵⁷⁷ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/223.

⁵⁷⁸ Zehebî, *Mîzân*, 3/316.

⁵⁷⁹ Alâî, *Câmi‘u’t-tahsîl*, 98-99.

“zekernâ inde İbrâhim fekâle” ve yine benzer şekilde üç kez “tezâkernâ inde İbrâhim fekâle” lafızları yer almaktadır (%3,7).

A‘meş’in “an” lafzını daha sık kullanması yaşadığı tarih dikkate alındığında normal bir durum olarak görülebilir zira henüz sistemleşmenin başlangıç aşaması sayılabilecek bir dönemde bu lafzın diğerlerine oranla fazlaca kullanılması anlaşılabilir bir durumdur. Hem rivayetlerden hem ricâl eserlerinden anlaşıldığı kadarıyla Nehaî’nin yakın ashâbından olması sebebiyle A‘meş’in Nehaî’den yapmış olduğu bu tarz rivayetleri ittisale hamletmek daha doğrudur ki bu durum yukarıda geçtiği üzere Zehebî’nin açıklaması ile de uyumludur. A‘meş’in bu rivayet lafzını kullanma oranı %72,5’tir.⁵⁸⁰

“Haddesenî” ve “haddesenâ” lafızlarının hicrî I. asırdan itibaren semâya delâlet etmek için kullanıldığı belirtilmiştir.⁵⁸¹ Dolayısıyla A‘meş’in bu rivayetlerini semâya hamletmek gerekir. Ayrıca “haddesenâ” lafzının çoğul olmasından yola çıkarak Nehaî’nin bu tarz rivayetleri hadis naklettiği bir mecliste söylemiş olabileceği hatta rivayet esnasında yazılı malzemelerin bulunabileceği sonucuna da varılabilir.⁵⁸² “Semi‘tu” lafzı açıkça semâya delâlet ettiği için diğer

⁵⁸⁰ Burada Enes Topgöl’ün, standartlaştırılmış isnadlar dediği ve tâbiî ile sahâbî ya da tebe-i tâbiî ile tâbiî arasındaki “an” lafzının istikrarlı bir şekilde kullanımını kastettiği bir kavramı aktarmakta fayda vardır. Bu bağlamda Topgöl şunları kaydetmektedir:

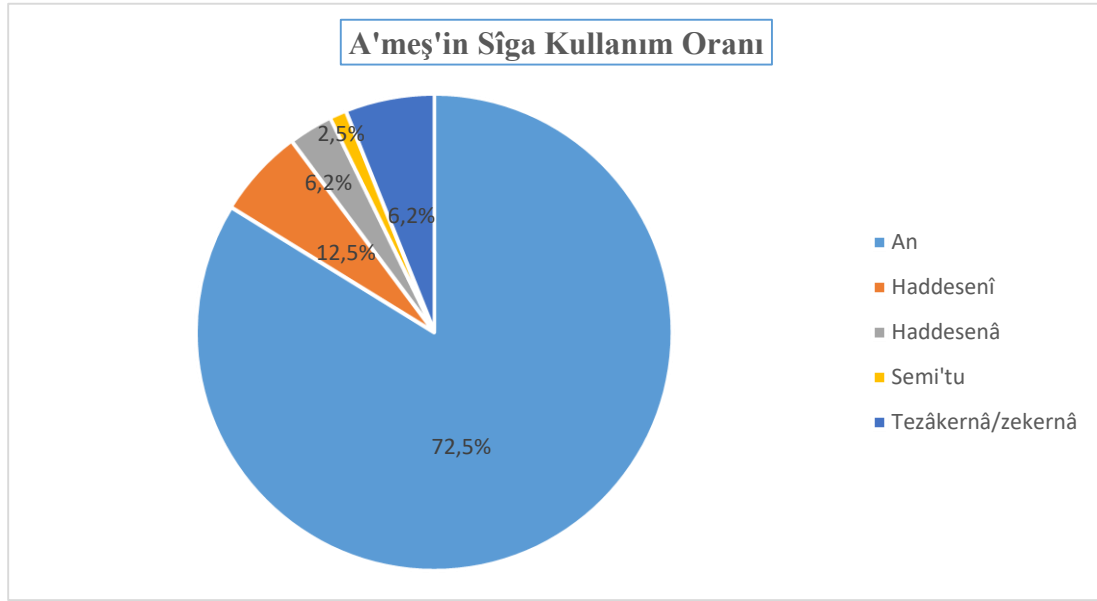
“Düzenli bir ders ortamının olmadığı 1./7. asırda ilme meraklı büyük tâbiîler farklı sahâbilerle buluşup onlardan birtakım hadisleri ya doğrudan hocanın söylemesi ya da soru-cevap ile hadisin gündeme gelmesiyle dinliyorlardı. Bir nesil sonra onların birikimini elde eden küçük tâbiûn nesline mensup kimseler ise ilmi faaliyetlerini tedvîn sonrası dönemin gerekleri çerçevesinde yürütüyorlardı. Hocalarından muhtemelen yine dinleyerek aldıkları bilgileri –ki bu artık hem hadisin metni hem de hadise varıncaya kadar ki kısım, yani isnad ve onun içerdiği öğelerden oluşuyordu- talebelerine mekan ve zamanı tayin edilmiş hedefli bir birliktelikle ve bir usulle aktarıyorlardı. Bu aktarım esnasında üst nesilden aldıkları ve genellikle semâ kalıplarıyla ifade edilen aktarım kalıplarını kendi nüshalarına ‘tâbiî an sahâbî’ şeklinde kaydedip öğrencilerine de o şekilde okuyorlardı. Yani isnadların standartlaştırılması büyük ölçüde bu neslin faaliyetiydi... Özellikle ilim ehli olan ve yarı sistemli rivayette bulundukları gözlemlenen sahâbîler ile onlardan ilim alan kimseler ve tedvîn ehli muhaddisler ile onlardan ilim alan kimseler arasında dikkat çekici bir şekilde standart aktarım kalıpları ve bu bağlamda genellikle “an” sîgası kullanılır... Buradaki hipotez ise tâbiûn tabakasındaki ilim ehli isimlerin, üst nesillerdeki farklılaşan sîgaları ‘an’ şeklinde standart bir forma dönüştürdükleri, ilmî bakımdan dikkat çekmeyen, bir başka deyişle meslekî olarak hadisle uğraşmayan ve bundan dolayı yeterince rivayeti olmayan isimlerin ise daha farklı aktarım kalıpları kullandıkları ve onların kullanımının genelde yine rivayetle öne çıkmayan kimseler tarafından muhafaza edildiğidir”. Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 92-93.

Buradan hareketle Nehaî’nin ve özellikle A‘meş ve Mansûr gibi yakın talebelerinin rivayetlerindeki “an” kullanımları da standartlaştırılmış isnadlara örnek olarak görülebilir. Yani bu gibi senedlerdeki “an” kullanımından bizatihi o râvinin kolaylık olması için veya başka bir amaçla kullandığı bir sîga olabileceği veya bir sonraki kuşağın sistemli hadis faaliyetinin bir parçası olarak da ortaya konmuş olabileceği sonucu çıkartılabilir.

⁵⁸¹ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, 89.

⁵⁸² Konuyla ilgili olarak Enes Topgöl “‘haddesenâ’, ‘ahberanâ’ gibi rivayet formları, sözlü kalıplar gibi görünüyorsa da çağdaş dönemde yapılan bazı çalışmaların gösterdiği üzere aslında merkezinde kitabın yer aldığı bir hoca-talebe ilişkisine vurgu yapar... İsnadın müellife yakın kısmındaki tahdîs sîgalarının doğrudan

bütün rivayet lafızlarından üstün tutulmuştur.⁵⁸³ “Tezâkernâ veya zekernâ inde İbrâhim” lafızlarından açıkça A‘meş ve diğer bir kısım râvinin Nehâi ile olan meclis birliktelikleri anlaşılmaktadır. Buradaki “tezâkernâ” ifadesinin ilk bakışta bir hadis müzâkere meclisine işaret ettiği düşünülebilirse de rivayetin tamamına bakıldığında bu müzâkerenin fikhî bir mesele hakkında yapıldığı ve Nehâi’nin de buna istinaden bir rivayette bulunduğu görülecektir.⁵⁸⁴ Dolayısıyla bu ifadelerden sistemli bir müzâkere meclisi sonucu çıkarmak doğru olmayacaktır. Aynı şekilde muhtemel yazılı malzemelerin, tedvîn sonrası dönemdeki durumdan ziyade daha çok hafızaya yardımcı olmaya yönelik notlar olabileceği de akılda tutulmalıdır.

Şekil 4.1. *Sahîh-i Buhârî*'de A‘meş’in Nehâi Rivayetlerinde Sîga Kullanım Oranı

A‘meş’in ailesi aslen Taberistanlı olsa da ya annesi ona hamileyken ya da çok küçük yaşlarda Kûfe’ye gelmişlerdir.⁵⁸⁵ A‘meş vefatına kadar burada yaşamış bu sebeple Kûfî nisbesiyle anılmıştır. Bu durum da Kûfe’de Nehâi’nin hocalarından devraldığı ve A‘meş ile devam eden yarı sistematik sayılabilecek bir hadis ağının ve halkasının varlığını işaret etmektedir. Bu halkanın Kûfe’deki devam sürecini görmek için A‘meş’in talebelerine bakmak

yazılı metne delalet oranı oldukça yüksektir.” tespitinde bulunmaktadır. Bk. Topgöl, *İsnâdı Okumak*, 31. Ayrıca krş. Kızıl, *Müşterek Râvi*, 290, 318, 403, 476, 501.

⁵⁸³ Babanzâde Ahmet Naim Bey, *Hadis Usûlü ve İstılahları*, çev. Hasan Karayığit (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010), 395.

⁵⁸⁴ İlgili rivayette A‘meş, Nehâi’nin yanında borç için rehin vermekle alâkalı fikhî bir mevzuyu müzâkere ettiklerini, bunun üzerine Nehâi’nin Hz. Peygamber’in (s.a.v) demirden bir kalkanını rehin bırakarak bir yahûdîden yemek aldığı olayı naklettiğini bildirmiştir. Bk. Buhârî, *Sahîh*, “Kitâbu’s-Selem”, 6 (No. 2265).

⁵⁸⁵ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 3/884. Bugün İran’ın Mazenderan eyaleti olarak bilinen bölge. Taberistan ile ilgili olarak bk. Osman Gazi Özgüdenli, “Taberistan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/322-323.

gerekmektedir.⁵⁸⁶ Aşağıda *Sahîh-i Buhârî*'de A'meş vasıtasıyla Nehaî'den hadis nakleden A'meş'in talebeleri rivayet sayılarına göre incelenecektir.

Sahîh'te A'meş'ten en fazla rivayette bulunan isim Hafs b. Gıyâs el-Kûfî'dir. Hicrî 117 yılında doğmuş olup Kûfe kâdılığı yapmıştır. Genel olarak sika olarak kabul edilse de hafızasından ziyade kitabından yaptığı nakillere daha çok itimad edilmiştir. Yahyâ el-Kattân, Hafs'ın A'meş'in ashâbı içinde en güvenilir olduğunu belirtmiştir. Hicri 194 senesinde vefat etmiştir.⁵⁸⁷ Hafs'ın sika olmakla beraber tedlîs yaptığı söylense de⁵⁸⁸ A'meş'ten yapmış olduğu rivayetler hakkında böyle bir kayda rastlanmamıştır.

Hafs, A'meş'ten *Sahîh*'te yirmi hadis nakletmiş olup bunların on altısı “haddesenâ” dördü ise “an” sîgalarıyla yapılmıştır. Hadis rivayetinin sistemleşmesinin giderek arttığı bir dönemde “haddesenâ” lafzının A'meş'in hadis halkasına ve hatta Hafs'ın kitabının bulunduğu bilgisinden yola çıkarak hadis kitâbetine işaret ettiği söylenebilir. Bu isnad bilgileri yukarıda geçen ricâl bilgisi ile de uyum arz etmektedir. Hafs'ın Kûfeli oluşu da Nehaî'den itibaren süregelen Kûfe'deki hadis halkasının devam ettiğini göstermektedir. Hafs'ın rivayet oranı %25'tir.

A'meş'in öğrencileri arasında Hafs'dan sonra ikinci olarak Süfyân es-Sevrî gelmektedir. Hadis âlimlerine göre hadis ilmindeki en yüksek pâyeye olan hadiste müminlerin emiri vasfına sahip Sevrî hakkındaki övgüler sayılamayacak kadar çoktur. Hicrî 155 yılında Kûfe'den ayrılmış ve 161 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁵⁸⁹ A'meş'in hadislerini en iyi bilen Süfyân es-Sevrî olduğu söylenmiş hatta A'meş hata yapınca onu düzelttiği belirtilmiştir.⁵⁹⁰ Ebû Muâviye, Sevrî ile A'meş'in hadislerini müzâkere ettiklerini ve sanki daha önce hiç hadis duymamış gibi bilgilendiklerini aktararak Sevrî'nin hadis birikimini ortaya koymaktadır.⁵⁹¹ Bu rivayet ayrıca A'meş'in talebeleri arasındaki bir müzâkere meclisini göstermesi bakımından da önemlidir. Ömrünün son altı yılını Kûfe dışında geçirdiği düşünülürse, Nehaî'nin devam edegelen hadis

⁵⁸⁶ Nesâî, A'meş'in ashâbının yedi tabaka olduğunu belirterek her bir tabakadaki râvilerin isimlerini zikretmektedir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/404-405.

⁵⁸⁷ Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1094-1096. Hafs'ın A'meş'in hadislerini yazdığı bir kitabı bulunduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/535.

⁵⁸⁸ İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdîs*, 80; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 106. Ayrıca bk. Saffet Köse, “Hafs b. Gıyâs”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/188. Hakkında yapılan bir yüksek lisans çalışması için bk. Adem Özdemir, *Hafs b. Gıyâs ve Hadis İlmindeki Yeri* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

⁵⁸⁹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/164-169.

⁵⁹⁰ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, 8/463.

⁵⁹¹ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/529.

halkası birikiminin en azından bir kısmını Kûfe dışına taşıdığı söylenebilir. Hadis ilmindeki üstün vasıflarına rağmen Süfyân'ın tedlîs yaptığı beyan edilmiş ancak Buhârî'den naklen tedlîsinin az olduğu bildirilmiştir.⁵⁹² Zehebî de Süfyân'ın ricâl tenkit birikimine sahip olduğunu bu sebeple de onun hakkında tedlîs yaptığı yönündeki sözlere itibar edilmeyeceğini zikretmektedir.⁵⁹³

Sahîh-i Buhârî'de Süfyân, A'meş'ten on dokuz hadis nakletmiştir. Bunların on yedisi "an", ikisi ise "haddesenî" ile dir. Aralarındaki yakın ilişki dikkate alındığında "an" lafzının semâya delâlet ettiği söylenebilir. "Haddesenî" ise semâya hamledilmesinin yanı sıra sistematik rivayet süreci düşünüldüğünde yazılı malzemeye de işaret ediyor denilebilir.⁵⁹⁴ Ricâl literatürü ve rivayetlerin uyumu Nehaî'nin devam eden hadis halkasını göstermektedir. Süfyân'ın rivayet oranı %23,75'tir.

Süfyân es-Sevrî'nin ardından Şu'be b. Haccâc gelmektedir ki aslen Vâsıtlı olup Basra'ya yerleşmiştir. Ricâl konusunda ilk konuşan kişinin Şu'be olduğu belirtilmiştir.⁵⁹⁵ Hadiste müminlerin emiri olarak anılan Şu'be'nin hadis yazdığı, yazdırdığı ve kitabı olduğuna dair rivayetler mevcuttur. Hatta kendisi "Hadis yazdığım herkesin kölesiyim."⁵⁹⁶ diyerek kitâbete olan bakışını ortaya koymuştur. Bir hadis hariç kimseden "haddesenî" veya "haddesenâ" dışında hadis dinlemedim diyen Şu'be'nin,⁵⁹⁷ A'meş'ten yaptığı rivayetler Yahyâ b. Maîn'e sorulunca "O, sikadır ancak bazı hadislerde hata yapmıştır." diyerek karşılık vermiştir. Nesâî, Şu'be'nin Resûlullah'ın (s.a.v) hadisleri konusunda İmâm Mâlik ve Yahyâ el-Kattân ile birlikte en güvenilir üç kişiden biri olduğunu söylemiştir.⁵⁹⁸ Hicrî 160 yılında Basra'da vefat etmiştir.⁵⁹⁹

⁵⁹² İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdîs*, 114.

⁵⁹³ Zehebî, *Mîzân*, 3/245. Sevrî ile ilgili yapılan bir çalışma için Harun Dursun, *Süfyân es-Sevrî ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014). Ayrıca bk. Recep Özdirek, Ali Hakan Çavuşoğlu, "Süfyân es-Sevrî", *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2010)*, 38/23-28.

⁵⁹⁴ Ancak burada ihtiyatlı olmak gerekir. Çünkü bu meclislerde hocanın bir nüshasının olması ihtimali var olduğu gibi, olmaması da ihtimal dâhilindedir.

⁵⁹⁵ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/494. Burada ilk konuşan sözünü, sistemli olarak cerh-ta'dîl ile meşgul olan ilk kişi olarak anlamak daha doğrudur. Çünkü Şu'be'den önce de Şa'bî ve Zührî gibi ricâl hakkında konuşan kişiler vardır.

⁵⁹⁶ Zehebî, *Siyer*, 7/208-214.

⁵⁹⁷ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/492.

⁵⁹⁸ İbn Abdilber, *Temhîd*, 1/245.

⁵⁹⁹ Zehebî, *Siyer*, 7/227. Şu'be ile ilgili yapılan bir çalışma için bk. Abdulvahap Özsoy, *Şu'be ibnu'l-Haccâc ve Hadisçiliği* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2004). Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, "Şu'be b. Haccâc", *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2010)*, 39/224-226.

Şu‘be’nin A‘meş’ten dokuz rivayeti vardır ve bunların tamamı “an” lafzıyla yapılmıştır. Şu‘be’nin hadiste müteşeddî olduğu ve “haddesenî-haddesenâ” dışında hadis dinlemediği dikkate alındığında bu rivayetlerdeki “an” lafzının kolaylık için kullanıldığı ve semâ mânasını içerdiği söylenebilir. Şu‘be’nin Basra’da ikamet etmesi de Nehaî’nin hadis halkasının bir ucunun hicrî II. asrın ilk yarısında Basra’ya uzandığını göstermektedir. Şu‘be’nin rivayet oranı %11,25’tir.

Şu‘be’nin ardından dördüncü olarak Abdülvâhid b. Ziyâd gelmektedir. Basralı olan Abdülvâhid, Yahyâ b. Maîn’in beyanına göre Şu‘be, Sevrî ve Ebû Muâviye ed-Darîr’den sonra A‘meş’in ashâbının en sağlamıdır. Sika olduğu belirtilmiş ancak Yahyâ el-Kattân onu ne Kûfe’de ne de Basra’da hadis talep ederken gördüğünü söylemiştir. A‘meş’in mürsel rivayetlerini vasl ettiği söylenen Abdülvâhid 176 yılında vefat etmiştir.⁶⁰⁰ İbn Ziyâd’ın “haddesenâ” lafzını kullanarak A‘meş’in mürsel olarak rivayet ettiği bir kısım hadisleri mevsûl olarak naklettiği de zikredilmiştir.⁶⁰¹

Abdülvâhid, A‘meş’ten dokuz hadis nakletmiş olup biri “an” sekizi ise “haddesenî” sîgasıyladır. “Haddesenî” lafzından A‘meş’ten semâ yoluyla hadisler aldığı ve Basralı olması hasebiyle de bu rivayetleri o bölgeye taşımış olduğu söylenebilir. İbn Ziyâd’ın rivayet oranı %11,25’tir.

A‘meş’ten rivayet eden bu dört râvinin haricinde rivayet sayıları beşin altında kalan on üç râvî daha bulunmaktadır. Bu isimlerden Cerîr b. Abdilhamîd⁶⁰² ve Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn’un “an” ile dörder,⁶⁰³ Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım’ın ikisi “an”, biri

⁶⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/450-454.

⁶⁰¹ Zehebî, *Mîzân*, 4/424.

⁶⁰² Aslen Kûfeli olup ömrünün sonlarına doğru Bağdat’a gitmiştir. Sika olduğu belirtilmiş 188 yılında Rey şehrinde vefat etmiştir. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/820-823. Ayrıca Rey şehrinde ilk hadis tasnifinde bulunan kişi olduğu da belirtilmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/38. Cerîr’in rivayetlerinde tedlîs yapıldığına dair bk. Muhammed b. Tal’at, *Mu‘cemü’l-müdellesîn*, (Riyâd: Dâru Advâi’s-Selef, 1426/2005), 119. Ayrıca bk. Selman Başaran, “Cerîr b. Abdülhamîd”, *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 1993)*, 7/411-412.

⁶⁰³ Sika, hâfız, imâm, hucce gibi ta‘dîl lafızlarıyla zikredilen Ebû Hamza’nın “sahîhu’l-kitâb” olduğu ifadesinden hadis yazdığı anlaşılmaktadır. Hicrî 168 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/558-559; Siyer, 7/385-386. Mervli olan Ebû Hamza’nın ömrünün sonlarına doğru gözlerini kaybetmesinden dolayı bu tarihten önceki rivayetlerinin makbul sayıldığı belirtilmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 2/582.

“haddesenî” ile üç,⁶⁰⁴ Ebû Avâne el-Vâsıtî’nin “an” ile üç,⁶⁰⁵ İsrâîl b. Yûnus⁶⁰⁶ ve Vekî’ b. Cerrâh’ın “an” ile ikişer,⁶⁰⁷ İsa b. Yûnus’un biri “an”, biri “haddesenâ” ile iki,⁶⁰⁸ Abdullah b. Dâvûd el-Hureybî,⁶⁰⁹ Muhammed b. Fudayl,⁶¹⁰ Ebû Nuaym Fadl b. Dükeyn,⁶¹¹ Muhâdır b. Müverra⁶¹² ve Ya’lâ b. Ubeyd’in “haddesenâ” ile birer⁶¹³ ve Süleymân b. Karm’ın “an” lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır.⁶¹⁴ Bu râvilerin toplam rivayet oranı ise %32,5’tir.

Sahîh-i Buhârî’de Nehaî’den nakilde bulunan yedi kişi içinde A‘meş seksen rivayetle en çok hadis nakleden râvidir. Bu rivayetleri A‘meş’ten nakleden râviler incelendiğinde yine “an” lafzının ağırlıkta olduğu gözlenmektedir ki bu sayı kırk yedi olup oran olarak rivayet lafızlarının

⁶⁰⁴ Kûfeli olup, A‘meş’in hadislerini en iyi bilenlerden birisi olduğu belirtilmiştir. Sika olduğu söylenen Ebû Muâviye 195 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/1267-1269. Ebû Muâviye’nin sika olmakla beraber A‘meş’in dışındaki râvilerden yapmış olduğu nakillerde ızdırab bulunduğu ve zaman zaman tedlîs yaptığı da söylenmiştir. Ancak nakilleri *Sahîhayn*’da yer almıştır. Bk. Zehebî, *Mizân*, 7/329.

⁶⁰⁵ Aslen Vâsıtî olup, sonradan Basra’ya yerleşmiş ve orada 176 yılında vefat etmiştir. Kaynaklarda A‘meş ile olan diyalogları zikredilen Ebû Avâne’nin sika ve sadûk olduğu, hadis yazdırdığı belirtilmiştir. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 9/288-299. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Avâne el-Vâsıtî”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/100-101.

⁶⁰⁶ Sika olup hadislerinin yazılı olduğu kitabı bulunduğu zikredilmiştir. Kûfeli olup 160 senesinde vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 2/515-524. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Sebî, İsrâîl b. Yûnus”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/249. “An” sîgasıyla A‘meş’ten iki rivayeti vardır.

⁶⁰⁷ Kûfe ehlinde olup sika, me’mun, âlim, hucce gibi sıfatlarla anılmıştır. 197 yılında vefat etti. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/517. Ayrıca bk. Mehmet Emin Özafşar, “Vekî’ b. Cerrâh”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/8-9. Vekî’nin kitapları bulunduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. Fuat Sezgin, *Târîhu’t-turâsî’l-Arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî (Riyâd: İdâretü’s-Sekâfeti ve’n-Neşri bi’l-Câmia, 1411/1991), 1(1)/180.

⁶⁰⁸ Kûfeli olup daha sonra Şam’a yerleşti. Sika, sebt gibi vasıflarla anılıp özellikle A‘meş’in hadisleri konusunda sika olduğu söylenmiştir. Hicrî 191 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’de yer almıştır. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 23/62-76. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Sebî, İsa b. Yûnus”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/248-249. İsa’nın kitapları olduğu ancak bunları yakmak istediği nakledilmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdû’l-ilm*, 68.

⁶⁰⁹ Hakkında imâm, hafız, kudve gibi ta’dil lafızları kullanılmıştır. Kûfeli olup sonradan Basra’ya yerleşmiş, hicrî 213 senesinde vefat etmiştir. Zehebî, *Siyer*, 9/346-352.

⁶¹⁰ Kûfeli olup kitap tasnifinde bulunmuştur. Sika olmakla beraber Şîa’ya nispet edilmiştir. 195 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Siyer*, 9/173-175. İbn Fudayl’ın hadis ilminde birçok eser tasnif ettiği ile alakalı olarak bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)/177. Ayrıca bk. Yavuz Ünal, “Muhammed b Fudayl”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/527.

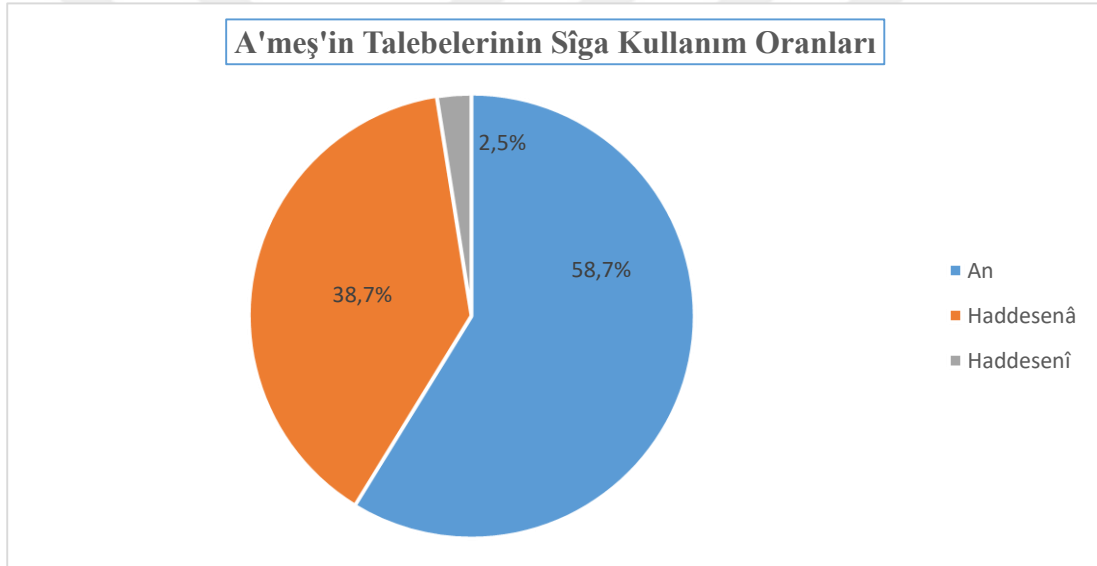
⁶¹¹ Sika, me’mun, hucce gibi lafızlarla ta’dil edilmiş olup Kûfe’de 219 yılında vefat etmiştir. Bk. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/523-524. İbn Hacer, Ebû Nuaym’ı tedlîs yapan râviler içinde birinci tabakada zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta’rîfu ehli’t-takdîs*, 89. Ancak İbn Hacer’in burada hata yaptığı, Ebû Nuaym hakkındaki tedlîs ithamının doğru olmadığı belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal’at, *Mu’cemü’l-müdellesîn*, 363-364. Ebû Nuaym’ın kitapları olduğu bilgisi ile ilgili olarak bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)/189. Hakkında yapılan bir çalışma için bk. Serhan Özışık, *Ebû Nuaym el-Fadl b. Dükeyn’in Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022). Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, “Ebû Nuaym, Fazl b. Dükeyn”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/200-201.

⁶¹² Sika ve sadûk olarak nitelenmiş olup 206 yılında Kûfe’de vefat etmiştir. İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, 8/521.

⁶¹³ Kûfeli olup hâfiz, sika, imâm olarak vasıflanmıştır. 209 yılında Kûfe’de vefat etti. Zehebî, *Siyer*, 9/476-477.

⁶¹⁴ Basralı olan Süleymân hakkında cerh-ta’dil açısından farklı değerlendirmeler bulunup ifrat derecesinde Şîa’ya meyilli olduğu söylenmiştir. Rivayetleri *Sünen-i İbn Mâce* dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/51-54.

%58,75'ine tekâbül etmektedir. Bu durum “an” lafzında %13,75'lik bir düşüş olduğu anlamına gelmektedir. Buna mukâbil diğer lafızlarda artış gözükmemekte ve “an” sîgasından sonra otuz bir defa “haddesenâ” ve iki defa “haddesenî” sîgaları gelmektedir. Sistemleşme dönemi ile beraber râvilerin en azından bir kısmı hakkında yazılı malzemeleri olduğu, hadis yazdıkları ve yazdırdıkları bilgisi göz önüne alındığında özellikle “haddesenâ, haddesenî” lafızlarının semâya delâlet etmesinin yanı sıra yazılı materyale ve sistemli hadis meclislerine de işaret ettiği söylenebilir. Nitekim Ebû Muâviye, A‘meş’in yanından kalktıkları zaman orada bulunan râvilere A‘meş’in hadislerini yazdırdığını belirtmektedir.⁶¹⁵ Yine Ebû Bekir b. Ayyâş (ö. 193/809), A‘meş’in etrafında hadis yazdıklarını haber vermektedir.⁶¹⁶ Dolayısıyla bu gibi rivayetler açıkça A‘meş’in bir hadis halkası olduğunu göstermektedir.⁶¹⁷ Ayrıca A‘meş’in kendisinin de hadis yazdığı bilinmektedir.⁶¹⁸

Şekil 4.2. *Sahîh-i Buhârî*'de A‘meş'in Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

⁶¹⁵ İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/531.

⁶¹⁶ Râmeşürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 193.

⁶¹⁷ Gregor Schoeler konuyla alakalı olarak şunları kaydetmektedir:

“Eski çağda da var olduğu söylenen bilimsel okul müessesesi İslâm'da ‘semâ’ şeklinde bulunmaktadır. Rivâyetlerin en mükemmel şekli olarak görülen ‘semâ’da öğrenciler hocanın (şeyhin) veya onun temsilcisinin bir defterden veya ezber olarak okudukları konuyu sadece ‘dinlerlerdi’. Onun yanında ona denk sadece kıraat görülmektedir. Bu da bir tür okumadır. Öğrenci, şeyhin ‘yanında’ konuyu bir defterden veya ezber olarak okur ve şeyh onun okumasını dinler, icabında düzeltir. Bu tür ‘dersler’ ‘mecâlis’ veya ‘mücâleset’ ve ders ‘halkaları’nda yapılmıştır. İlk dönemde çoğu kez camide veya başka yerlerde (meselâ hocanın evinde) gerçekleşmiştir.” Gregor Schoeler, “Erken Dönem İslâm'da Bilimlerin Yazılı veya Sözlü Rivâyeti Meselesi”, çev. Bekir Ezer, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008), 134-135.

⁶¹⁸ Örneğin onun, Ebû İshâk es-Sebîi'den işittiği hadisleri evine geldikten sonra yazdığı nakledilmiştir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, 144.

A‘meş’in râvilerinin büyük kısmı Kûfeli olmakla beraber bir kısmı Basralı olup diğer bir kısmı da ömrünün belli bir döneminde Kûfe’den ayrılan kişilerden oluşmaktadır. Örneğin kendisinden en çok hadis nakleden dört râviden Şu‘be ve Abdülvâhid b. Ziyâd Basralı olup Süfyân es-Sevrî ise son altı yılını Basra’da geçirmiştir. Bu da Nehaî ile devam eden A‘meş’in hadis halkasının başka şehir ve bölgelere yayıldığını göstermektedir.

4.1.1.2. Mansûr’un rivayetleri ve râvileri

Nehaî’nin en yakın ashâbından olan Mansûr’un *Sahîh-i Buhârî*’de toplam kırk yedi rivayeti bulunmaktadır ve tamamı “an” sîgasıyla yapılmıştır. Mansûr’un Nehaî ile olan irtibatı ve rivayetlerinin hicrî I. asrın son çeyreğinde olmasından yola çıkarak bu sîganın semâya delâlet ettiği ve kolaylık olsun diye veya hadis rivayetinin henüz sistemleşmemiş olmasından dolayı kullanıldığı sonucu çıkarılabilir. Bazı Nehaî rivayetlerinin senedinde A‘meş ile birlikte adı geçmesi, bir başka deyişle aynı hadisi A‘meş ile birlikte nakletmeleri, sistematik mânada olmasa bile bir hadis meclisinin varlığına işaret etmektedir.⁶¹⁹ Mansûr’un rivayet oranı %30,5’tir. Mansûr’un hadis rivayet ağını ve halkasını tespit etmek için ise onun râvilerine bakmak gerekmektedir.⁶²⁰

Sahîh-i Buhârî’de Mansûr’dan en çok rivayette bulunan isim Süfyân es-Sevrî’dir. Toplam on dokuz rivayeti bulunup bunun on altısı “an”, ikisi “haddesenî”, biri ise “ahberanî” lafızlarıyla yapılmıştır ve oran olarak %40,4’e karşılık gelmektedir. Kûfe isnadlarının en güzelinin Süfyân-Mansûr-İbrâhim-Alkame-Abdullah olduğu yönündeki ifadeye bakılacak olursa⁶²¹ “an” sîgasıyla yaptığı rivayetleri semâya hamletmek mümkündür. Nitekim Buhârî’nin kitabın aslına sadece muttasıl rivayetleri alması da bu durumu teyid etmektedir. “Haddesenî” lafzı zaten semâya delâleti açık olan sîgalardandır. “Ahberanî” lafzının daha çok kiraât metodunda kullanıldığı belirtilmiş, hatta bizzat Sevrî bu sîganın kiraâtte kullanılmasında bir sakınca olmadığını söylemiştir.⁶²² Dolayısıyla “haddesenî” ve özellikle “ahberanî” sîgalarından Mansûr’un bir hadis meclisi olduğunu söylemek mümkündür.

⁶¹⁹ Örneğin bk. Buhârî, *Sahîh*, “Kitâbu’t-tevhîd”, 19 (No. 7409).

⁶²⁰ Mansûr’un rivayetlerinin tamamı “an” ile yapıldığı için A‘meş’te olduğu gibi bir grafik ile gösterilmemiştir. Bundan sonraki râvi ve sîga değerlendirmelerinde de tamamen “an” lafzının kullanıldığı veya çok büyük bir oran teşkil ettiği yerlerde grafik gösterimi yapılmayacaktır.

⁶²¹ Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/164.

⁶²² Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, 93.

İkinci olarak en çok rivayeti bulunan isim Cerîr b. Abdilhamîd'dir. Mansûr'dan bizzat hadis yazdığını söyleyen Cerîr'in⁶²³ *Sahîh*'te Mansûr'dan on beş rivayeti bulunmaktadır ki hepsi "an" lafzıyla yapılmıştır ve rivayet oranı %31,9'dur. Aralarındaki irtibat ve müdellis olmamaları nedeniyle bu sîgayı semâya hamletmek uygundur. Bunun yanı sıra Mansûr'dan hadis yazması da yine sistematik sayılabilecek bir hadis halkasına işaret etmektedir. Yahyâ b. Maîn de Mansûr'un hadisleri konusunda Cerîr'in Şerîk'den daha bilgili olduğunu söylemiştir.⁶²⁴

Bu iki râvi dışında rivayet sayıları beş ve beşin altında olan altı râvi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden İsrâîl b. Yûnus'un "an" ile beş, Ebû Avâne'nin "an" ile üç, Şeybân b. Abdirrahman⁶²⁵ ve Fudayl b. İyâz'ın "an" ile iki,⁶²⁶ Hammâd b. Zeyd⁶²⁷ ve Abdülazîz b. Abdissamed'in⁶²⁸ "haddesenâ" lafzıyla birer rivayetleri bulunmaktadır ve rivayet oranları %14,7'dir.

Kendisinden *Sahîh*'te kırk sekiz hadis nakledilen Mansûr, sayısal açıdan A'meş'ten sonra ikinci sırada yer almaktadır. Bu rivayetlerin kırk üçü "an", ikisi "haddesenî", ikisi "haddesenâ", biri de "ahberanâ" lafızlarıyla yapılmıştır ki "an" lafzının oranı yüzde 91,4'e karşılık gelmektedir. Talebelerinin bir kısmının hadis yazdığı ve kitapları olduğu bilgisi göz önüne alındığında Mansûr'un sistematik bir hadis halkası olduğu söylenebilir. Ayrıca bu rivayet bilgisinin farklı şehirlere giden veya oralarda yaşayan râvileri aracılığı ile çeşitli bölgelere dağıldığı da görülmektedir.

⁶²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/545.

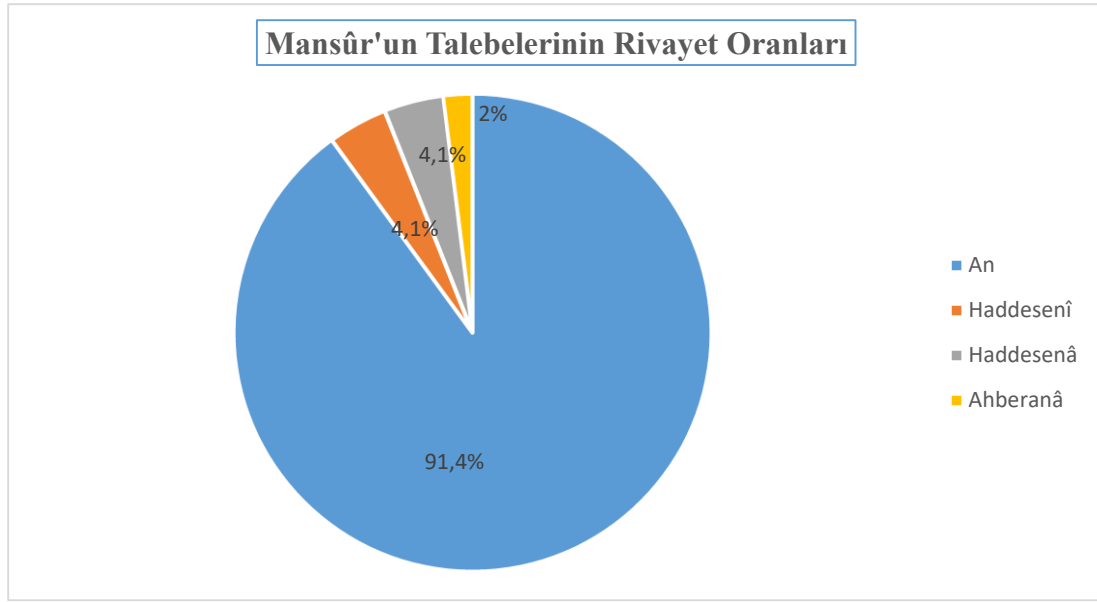
⁶²⁴ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/549.

⁶²⁵ Kûfeli olup daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Sika olup kitabı bulunduğu belirtilmiştir. 164 yılında vefat etti. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/592-596.

⁶²⁶ Kûfe'de hadis yazmış olup daha sonra Mekke'ye yerleşti. Sika olup 187 yılında vefat etti. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/281-287. Fudayl b. İyâz hakkındaki bir çalışma için bk. Ömer Faruk Kavuncu, *Fudayl b. İyâz ve Hadis İlmindeki Yeri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2019. Ayrıca bk. Osman Türer, "Fudayl b. İyâz", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/208-209.

⁶²⁷ Zamanında hadis ilminde Basra'nın imâmı olduğu söylenmiş olup 179 yılında vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/239-252. İçinde Yahyâ b. Saîd el-Ensârî'nin hadislerinin bulunduğu bir kitabı olduğu belirtilmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 2/650. Hammâd b. Zeyd hakkındaki bir çalışma için bk. Sümeyye Nur Doğan, *Hammâd b. Zeyd ve Hadis İlmindeki Yeri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi), 2018. Ayrıca bk. Tayyar Altıkulaç, "Hammâd b. Zeyd", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/489.

⁶²⁸ Sika ve hâfız olduğu belirtilmiş, 187 senesinde vefat etmiştir. Basralı olup rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/165-167.

Şekil 4.3. *Sahîh-i Buhârî*'de Mansûr'un Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

4.1.1.3. Hakem b. Uteybe'nin rivayetleri ve râvileri

Sahîh'te Hakem'in Nehaî'den on yedi rivayeti bulunup bunların tamamı “an” sîgasıyla yapılmıştır ve rivayet oranı %11'dir. Mansûr'un durumunda olduğu gibi Hakem'in de Nehaî'nin yakın ashâbından olması hasebiyle bu rivayetleri semâya hamletmek uygun olacaktır. Hakem'in müdellîs râvilerden olduğu söylenmişse de bunun sadece Mücâhid'den yapmış olduğu tefsir rivayetlerine mahsus bir durum olduğu belirtilmiştir.⁶²⁹ *Sahîh*'te Hakem'den rivayette bulunan tek râvi ise Şu'be'dir. Onun rivayetlerinin ise on ikisi “an”, beşi “haddesenâ” lafızlarıyladır. Tahdîs sîgasının “nâ” zamiriyle kullanımı Hakem'in bu rivayetleri bir hadis meclisinde nakletmiş olabileceğini çağrıştırmaktadır.

4.1.1.4. Mugîre b. Miksem'in riayetleri ve râvileri

Mugîre'nin İbrâhim'den *Sahîh*'te toplam yedi rivayeti bulunmaktadır ki hepsi “an” lafzıyla yapılmıştır ve rivayet oranı %4,5'tir. Ancak bu rivayetlerin tamamı aynı metnin farklı isnadlarından oluşmaktadır. Mugîre'nin de Nehaî'nin yakın ashâbından olduğu bilinen bir husustur. Fakat özellikle Nehaî'den yaptığı rivayetlerde tedlîs yaptığı bu sebeple tahdîs sîgası dışındaki nakillerinin makbul olmayacağı söylenmiştir.⁶³⁰ Bununla beraber Mugîre'nin tedlîs yapmadığı, Nehaî'den mürsel rivayetlerde bulunduğu da zikredilmiştir.⁶³¹

⁶²⁹ Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdeîlisîn*, 164-165.

⁶³⁰ Sıbt b. el-Acemî, *et-Tebyîn li esmâi'l-müdeîlisîn*, thk. Yahyâ Şefîk (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986), 56; Alâî, *Câmi'u't-tahsîl*, 110.

⁶³¹ İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 155; Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdeîlisîn*, 450.

Mugîre'den hadis nakleden râviler ise üç rivayetle Şu'be ve ikişer rivayetle İsrâil b. Yûnus ve Ebû Avâne'dir. Bu rivayetlerin tamamı “an” sîgasıyla yapılmıştır. Bu üç râvinin hadis yazdıkları bilgisinden hareketle “an” lafzını kolaylık için kullandıkları veya bu lafzın kullanımının henüz sistemleşmenin tamamlanmamasından kaynaklandığı söylenebilir. Ayrıca kitâbet ve yaşadıkları dönem bir hadis halkasına işaret ediyor denebilir.

4.1.1.5. Amr b. Mürre'nin rivayetleri ve râvileri

Sahîh'te Amr'ın Nehaî'den beş rivayeti mevcuttur ki hepsi “an” sîgasıyla yapılmış olup rivayet oranı %3,2'dir. Hiç tedlîs yapmadığı yönündeki rivayetler, onun Nehaî'den yapmış olduğu bu tarz nakilleri semâya hamletmeyi mümkün kılmaktadır.⁶³² Amr'dan sadece Şu'be rivayette bulunmuş olup bunların dördü “an”, biri ise “haddesenî” lafzıyladır. Daha önce geçtiği üzere Şu'be'nin durumu ve “haddesenî” lafzının delâleti sistematik bir hadis halkasının varlığını çağrıştırmaktadır.

4.1.1.6. Abdullah b. Avn'ın rivayetleri ve râvileri

İbn Avn, Nehaî'den *Sahîh*'te üç hadis rivayet etmiş olup tamamı “an” lafzıyladır ve rivayet oranı %3,2'dir. İbn Avn hakkında da hiç tedlîs yapmadığı yönünde vârid olan nakillerden onun rivayetlerini de semâya hamletme imkânı ortaya çıkmaktadır.⁶³³ İbn Avn'dan Yezîd b. Zürey⁶³⁴ “haddesenâ”, İsmâil b. Uleyye⁶³⁵ “an” ve Ezher b. Sa'd⁶³⁶ “ahberanâ” lafızlarıyla birer hadis nakletmişlerdir. “Haddesenâ” ve “ahberanâ” lafızları delâletleri itibariyle hem kitâbete hem de sistematik bir hadis rivayetine işaret etmektedir. Bu üç râvinin de Basralı olması Nehaî'den İbn Avn'a intikal eden rivayet birikiminin Kûfe'den Basra'ya taşındığını göstermektedir.

⁶³² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/235.

⁶³³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/235.

⁶³⁴ Basralı olup sika, hucce, hafız gibi ta'dil lafızlarıyla anılan Yezîd, 182 yılında vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/124-129.

⁶³⁵ Aslen Kûfeli olmakla beraber Basra'da yaşamıştır. Sika, muhaddislerin seyyidi gibi vasıflarla nitelenen İbn Uleyye 193 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1070-172. İbn Uleyye hakkında yapılan bir çalışma için bk. Mahmut Sabuncu, İsmâil b. Uleyye ve Hadis İlmindeki Yeri (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Ayrıca bk. Salahattin Polat, “İbn Uleyye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/428-429. İbn Uleyye'nin kitapları bulunduğu ile ilgili olarak bk. Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb en-Nedîm, *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*, thk. Rızâ Teceddüd (Tahran: b.y. 1391/1971), 283.

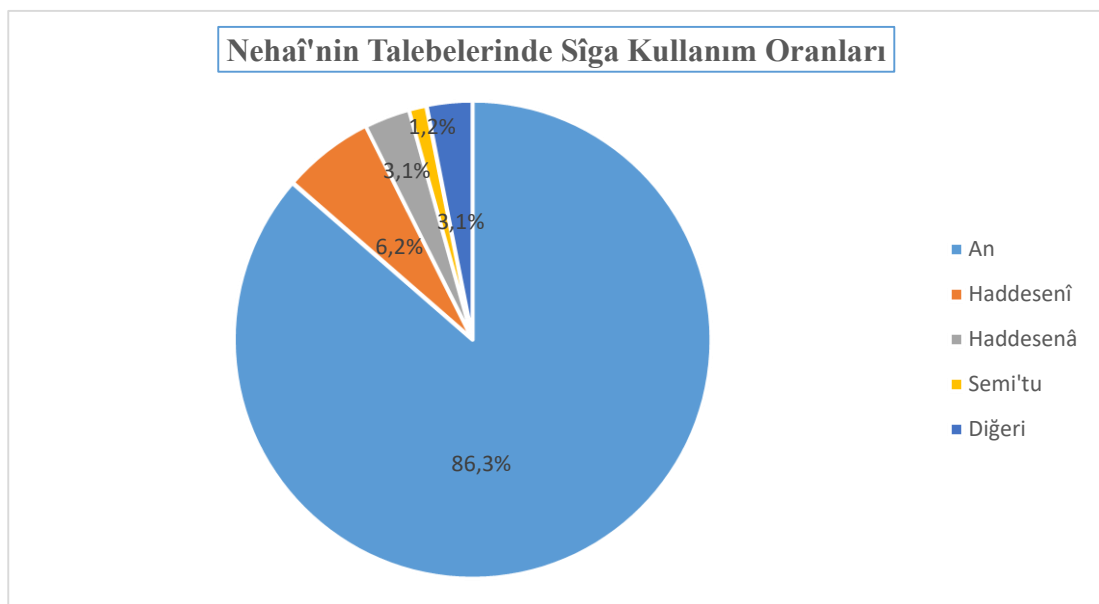
⁶³⁶ Basralı olan Ezher'in sika olduğu söylenmiş olup rivayetleri İbn Mâce hariç diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Hicrî 203 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/323-325. Ayrıca bk. Mücteba Uğur, “Ezher b. Sa'd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/63-64.

4.1.1.7. Zübeyd el-Yâmi'nin rivayetleri ve râvileri

Zübeyd'in *Sahîh*'te Nehaî'den iki rivayeti bulunup “an” lafızlarıyla yapılmıştır ve rivayet oranı %1,2'dir. Ondan da biri “an” diğeri “haddesenâ” sîgalarıyla Süfyân es-Sevrî iki rivayette bulunmuştur. Bu iki rivayetin aynı mânada olması birinde kullanılan “an” lafzının kolaylık için kullanıldığını veya hadis rivayetinin henüz tam olarak sistemleşmediğini göstermektedir.

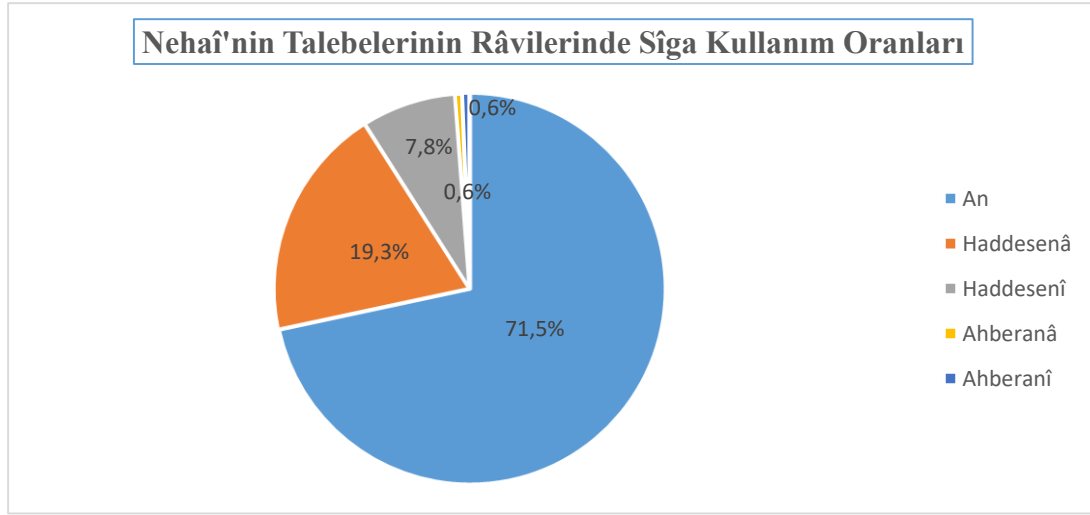
4.1.1.8. *Sahîh-i Buhârî*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

Nehaî'nin *Sahîh-i Buhârî*'deki rivayetlerini nakleden talebelerinin sayısı yedi, toplam rivayet adedi ise 161'dir. Bu rivayetlerin 139'u “an” sîgasıyla yapılmıştır. Ardından on kere “haddesenî”, beş defa “haddesenâ”, iki defa “semi'tu”, üç defa “tezâkernâ inde İbrâhim fekâle” ve iki defa “zekernâ inde İbrâhim fekâle” lafızları gelmektedir. Burada “an” sîgasının diğerlerine göre oldukça fazla olduğu dikkat çekmektedir ve oran olarak %86,3'e tekâbül etmektedir. Bu da hicrî I. asırda hadis rivayetinin henüz sistemleşmesini tamamlamadığını, hadis alma ve nakletme yollarının ve bunlara delâlet eden lafızların istikrar bulmadığını göstermektedir. Görüldüğü üzere hicrî II. asırla birlikte gelişecek olan hadis rivayetinde kullanılan ve râvinin hadisi hocasından hangi yolla aldığını gösteren “haddesenî, ahberanî, enbeenî, ecâzenî” gibi lafızlara bu dönemde nadiren rastlanmaktadır. Ancak ricâl kitaplarında talebelerinin Nehaî ile irtibatını gösteren bilgiler ile bu rivayetler birlikte değerlendirildiğinde sistematik mânada olmasa bile bir hadis halkasından söz etmenin mümkün olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca talebelerinin büyük çoğunluğunun Kûfeli olması da Abdullah b Mes'ûd'dan beri süregelen ilim geleneğinin yine Kûfe'de devam ettiğini göstermektedir.

Şekil 4.4. *Sahîh-i Buhârî*'de Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Nehaî'nin talebelerinin talebelerine gelince, bu aşamada hem râvilerin sayısı artmakta hem de daha sistematik bir tablo ortaya çıkmaktadır. Bu tabakada râvilerin sayısı yirmi dört olup, onlardan yapılan 165 rivayetin 118'i "an", otuz ikisi "haddesenâ", on üçü "haddesenî", biri "ahberanâ" diğeri ise "ahberanî" lafızlarıyla yapılmıştır. Burada "an" lafzının azaldığı ve özellikle "haddesenâ" sîgasının kullanımının arttığı görülmektedir. Oran olarak ise "an" %71,5, "haddesenâ" ise %19,3'e karşılık gelmektedir. Dolayısıyla hicrî II. asrın ilk çeyreğine tekabül eden bu dönemde daha sistematik bir hadis halkasından bahsedilebilir. Ayrıca bu dönemde Kûfe dışından olan râvilerin sayısında da belirgin bir artış olması, bu ilim halkasının diğer bölgelere doğru genişlediğini göstermektedir ki rihleler de sistemleşmenin bir diğer veçhesini teşkil etmektedir.

Şekil 4.5. *Sahîh-i Buhârî*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.2. *Sahîh-i Müslim*'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

İbnü's-Salâh'ın belirttiğine göre *Sahîh-i Müslim*'deki hadislerin toplam sayısı tekrarlar hariç 4000 civarındadır.⁶³⁷ Ancak tekrarlar dâhil edildiğinde farklı rakamlar verilmekle birlikte *Miftâhu künûzi's-sünne*'deki toplam sayı olan 7581 sayısı burada dikkate alınacaktır.⁶³⁸ Nehaî'nin *Sahîh*'teki müsned-merfû/mevkuf toplam rivayet sayısı 114'tür. Bu da eserdeki rivayetlerin %1,5'inin Nehaî'den nakledildiğini göstermektedir ve bu oran *Sahîh-i Buhârî*'deki orana yakındır. Nehaî'nin kendisinden en fazla rivayet aktardığı isimler elli bir hadis ile Esved (%47,7) ve otuz üç hadis ile Alkame'dir (%28,9). Bu 114 rivayetin 106'sı "an" (%92,9), üçü

⁶³⁷ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîh-i Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetühû mine'l-iskâti ve's-sakat*, thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdülkâdir (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984), 99-100.

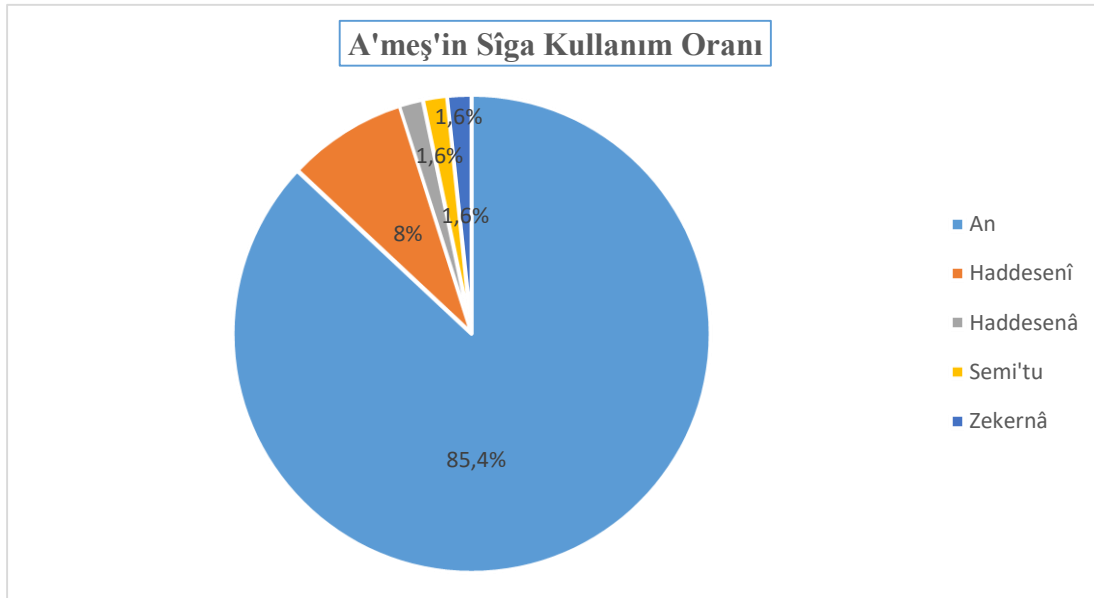
⁶³⁸ *Sahîh-i Müslim*'deki hadislerin sayısı ile ilgili olarak bk. M. Yaşar Kandemir, "İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/198-200.

“semi‘tu”, ikisi “haddesenî”, biri “haddesenâ”, biri “kâle” ve biri de “kultü li kâle” lafızlarıyla nakledilmiştir.

Nehaî'den rivayette bulunan isimler A‘meş, Mansûr, Hakem, Mugîre, İbn Avn, Ebû Ma‘şer, Hasan b. Ubeydillah, Vâsıl el-Ahdeb, Hammâd b. Ebî Süleymân, Amr b. Mürre, Simâk b. Harb ve Fudayl el-Fukaymî'dir. *Sahîh-i Buhârî*'de olduğu gibi *Sâhîh-i Müslim*'de de en fazla rivayette bulunan isim A‘meş'tir.

4.1.2.1. A‘meş'in rivayetleri ve râvileri

A‘meş'in *Sahîh-i Müslim*'de Nehaî'den naklettiği rivayet sayısı altmış ikidir ve Nehaî rivayetlerinin %50,8'ine tekâbül etmektedir. Bu rivayetlerin elli üçü “an”, beşi “haddesenî”, biri “haddesenâ”, biri “semi‘tu”, biri “kâle” ve biri de “zekernâ inde İbrâhim fekâle” lafızlarıyla yapılmıştır. Burada da “an” sîgası çoğunlukta gözükmektedir ve oran olarak %85,4'tür. Hicrî I. asrın son çeyreği açısından bu lafzın yoğun olarak kullanılmasının normal olduğu daha önce zikredilmişti. “Kâle” lafzının hicrî II. asrın ilk yarısında semâ için kullanıldığı belirtilmiştir.⁶³⁹ Ayrıca râvi, hadis aldığı kişiden “haddesenî, semi‘tu” lafızlarını kullanmadan “kâle kezâ, feale kezâ” gibi lafızlarla rivayette bulunursa, eğer o kişiden rivayeti ile tanınmış ve tedlîs yapmayan biri ise bunun da mûsned ve muttasıl kabul edileceği ifade edilmiştir.⁶⁴⁰ Diğer lafızların kullanımı da hadis rivayetinin yavaş yavaş sistemleşmeye başlaması olarak okunabilir.

Şekil 4.6. *Sahîh-i Müslim*'de A‘meş'in Nehaî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranı

⁶³⁹ Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu*, 97.

⁶⁴⁰ Dâni, *Kitâbun fî ilmi'l-hadis*, 25.

Sahîh-i Müslim'de A'meş'ten en fazla rivayette bulunan isim Ebû Muâviye'dir. A'meş'ten toplam yirmi beş rivayeti bulunup hepsi "an" sîgasıyladır ve rivayetlerin %40,3 ona aittir. Ebû Muâviye'nin A'meş'in yakın ashâbından olup, onunla yirmi yıl geçirdiği ve onun hadislerini en iyi bilen kişi olduğu bilgisi göz önüne alındığında bu tarz rivayetlerini semâya hamletmek daha doğru gözükmetedir.⁶⁴¹

Ebû Muâviye'den sonra en fazla rivayette bulunan isim Hafs b. Gıyâs'tır. *Sahîh-i Müslim*'de A'meş'ten yapmış olduğu on bir rivayet bulunmaktadır ve bu da %17,7'ye denk gelmektedir. Bunlardan dördü "an", yedisi ise "haddesenâ" sîgalarıyla yapılmıştır. Burada diğer râvilerde olanın aksine bir durum söz konusu olup "haddesenâ", "an" lafzından fazladır. Bu durum yukarıda geçen Hafs'ın kitabı olduğu bilgisi ve "haddesenâ" lafzının çoğul yapısı ile birlikte düşünüldüğünde rivayetlerin A'meş'ten bir hadis halkasında semâ veya kıraât metoduyla alınmış olma ihtimalinin yüksek olduğunu gösterir. Bu da A'meş'in sistemli bir hadis meclisine sahip olduğuna işaret etmektedir.

Hafs b. Gıyâs'ın ardından Süfyân es-Sevrî gelmektedir ki rivayet adedi dokuz olup oran olarak %14,5'e tekâbülmektedir. Bunların sekizi "an", biri ise "haddesenâ" ileidir. Sevrî'nin A'meş'in hadislerini en iyi bilenlerden olduğu ve hatta A'meş yanıldığında onu düzelttiği daha önce zikredilmişti. Buna binâen "an" lafzıyla yaptığı rivayetleri semâ olarak görülebilir.

Süfyân ile birlikte aynı rivayet sayısını paylaşan diğer isim Ali b. Müshir'dir. Kûfeli olup, sika ve sebt gibi ta'dîl lafızlarıyla anılıp, hadis konusunda Ebû Muâviye'den daha sağlam olduğu belirtilmiştir. Kitaplarını gömdüğü söylenen İbn Müshir 198 senesinde vefat etmiştir.⁶⁴² Kendisi A'meş'ten dokuz hadis nakletmiş olup tamamı "an" lafzıyladır. Güvenilir râviler arasında yer alması ve İmâm Müslim'in kitabında muttasıl hadislere yer vermesi ile birlikte ele alındığında İbn Müshir'in A'meş'ten yapmış olduğu bu tarz rivayetlerini semâ olarak görmek gerekmektedir. İçeriği hakkında bilgi verilmese de kitapları olduğu bilgisi İbn Müshir'in hadis kitâbetinde bulunan birisi olduğunu çağrıştırmaktadır.

Bu râvilerin dışında A'meş'ten nakilde bulunan ve rivayet sayıları beş ve beşin altında olan on üç kişi daha vardır. Bu isimlerden Vekî' b. Cerrâh "an" ile beş, Şu'be b. el-Haccâc "an" ile üç

⁶⁴¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/131.

⁶⁴² Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/931-932. Ayrıca bk. İsmail Lütfi Çakan, "Ali b. Müshir", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/422.

ve “haddesenâ” ile bir, Cerîr b. Abdilhamîd “an” ile üç, Abdullah b. İdrîs,⁶⁴³ Abdülvâhid b. Ziyâd ve İsâ b. Yûnus “an” ile iki, Zâide b. Kudâme,⁶⁴⁴ Mufaddal b. Mûhelhil,⁶⁴⁵ Abdullah b. Nûmeyr⁶⁴⁶ ve Abser b. Kâsım “an” ile bir,⁶⁴⁷ Cerîr b. Hâzım,⁶⁴⁸ Muhammed b. Fudayl ve İsmâil b. Zekerîyyâ⁶⁴⁹ “haddesenâ” lafzıyla bir hadis nakletmiştir. Bu râvilerin toplam rivayet yüzdesi %40,3’tür.

A‘meş’ten nakilde bulunan râvilerin rivayetlerinin toplam sayısı yetmiş dokuzdur. Bu nakillerin rivayet lafızları incelendiğinde “an” sîgasının çoğunlukta olduğu görülmektedir ve bu lafzın sayısı atmış yedidir. Bu da %84,8’lik bir orana denk gelmektedir. Ardından ise on iki defa zikredilen “haddesenâ” lafzı gelmektedir (%15,1). Râvilerinin A‘meş ile yakın irtibatı ve büyük oranda sika olmaları, ayrıca İmâm Müslim’in kitabında muttasıl hadislere yer vermesi birlikte düşünüldüğünde “an” lafzını semâya hamletmek doğru olacaktır. “Haddesenâ” lafzı ise daha önce geçtiği üzere genel olarak sistemleşmeye devam eden bir hadis rivayet zincirini, özel olarak ise bu zincir içinde A‘meş’in hadis halkasını, ayrıca bazı râvilerin kitaplarının bulunması gibi bilgilerden yola çıkarak da hadis kitâbetinin giderek yaygınlaşmasını göstermesi açısından önemlidir.

⁶⁴³ Hakkında Müslümanların imâmlarından, sika, sebt, hucce gibi ta‘dîl lafızları söylenen İbn İdrîs Kûfeli olup, İmâm Mâlik’in “belâğâtını” işittiği kimse olduğu belirtilmiştir. Konuşmasında hatalar yapan kimselere hadis nakletmeyecek derecede titiz olan İbn İdrîs hicrî 192 yılında vefat etmiştir. Bk. İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/301-302.

⁶⁴⁴ Kûfeli olup, hakkında araştırma yapmadığı kimseye hadis nakletmediği söylenmiş olan Zâide’nin, hadis yazdırdığına yönelik rivayetler bulunup hakkında sika, sebt gibi ta‘dîl lafızları kullanılmıştır. Bk. *Târîhu Osman ed-Dârimî*, 51.; İclî, *Sikât*, 164.; Yahyâ b. Maîn, Ma‘rifetü’r-ricâl, 2/193. Ayrıca bk. Hayati Yılmaz, “Zâide b. Kudâme”, *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2013)*, 44/103.

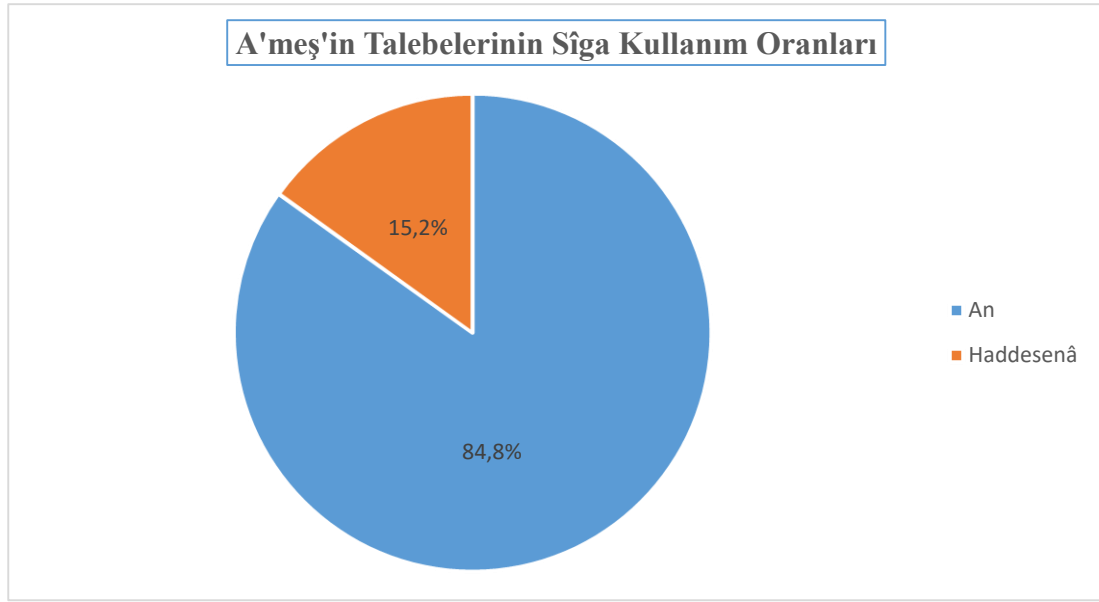
⁶⁴⁵ Hakkında sika, sebt, sâhibu sünne gibi ta‘dîl lafızları kullanılmış olup Kûfelidir. Hicrî 167 senesine vefat etmiştir. İbn Hacer, *Tehzîb*, 4/141.

⁶⁴⁶ Hadis ilminde sika olduğu belirtilen İbn Numeyr, Kûfeli olup hicrî 199 yılında vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 16/228-229.

⁶⁴⁷ Kûfeli olup, hadis ilminde sika olduğu belirtilmiş ve hicrî 179 senesinde vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 14/270-271.

⁶⁴⁸ Basralı olup hadis ilminde sika olduğu bildirilmiştir. Şu‘be’nin kendisine gelip A‘meş’in hadislerini sorduğu ve dinledikten sonra kendisinin de bu hadisleri A‘meş’ten işitmiş olduğunu söylediği aktarılmıştır. Hadisleri kitabından naklettiği söylenen Cerîr, hicrî 170 yılında vefat etmiştir. Bk. İclî, *Sikât*, 96.; Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 4/527-531. İbn Hacer, onu birinci mertebede yani nadiren tedlis yapanlar arasında zikretmiş ancak bunun sadece bir hadise mahsus olduğu, mütekaddimûndan hiç kimsenin Cerîr’i tedlis yapmakla itham etmediği belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal‘at, *Mu‘cemü’l-müdeşşîn*, 119.

⁶⁴⁹ Hakkında sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler olan İbn Zekerîyyâ, Kûfeli olup daha sonra Bağdat’a yerleşmiş, hicrî 173 senesinde vefat etmiştir. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/580-581.

Şekil 4.7. *Sahîh-i Müslim*'de A'meş'in Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

Burada da râvilerin büyük çoğunluğu Kûfelilerden oluşmakla beraber Basralı râvilere de rastlanmaktadır. Bu da Kûfe'de Nehaî ile devam edegelen hadis halkasının bir ayağının Basra'ya taşındığını göstermektedir. Yine İbn Zekerîyyâ'nın sonraları Bağdat'a taşınması da rivayet ağının dağıldığı bir diğer şehri göstermesi açısından önemlidir.

4.1.2.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

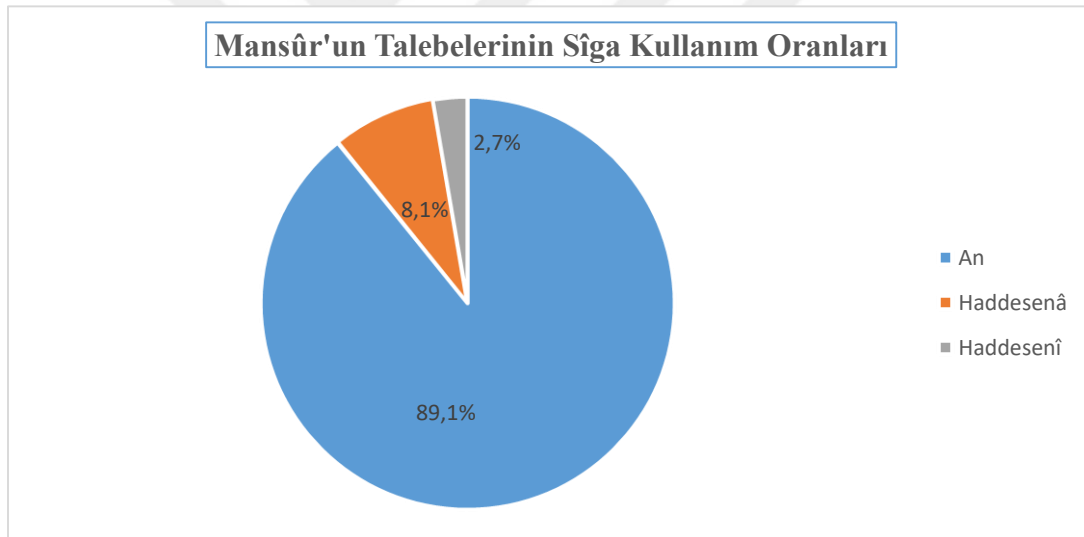
Sahîh-i Müslim'de Mansûr'un Nehaî'den otuz beş rivayeti bulunmakta ve Nehaî'den yapılan toplam nakillerin %28,6'sını oluşturmaktadır. Bu rivayetlerin tamamı "an" sîgasıyla yapılmıştır. *Sahîh-i Buhârî* özelinde Mansûr hakkında varılan hükmün aynısını burada da tekrar etmek uygun gözükmemektedir. Şimdi *Sahîh-i Müslim* çerçevesinde Mansûr'un hadis rivayet ağının ve halkasının tespiti için ondan nakilde bulunan râviler rivayet çokluğuna göre incelenecektir.

Sahîh-i Müslim'de Mansûr'dan en fazla rivayette bulunan isim Cerîr b. Abdilhamîd olup rivayet sayısı on altı (%45,7) ve rivayet sîgalarının tamamı da "an" lafzıdır. İkinci olarak Süfyân es-Sevrî gelmektedir ki onun Mansûr'dan beş rivayeti bulunmaktadır (%14,2). Bu rivayetlerin dördü "an", biri ise "haddesenâ" lafızlarıyla yapılmıştır. Daha önce geçtiği üzere bu iki râvînin durumu göz önüne alındığında rivayetlerinin semâya delâlet ediyor olması hatta Cerîr'in Mansûr'dan hadis yazdığının bilinmesi ile birlikte düşünüldüğünde sistematik bir hadis halkasının varlığına işaret etmesi yüksek bir olasılıktır.

Cerîr ve Süfyân dışında Mansûr'dan hadis nakleden ve rivayet sayıları beşin altında olan on bir râvî daha bulunmaktadır. Bu isimlerden İsrâîl b. Yûnus "an" ile dört, Şu'be b. el-Haccâc "an"

ile üç ve “haddesenâ” ile bir, Süfyân b. Uyeyne,⁶⁵⁰ Zâide b. Kudâme, Mufaddal b. Mühelhil, Hammâd b. Zeyd, Ebû Avâne, Sellâm b. Süleym⁶⁵¹ ve Fudayl b. İyâz’ın “an” ile bir, Züheyr b. Muâviye’nin “haddesenâ” ile bir⁶⁵² ve A‘meş’in “haddesenî” lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır ve toplam rivayet oranları %48,5’tir.

Sahîh-i Müslim’de Mansûr’dan otuz yedi rivayet nakledilmektedir. Mansûr ile râvileri arasındaki rivayet sayılarındaki fark, bazen Mansûr’dan birden fazla kişinin nakilde bulunmasından kaynaklanmaktadır. Bu rivayetlerin otuz üçü “an” (%89,1), üçü “haddesenâ” (%8,1) ve biri ise “haddesenî” (%2,7) lafızlarıyla yapılmıştır. Mansûr’un râvilerinin önemli bir kısmı Kûfeli olmakla beraber, aralarında Mekke ve Basra gibi farklı şehirlere yerleşenler de bulunmaktadır. Yine râvilerin büyük bölümünün hadis yazdığı veya kitapları olduğu bilgisi de dikkate değerdir. Bütün bu veriler birlikte düşünüldüğünde Mansûr’un sistematik sayılabilecek bir hadis rivayetinde bulunduğu ve Kûfe dışına çıkan râvilerle bu rivayet ağının diğer bölgelere yayıldığı söylenebilir.

Şekil 4.8. *Sahîh-i Müslim*’de Mansûr’un Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

⁶⁵⁰ Kûfeli olup, hakkında sika, sebt, imâm gibi ta‘dîl lafızları kullanılmıştır. Hadis yazdığını ve kitapları olduğu bilgisinin yanı sıra ömrünün ortalarında Mekke’ye yerleşmiş ve hicrî 198 yılındaki vefatına kadar orada kalmıştır. Bk. Yahyâ b. Maîn, *Ma‘rifetu’r-ricâl*, 2/75.; İbn Hacer, *Tehzîb*, 2/60-61. İbn Uyeyne’nin tedlîs yaptığı belirtilmiş ancak kendisine mahsus olarak sadece sika olduğu bilinen kişilerden tedlîs yaptığı için bu tarz rivayetlerinin makbul sayılacağı zikredilmiştir. Sıbt b. el-Acemî, *et-Tebyîn*, 28-29. İbn Uyeyne hakkında yapılan bir çalışma için bk. Fuat Karabulut, *Süfyan b. Uyeyne (H. 107/198) ve Hadis İlmindeki Yeri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Fakültesi, Doktora Tezi, 2007). Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, “Süfyan b. Uyeyne”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/28-29.

⁶⁵¹ Kûfeli olup sika, mutkin, sâhibu sünne gibi ta‘dîl lafızlarıyla anılmıştır. Hicrî 179 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 12/284-285.

⁶⁵² Süfyan b. Uyeyne, Kûfe’de onun gibisini görmediğini belirtmiş, hadiste Sevrî ve Şu‘be’den bile daha üstün olduğu söylenmiştir. Hadis yazdığı bilgisi bulunan Züheyr, hicrî 173 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/622-623. Ayrıca bk. Bünyamin Erul, “Züheyr b. Muâviye”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/542-543.

4.1.2.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

Sahîh-i Müslim'de A'meş ve Mansûr'dan sonra Nehaî'den en fazla rivayeti olan isim Hakem b. Uteybe'dir. Hakem'in Nehaî'den altı rivayeti bulunmaktadır (%17,1). Bunların beşi "an", biri ise "semi'tu" lafızlarıyla yapılmıştır. Hakem'den ise Şu'be "an" sîgasıyla beş, Muhammed b. Cuhâde⁶⁵³ ise yine "an" lafzıyla bir hadis nakletmiştir.

Hakem'in ardından beş rivayetle Mugîre b. Miksem gelmektedir (%14,2) ve nakillerinin tamamı "an" sîgasıyladır. Mugîre'den ise Cerîr b. Abdilhamîd ve Huşeym b. Beşîr⁶⁵⁴ "an" lafzıyla ikişer, Suayr b. el-Hıms⁶⁵⁵ ve İsrâil b. Yûnus "an" sîgasıyla birer hadis nakletmişlerdir.

Mugîre'den sonra yine aynı rivayet sayısına sahip olan Abdullah b. Avn gelmektedir ve nakillerinin hepsi "an" lafzıyla yapılmıştır. İbn Avn'dan ise İsmâil b. Uleyye "an" sîgasıyla üç, Dahhâk b. Mahled "semi'tu" lafzıyla bir⁶⁵⁶ ve Ezher b. Sa'd "an" sîgasıyla birer hadis nakletmişlerdir.

Daha sonra dört rivayetle Ebû Ma'ser gelmektedir (%11,4) ve nakillerinin tamamı "an" sîgasıyladır. Ebu Ma'ser'den rivayette bulunan üç râvi vardır. Bunlardan biri Hâlid b. Mihrân'dır ve yapmış olduğu üç nakil "an" lafzıyladır.⁶⁵⁷ Daha sonra birer rivayetle Hişâm b.

⁶⁵³ Kûfeli olan İbn Cuhâde'nin sika olduğu belirtilmiş olup hicrî 131 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 3/578.

⁶⁵⁴ Aslen Buhâralı olup Mekke'de Zührî'den hadis yazdığı bilinmektedir. Hakkında sika, sebt gibi ta'dîl lafızları kullanılan Huşeym, hicrî 183 yılında Bağdat'da vefat etti. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/272-288. İbn Hacer onu tedlîs yapan râviler arasında üçüncü yani çok tedlîs yapan ve nakillerinde semâyı tasrih etmedikçe rivayetleri kabul edilmeyen râviler arasında saymıştır. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-Takdîs*, 158-159. Ayrıca bk. Mustafa Ertürk, "Huşeym b. Beşîr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/64. Huşeym'in kitapları olduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 6/284.

⁶⁵⁵ Kûfeli olup sika olduğu söylenmekle beraber, az hadis rivayet ettiği bilinmektedir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/626-627.

⁶⁵⁶ Hakkında sika, fakih, sadûk gibi değerlendirmeler olan Dahhâk Basralıdır. Hicrî 214 yılında vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/281289. Ayrıca bk. M. Yaşar Kandemir, "Ebû Âsım en-Nebîl", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/99-100.

⁶⁵⁷ Hakkında sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler bulunan Hâlid Basralıdır. Hicrî 142 senesinde vefat etmiş olup bir hadis dışında hadis yazmadığını söylemiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/855-856. İbn Hacer Hâlid'i müdellîs râviler arasında birinci mertebede zikrederken onun meşhur sika râvilerden olduğunu da belirtmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 80. Hâlid'in, semâi bilindiği takdirde an'ane ile yapmış olduğu rivayetlerde bir sorun olmadığı da belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdellîsin*, 179.

Hassân⁶⁵⁸ ve İbn Ebî Arûbe⁶⁵⁹ gelmektedir ve onlar da nakillerinde “an” sîgasını kullanmaktadır.

Nehaî’den rivayette bulunan bir diğer isim Hasan b. Ubeydillah’tır (%5,7) ve biri “semi‘tu” diğeri “haddesenâ” olmak üzere iki hadisi bulunmaktadır. Hasan’dan rivayette bulunan kişi ise Abdülvâhid b. Ziyâd olup yapmış olduğu iki naklin ikisi de “an” sîgasıyladır.

Simâk b. Harb de iki rivayetle Nehaî’den nakilde bulunan râviler arasındadır. Onun rivayetlerinin biri “an” diğeri ise “semi‘tu” sîgası iledir. Simâk’dan ise Şu‘be ve Sellâm b. Süleym birer hadis rivayet etmiş olup ikisi de “an” lafzıyladır.

Nehaî’den birer rivayeti bulunan dört râvi daha bulunmaktadır. Bu isimler Vâsıl b. el-Ahdeb, Hammâd b. Ebî Süleymân,⁶⁶⁰ Amr b. Mürre ve Fudayl el-Fukaymî’dir (%11,4) ve dördünün de rivayetleri “an” sîgasıyladır. Vâsıl’dan rivayette bulunan isim “an” lafzıyla Mehdî b. Meymûn’dur.⁶⁶¹ Hammâd ve Amr’dan, Şu‘be rivayette bulunmuştur ve bu nakiller

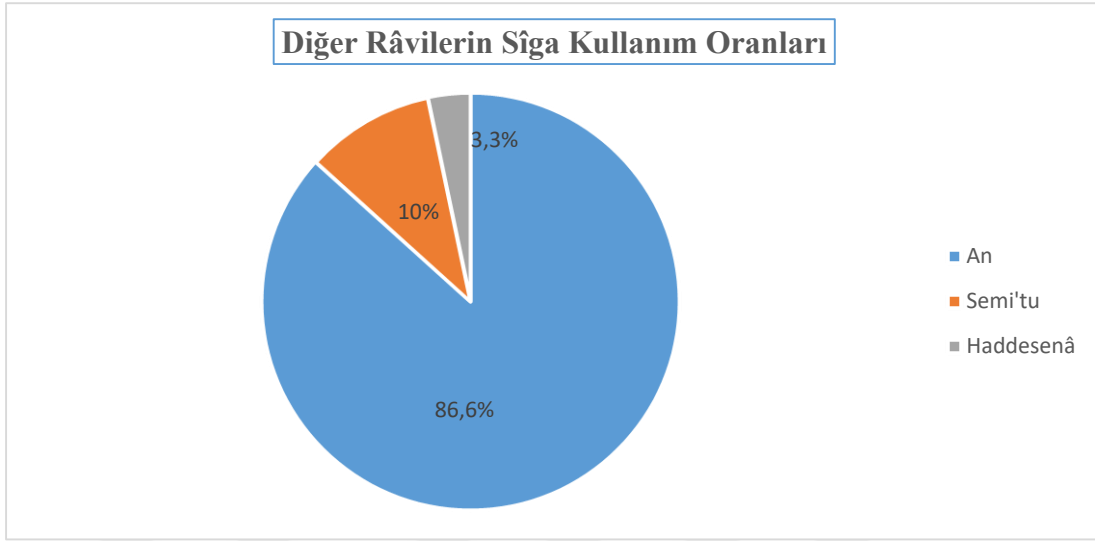
⁶⁵⁸ Basralı olup hakkında farklı değerlendirmeler olmakla beraber genellikle sika kabul edilmiştir. Hişâm da bir hadisten başkasını yazmadığını söylemiş ve hicrî 148 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/1000. İbn Hacer, Hişâm’ı müdellîs râviler içinde üçüncü mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta‘rîfu ehli’t-takdîs*, 158. Hişâm’ın tedlislerinin Hasan Basrî’den yapmış olduğu nakillere mahsus olduğu da söylenmiştir. Bk. Muhammed b. Tal‘at, *Mu‘cemü'l-müdellîsîn*, 462.

⁶⁵⁹ Hakkında sika olduğu söylenmiş olan İbn Ebî Arûbe, Basralıdır. Hadis yazmadığı bilgisi olmakla beraber kendisinden hadis yazanlar olduğu bilinmektedir. Hicrî 156 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 11/5-11. Ancak İbn Ebî Arûbe’nin ilk defa yazılı hadis malzemesini tasnif eden kişi olduğu da rivayet edilmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli’t-Tirmizî*, 1/38. İbn Hacer, onu tedlîs yapan râviler arasında ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta‘rîfu ehli’t-takdîs*, 112. Kendisinden semai olmayan birçok kişiden mürsel rivayetleri olan İbn Ebî Ârube’nin an‘ane ile yapmış olduğu nakillerin kabulü için rivayette bulunduğu hocadan semainın sabit olduğunun bilinmesi gerektiği vurgulanmıştır. Bk. Muhammed b. Tal‘at, *Mu‘cemü'l-müdellîsîn*, 200. İbn Ebî Ârube hakkında yapılan bir çalışma için bk. Şule Dünder, *Saîd b. Ebî Ârube ve Kitâbu'l-Menâsik Adlı Eserindeki Rivayetlerin Değerlendirilmesi* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011). Ayrıca bk. Mehmet Ali Sönmez, “İbn Ebû Ârube”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/421-422.

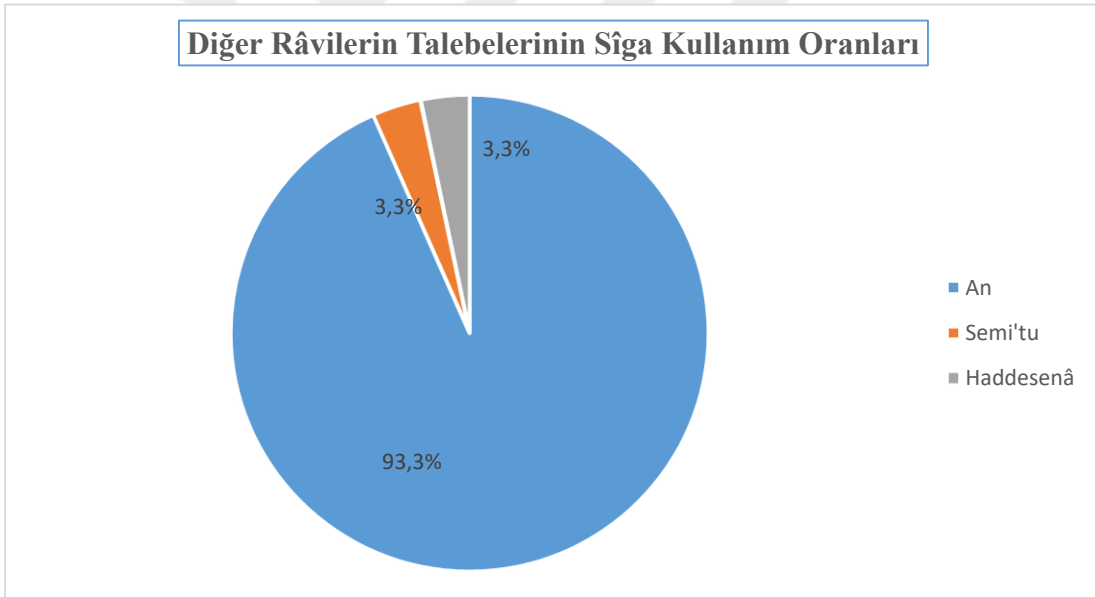
⁶⁶⁰ İbn Hacer, Hammâd’ı tedlîs yapan râviler arasında ikinci mertebede zikretmiş ancak İmâm Şâfiî’den naklen sadece bir örnek zikretmiştir. İbn Hacer, *Ta‘rîfu ehli’t-takdîs*, 109.

⁶⁶¹ Hakkında sika olduğu söylenmiş olan Mehdî Basralı olup, hicrî 172 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/752.

Hammâd'dan “haddesenâ”, Amr'dan ise “an” ile dir. Son olarak Fudayl'dan rivayette bulunan isim “an” sîgasıyla Ebân b. Tağlib'tir.⁶⁶²

Şekil 4.9. *Sahîh-i Müslim*'de Diğer Râvilerin Nehâî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranları

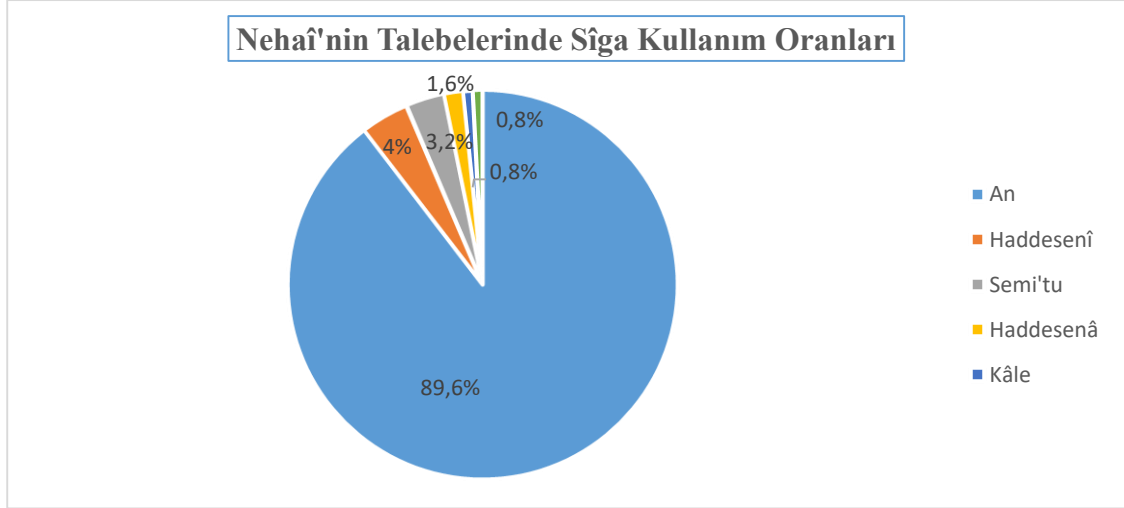
Şekil 4.10. *Sahîh-i Müslim*'de Diğer Râvilerin Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

4.1.2.4. *Sahîh-i Müslim*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

Sahîh-i Müslim'de Nehâî'den rivayette bulunan râvî sayısı on iki olup toplam rivayet sayısı 125'tir. Bu rivayetlerin 112'si “an” (%89,6), beşi “haddesenâ” (%4), dördü “semi'tu” (%3,2), ikisi “haddesenâ” (%1,6), biri “kâle” (%0,8) ve biri de “zekernâ inde İbrâhim fekâle” şeklinde

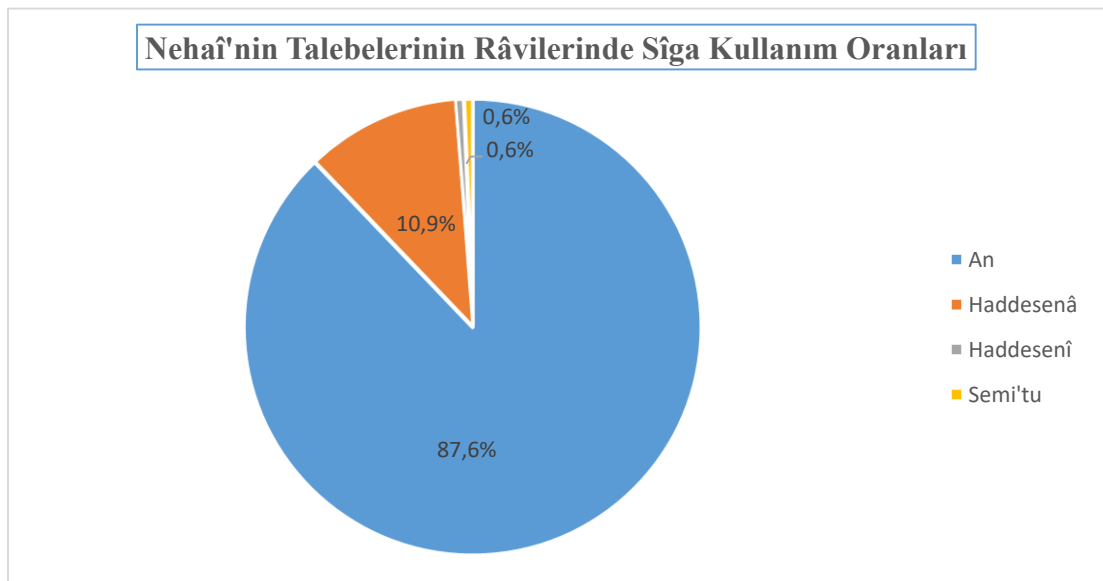
⁶⁶² Kûfeli olan Ebân'ın sadûk olmakla beraber Şîa'ya meyilli olduğu belirtilmiş, hicrî 141 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/807. Ancak Zehebî bu meylin ona zarar vermeyecek ölçüde olduğunu da belirtmiştir. Zehebî, *Mîzân*, 1/119.

vârid olmuştur. *Sahîh-i Buhârî*'deki duruma uygun olarak burada da “an” lafzının fazlalığı dikkat çekmektedir. Ancak orada da belirtildiği üzere bu lafzın kullanımını kolaylığa ve henüz sistemleşmemiş hadis rivayetine hamletmek doğru olacaktır. Burada *Sahîh-i Buhârî*'den farklı olarak zikredilen râvilerin tamamı Kûfeli'dir.

Şekil 4.11. *Sahîh-i Müslim*'de Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Nehaî'nin râvilerinin talebelerinin sayısı ise otuz altıdır. Onlardan yapılan rivayet sayısı 146 olup bunların 128'i “an” (%87,6), on altısı “haddesenâ” (%10,9), biri “haddesenî” (%0,6), biri ise “semi'tu” lafızlarıyla yapılmıştır. Burada da “haddesenâ” lafzındaki artış dikkat çekmektedir. Ayrıca ilk tabakada neredeyse tamamı Kûfeli olan râvilerin sayısı bu tabakada belirgin bir biçimde Basra lehine artış göstermiştir. Bu da yine halkanın dağılımını göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 4.12. *Sahîh-i Müslim*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.3. *Sünenü't-Tirmizî*'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Tirmizî'nin *Süneni*'nin Şuayb el-Arnâvûd neşrinde toplam rivayet sayısı 4300'dür.⁶⁶³ Nehaî'nin toplam müsned-merfû/mevkuf rivayet sayısı ise altmış ikidir ve *Sahîhayn*'da olduğu gibi bu eserde de en fazla nakil yirmi ikişer rivayetle Alkame (%35,4) ve Esved'e aittir (%35,4). Bu altmış iki hadis, eserdeki rivayetlerin %1,4'üne tekâbül etmektedir ve tamamı "an" lafzıyla yapılmıştır.

Nehaî'den rivayeti bulunan isimler ise A'meş, Mansûr, Simâk b. Harb, Ebû Hamza, Hakem b. Uteybe, Hakîm b. Cübeyr, Ubeyde b. Muattib, Hasan b. Ubeydillah, Ebû Ma'ser, Zübeyd el-Yâmî, Muhammed b. Sûka, Fudayl b. Amr ve Amr b. Mürre'dir. Burada da yine en fazla rivayet A'meş'e aittir.

4.1.3.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

Sünen-i Tirmizî'de A'meş'in Nehaî'den toplam yirmi sekiz rivayeti bulunmaktadır (%45,9) ve bunların tamamı "an" sîgasıyla yapılmıştır. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de diğer rivayet lafızlarının da bulunmasına rağmen bu eserde sadece "an" lafzı yer almaktadır.

A'meş'ten en fazla rivayette bulunan isim Ebû Muâviye olup nakletmiş olduğu hadislerin sayısı on iki (%42,8), rivayet sîgası ise "an"dır. Burada da *Sahîh-i Müslim*'dekine benzer bir durum söz konusudur. İkinci olarak Süfyân es-Sevrî gelmektedir ki naklettiği dört hadisin (%14,2) üçü "an" biri ise "haddesenî" lafzıyladır. Üçüncü olarak Ebu'l-Ahvas Sellâm b. Süleym (ö 179/795) gelmektedir ve rivayet sayısı üç olup (%10,7), bunlar "an" sîgasıyla yapılmıştır.

Bu râvilerin dışında A'meş'ten nakilde bulunan ve rivayet sayıları iki ve altında olan altı râvi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden Ali b. Müshir ve Îsâ b. Yûnus'un "an" ile iki, Vekî' b. Cerrâh, Ebû Avâne, Îsrâîl b. Yûnus ve Ebû Bekir b. Ayyâş'ın "an" ile birer rivayetleri bulunmaktadır (%28,5).⁶⁶⁴ Bu râvilerin A'meş'ten yapmış oldukları rivayetlerin tamamı "an" lafzıyla yapılmıştır. Ancak daha önce geçtiği üzere A'meş ile olan irtibatları düşünüldüğünde bu lafzı semâya hamletmek doğru görünmektedir.

⁶⁶³ Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, 6/437. Farklı rakamlar için bk. İsmail. Lütfi Çakan, "el-Câmiu's-Sahîh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları: 1993), 7/129-132.

⁶⁶⁴ Kırâat imâmlarından Âsım'ın iki râvisinden biri olan Ebû Bekir hakkında hadiste sika olmakla beraber bazen hatalar yaptığı söylenmiştir. Aslen Kûfeli olan İbn Ayyâş hicrî 193 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1261-1263. İbn Ayyâş hakkında yapılan bir çalışma için bk. Haşem Yılmaz, *Ebû Bekr Şu'be b. Ayyâş (ö. 198/809) Rivayeti ve Tefsire Etkisi* (Aksaray: Aksaray Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018). Ayrıca bk. Tayyar Altıkulaç, "Ebû Bekir b. Ayyâş", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/109-110.

4.1.3.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Sünen-i Tirmizî'de Mansûr'un Nehaî'den yapmış olduğu rivayet sayısı on dördtür (%22,9) ve tamamı "an" lafzıyla yapılmıştır. Bu, *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'ki tabloyla aynıdır.

Mansûr'dan en fazla rivayette bulunan isim Süfyân es-Sevrî'dir ve rivayetlerinin beşi "an", biri ise "haddesenî" sîgasıyladır (%42,8). İkinci olarak Şeybân b. Abdîrrahman gelmektedir ve iki rivayeti de "an" ile (14,2). Daha sonra birer rivayetle Şu'be, Muhammed b. Fadl b. Atiyye,⁶⁶⁵ İsrâîl b. Yûnus, Süfyân b. Uyeyne, Abîde b. Humejd,⁶⁶⁶ Cerîr b. Abdilhamîd ve Fudayl b. İyâz gelmektedir (%50) ve bu rivayetlerin tamamı "an" sîgasıyla yapılmıştır.

4.1.3.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

A'meş ve Mansûr'dan sonra *Sünen-i Tirmizî*'de Nehaî'den en fazla hadis nakleden isim Simâk b. Harb'tir ve altı rivayeti bulunup (9,6) tamamı "an" lafzıyladır. Simâk'tan ise Süfyân es-Sevrî iki (33,3), Şu'be, Ebu'l-Ahvas ve İsrâîl b. Yûnus "an" sîgasıyla birer hadis nakletmişlerdir.

Daha sonra üç rivayetle Ebû Hamza gelmektedir ki (4,8) onun da rivayetleri "an" lafzıyladır. Aynı lafızla Ebû Hamza'dan, Süfyân es-Sevrî, Ebu'l-Ahvas ve Anbese b. Sâid el-Kûfî birer hadis nakletmişlerdir.⁶⁶⁷

Nehaî'den iki rivayeti bulunan Hakem'in bu nakilleri "an" lafzıyladır (3,2). Hakem'den ise Şu'be yine "an" lafzıyla iki hadis nakletmiştir.

Nehaî'den birer rivayeti bulunan sekiz râvi daha bulunmaktadır. Bu isimler Hakîm b. Cübeyr, Ubeyde b. Muattîb, Hasan b. Ubeydillâh, Ebû Ma'ser, Zübeyd el-Yâmî, Muhammed b. Sûka, Fudayl b. Amr ve Amr b. Mürre'dir (12,9). "An" sîgasıyla Hakîm'den Süfyân es-Sevrî, Ubeyde'den Ali b. Müshir, Hasan'dan Abdülvâhid b. Ziyâd, Fudayl'dan Ebân b. Tağlib birer rivayette bulunmuşlardır. Yine "haddesenâ" lafzıyla Ebû Ma'ser'den Hüsâm b. Misak,⁶⁶⁸ Muhammed b. Sûka'dan Ali b. Âsım (ö. 201/816-817)⁶⁶⁹ ve Amr b. Mürre'den ise el-Mes'ûdî

⁶⁶⁵ Kûfeli olup hakkında zayıf, metruk ve hatta kezzâb gibi cerh ifadeleri kullanılmıştır. Hicrî 180 yılında Buhâra'da vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 26/281-286.

⁶⁶⁶ Kûfeli olan Abîde'nin sika olduğu belirtilmiş, ayrıca hadis yazdığı ve yazdığını bilgisine yer verilmiştir. Ömrünün sonlarına doğru Bağdat'a giden Abîde orada hicrî 190 senesinde vefat etmiştir. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/257-261.

⁶⁶⁷ Anbese Kûfeli olup Rey kâdılığı yapmış ve sika olduğu belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/406-408.

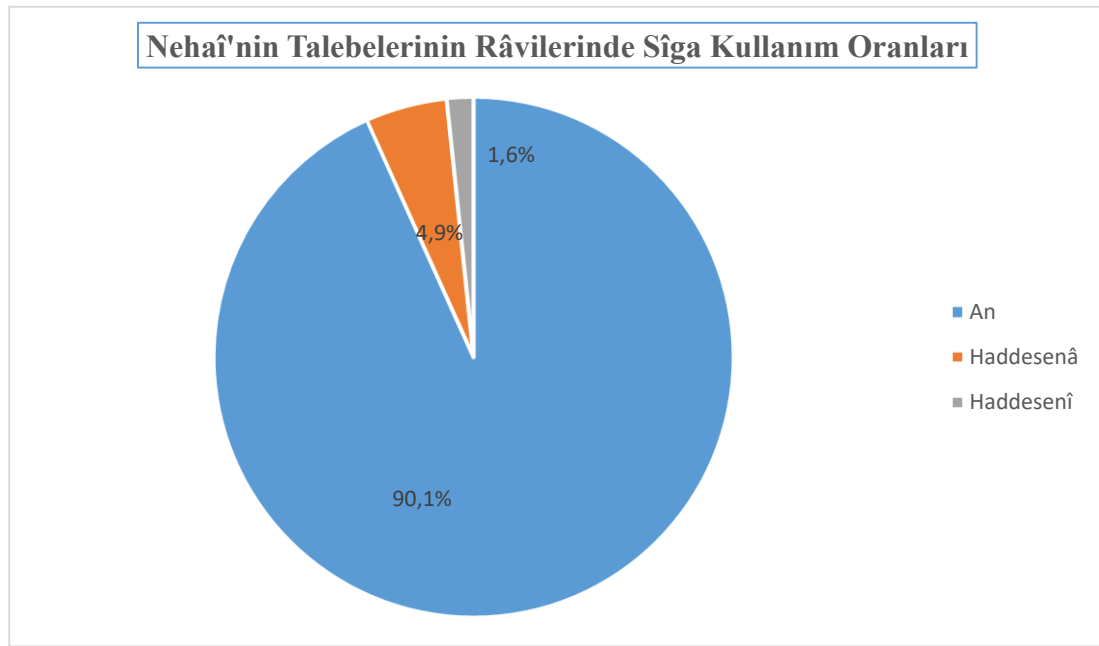
⁶⁶⁸ Basralı olup hadiste zayıf görülmüştür. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 6/5-7.

⁶⁶⁹ Din yönünden takva bir zat olmakla beraber hadiste hatalar yaptığı belirtilmiştir. Hatta onun Muhammed b. Sûka'dan nakletmiş olduğu söz konusu hadis ne müsned ne de merfû bir aslının olduğu söylenmiştir. Vâsıtlı

birer hadis nakletmişlerdir.⁶⁷⁰ Ayrıca Zübeyd el-Yâmî'den Süfyân es-Sevrî, “haddesenî” sîgasıyla bir rivayette bulunmuştur.

4.1.3.4. *Sünenü't-Tirmizî*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

Sünen-i Tirmizî'de Nehaî'den rivayette bulunan râvi sayısı on üç olup toplam rivayet altmış birdir ve bu rivayetlerin tamamı “an” sîgasıyla yapılmıştır. Bu râvilerden rivayette bulunan kişi sayısı ise yirmi üçtür. Bu râvilerden yapılan nakillerin elli beşi “an” (%90,1), üçü haddesenâ (%4,9) ve biri de “haddesenî” (%1,6) lafızlarıyla yapılmıştır. Burada da râvilerden bir kısmının Kûfe'nin dışından kimseler olmasına dikkat edilmelidir.

Şekil 4.13. *Sünenü't-Tirmizî*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.4. *Sünen-i Ebû Dâvûd*'da Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Ebû Dâvûd'un *Süneni*'nin Muhammed Avvâme neşrinde 5232 hadis yer almaktadır.⁶⁷¹ Nehaî'nin ise eserde müsned-merfû/mevkuf olarak toplam elli rivayeti bulunmaktadır. Bu da eserdeki rivayetlerin %0,95'inin Nehaî'den geldiğini göstermektedir. *Sünen*'de Nehaî'nin en

olup hicrî 201 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/125-128. Ali b. Âsım'ın kitabı olduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)/181.

⁶⁷⁰ Abdurrahman el-Mes'ûdî Kûfeli olup hadiste sikadır. Kitapları olduğu bilgisinden hadis yazdığı anlaşılan Mes'ûdî hicrî 169 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/118-119.

⁶⁷¹ Ebû Dâvûd, *Sünen*, 5/458. Farklı rakamlar için bk. M. Yaşar Kandemir, “es-Sünen”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/145-147.

fazla rivayette bulunduğu isimler on dokuz hadisle Esved (%38) ve on beş hadisle Alkame'dir (%30).

Nehaî'den rivayette bulunan isimler ise A'meş, Mansûr, Hakem b. Uteybe, Ebû Ma'ser, Hammâd b. Ebî Süleymân, Ubeyde b. Muattıb, Hasan b. Ubeydillah, Şibâk ed-Dabbî, Amr b. Mürre ve Simâk b. Harb'tır. *Sünen*'de Nehaî'den en fazla rivayette bulunan isim yine A'meş'tir.

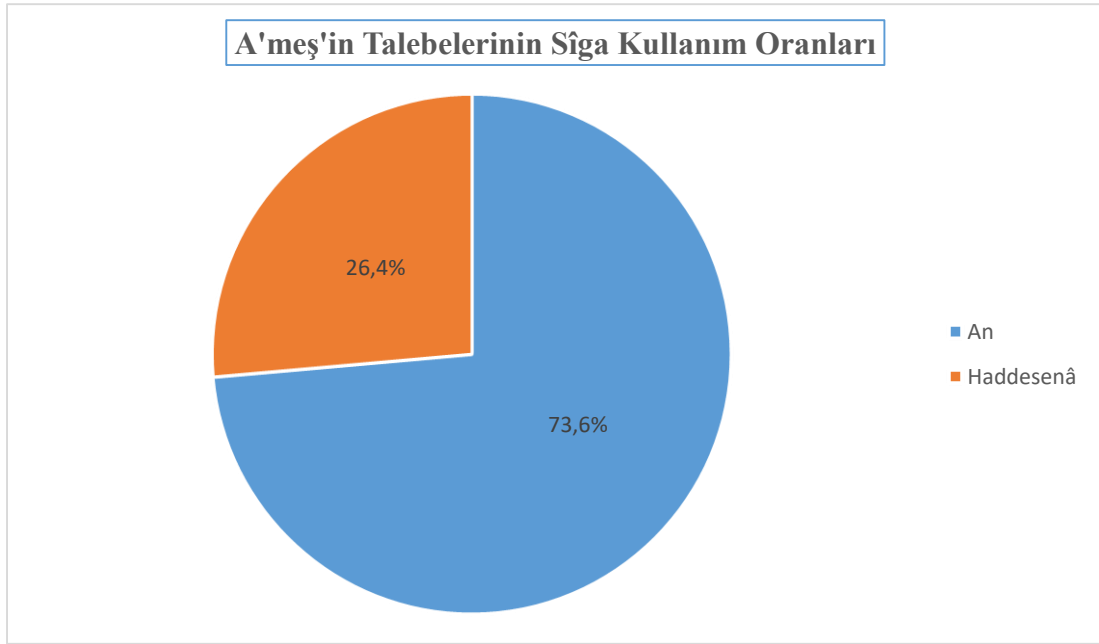
4.1.4.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

A'meş, *Sünen*'de Nehaî'den on sekiz hadis nakletmiş olup (%36) tamamı *Sünen-i Tirmizî*'de olduğu gibi "an" sîgasıyladır. Yukarıda geçtiği üzere A'meş'in Nehaî'den bu tarz rivayetlerini semâya hamletmek doğru olacaktır.

Sahîh-i Müslim ve *Sünen-i Tirmizî*'dekine uygun şekilde burada da A'meş'ten en fazla rivayette bulunan isim Ebû Muâviye'dir. Onun sekiz rivayetinin beşi "an", üçü "haddesenâ" sîgasıyladır (%44,4). İkinci olarak Cerîr b. Abdilhamîd gelmektedir ve A'meş'ten yapmış olduğu nakil sayısı üç olup hepsi "an" lafzıyladır (%16,6). Daha sonra iki rivayetle Hafs b. Gıyâs bulunmaktadır ve rivayetlerinin ikisi de "an" ile (%11,1).

Bu râviler dışında A'meş'ten birer rivyeti bulunan altı râvi daha bulunmaktadır (%33,3). Bu isimlerden Muhammed b. Fudayl, Süfyân es-Sevrî, Ebû Avâne ve Ebû Bekir b. Ayyâş'ın rivayetleri "an" sîgasıyla, Ya'lâ b. Ubeyd⁶⁷² ve Abdullah b. Nümeyr'in rivayetleri ise "haddesenâ" lafzıyladır. *Sahîh-i Buhârî* ve *Sahîh-i Müslim*'de olduğu gibi burada da durum A'meş'in talebelerine geldiğinde "haddesenâ" lafzındaki artış dikkat çekmektedir. Bu, A'meş'in sistematik sayılabilecek bir hadis rivayet halkasına sahip olduğu şeklinde yorumlanabilir.

⁶⁷² Ya'lâ Kûfeli olup hadiste sikadır. Kûfe'de hicrî 209 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 5/233.

Şekil 4.14. *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da A'meş'in Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

4.1.4.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Sünen-i Ebî Dâvûd'da A'meş'in ardından on beş rivayetle Mansûr gelmektedir (%30) ve rivayetlerinin tamamı "an" lafzıylaştır. Mansûr'dan en fazla rivayette bulunan isim Süfyân es-Sevrî olup altı rivayetinden beşi "an", biri ise "haddesenî" lafzıylaştır (%40). Daha sonra beş rivayetle Cerîr gelmektedir ve nakillerinin tamamı "an" iledir (%33,3). Üçüncü olarak Şu'be'nin üç rivayeti bulunup üçü de "an" sîgasıyla nakledilmiştir (%20). Süfyân b. Uyeyne'nin de Mansûr'dan "an" lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır (%6,6).

4.1.4.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

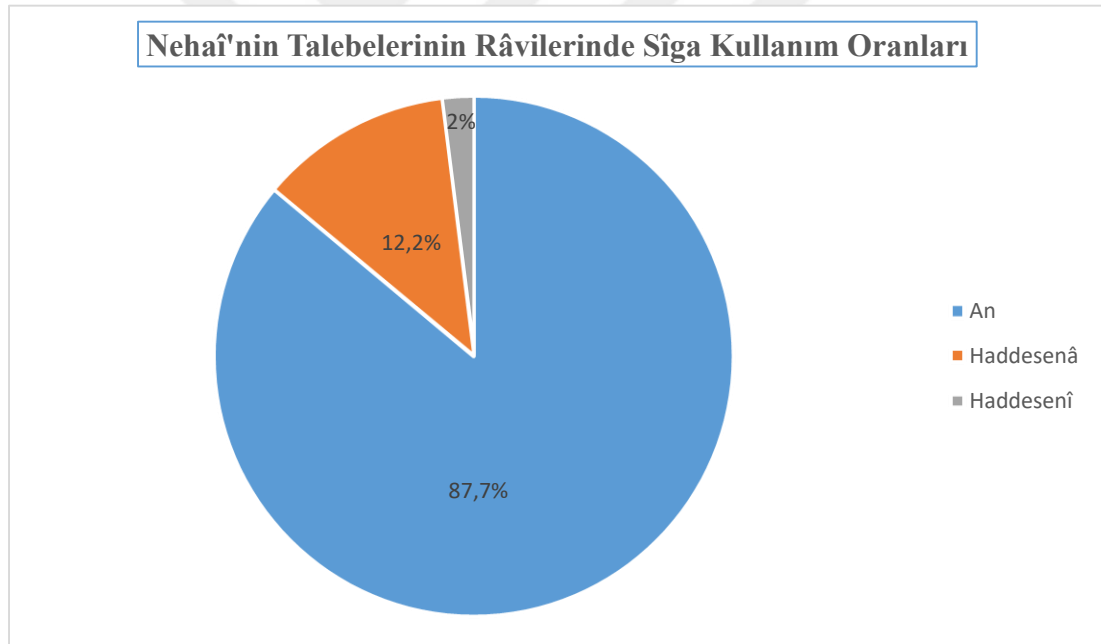
A'meş ve Mansûr'un ardından *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da Nehaî'den en fazla rivayette bulunan isim Hakem b. Uteybe'dir ve "an" lafzıyla beş rivayeti bulunmaktadır (%50). Hakem'den ise Şu'be yine "an" sîgasıyla beş rivayette bulunmuştur. Daha sonra üçer rivayetle Ebû Ma'ser (%6) ve Hammâd b. Ebî Süleymân (%6) gelmektedir ki rivayetleri "an" iledir. Ebû Ma'ser'den Saîd b. Ebî Arûbe iki, Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ "an" sîgasıyla bir hadis nakletmiştir. Hammâd'dan ise "an" ile Hammâd b. Seleme iki⁶⁷³ ve Şu'be bir hadis nakletmiştir.

⁶⁷³ Basralı olan Hammâd'ın sika olduğu belirtilmiştir. Hadis yazdığı ve kendisinden de hadis yazanların olduğu nakledilen Hammâd hicrî 167 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 7/253-268. Ayrıca Basra'da hadis tasnifini başlatan ismin de Hammâd olduğu söylenmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/38. Hammâd b. Seleme hakkında yapılan bir çalışma için bk. Mehmet Salcan, *Hammâd b. Seleme'nin Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri* (Bingöl: Bingöl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020). Ayrıca bk. Tayyar Altıkulaç, "Hammâd b. Seleme", *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 1997)*, 15/488-489.

Bu râvilerin dışında Nehaî'den birer rivayeti bulunan beş râvi daha bulunmaktadır. Bu isimler Ubeyde b. Muattıb, Hasan b. Ubeydillah, Şibâk ed-Dabbî,⁶⁷⁴ Amr b. Mürre ve Simâk b. Harb'tır ve rivayetlerinin hepsi “an” lafzı ile (10%). Ubeyde'den Şu'be, Hasan'dan İsmâil b. Zekeriyâ, Şibâk'tan Mugîre b. Miksem ve Amr'dan Zeyd b. Ebî Üneyse⁶⁷⁵ “an” sîgasıyla, Simâk'tan ise Ebu'l-Ahvas “haddesenâ” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.

4.1.4.4. Sünen-i Ebî Dâvûd'daki rivayetlerin değerlendirmesi

Sünen-i Ebî Dâvûd'da Nehaî'den rivayette bulunan râvi sayısı on olup, toplam kırk dokuz rivayetin tamamı “an” lafzıyla yapılmıştır. Bu râvilerden nakilde bulunan talebe sayısı ise on sekizdir ve rivayet sayısı ellidir. Bu rivayetlerin kırk üçü “an” (%87,7), altısı “haddesenâ” (%12,2), biri ise “haddesenî” sîgalarıyla nakledilmiştir. Nehaî'nin talebelerinden sonraki kuşakta yine “an” lafzında azalma, diğer sîgalarda ise artış gözükmemektedir. Bu da daha önce geçtiği üzere hadis rivayetinin giderek sistemleşmesini göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 4.15. *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

⁶⁷⁴ İbn Hacer, Şibâk'ı tedlîs yapan râviler içinde birinci mertebede zikretmiştir. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 83.

⁶⁷⁵ Hadiste sika olup hicrî 125 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 3/417-418. Ayrıca bk. Cemal Ağırman, “Zeyd b. Ebû Üneyse”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/317-318.

4.1.5. *Sünen-i Nesâî*'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

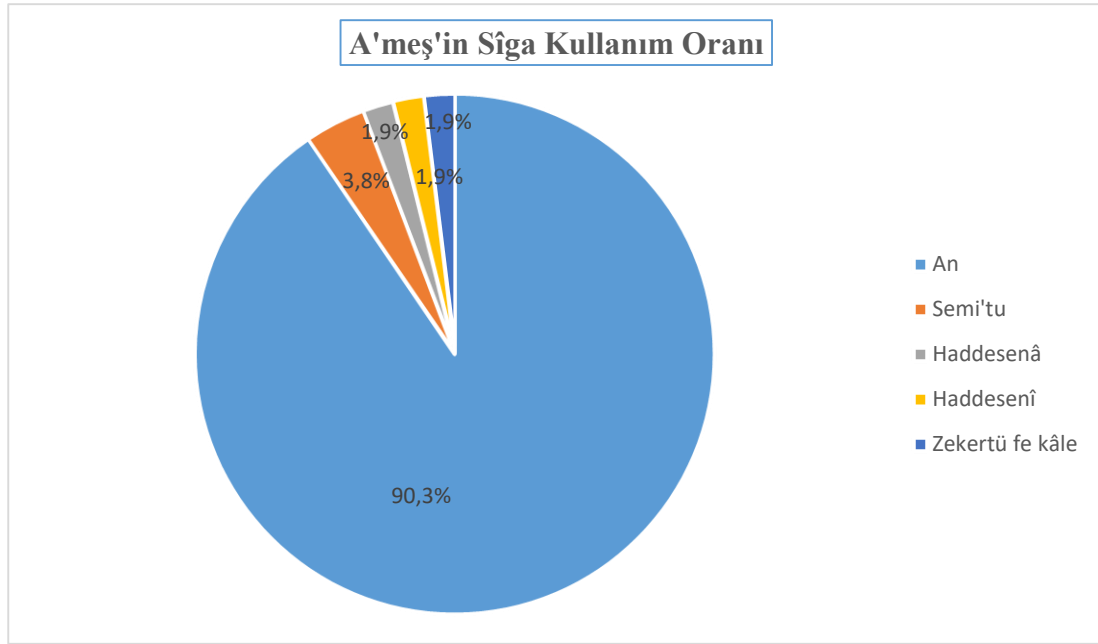
Sünen-i Nesâî'de 5803 hadis yer almaktadır.⁶⁷⁶ Nehaî'nin ise eserdeki müsned-merfû/mevkuf rivayet sayısı toplam 127'dir ve bu da %2,2'lik bir orana denk gelmektedir. Nehaî'nin en fazla rivayette bulunduğu isimler altmış beş hadisle Esved (%51,1) ve otuz üç hadisle Alkame'dir (%25,9).

Nehaî'den rivayette bulunan isimler ise A'meş, Mansûr, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, Mugîre, Ebû Ma'ser, Abdullah b. Avn, Zübeyd el-Yâmî, Zübeyr b. Adıyy, Ebû Ya'fûr, Hasan b. Ubeydillâh, Atâ b. es-Sâib, İbn Şübrûme, Ebû Husayn ve Katâde b. Diâme'dir. Burada da Nehaî'den en fazla rivayette bulunan iki isim A'meş ve Mansûr'dur.

4.1.5.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

A'meş *Sünen*'de Nehaî'den elli iki hadis rivayet etmiştir (%40,3). Bunların kırk yedisi "an", ikisi "semi'tu", biri "haddesenâ", biri "haddesenî" ve biri de "zekertu zâlike li İbrâhim fe kâle" lafızlarıyla yapılmıştır. Son kullanım hariç diğerlerinin semâya delalet ettiği açıktır ve "an" dışındaki diğer lafızlar sistemli hadis rivayetine doğru bir geçiş olarak da okunabilir. Ancak son kullanım A'meş'in bir meseleyi Nehaî'ye sormasına binâen rivayet edilmiş olması dolayısıyla sistemli olmayan bir nakil görüntüsü oluşturmaktadır. Nehaî'nin hicrî I. asrın sonlarında yaşadığı düşünüldüğünde zaten tam sistematik bir rivayetten söz etmek mümkün değildir. Ancak diğer sîgaların kullanımı ve Nehaî'nin mescid merkezli ilim ortamı sistemli rivayete bir geçiş evresi olarak gözükmektedir.

⁶⁷⁶ Nesâî, *es-Sünenü's-süğrâ*, 8/510. Farklı rakamlar için bk. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/147-148.

Şekil 4.16. *Sünen-i Nesâî*'de A'meş'in Nehaî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranı

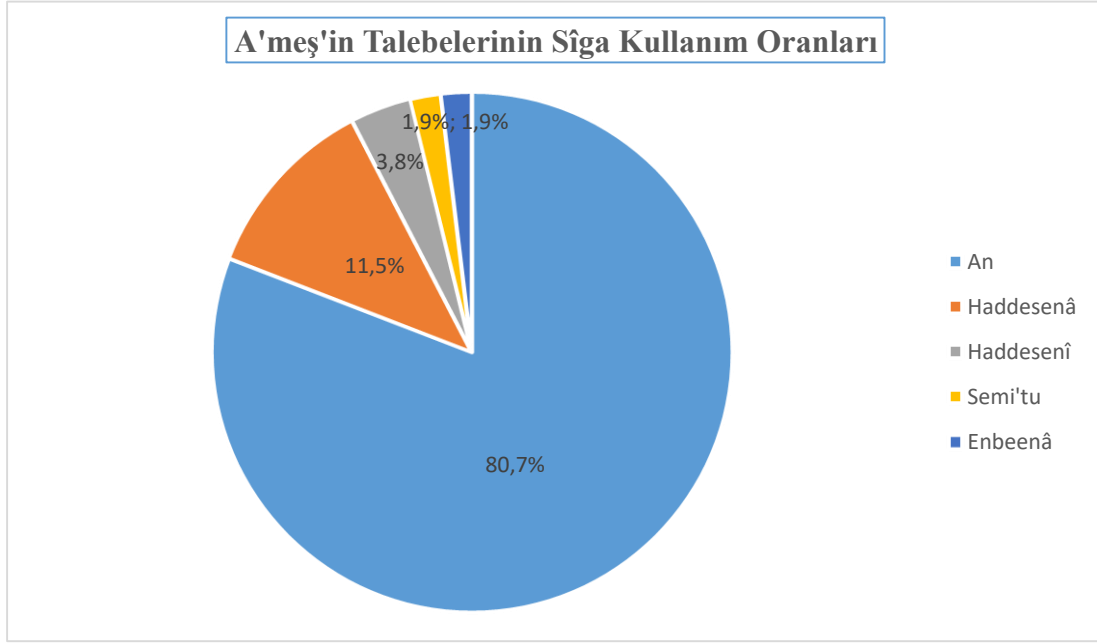
Nesâî'de A'meş'ten en fazla rivayette bulunan isim yine Ebû Muâviye'dir. Onun on bir rivayeti olup dokuzu "an", ikisi "haddesenâ" lafzıyladır (%21,1). İkinci olarak Şu'be yer almaktadır ve onun dokuz rivayetinin sekizi "an", biri ise "haddesenî" sîgasıyladır (%17,3). Daha sonra Süfyân es-Sevrî gelmektedir ki rivayet sayısı sekiz olup, bunun yedisi "an", biri ise "haddesenâ" lafzıyladır (%15,3). Sonrasında Hafs b. Gıyâs'ın "an" sîgasıyla beş rivayeti bulunmaktadır (%9,6). Yine Îsâ b. Yûnus'un ikisi "an", biri "haddesenâ" lafzıyla üç rivayeti bulunmaktadır (%5,7).

Bu râviler dışında A'meş'ten iki ve altında rivayeti bulunan on üç kişi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden Cerîr b. Abdilhamîd'in biri "an" diğeri "semi'tu" sîgasıyla, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî⁶⁷⁷ ve Şerîk b. Abdillâh'ın⁶⁷⁸ "an" lafzıyla ikişer rivayeti

⁶⁷⁷ Sika ve sadûk gibi vasıflarla anılan Muhâribî'nin bazı meçhul kimselerden münker hadisler naklettiği de zikredilmiştir. Kûfeli olan Muhâribî hicri 195 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/1272. İbn Hacer onu tedlîs yapan râviler içinde üçüncü mertebede zikretmiştir. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 40. Ancak Muhâribî hakkındaki tedlîs iddialarının İbn Hacer'in öne sürdüğü kadar güçlü olmadığı belirtilmiştir. Konunun bir değerlendirmesi için bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müde'llisîn*, 302-304.

⁶⁷⁸ Buhâra'da doğmakla beraber gençlik yıllarında Kûfe'ye yerleşmiş olup Kûfî nisbesiyle anılır. Hadiste sika olmakla beraber zaman zaman hatalar yaptığı ve hafızasının kötü olduğu da belirtilmiştir. Hadis yazdığı ve kitabı olduğu bilinmektedir. Hicrî 177 yılında vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 12/468-473; Ebû Dâvûd, *Suâlatu Ebî Dâvûd*, 1(2)/321; İbn Hacer, Şerîk'i tedlîs yapan râviler arasında ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 119. Ancak Şerîk'in tedlîs ile vasıflanamayacağı, onun bu tarz rivayetlerinin bir veya ikisi geçmeyeceği ve bu rivayetlerin de kasten değil hafıza kötülüğünden kaynaklandığı, ayrıca mütekaddim âlimlerden kimsenin onun hakkında tedlîs iddiasında bulunmadığı belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müde'llisîn*, 249-250. Ayrıca bk. Mehmet Ali Sönmez, "Şerîk b. Abdillâh", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/5-6.

bulunmaktadır. Yine Yahyâ b. Saîd,⁶⁷⁹ Ali b. Müshir, Ebu'l-Ahvas, İsrâil b. Yûnus, Ali b. Hâşim⁶⁸⁰ ve Hasan b. Ayyâş⁶⁸¹ “an”, Züheyr b. Muâviye, Yahyâ b. Zekerıyyâ b. Ebî Zâide⁶⁸² “haddesenâ”, Fadl b. Mûsa⁶⁸³ “enbeenâ” ve Ömer b. Saîd el-Kûfî⁶⁸⁴ “haddesenî” sîgasıyla birer hadis nakletmişlerdir (%30,7). Burada da A‘meş’in talebelerinde “an” lafzındaki azalma dikkat çekmekte ayrıca bir de “enbeenâ” lafzının sisteme dâhil olduğu gözükmektedir. Bu da yine sistemleşmenin bir sonucu olarak yorumlanabilir. Ayrıca talabelerinin Kûfeli olanlarının yanı sıra Basralı olanlar ve Kûfe dışında vefat edenler de olduğu gözükmektedir.

Şekil 4.17. *Sünen-i Nesâî*'de A‘meş’in Talebelerinin Sîga Kullanım Oranları

⁶⁷⁹ Basralı olup hakkında zamanının imâmı gibi ta‘dilde en yüksek ifadeler kullanılmıştır. Hatta birçok hadis imâmı onun gibisini görmediklerini belirtmişlerdir. Sadece sikalarından rivayet ettiği bilinmektedir. Hadis yazdığına dair rivayetler bulunmaktadır. Hicrî 198 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/1245-1249; Ebû Dâvûd, *Suâlâtu Ebî Dâvûd*, 1(2)/321-350; Erdinç Ahatlı, “Yahyâ b. Saîd el-Kattân”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/262.

⁶⁸⁰ Kûfeli olup hakkında sadûk ve sika gibi ta‘dil lafızları kullanılmakla beraber Şîî temâyülleri olduğu belirtilmiştir. Ahmed b. Hanbel'in ondan bir mecliste hadis dinlemesinden bir hadis halkası olduğu anlaşılmaktadır. Hicrî 179 senesinde Kûfe'de vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/166-168.

⁶⁸¹ Ebû Bekir b. Ayyâş'ın kardeşi olup, sika olduğu belirtilmiş ve 172 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/600-601.

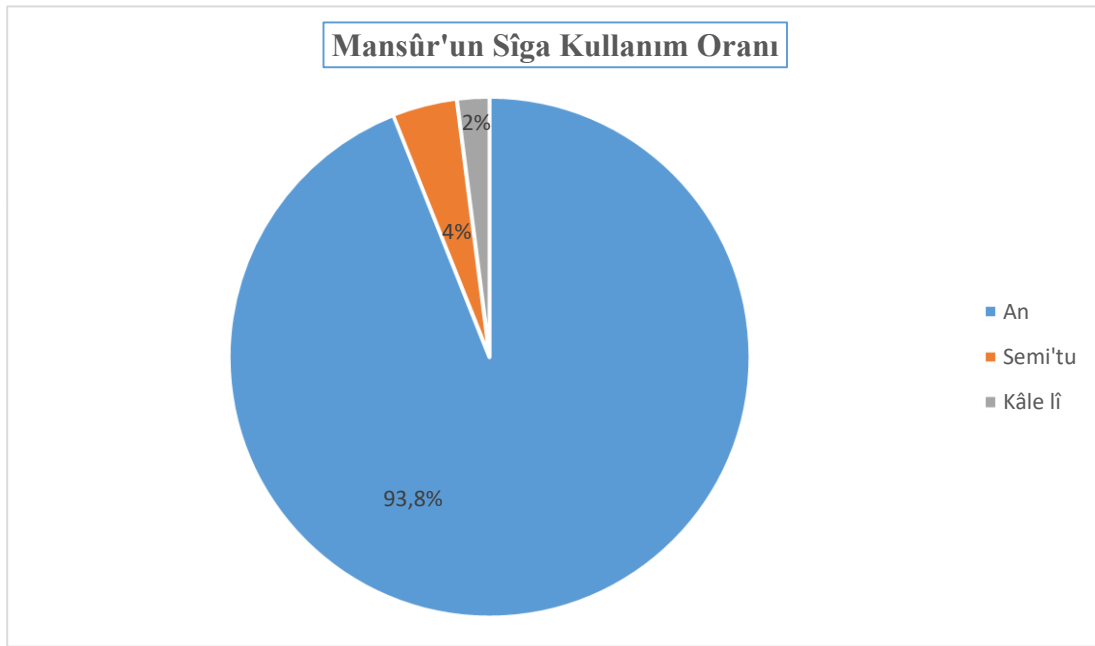
⁶⁸² Kûfeli olup sika olduğu belirtilmiştir. Hadiste Kûfe'nin hâfizlarından olan İbn Ebî Zâide'nin kitapları olduğu bilgisi kaydedilmiştir. Ebû Hanîfe'nin uzun yıllar talebeliğinde bulunmuş, dört ay Medâin kâdılığı yaptıktan sonra hicrî 182 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/308-311; Ahmet Yaman, “Yahyâ b. Zekerıyyâ”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/270. Kûfe'de ilk defa yazılı hadis malzemesini tasnif eden kişinin İbn Ebî Zâide olduğu da nakledilmiştir. Bk. İbn Receb, *Şerhu İleli't-Tirmizî*, 1/38.

⁶⁸³ Mervli olup, imâm, hâfiz, sebt gibi ta‘dil lafızlarıyla anılmıştır. Hicrî 192 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 9/103-105.

⁶⁸⁴ Süfyan es-Sevrî'nin kardeşidir. Sika olduğu belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 21/366-367.

4.1.5.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Sünen-i Nesâî'de A'meş'in ardından kırk dokuz rivayetle Mansûr gelmektedir (%37,9). Bu rivayetlerin kırk altısı "an" (%93,8), ikisi "semi'tü" (%4), biri ise "kâle lî" formundadır. Mansûr'un Nehaî'nin yakın talebesi olmasından "an" sîgasının semâya delâlet ettiği söylenebilir ancak dönem itibariyle bu lafzın sık kullanımı her ne kadar gelişme sürecinde olsa da Nehaî'nin henüz tam sistematik bir rivayet meclisine sahip olmadığını göstermektedir. Aynı durum "kâle lî" formu için de söylenebilir. "Semi'tü" lafzının ise semâya delâleti açıktır.

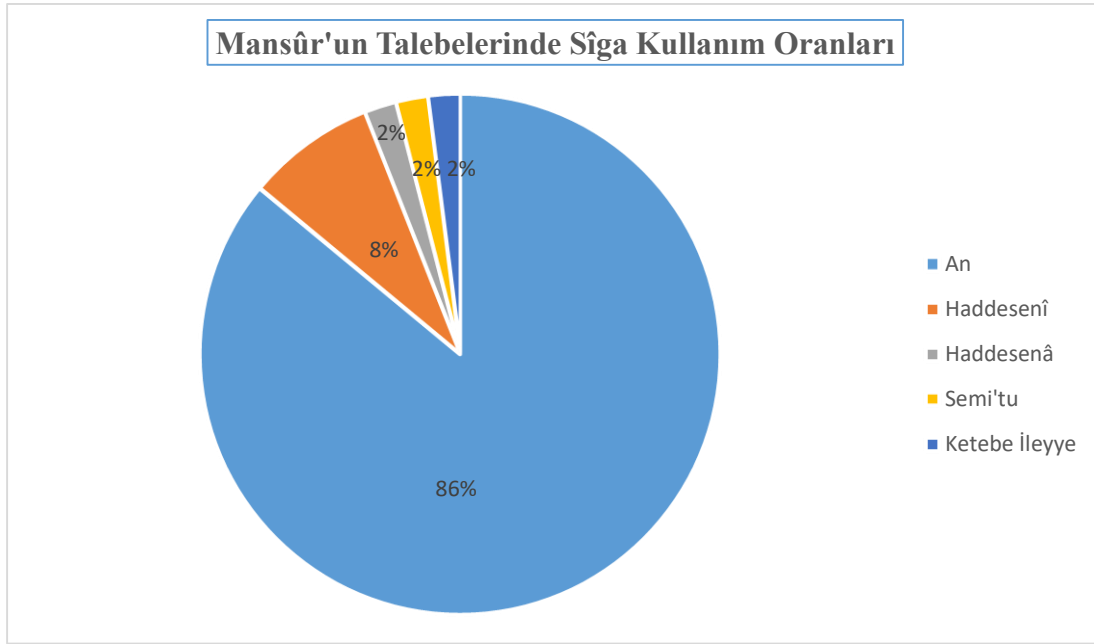
Şekil 4.18. *Sünen-i Nesâî*'de Mansûr'un Nehaî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranı

Mansûr'un râvileri içinde ondan en fazla rivayette bulunan isim ise on dört rivayetle Süfyân es-Sevrî'dir (%28,5). Onun rivayetlerinin on biri "an", üçü ise "haddesenî" şeklindedir. İkinci olarak Cerîr b. Abdilhamîd gelmektedir ve tamamı "an" ile olan on bir rivayeti bulunmaktadır (%22,4). Sonrasında Şu'be'nin on rivayeti bulunmakta, bunların sekizi "an", biri "haddesenî", biri ise "ketebe ileyye Mansûr" şeklinde kaydedilmektedir. Akabinde üç rivayetle Abîde b. Humeyd el-Kûfî⁶⁸⁵ gelmektedir ve nakilleri "an" lafzıylardır (%6,1).

Bu râviler dışında Mansûr'dan iki veya daha az sayıda rivayeti olan dokuz kişi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden Fudayl b. İyâz, İsrâîl b. Yûnus ve Zâide b. Kudâme'nin "an"

⁶⁸⁵ Kûfeli olup, sika, hucce, sebt, sâhib-i hadis gibi ta'dîl ifadeleriyle anılmıştır. Bağdat'a yerleştiğine dair bilgiler de mevcuttur. Hicrî 190 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târihu'l-İslâm*, 4/920-921; *Mîzân*, 5/33.

lafzıyla ikişer, Mufaddal b. Mühelhil, Mis‘ar b. Kidâm el-Kûfî,⁶⁸⁶ Abdullah b. Mübârek,⁶⁸⁷ Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn es-Sükkerî’nin “an”, Abdülazîz b. Abdissamed’in “haddesenâ” ve Mu‘temir b. Süleymân’ın⁶⁸⁸ “semi‘tu” lafzıyla birer rivayetleri bulunmaktadır (%24,4). Mansûr’un Nehaî’den rivayetlerinde tahdîs lafızları yer almazken, onun talebelerinde bu sayı beşe çıkmaktadır. Bu da yine sistemleşmenin bir parçası olarak okunabilir. Burada da Kûfeli râvilerin yanı sıra Basra ve Merv gibi diğer bazı bölgelerden olan râviler de görülmektedir. Bu durum sistemli hadis rivayetinin ana unsurlarından olan rihlelerin yaygınlaştığını göstermektedir.

Şekil 4.19. Sünen-i Nesâî’de Mansûr’un Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

⁶⁸⁶ İmâm, sebt, şeyhu’l-İrak gibi lafızlarla ta’dîl edilen Mis‘ar Kûfelidir. Kendisinden hadis yazıldığı yönündeki beyanlar, onun bir hadis meclisi olduğuna işaret etmektedir. Hicrî 155 yılında vefat etti. Bk. Zehebî, *Siyer*, 7/163-173; İbrahim Hatiboğlu, “Mis‘ar b. Kidâm”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/175-176.

⁶⁸⁷ Ferîdu zamânihi, şeyhu’l-İslâm, imâmu’l-Müslimîn gibi en üstün vasıflarla anılan İbnü’l-Mübârek Merv doğumlu olup ilim için birçok seyahatlerde bulunmuştur. Kitapları bulunduğu ve bu kitaplarda yirmi bin civarında hadisin kayıtlı olduğu zikredilmektedir. Merv’de hadisleri tedvîn eden ilk âlim olduğu da belirtilmiştir. Bk. Zehebî, *Târihu’l-İslâm*, 15/882-883; Ebû İshâk el-Cüneyd, *Suâlâtü Ebî İshâk*, 145; Saîd b. Rahme el-Esbahî’nin bizzat İbnü’l-Mübârek’in hadis halkasına katıldığını bildirmesinden, onun sistemli bir hadis meclisi olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü’l-fâsıl*, 194. Abdullah b. Mübârek hakkındaki bir çalışma için bk. Hamdi Türkoğlu, *Abdullah b. el-Mübârek ve Hadis İlimindeki Yeri* (Bayburt: Bayburt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2019). Ayrıca bk. Raşit Küçük, “Abdullah b. Mübârek”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1988), 1/122-124.

⁶⁸⁸ Basralı olup imâm, hâfız, kudve gibi lakaplarla anılmıştır. Basra’da hicrî 187 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 8/477-478; Yaşar Kandemir, “Mu‘temir b. Süleymân”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/390.

4.1.5.3. Hakem'in rivayetleri ve râvileri

Sünen-i Nesâî'de Hakem'in Nehâî'den dokuz rivayeti bulunup tamamı “an” lafzı ile (6,9). Hakem'den en fazla rivayette bulunan isim ise Şu'be'dir. Onun sekiz rivayetinin altısı “an”, biri “haddesenâ”, diğeri ise “ahberanî” lafzıyla yapılmıştır. Muhammed b. Cuhâde'nin ise “an” sîgasıyla bir rivayeti bulunmaktadır. Hakem'in tabakasında sadece “an” olan rivayet lafzının, sistemli rivayete ve hatta yazılı malzemeye işaret eden tahdîs ve ihbâr sîgalarına dönüştüğü gözlenmektedir.

4.1.5.4. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

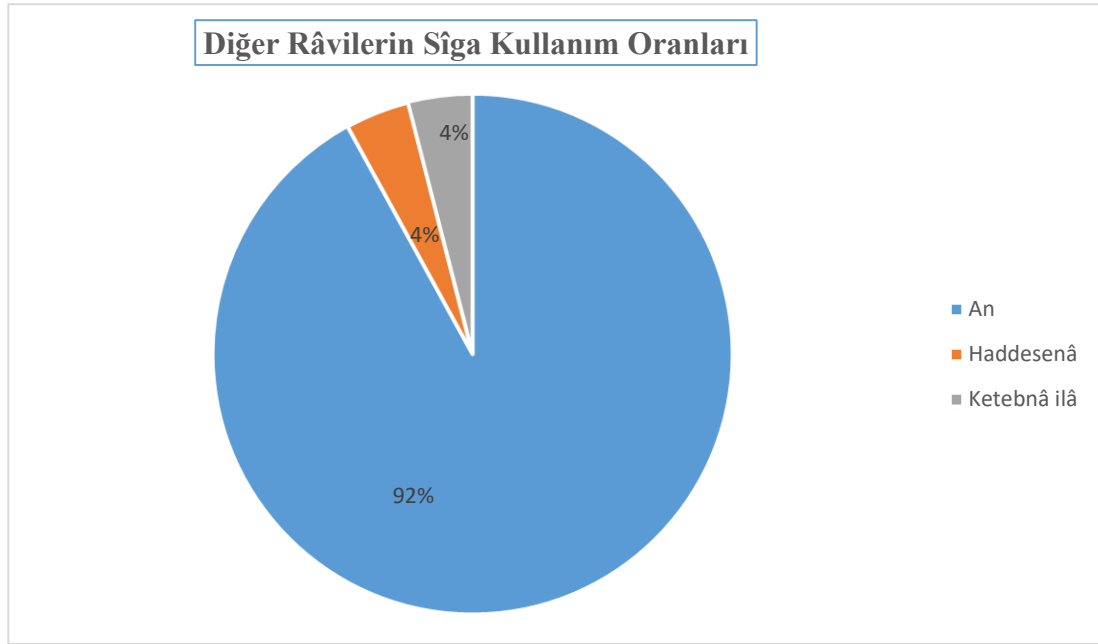
Bu üç râviden sonra *Sünen*'de en fazla rivayeti olan isim Hammâd b. Ebî Süleymân'dır ve rivayetlerinin sayısı beş olup tamamı “an” ile (3,8). Hammâd'dan ise Zeyd b. Ebî Üneyse “an” lafzıyla iki, Süfyân es-Sevrî, Hişâm b. Hassân ve Hammâd b. Seleme yine aynı lafızla birer hadis nakletmişlerdir. Daha sonra tamamı “an” lafzıyla olmak üzere dörder rivayetle Ebû Ma'ser (3,1) ve Mugîre gelmektedir (3,1). Ebû Ma'ser'den ise Yûnus b. Ubeyd el-Basrî⁶⁸⁹ “an” lafzıyla iki, Hişâm b. Hassân ve Mansûr da yine aynı lafızla birer rivayette bulunmuşlardır. Mugîre'den ise “an” lafzıyla Huşeym b. Beşîr iki, Şu'be ve Cerîr ise birer hadis nakletmişlerdir. Akabinde hepsi “an” ile olmak üzere üç rivayetle Abdullah b. Avn gelmektedir (2,3). Ondan ise Ezher b. Sa'd “enbeenâ” lafzıyla iki, Hammâd b. Zeyd “an” lafzıyla bir hadis rivayet etmiştir. Sonrasında Zübeyd el-Yâmî “an” sîgasıyla iki rivayette bulunmuş (1,5), ondan ise Süfyân es-Sevrî biri “haddesenî”, diğeri “an” ile bu iki rivayeti nakletmiştir.

Yalnızca bir rivayeti olanlardan Ebû Ya'fûr “haddesenâ”, Katâde b. Diâme “ketebnâ ilâ İbrâhim feketebe”, Zübeyr b. Adî, Hasan b. Ubeydillâh, Atâ b. es-Sâib, İbn Şübrûme ve Ebû Husayn “an” lafzıyla nakilde bulunmuşlardır (5,4). Ebû Ya'fûr'dan ise Muhammed b. Fudayl “haddesenâ”, Katâde'den Saîd b. Ebî Arûbe, Zübeyr'den Amr b. Ebî Kays,⁶⁹⁰ Hasan ve Atâ'dan Süfyân, Ebû Husayn'dan ise İsrâîl “an” ve son olarak da İbn Şübrûme'den Muhammed b. Ca'fer⁶⁹¹ “haddesenî” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.

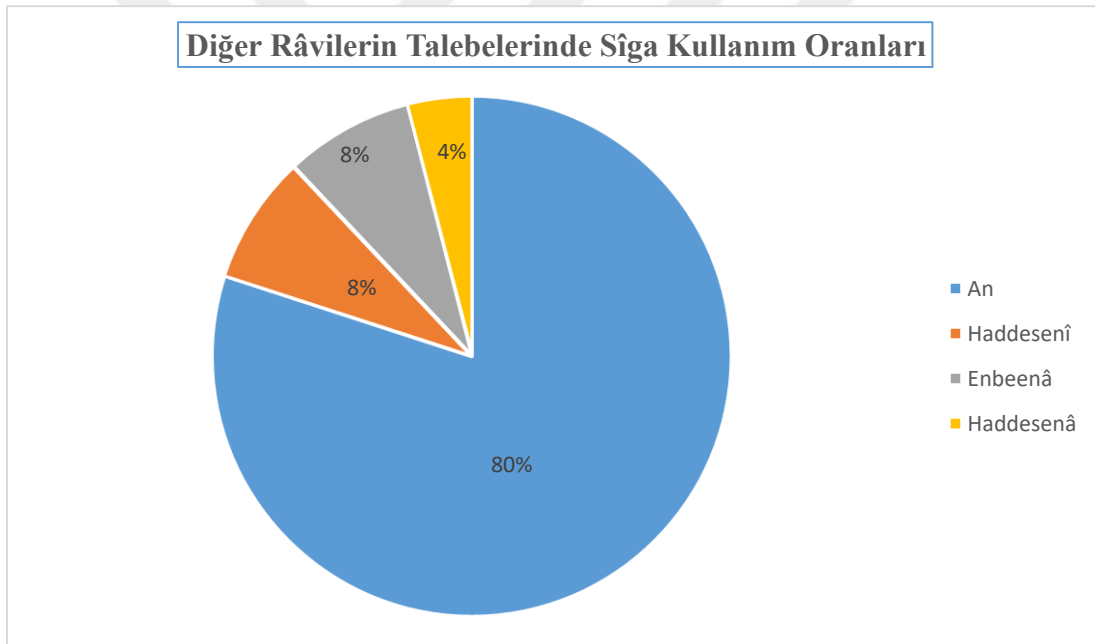
⁶⁸⁹ Basralı olup hakkında imâm, kudve, hucce, sika gibi ta'dîl lafızları kullanılmıştır. Çok hadis nakletmekle bilinen Yûnus'un hadis meclisleri tertib ettiği ve bu meclislere Şu'be ve Süfyân es-Sevrî gibi önemli isimlerin katıldığı bildirilmektedir. Hicrî 139 yılında Basra'da vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Siyer*, 6/288-296; Abdullah Karaman, “Yûnus b. Ubeyd”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/611. İbn Hacer, Yûnus'u tedlîs yapan râviler içinde ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 128.

⁶⁹⁰ Kûfeli olup daha sonra Rey'e yerleşen İbn Ebî Kays'ın hadiste güvenilir olmakla beraber hatalar yaptığı da ifade edilmiştir. *Sünen-i Erbaa*'da rivayetlerine yer verilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 22/203-205.

⁶⁹¹ Basralı olan Gunder'in sika olduğu belirtilmiş, özellikle Şu'be'nin hadisleri hususunda oluşabilecek bir ihtilâfta onun kitabının hakem olacağı söylenmiştir. Hicrî 193 yılında vefat etmiş olup rivayetleri *Kütüb-i*

Şekil 4.20. *Sünen-i Nesâî*'de Diğer Râvilerin Nehaî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranları

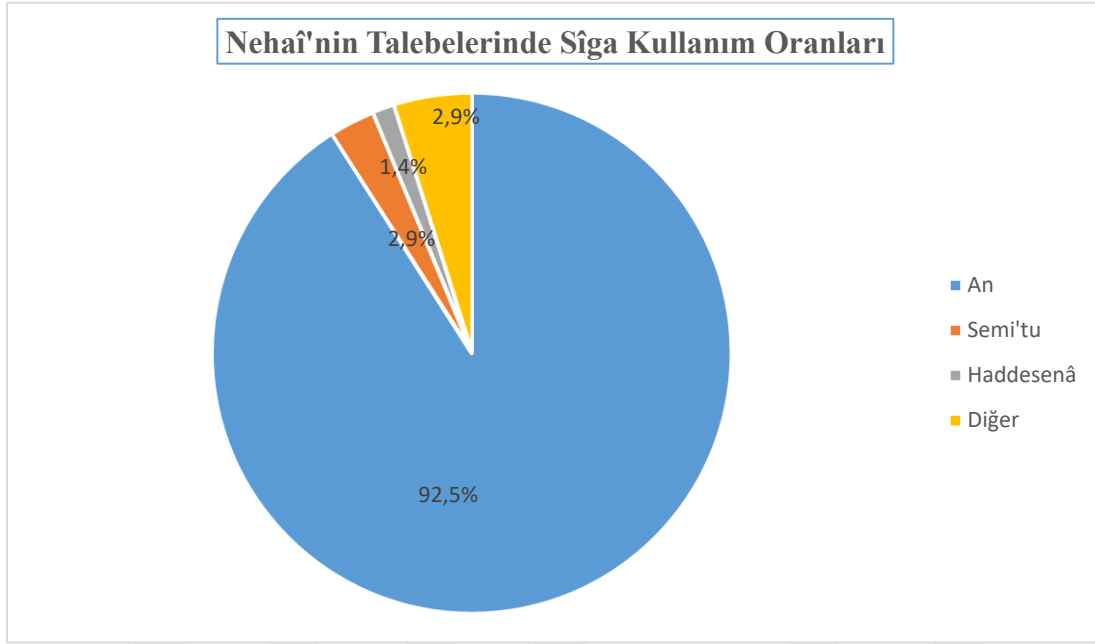

Şekil 4.21. *Sünen-i Nesâî*'de Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Sitte'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 25/5-9. Hadis yazdırdığına dair bir rivayet için bk. Râmeihürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, 248.

4.1.5.5. *Sünen-i Nesâi*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

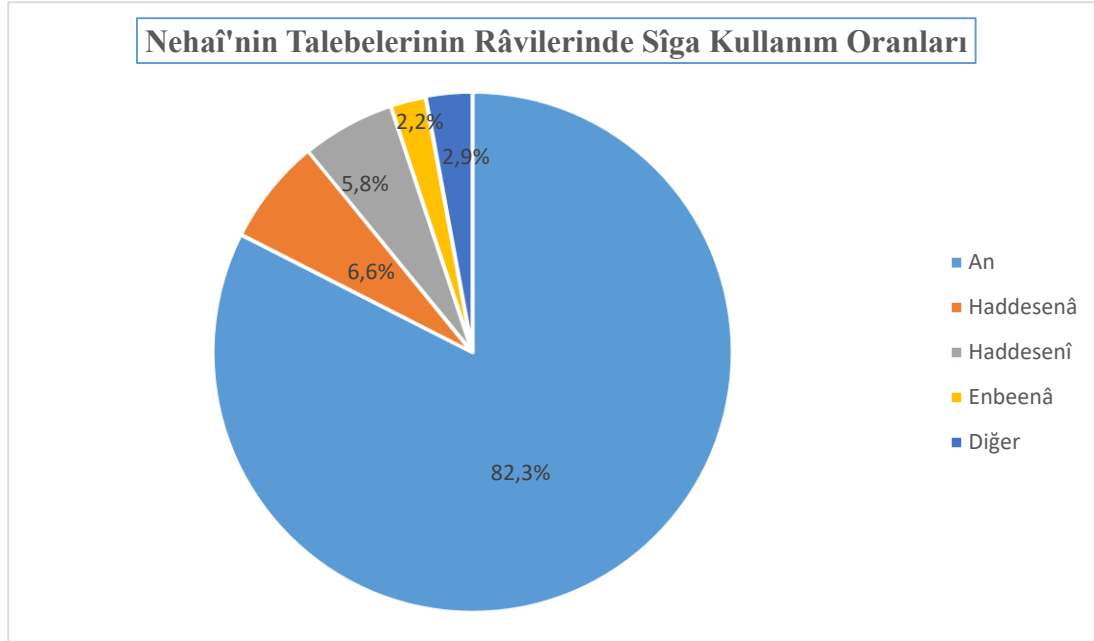
Sünen-i Nesâi'de Nehaî'den rivayette bulunan râvi sayısı on beştir ve toplam rivayet sayısı 135'tir. Bu rivayetlerden 125'i "an" (%92,5), dördü "semi'tü" (%2,9), ikisi "haddesenâ" (%1,4) lafızlarıyla nakledilmişlerdir. "Haddesenî, kâle lî, zekertü zâlike li İbrâhim fekâle, ketebnâ ilâ İbrâhim fe ketebe" kalıpları ise birer defa kullanılmıştır.

Şekil 4.22. *Sünen-i Nesâi*'de Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan râvi sayısı ise kırktır. Bu râvilerin yapmış olduğu rivayet sayısı 136 olup bunların 112'si "an" (%82,3), dokuzu "haddesenâ" (%6,6), sekizi "haddesenî" (%5,8), üçü "enbeenâ" (%2,2), ikisi "semi'tü" (%1,4), biri "ahberanî" (%0,7) ve biri de "ketebe ileyye" lafızlarıyla yapılmıştır. *Sünen*'de yer alan rivayetlerde kullanılan lafızlar yukarıda geçen diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki verileri doğrular niteliktedir. Yani Nehaî'nin rivayette bulunduğu hicrî I. asrın son çeyreğinde rivayetlerin büyük çoğunluğu "an" ile yapılırken, ikinci asrın ilk çeyreği ile birlikte tahdîs, ihbâr ve diğer kullanımlarda bir artış olduğu gözlenmektedir. Bu durum da aynı şekilde Nehaî'nin döneminde henüz başlangıç aşamasında olan sistemleşmenin giderek arttığı şeklinde yorumlanabilir. Ayrıca râvilerin büyük kısmı Kûfeli olsa da başka bölgelerden gelen veya daha sonra diğer şehirlere yerleşen râviler

de bulunmaktadır. Dolayısıyla Nehaî'nin tevârüs etmiş olduğu Kûfe hadis birikimi, bu râviler vasıtasıyla diğer bölgelere taşınmıştır.

Şekil 4.23. *Sünen-i Nesâî*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.6. *Sünen-i İbn Mâce*'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Sünen-i İbn Mâce'de toplam 4341 hadis yer almaktadır.⁶⁹² Eserde Nehaî'nin toplam müsned-merfû/mevkuf rivayet sayısı ise elli sekizdir. Bu da eserdeki rivayetlerin %1,3'ünün Nehaî'den nakledildiğini göstermektedir. Nehaî'nin kendisinden en fazla rivayette bulunduğu isimler yirmi beş hadisle Esved (%43,1) ve on sekiz hadisle Alkame'dir (%31).

Nehaî'den ise rivayette bulunan on dört isim vardır. Bu isimler A'meş, Mansûr, Mugîre, Hakem, Ubeyde b. Muattıb, Zübeyd el-Yâmî, Şibâk ed-Dabbî, Fudayl b. Amr, Muhammed b. Sûka, İbn Avn, Hasan b. Udeydillâh, Hammâd b. Ebî Süleymân, Yezîd b. Ebî Ziyâd ve Amr b. Mürre'dir. Diğer eserlere uygun olarak burada da en fazla rivayet A'meş ve Mansûr'a aittir.

4.1.6.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

Sünen'de A'meş'in Nehaî'den yirmi dört rivayeti bulunup bunların tamamı "an" lafzıyla yapılmıştır (%40,6). A'meş'in bu tarz rivayetlerinin semâya hamledilmesi gerektiği daha önce zikredilmişti. Dolayısıyla dönem itibarıyla an'ane şeklindeki bir kullanım henüz hadis

⁶⁹² İbn Mâce, *es-Sünen*, 5/389. Farklı rakamlar için bk. M. Yaşar Kandemir, "es-Sünen", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/143-145.

rivayetinin tam sistematik bir hal almaması şeklinde yorumlanabileceği gibi bir standartlaştırma işlemini de akla getirmektedir.

A‘meş’ten en fazla rivayeti bulunan iki isim yedi rivayetle Vekî‘ b. Cerrâh (%29,1) ve Ebû Muâviye’dir (%29,1). Vekî‘nin üç rivayeti “haddesenâ”, dört rivayeti ise “an” lafzıyladır. Ebû Muâviye’de ise bu sayının iki “haddesenâ”, beş “an” şeklinde olduğu görülmektedir. Sonrasında dört rivayetle Ali b. Müshir gelmektedir ve rivayetlerinin hepsi “an” sîgasıyladır (%16,6). Akabinde üç rivayetle Hafs b. Gıyâs gelmektedir ve bu rivayetler ikisi “an”, biri “haddesenâ” formundadır (%12,5). İki rivayeti bulunan Saîd b. Mesleme (%8,3),⁶⁹³ Ebu’l-Ahvas ve Abde b. Süleymân’ın (ö. 187/802-803)⁶⁹⁴ bu nakilleri “an” lafzıyla yapılmıştır.

A‘meş’ten bir rivayeti bulunan altı isim daha bulunmaktadır. Bu râvilerden Süfyân es-Sevrî, Ma‘mer b. Râşid,⁶⁹⁵ İbn Ebî Ganiyye,⁶⁹⁶ Ammâr b. Züreyk⁶⁹⁷ ve Ya‘lâ b. Ubeyd’in rivayetleri “an”, Esbâd b. Muhammed’in nakli ise “haddesenâ” lafzıyladır (%25).⁶⁹⁸ A‘meş’in tamamı “an” sîgasıyla olan rivayetlerine mukâbil ondan nakilde bulunan kişilerde “haddesenâ” lafzında ciddi bir artış olduğu görülmektedir. Bu da yine yukarıda zikri geçen eserlere uygun olarak sistemli hadis rivayetinin artık ileri bir aşamaya geçmiş olduğuna işaret ediyor denilebilir. Ayrıca râvilerin çoğunluğunu Kûfeliler oluştursa da Ma‘mer’in Basra, Saîd b. Mesleme’nin ise Cezîre bölgesinden olduğu ve Kûfeli olan Ali b. Müshir’in ise Musul kâdılığı yaptığı bilinmektedir.

⁶⁹³ Hadiste zayıf, münkerü’l-hadis gibi cerh ifadeleriyle anılmakla birlikte rivayetlerinin itibar için yazılabileceği söylenmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 11/65.

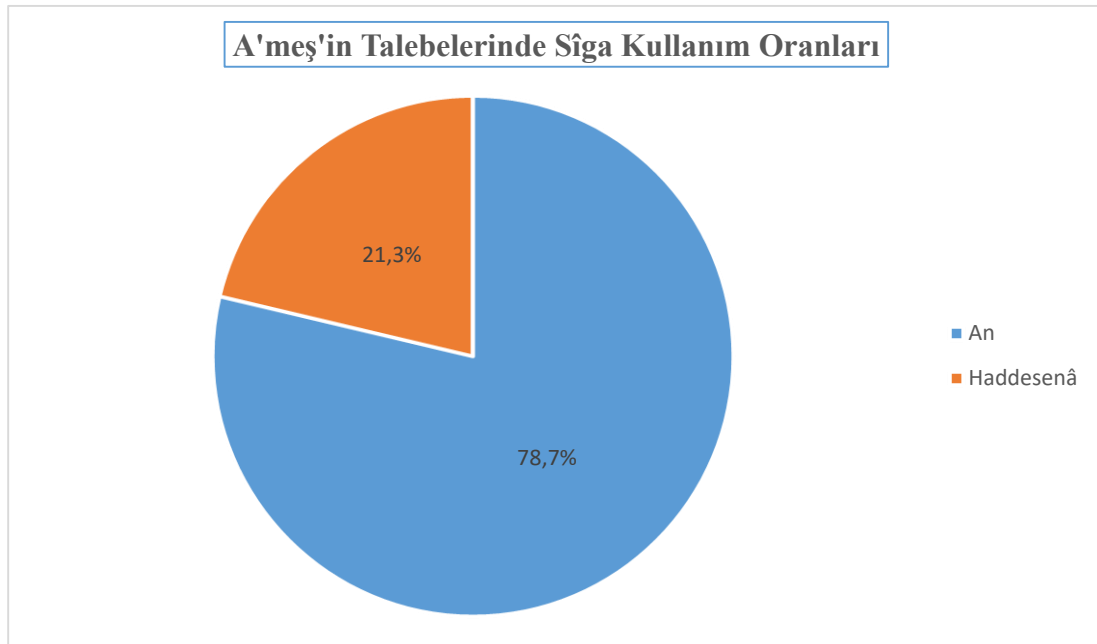
⁶⁹⁴ Kûfeli sika bir râvi olup yine Kûfe’de hicri 187 senesinde vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*’de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/530-534.

⁶⁹⁵ Basralı olup isnadların üzerinde döndüğü birkaç kişiden biri olarak zikredilen Ma‘mer’in hadis tahsili için Yemen’e rihle yapan ilk kişi olduğu belirtilmiştir. Sika, fakih, mutkîn, hâfız gibi ta’dil ifadeleriyle anılmış olup hicrî 153 senesinde Yemen’de vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 28/306-310. Ma‘mer’in kitapları olduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 3/106. Hakkında yapılan bir çalışma için bk. Abdullah Sadıker, *Ma‘mer b. Raşid ve el-Camii* (Adana: Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2003). Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, “Ma‘mer b. Râşid”, *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/552-554.

⁶⁹⁶ Tam adı Abdülmelik b. Humeyd b. Ebî Ganiyye hadiste sika kabul edilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/302-304.

⁶⁹⁷ Kûfeli olan Ammâr’ın sika olduğu belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 21/189-190.

⁶⁹⁸ Kûfeli olan Esbâd genel olarak sika kabul edilmekle beraber, onu zayıf sayanlar da vardır. Bk. Zehebî, *Mîzân*, 1/324.

Şekil 4.24. Sünen-i İbn Mâce'de A'meş'in Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.6.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Sünen'de Mansûr'un Nehaî'den on yedi rivayeti bulunmakta ve bunların on altısı “an”, biri ise “ahberanî” formuyla nakledilmektedir (%28,8). İhbâr sîgası her ne kadar sistemli rivayete işsaret etse de “an” lafzının fazlalığı ve hicrî I. asrın son çeyreği olduğu düşünüldüğünde bunun henüz başlangıç aşamasında olduğu söylenebilir.

Mansûr'dan en fazla rivayette bulunan isimler Süfyân es-Sevrî (%23,5) ve Cerîr b. Abdilhamîd (%23,5) olup “an” lafzıyla dört rivayetleri bulunmaktadır. Sonrasında Ebu'l-Ahvas yine “an” lafzıyla üç (%17,6), Cerrâh b. Melîh iki (%11,7),⁶⁹⁹ Şu'be, Mis'ar b. Kidâm, Süfyân b. Uyeyne ve Zâide b. Kudâme birer hadis nakletmişlerdir (23,5). Bu râvilerden sadece Şu'be Basralı, diğerleri ise Kûfelidir. Ancak Sevrî gibi birçok beldeye ilmî yolculuklar yapan kişilerin durumları da dikkate alınmalıdır.

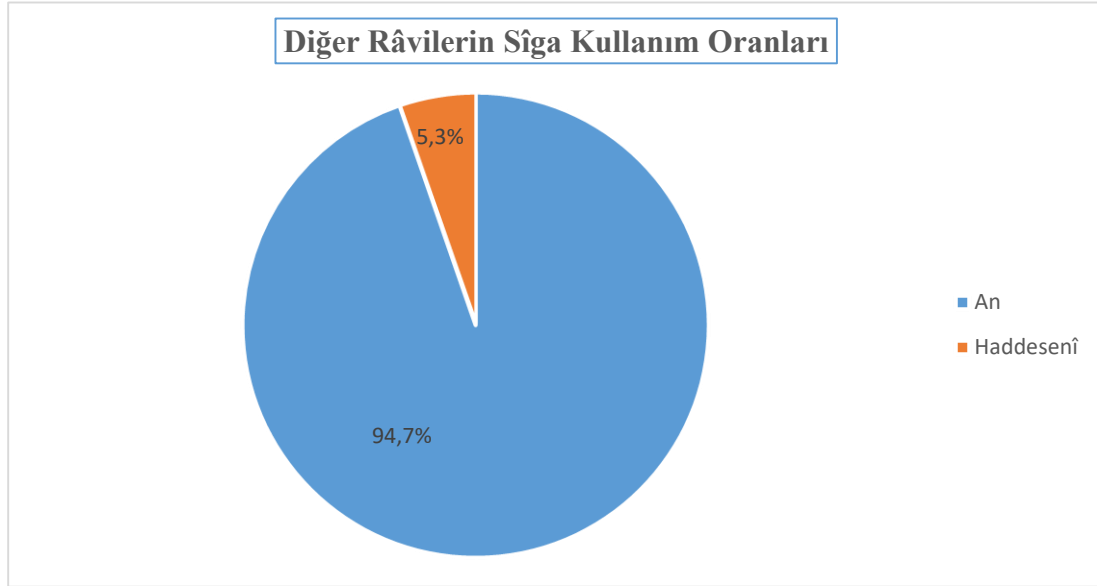
4.1.6.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

A'meş ve Mansûr'dan sonra üç rivayetle Mugîre b. Miksem gelmektedir ve nakilleri “an” lafzıyladır (%5). Mugîre'den ise yine “an” sîgasıyla Huşeym b. Beşîr iki ve Ebu'l-Ahvas bir rivayette bulunmuşlardır. Daha sonra ikişer rivayeti bulunan Zübeyd el-Yâmî (%3,3), Ubeyde b. Muattib, İbn Avn, Şibâk ed-Dabbî ve Hakem gelmekte ve Hakem'in “haddesenî” formundaki bir rivayeti dışında diğerleri “an” lafzıyla yapılmaktadır. Zübeyd'den Sevrî ve Şu'be,

⁶⁹⁹ Vekî' b. Cerrâh'ın babasıdır. Hakkında sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler olup hicrî 186 yılında vefat etmiştir. Zehebî, *Mîzân*, 2/114.

Ubeyde'den Vekî' ve Abdullah b. Nümejr, İbn Avn'dan İsmâil b. Uleyye, Şibâk'tan ise Mugîre “an” lafzıyla ikişer rivayette bulunmuşlardır. Şu‘be ise Hakem'den biri “an”, diğeri “haddesenî” formatında iki rivayet nakletmektedir.

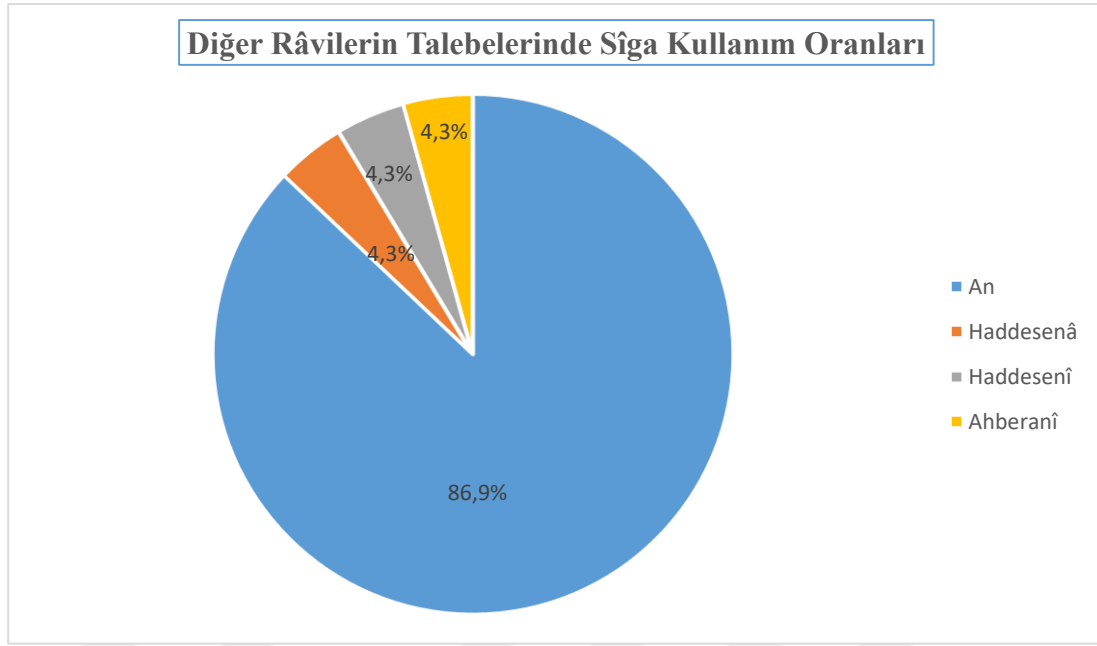
Nehaî'den sadece bir rivayeti bulunan isimler Fudayl b. Amr, Muhammed b. Sûka, Hasan b. Ubeydillâh, Hammâd, Yezîd b. Ebî Ziyâd ve Amr b. Mürre'dir (%10,1). Fudayl'dan Haccâc b. Ertat,⁷⁰⁰ İbn Sûka'dan Ali b. Âsım, Hammâd'dan Hammâd b. Seleme ve İbn Ebî Ziyâd'dan Ali b. Sâlih “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.⁷⁰¹ Abdülvâhid b. Ziyâd Hasan'dan “haddesenâ”, el-Mes‘ûdî ise Amr b. Mürre'den “ahberanî” sîgasıyla birer rivayette bulunmuşlardır. Bu kısımdaki on dokuz rivayetin on altısı “an”, biri “haddesenâ”, biri “haddesenî”, diğeri ise “ahberanî” şeklinde yapılmıştır.

Şekil 4.25. *Sünen-i İbn Mâce*'de Diğer Râvilerin Nehaî Rivayetlerindeki Sîga Kullanım Oranları

⁷⁰⁰ Kûfe ve Basra kâdılığı yapan Haccâc için fakih, müftî, hâfız gibi değerlendirmeler bulunmakla birlikte onun hadis ilminde zayıf olduğu ve tedlîs yaptığı da belirtilmiştir. Hicrî 145 senesinde vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Mizân*, 2/197-198. İbn Hacer, Haccâc'ı tedlîs yapan râviler arasında dördüncü tabakada zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rifü ehli't-takdîs*, 164. Haccâc'ın, semâi olmayan birçok râviden mürsel rivayetleri olduğu, bu sebeple onun an'ane ile yapmış olduğu rivayetlerde semâının olup olmadığının tekid edilmesi gerektiği de zikredilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müde'llisîn*, 135. Ayrıca bk. Selman Başaran, “Haccâc b. Ertât”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/425-426.

⁷⁰¹ Kûfeli olan Ali b. Sâlih'in sika olduğu belirtilmiştir. Hicrî 151 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Sahîh-i Buhârî* dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 20/464-468.

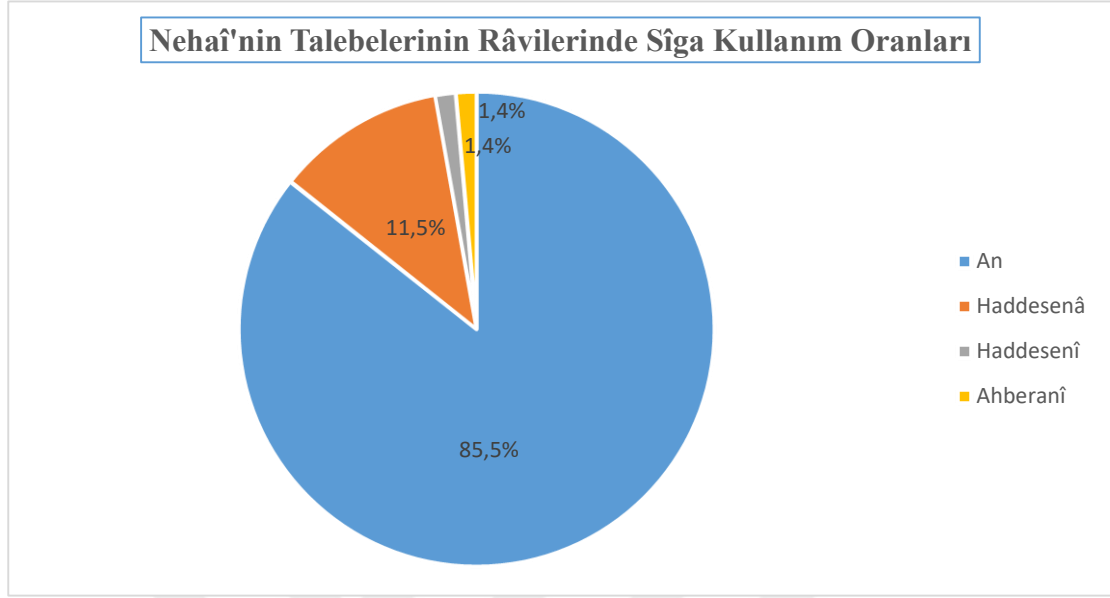
Şekil 4.26. *Sünen-i İbn Mâce*'de Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

4.1.6.4. *Sünen-i İbn Mâce*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

Sünen-i İbn Mâce'de Nehaî'den rivayette bulunan râvî sayısı on dördtür. Bu kişilerin toplam rivayet sayısı elli dokuz olup “ahberanî” lafzıyla yapılan bir rivayet dışında diğerleri “an” formunda nakledilmiştir.

Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan râvî sayısı ise yirmi dokuz, toplam rivayet sayısı ise altmış dokuz'dur. Bu rivayetlerin elli dokuzu “an” (85,5), sekizi “haddesenâ” (%11,5), biri “haddesenî” (%1,4), biri ise “ahberanî” lafızlarıyla nakledilmişlerdir. Görüldüğü üzere burada da hicrî II. asrın ilk çeyreğinden itibaren rivayet lafızlarında tahdîs ve ihbâr sîgaları artış göstermektedir. Nehaî'nin talebelerinin tamamının Kûfeli olmasına mukâbil, onlardan rivayette bulunan râvilerde ise farklı bölgelerden olan isimler dikkat çekmektedir. Bu durum ilim talebi

için yapılan rihlelerin yaygınlık kazanması ve hadis rivayetinin giderek sistematize olması ile açıklanabilir.

Şekil 4.27. *Sünen-i İbn Mâce*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

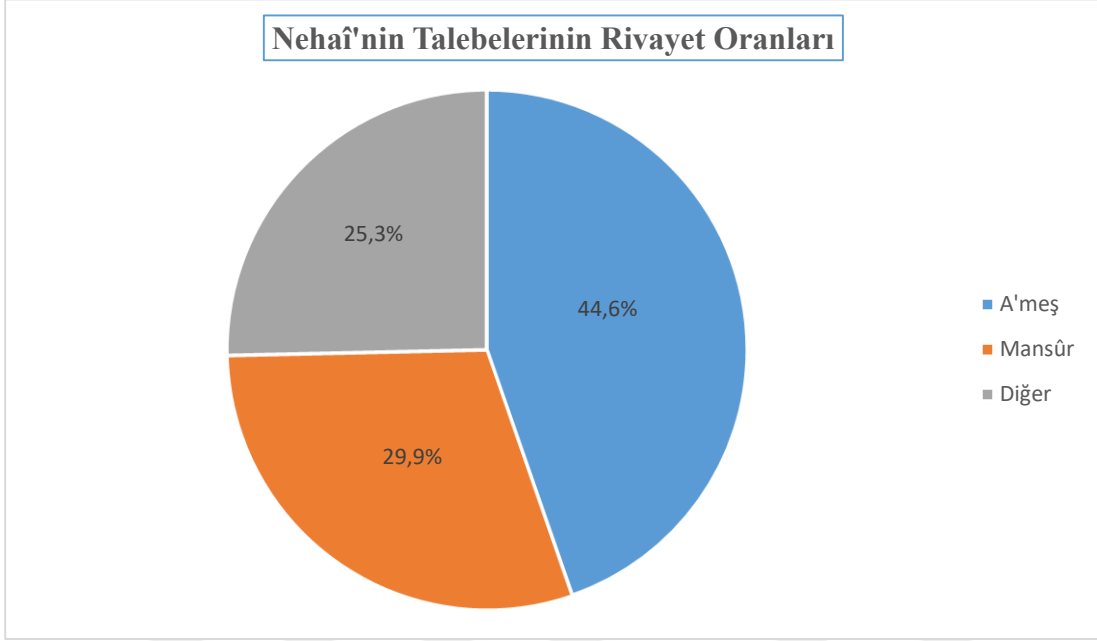
4.1.7. *Kütüb-i Sitte*'deki rivayetlerin genel değerlendirmesi

Çalışmada esas alınan baskılarına göre *Kütüb-i Sitte*'deki rivayetlerin toplamı 34532'dir ve bunların 567'si Nehaî'den nakledilmektedir. Bu da oransal olarak %1,6'ya tekâbül etmektedir. Bu rivayetlerin 236'sı Esved'den (%41,6), 175'i ise Alkame'den nakledilmiştir (%30,8) ve ikisinin toplam rivayeti 411'dir (%72,4). Bu rakamlardan da anlaşılacağı üzere Nehaî'nin en büyük hadis kaynağı aynı zamanda akrabaları olan Esved ve Alkame'dir ve bu durum ricâl literatürüyle de uyum göstermektedir.

Kütüb-i Sitte'de Nehaî'den nakilde bulunan yirmi beş râvinin toplam rivayet sayısı 591'dir. Bu râviler içinde 264 rivayetle A'meş (%44,6), Nehaî'den en fazla nakil yapan râvi iken, Mansûr da 177 rivayetle ikinci sırada yer almaktadır (%29,9). Daha sonrasında ise Hakem kırk bir, Mugîre on dokuz, İbn Avn on üç, Ebû Ma'sher on iki, Hammâd b. Ebî Süleymân on, Amr b. Mürre ve Simâk dokuz, Zübeyd el-Yâmî yedi, Hasan b. Ubeydillah altı, Ubeyde b. Muattıb dört, Şibâk ed-Dabbî, Fudaly b. Amr ve Ebû Hamza üç, Muhmmmed b. Sûka iki, Vâsıl el-Ahdeb, Hakîm b. Cübeyr, Ebû Ya'fûr, Katâde, Zübeyr b. Adî, Atâ b. es-Sâib, İbn Şübrûme, Ebû Husayn ve Yezîd b. Ebî Ziyâd birer rivayetle bulunmaktadır.

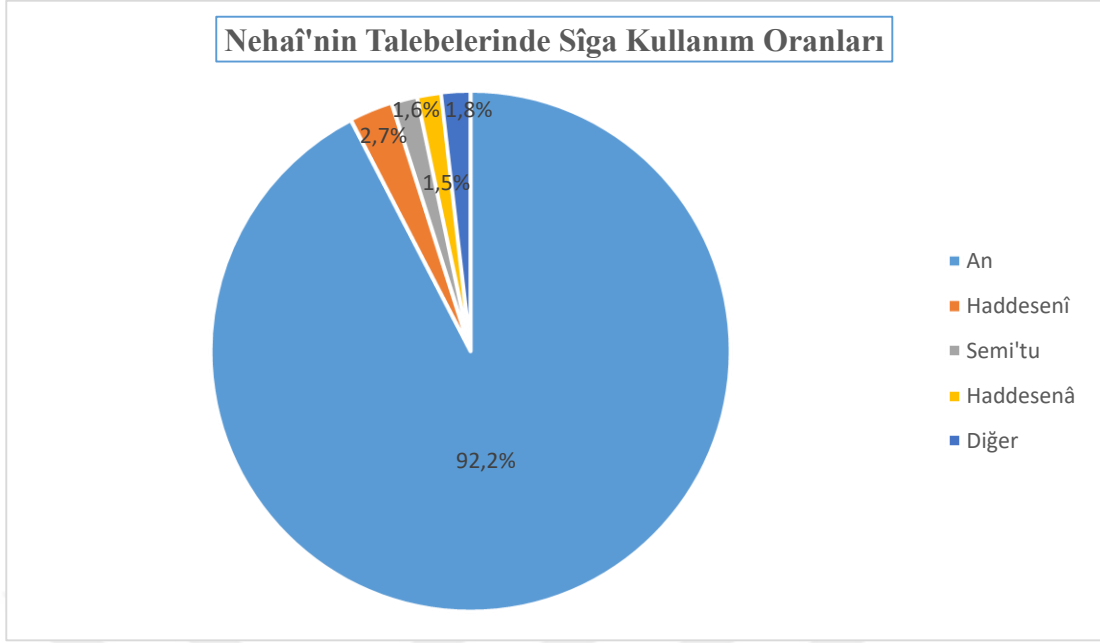
Tablo 4.1. *Kütüb-i Sitte*'deki Nehaî'den 10 ve Daha Fazla Nakilde Bulunan Râviler

Nehaî (591)						
A'meş (264)	Mansûr (177)	Hakem (41)	Mugîre (19)	İbn Avn (13)	Ebû Ma'ser (12)	Hammâd (10)

Şekil 4.28. *Kütüb-i Sitte*'de Nehaî'nin Talebelerinin Rivayet Oranları

Bu 591 rivayetin 545'i "an" lafzıyla yapılmıştır (%92,2). Daha sonrasında "haddesenî" on altı, "semi'tu" on, "haddesenâ" dokuz, "zekernâ inde İbrâhim fe kâle" üç, "tezâkernâ inde İbrâhim fe kâle" üç, "ahberanî, kâle, kâle lî, zekertü zâlîke li İbrâhim fe kâle ve ketebnâ ilâ İbrâhim fe ketebe ileynâ" lafızları birer kere kullanılmıştır. Her ne kadar "an" lafzının çoğunluğu oluşturduğu gözlemlense de tahdîs, ihbâr ve diğer sîgaların kullanımları hadis rivayetinde sistemleşmeye doğru başlangıç seviyesinde adımlar olarak okunabilir.

Şekil 4.29. *Kütüb-i Sitte*'de Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Bu râvilerden sadece Abdullah b. Avn ve bir rivayeti bulunan Katâde Basralı, diğer tüm râviler Kûfelidir. Bu da hicrî I. asrın son çeyreğinde Nehaî etrafında Kûfeli âlimlerin yoğun bir hadis talebi olduğunu göstermektedir. Ancak bunun sistematik olmaktan çok deyim yerindeyse ihtiyaç hâsıl oldukça yapılan nakiller olduğu akılda tutulmalıdır. Bir başka deyişle Nehaî, sadece hadis nakletmek için bir meclis kurmamış, kendisine sorulan sorulara mukâbil veya fıkıh ve tefsir gibi bir ders içinde konuyla alâkalı olabilecek rivayetleri nakletmiştir. Ayrıca bu râvilerden Abdullah b. Şübrüme Kûfe,⁷⁰² Zübeyr b. Adî ise Rey şehrinde kâdılık görevlerinde bulunmuşlardır.⁷⁰³

Ehl-i hadis çizgisine daha yakın gözüken Ameş'in, ehl-i re'yn temsilcisi konumundaki Nehaî'den bu denli fazla rivayette bulunması ayrıca dikkat çekicidir. Bu durum o dönemde ehl-i hadis ile ehl-i re'y kavramlarının çok keskin çizgilerle ayrılmadığı şeklinde okunabilir. Yine Nehaî'den rivayette bulunan diğer isimlerin de farklı meşreplere sahip olması bunu teyid etmektedir. Daha sonraları Hanefiler olarak anılacak ekolün, büyük çoğunluğu Abdullah b. Mes'ûd ve Hz. Aişe'den gelen rivayetleri, yine büyük çoğunluğu Alkame ve Esved ile Nehaî'de toplanan birikimi, bu râviler aracılığı ile hicrî II. asra taşınmış olmaktadır.

Kütüb-i Sitte'de Nehaî'nin râvilerinden nakilde bulunan toplam yetmiş dokuz kişi bulunmaktadır ve toplam rivayet sayıları 622'dir. Bu râviler içinde Süfyân es-Sevrî 108

⁷⁰² Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 15/78. İbn Şübrüme hakkında ayrıca bk. Şükrü Özen, "İbn Şübrüme", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/379-381.

⁷⁰³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/317.

rivayetle en çok hadis nakleden kişidir (%17,3). Onun rivayetlerinin büyük çoğunluğunu Mansûr ve A‘meş’ten yaptığı nakiller oluşturmaktadır. Süfyân, Mansûr’dan kırk beşi “an”, yedisi “haddesenî”, biri “haddesenâ” ve biri de “ahberanî” olmak üzere elli dört hadis nakletmiştir. A‘meş’ten ise otuz altısı “an”, üçü “haddesenî” ve ikisi de “haddesenâ” lafızlarıyla kırk bir rivayette bulunmuştur ve bu yaptığı nakillerin %87,9’unu oluşturur. Daha sonrasında ise Zübeyd el-Yâmî’den “an ve haddesenî” ile ikişer ve “haddesenâ” ile bir, Hammâd’dan “an ve haddesenâ” ile birer, Simâk b. Harb’ten “an” lafzıyla iki, Hakîm b. Cübeyr, Ebû Hamza, Hasan b. Ubeydillah ve Atâ b. es-Sâib’dan yine “an” lafzıyla birer hadis nakletmiştir. Sevrî’nin rivayet lafızlarının doksanını “an” (%83,3), on ikisini “haddesenî”, beşini “haddesenâ” ve birini de “ahberanî” sîgaları oluşturur. Onun hadis yazımında bulunduğu ve kitapları olduğu düşünüldüğünde özellikle tahdîs ve ihbâr lafızlarıyla yapmış olduğu rivayetler anlamlı hale gelmektedir.⁷⁰⁴ Süfyân’ın Kûfe dışındaki birçok bölgeye ilmî seyahatler yaptığı ve son yıllarını Basra’da geçirdiği göz önüne alındığında ise hocaları vasıtasıyla elde ettiği Nehaî rivayetlerini o bölgelere taşıdığı söylenebilir.

Süfyân’dan sonra ise doksan beş rivayetle Şu‘be gelmektedir (%15,2). Şu‘be’nin kendisinden en fazla rivayette bulunduğu isim Hakem b. Uteybe’dir ve rivayetlerinin otuz biri “an”, altısı “haddesenâ”, biri “haddesenî” biri ise “ahberanâ” lafızlarıyla olmak üzere toplam sayısı otuz dokuzdur (%41). İkinci olarak yirmi iki rivayetle A‘meş gelmektedir ve ondan yaptığı nakillerin yirmisi “an”, biri “haddesenâ”, biri “haddesenî” sîgalarıylaadır. Sonrasında ise Mansûr’dan on beşi “an”, biri “haddesenâ”, biri “haddesenî”, biri de “ketebe ileyye” lafızlarıyla on sekiz, Amr b. Mürre’den beşi “an”, biri “haddesenî” ile altı, Mugîre’den “an” ile dört, Hammâd’dan biri “an”, biri “haddesenâ” ile iki, Simâk’tan “an” ile iki, Ubeyde ve Zübeyd’dan “an” ile birer hadis nakletmiştir. Şu‘be, rivayetlerinde seksen “an” (%84,2), dokuz “haddesenâ”, dört “haddesenî”, birer defa da “ahberanâ ve ketebe ileyye” lafızlarını kullanır. Bunlar, Şu‘be’nin tahdîs dışında hadis almadığı, hadis yazdığı ve kitapları bulunduğu gibi bilgiler birlikte düşünüldüğünde değerlendirilmelidir.⁷⁰⁵ Basralı olması sebebiyle hocalarından aldığı Nehaî rivayetlerini Basra’ya taşımıştır denilebilir.

Şu‘be’nin ardından altmış yedi rivayetle Cerîr b. Abdilhamîd gelmektedir (%10,7). Cerîr’in kendisinden en fazla nakilde bulunduğu isim Mansûr’dur ve ondan yaptığı elli iki rivayetin tamamı “an” lafzıylaadır. Ardından on iki rivayetle A‘meş gelmektedir ve bu nakillerin on biri

⁷⁰⁴ Süfyân es-Sevrî’nin eserleri ile ilgili bk. Sezgin, *Târîh*, 1(3)/248; Recep Özdirek – Ali Hakan Çavuşoğlu, “Süfyân es-Sevrî”, *DİA (İstanbul: TDV Yayınları, 2010)*, 38/24-25.

⁷⁰⁵ Şu‘be’nin eserleriyle ilgili olarak bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)/169.

“an”, biri ise “semi‘tu” lafızlarıyladır. Son olarak Mugîre’den de “an” sîgasıyla üç rivayeti bulunmaktadır. Cerîr’in bir rivayet dışındaki bütün nakilleri “an” ile dir. Cerîr’in hadis yazdığı, kitapları bulunduğu hatta Rey şehrinde ilk defa hadisleri tasnif eden kişi olduğu bilinmektedir. Buna rağmen rivayetlerinin –biri hariç- “an” ile olması hadis alma ve nakletme yollarına belirli lafızların tahsisinin zaman içerisinde ve kişiden kişiye farklılık gösterebileceğine işaret etmektedir. Ayrıca onun Kûfe dışına yerleşmesi de tevârüs ettiği Nehaî’nin rivayet birikimini o bölgelere taşıması açısından önemlidir.

Daha sonrasında altmış altı rivayetle Ebû Muâviye gelmektedir ve nakillerinin tamamı A‘meş’ten dir. Bu rivayetlerin elli sekizi “an”, sekizi ise “haddesenâ” lafzıyla yapılmıştır. Ebû Muâviye’nin ardından yine bütün nakilleri A‘meş’ten olan Hafs b. Gıyâs gelmektedir ve rivayet ettiği kırk bir hadisin on yedisi “an”, yirmi dördü “haddesenâ” ile dir. Hafs’ın kitabından yaptığı rivayetlerin daha sahih kabul edilmesi, onun hocalarından hadisleri yazarak aldığını göstermektedir denilebilir. Ayrıca Hafs’ın Kûfe ve Bağdat’ta kâdılık yapmış olması da elde ettiği rivayetlerin fıkha tesiri açısından önemlidir.

Hafs’ın ardından yirmi bir rivayetle İsrâîl b. Yûnus gelmektedir. Onun rivayetlerinin tamamı “an” lafzıyla olup on ikisi Mansûr’dan, dördü A‘meş’ten, üçü Mugîre’den, biri Simâk’tan ve biri de Ebû Husayn’dandır. Dedesi olan Ebû İshâk es-Sebîî’nin, rivayetlerini bizzat torunu İsrâîl’e imlâ ettirdiği, ayrıca hadiste babası Yûnus b. Ebî İshâk’tan daha güvenilir kabul edilmesinin sebebinin, hadisleri yazdığı kitaplarının olması kaynaklarda geçmektedir.⁷⁰⁶ Ebû İshâk’ın vefat tarihi dikkate alındığında hicrî II. asrın ilk çeyreğinde Kûfe’de sistematik hadis rivayeti ve yazımının bulunduğu sonucuna gidilebilir. İsrâîl’den sonra Ali b. Müshir gelmektedir ve tamamı “an” ile olan on yedi rivayetinin on altısı A‘meş’ten, biri ise Ubeyde b. Muattib’dandır. Hadis kitâbetinde bulunduğu geride zikredilen İbn Müshir ayrıca Musûl kâdılığı yapmıştır.⁷⁰⁷

Sonrasında on altı rivayetle Vekî‘ gelmektedir. Nakillerinin on beşi A‘meş’ten olup on ikisi “an” üçü ise “haddesenâ” ile dir. Ubeyde’den de “an” lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır. Vekî‘ de eser sahibi râviler arasında yer almaktadır.⁷⁰⁸ Vekî‘nin ardından on beş rivayetle Abdülvâhid b. Ziyâd gelmektedir. Nakillerinin on biri A‘meş’ten olup üçü “an”, sekizi “haddesenâ” lafızlarıyladır. Daha sonrasında Hasan b. Ubeydillah’dan üçü “an”, biri “haddesenâ” olmak

⁷⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 2(1)/331-332.

⁷⁰⁷ Zehebî, *Târîh*, 4/931.

⁷⁰⁸ Eserlerinin bir listesi için bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)/180.

üzere dört rivayeti bulunmaktadır. Ancak İbn Ziyâd'ın A'meş'ten tahdîs sîgasıyla naklettiği rivayetlerde irsâl şüphesi bulunduğu daha önce zikredilmiş olup bu hususa dikkat edilmelidir. Yine aynı rivayet sayısına sahip olan Ebu'l-Ahvas Sellâm b. Süleym'in Mansûr'dan "an" ile dört ve Simâk'tan "an" ile iki, "haddesenâ" lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır. Akabinde Ebû Avâne'nin "an" lafzıyla A'meş'ten beş, Mansûr'dan dört ve Mugîre'den iki olmak üzere toplam on bir rivayeti bulunmaktadır. Ebû Avâne'nin Basra'ya yerleşmiş olup hadis yazdığını bilgisi Nehaî rivayetlerinin dağılımını ve dönemin hadis rivayet ortamını anlamak açısından akılda tutulmalıdır.

Ebû Avâne'nin ardından yedi rivayetle Îsâ b. Yûnus gelmekte olup nakillerinin tamamı A'meş'ten dir ve beşi "an", ikisi ise "haddesenâ" lafızlarıyladır. Îsâ da Kûfeli olmasıyla beraber daha sonraları hayatının geri kalanını başka bir bölgede (Şam) geçiren râvilerdendir. Ardından İsmâil b. Uleyye gelmektedir ve yapmış olduğu altı rivayetin tamamı İbn Avn'dan olup hepsi "an" lafzıyladır. Aynı rivayet sayısına sahip olan Fudayl b. İyâz'ın nakillerinin hepsi Mansûr'dan olup "an" lafzıyla yapılmıştır. Fudayl'ın hadis yazdığı ve ömrünün geri kalanını Mekke'de geçirdiği bilgisi dönemi anlamak açısından önem arzetmektedir. Sonrasında hepsi "an" lafzı ile olan beş rivayetle Zâide b. Kudâme gelmektedir ve bu nakillerin dördü Mansûr'dan biri ise A'meş'ten dir. Zâide'nin hadis yazdırmasına ek olarak kitapları bulunduğu bilgisi de dikkate değerdir.⁷⁰⁹ Aynı rivayet sayısına sahip Ebû Hamza es-Sükkerî'nin de nakilleri "an" ile olup dördü A'meş'ten, biri ise Mansûr'dandır. Ebû Hamza'nın da sahîhu'l-kitâb olduğu bilgisi daha önce zikredilmişti.

Sayılan râvilerden sonra dörder rivayeti bulunan dokuz râvi vardır. Bunlardan Hâlid b. Mihrân'ın Ebû Ma'ser'den yaptığı rivayetlerin hepsi "an" lafzıyladır. Hâlid de Kûfe dışında (Basra) ikâmet eden râvilerdendir. Aynı rivayet sayısına sahip İbn Ebî Arûbe'nin "an" lafzıyla Ebû Ma'ser'den üç, Katâde'den bir nakli bulunmaktadır. Kitapları olduğu bilgisinin yanı sıra hadisleri konularına göre tasnif eden ilk âlimlerden olduğu da kaydedilmiştir.⁷¹⁰ Ardından Huşeym b. Beşîr gelmektedir ve "an" lafzıyla yaptığı bu nakillerin hepsi Mugîre'dendir. Aslen Buhâralı olmakla beraber Bağdat'da yaşamış olan Huşeym'in kitap tasnifinde bulunduğu kaynaklarda yer almaktadır.⁷¹¹ Yine Süfyân b. Uyeyne'nin rivayetleri "an" ile olup hepsi Mansûr'dan nakledilmiştir. Süfyân da hayatının geri kalanını Kûfe dışında (Mekke) geçirmiş

⁷⁰⁹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 4/282.

⁷¹⁰ Sezgin, *Târîh*, 1/168.

⁷¹¹ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 5/284.

olan râvilerdendir ve eserleri olduğu bilgisi mevcuttur.⁷¹² Bir diğer dört rivayeti bulunan isimlerden olan Muhammed b. Fudayl'ın biri “an”, üçü “haddesenâ” ile olan nakilleri A‘meş’ten dir. Ayrıca İbn Fudayl çok sayıda kitap tasnifinde bulunmuştur.⁷¹³ Ardından Ezher b. Sa‘d gelmektedir ve nakillerinin tamamı İbn Avn’dandır. Bu rivayetlerin biri “an”, ikisi “enbeenâ” ve biri de “ahberanâ” lafızlarıyla yapılmıştır. Ezher de Basralı olan râvilerdendir. Sonrasında Şeybân b. Abdurrahman gelmektedir ve “an” ile yaptığı nakillerin hepsi Mansûr’dandır. Şeybân’ın da kitapları olduğu ve daha sonraları Bağdat’a yerleştiği yukarıda zikredilmişti. Dört rivayeti olan bir başka isim Abîde b. Humeyd’dir ve nakillerinin tamamı Mansûr’dan olup “an” lafzıyla yapılmıştır. Abîde de Şeybân gibi sonraları Bağdat’a yerleşmiş râvilerdendir ve hadis yazdığı ve yazdırdığı bilgileri aktarılmıştır. Dört rivayeti olan son isim Hammâd b. Seleme’dir ve nakillerinin hepsi Hammâd b. Ebî Süleymân’dan olup “an” lafzıyla yapılmıştır. Hammâd b. Seleme Basralıdır ve kitapları olduğu kaydedilen râvilerdendir.⁷¹⁴

Bu râvilerin ardından üçer rivayeti bulunan yedi râvi gelmektedir. Bunlardan Hişâm b. Hassân’ın Mansûr’dan “an” lafzıyla iki ve Hammâd’dan yine “an” ile bir rivayeti bulunmaktadır. Hişâm Basralı olup müdellîs râvilerden sayılmıştır. Bir diğer râvi Mufaddal b. Mühelhil’dir ve nakilleri “an” sîgasıyladır. Bu rivayetlerin ikisi Mansûr’dan, biri A‘meş’ten dir. Sonrasında gelen Abdullah b. Nümejr’in üç rivayetinin ikisi A‘meş’ten dir ve biri “an”, diğeri “haddesenâ” lafzıyladır. Diğer nakli de yine “an” lafzıyla Ubeyde b. Muattib’dandır. Dördüncü olarak Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî gelmektedir ve nakillerinin hepsi A‘meş’ten olup “an” lafzıyladır. Muhâribî hakkında birtakım tedlîs iddiaları olduğu bilgisi daha önce zikredilmişti. Ardından Ya‘lâ b. Ubeyd gelmektedir ve nakillerinin hepsi A‘meş’ten olup biri “an”, ikisi “haddesenâ” lafzıyladır. Asıl itibarıyla Nehaî’nin râvilerinden olan Mugîre b. Miksem’in de Şibâk ed-Dabbî’den “an” sîgasıyla üç rivayeti bulunmaktadır.⁷¹⁵ Üç rivayeti bulunan son râvi Zeyd b. Ebî Üneyse’dir ve Hammâd’dan iki, Amr b. Mürre’den bir nakli olup hepsi “an” lafzıyla yapılmıştır. Aslen Kûfeli olmakla beraber sonraları Ruhâ’ya yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁷¹⁶

⁷¹² Sezgin, *Târîh*, 1/179.

⁷¹³ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 5/282.

⁷¹⁴ İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 5/283.

⁷¹⁵ Mugîre’nin kitapları olduğu bilgisinin yanında kendisine nispet edilen bir kitap için bk. İbnü’n-Nedîm, *el-Fihrist*, 6/282.

⁷¹⁶ Bugün ki Şanlıurfa’yı kapsayan bölge. Bk. Ahmet Nezihi Turan, “Şanlıurfa”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/336-341. Ayrıca Zeyd b. Ebî Üneyse’ye nispet edilen bir eser için bk. Sezgin, *Târîh*, 1/160.

Ardından ikişer rivayeti bulunan on dört râvi gelmektedir. Bu râvilerden Ebân b. Tağlib'in yaptığı nakiller "an" lafzıyla olup Fudayl b. Amr'dandır. Ayrıca Ebân'ın çeşitli kitaplar kaleme aldığı kaynaklarda zikredilmektedir.⁷¹⁷ Sonrasında Züheyr b. Muâviye'nin "haddesenâ" lafzıyla Mansûr ve A'meş'ten birer rivayeti bulunmaktadır. Züheyr, Kûfeli olmakla beraber sonraları başka bir bölgeye (Cezîre) yerleşen râvilerdendir. İki rivayeti bulunan bir diğer râvi olan İsmâil b. Zekerîyyâ'nın "haddesenâ" lafzıyla A'meş'ten ve "an" lafzıyla Hasan b. Ubeydillâh'dan birer nakli bulunmaktadır. İbn Zekerîyyâ da ömrünün sonlarına doğru Bağdat'a yerleşmiştir. Bir diğer isim Hammâd b. Zeyd'dir ve biri "an", diğeri "haddesenâ" sîgasıyla Mansûr'dan iki rivayeti bulunmaktadır. Hammâd, Basralı râvilerdendir. Ardından Muhammed b. Cuhâde gelmektedir ve "an" lafzıyla yaptığı iki rivayet Hakem b. Uteybe'dendir. Sonrasında "an" sîgasıyla A'meş'ten yaptığı iki nakille Ebû Bekir b. Ayyâş gelmektedir. İki rivayeti bulunan râvilerden biri de Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes'ûdî'dir ve biri "haddesenâ" diğeri "ahberanî" lafızlarıyla yaptığı nakiller Amr b. Mürre'dendir. Sonrasında Mis'ar b. Kidâm gelmektedir ve "an" lafzıyla yaptığı nakiller Mansûr'dandır. Akabinde Yûnus b. Ubeyd yer almaktadır ve Ebû Ma'ser'den "an" lafzıyla iki rivayeti bulunmaktadır. Basralı olan Yûnus'un hadis meclisleri tertip ettiği ve önemli hadis âlimlerinin bu meclislere katıldığı bilgisi yukarıda zikredilmişti. Yûnus'un vefat tarihi dikkate alındığında bu son derece önemlidir zira bu hadis meclisi henüz hicrî II. asrın ilk çeyreğine tekâbül etmektedir.⁷¹⁸ Şerîk b. Abdillâh'ın da iki rivayeti bulunup, bu nakiller "an" sîgasıyla A'meş'ten nakledilmiştir. Bir diğer isim Abdülazîz b. Abdissamed'dir ve nakilleri "haddesenâ" lafzıyla Mansûr'dan rivayet edilmiştir. Rivayetleri "an" lafzıyla Mansûr'dan olan bir diğer râvi Cerrâh b. Melîh'tir. Sonrasında Saîd b. Mesleme gelmektedir ve A'meş'ten "an" lafzıyla iki rivayeti bulunmaktadır. İki rivayeti bulunan son isim Abde b. Süleymân'dır ve "an" lafzıyla yaptığı nakiller A'meş kanalıyla.

Son olarak bir rivayeti bulunan toplam otuz üç râvi bulunmaktadır. Bu isimlerden Abdullah b. İdrîs, Abser b. Kâsım, Yahyâ b. Saîd el-Kattân, Ali b. Hâşim, Hasan b. Ayyâş, Süleymân b. Karm, Ma'mer b. Râşid, İbn Ebî Ganiyye ve Ammâr b. Züreyk'in rivayetleri "an" lafzıyla A'meş'ten nakledilmiştir. Yine Cerîr b. Hâzım, İbn Ebî Zâide, Abdullah b. Dâvûd, Fadl b. Dükeyn, Muhâdır b. Müverra' ve Esbâd b. Muhammed'in nakilleri "haddesenâ" sîgasıyla A'meş'ten yapılmıştır. Fadl b. Mûsa "enbeenâ", Ömer b. Saîd "haddesenî" lafzıyla A'meş'ten nakilde bulunan isimlerdendir. Mansûr'dan rivayette bulunan isimlerden Muhammed b. Fadl ve Abdullah b. Mübârek'in nakilleri "an", Mu'temir b. Süleymân'ın "semi'tu" ve A'meş'in

⁷¹⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 6/276.

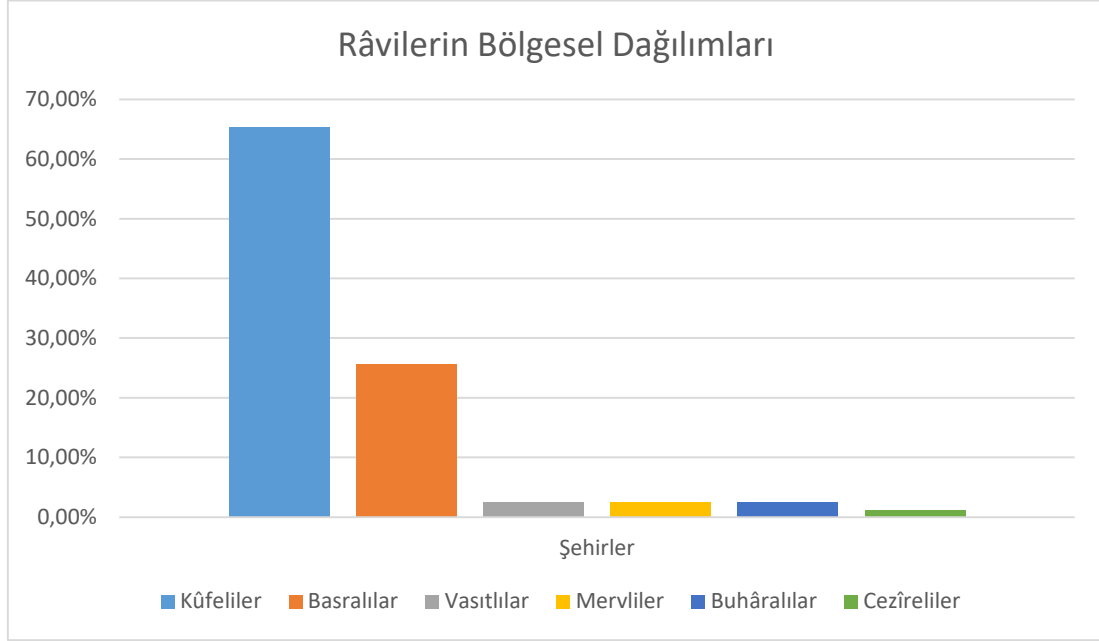
⁷¹⁸ Yûnus b. Ubeyd'in hadislerinin toplandığı bir eser için bk. Sezgin, *Târîh*, 1/161.

nakilleri “haddesenî” lafızlarıyladır. Suayr b. el-Hıms, “an” ile Mugîre’den, Mehdî b. Meymûn “an” ile Vâsıl el-Ahdeb’den, Dahhâk b. Mahled “semi‘tu”, Yezîd b. Zürey‘ “haddesenâ” ile Abdullah b. Avn’dan, Hüsâm b. Misak “haddesenâ”, Mansûr “an” ile Ebû Ma‘şer’den, Anbese b. Saîd “an” ile Ebû Hamza’dan, Ali b. Âsım “haddesenâ” ile Muhammed b. Sûka’dan, Amr b. Ebî Kays “an” ile Zübeyr b. Adî’den, Muhammed b. Ca‘fer “haddesenî” ile İbn Şübrûme’den, Haccâc b. Ertât “an” ile Fudayl b. Amr’dan ve Ali b. Sâlih “an” lafzıyla İbn Ebî Ziyâd’dan bir hadis nakletmişlerdir. Bu râvilerden Yahyâ el-Kattân Basralıdır. Yine Ali b. Hâşim ve Abdullah b. Mübârek’in hadis halkaları olduğu bilgisi daha önce zikredilmişti.

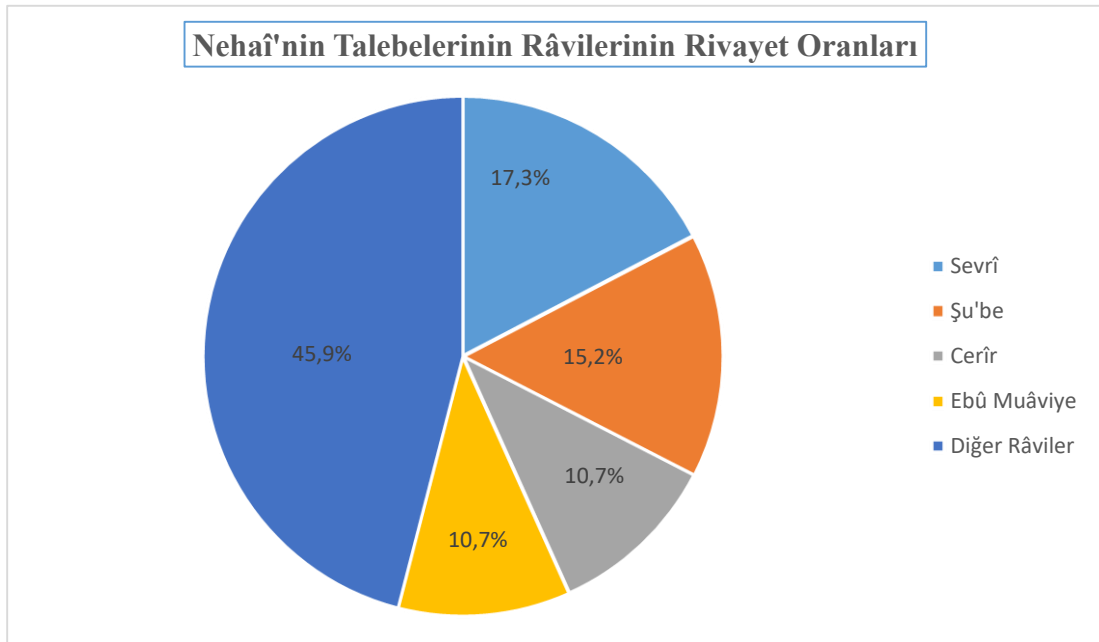
Kütüb-i Sitte’de Nehaî’nin râvilerinden rivayette bulunan isimlerin bölgesel dağılımlarına genel olarak bakılacak olursa Abdullah b. Nümejr, Abde b. Süleymân, Abdullah b. İdrîs, Abser b. Kâsım, Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, A‘meş, Ammâr b. Züreyk, Abdullah b. Mübârek, Ali b. Sâlih, Ebân b. Tağlib, Ebû Bekir b. Ayyâş, Ebû Muâviye, Esbâd b. Muhammed, Fadl b. Dükeyn, Hasan b. Ayyâş, İbn Ebî Ganiyye, İsrâil b. Yûnus, Muhammed b. Cuhâde, Muhammed b. Fudayl, Mansûr b. Mu‘temir, Mis‘ar b. Kidâm, Mufaddal b. Mûhelhil, Muhâdir b. Müverra‘, Mugîre b. Miksem, Ömer b. Saîd, Sellâm b. Süleym, Suayr b. Hıms, Vekî‘ b. Cerrâh, Ya‘lâ b. Ubeyd ve Zâide b. Kudâme Kûfelidir. Yine Kûfeli olan Abîde b. Humeyd, Ali b. Hâşim, İsmâil b. Zekerıyyâ, Şeybân b. Abdurrahman daha sonraları Bağdat’a gitmiş veya yerleşmiştir. Kûfeli olan diğer isimlerden Abdurrahman el-Mes‘ûdî Basra ve Bağdat’ta, İbn Ebî Zâide Medine ve Bağdat’ta bulunmuş, Amr b. Ebî Kays ve Cerîr b. Abdilhamîd Rey, Abdullah b. Dâvûd ve İsmâil b. Uleyye Basra, Fudayl b. İyâz ve Süfyân b. Uyeyne Mekke, Îsâ b. Yûnus Şam, Muhammed b. Fadl Buhârâ, Zeyd b. Ebî Üneyse Rûha ve Züheyr b. Muâviye Cezîre bölgesine yerleşmiştir. Bu tabakada Kûfeli olup kâdı olarak görev yapan isimlerden Ali b. Müshir Musul, Anbese b. Saîd Rey, Hafs b. Gıyâs Bağdat, Haccâc b. Ertât Kûfe ve Basra’da kâdılık yapmışlar, Cerrâh b. Melih ise Medine’de devlet görevlerinde bulunmuştur. Kûfeli olan ve en çok rivayeti bulunan Sevrî ise birçok yere seyahatler düzenlemekle beraber son olarak Basra’ya yerleşmiştir.

Basralı olan râviler Abdülazîz b. Abdissamed, Abdülvâhid b. Ziyâd, Cerîr b. Hâzım, Dahhâk b. Mahled, Ezher b. Sa‘d, Hâlid b. Mihrân, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, Hişâm b. Hassân, Hüsâm b. Misâk, İbn Ebî Arûbe, Mehdî b. Meymûn, Muhammed b. Ca‘fer, Mu‘temir b. Süleymân, Şu‘be b. Haccâc, Yezîd b. Zürey‘ ve Yûnus b. Ubeyd’dir. Yine Basralı olan Ma‘mer San‘a’ya yerleşmiş, Süleymân b. Karm ve Yahyâ el-Kattân Kûfe’de bulunmuşlardır. Ayrıca Ebû Avâne ve Ali b. Âsım Vâsıtlı olup Ebû Avâne daha sonra Basra’ya yerleşmiştir. Ebû Hamza ve Fadl b. Mûsa Mervli, Saîd b. Mesleme ise Cezîrelidir. Aslen Buhâralı olan

Huṣeym b. Beṣîr Bağdat'ta, Şerîk b. Abdillâh ise Kufe'de yaşamıştır. Sonuç olarak yetmiş dokuz râvinin elli ikisi Kûfeli (%65,3), yirmisi Basralı (%25,6), ikisi Vâsıt (%2,5), ikisi Merv, ikisi Buhâra ve biri de Cezîrelidir (%1,2). Bu da Nehaî rivayetlerinin Kûfe dışında başta Basra olmak üzere farklı bölgelere dağıldığını ve Kûfe rivayet birikiminin bir yayılma sergilediğini göstermektedir. Bu durum önceleri belli bölgelere ait olan rivayet birikimlerinin hicrî II. asrın ilk yarısı itibarıyla yavaş yavaş bölgesel olmaktan çıktığı şeklinde okunabilir.

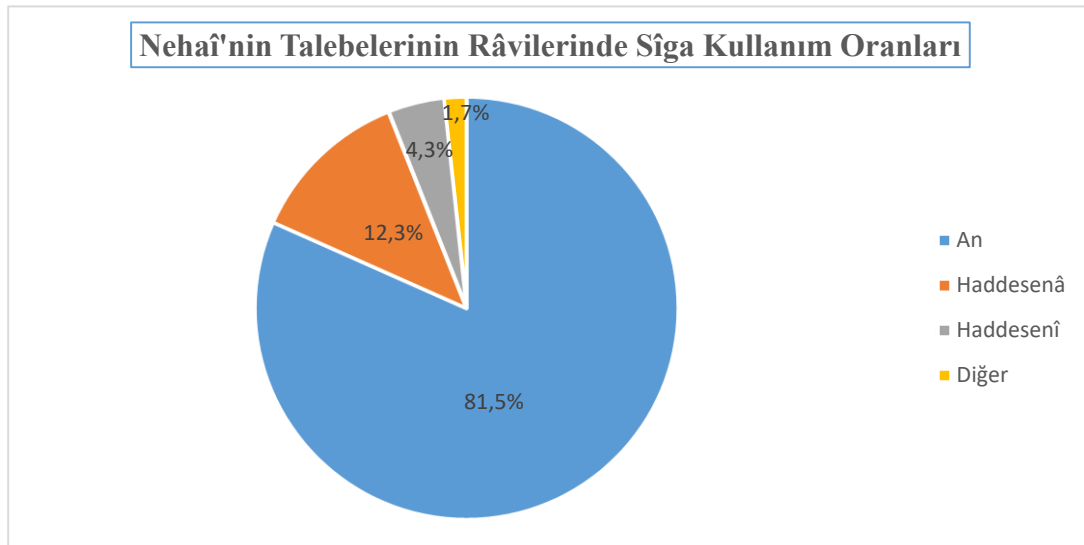

Şekil 4.30. Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinin Bölgesel Dağılımları

Şekil 4.31. Kütüb-i Sitte'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinin Rivayet Oranları

Nehaî'nin talebelerinden nakilde bulunan râvilerin 622 rivayetinin 507'si "an" (%81,5), yetmiş yedisi "haddesenâ" (12,3), yirmi yedisi "haddesenî" (%4,3), üçü "semi'tu", üçü "enbeenâ", ikisi "ahberanî", ikisi "ahberanâ" ve biri de "ketebe ileyye" lafızlarıyla yapılmıştır. Nehaî'nin talebelerindeki duruma mukabil burada "an" lafzında %10'dan fazla bir düşüş olurken, "haddesenâ" lafzında ise yine %10'unun üzerinde bir artış söz konusudur. Sayısal olarak bakıldığında ise bir önceki tabakada on altı olan "haddesenî" lafzı burada yirmi yediye çıkarken, dokuz olan "haddesenâ" sîgası ise yetmiş yediye yükselmiş gözükmemektedir. Bu durum da açıkça Kûfe'de sistemli hadis rivayetini yani hadis meclislerine ve kitâbete işaret etmektedir. Zira bu tabakadaki isimler içerisinde eser sahibi olan veya hadis yazdığı ya da yazdırdığı bildirilen çok sayıda râvî bulunmaktadır. Bu isimler Ali b. Müshir, Abîde b. Humeyd, Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes'ûdî, Abdullâh b. Mübârek, Abdürrezzâk b. Hemmâm, Cerîr b. Abdilhamîd, Cerîr b. Hâzım, Ebû Hamza Muhammed b. Meymûn, Ebû Avâne, Fadl b. Dükeyn, Fudayl b. İyâz, Hafs b. Gıyâs, Huşeym b. Beşîr, Hammâd b. Seleme, Hammâd b. Zeyd, İsâ b. Yûnus, İsrâîl b. Yûnus, İsmâîl b. Uleyye, Yahyâ b. Ebî Zâide, İbn Ebî Arûbe, Muhammed b. Fudayl, Mis'ar b. Kidâm, Muhammed b. Ca'fer, Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne, Şu'be b. Haccâc, Şerîk b. Abdillâh, Şeybân b. Abdîrrahman, Vekî' b. Cerrâh, Yahyâ el-Kattân, Zâide b. Kudâme ve Züheyr b. Muâviye'dir. Dolayısıyla Nehaî rivayetleri özelinde hicrî II. asrın ilk yarısında ve büyük çoğunluğu Kûfe'de olmak üzere sistemli bir hadis rivayetinden söz edilebilir. Hem tahdîs ve ihbâr sîgalarındaki artış hem de kitâbetin yaygınlık kazanması bu durumun açık bir göstergesidir.

Şekil 4.32. Kütüb-i Sitte'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5. KÜTÜB-İ SİTTE ÖNCESİ KAYNAKLARDA GEÇEN NEHAÎ RİVAYETLERİ

5.1. Kütüb-i Sitte Öncesi Kaynaklarda Nehaî Rivayetleri

5.1.1. Müsned-i İmâm Ahmed'de Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

İmâm Ahmed'in *Müsned*'i türünün en geniş hacimli eseridir ve kitapta yüzlerce sahâbîden nakledilen binlerce hadis yer almaktadır. İmâm Ahmed, eserini oluştururken öncelikle râvinin adâlet ve zabt sâhibi olmasını dikkate almış bazen de zabtında zayıflık bulunan râvilerin rivayetlerine de yer vermiştir. Şuayb el-Arnâvûd neşrine göre eserde 27.647 hadis yer almaktadır.⁷¹⁹ Müsned türü bir kitap olması hasebiyle bir sahâbîden gelen rivayet malzemesinin hemen hepsini içermeyi hedeflemiş, böylelikle *Kütüb-i Sitte* eserlerine göre hadisin rivayet ağındaki hoca-talebe ilişkisini daha net görmeye imkân vermiştir. Bu bağlamda Nehaî'nin hoca-talebe ve rivayet lafızları ile ilgili daha kapsamlı veriler sunması beklenmektedir.

Müsned'de Nehaî'den rivayet edilen müsned-merfû/mevkuf rivayet adedi 336'dır. Bu da eserdeki rivayetlerin %1,2'sinin Nehaî'den nakledildiği anlamına gelmektedir. Nehaî'nin *Müsned*'de kendilerinden en fazla rivayette bulunduğu hocaları 145 hadis ile Esved b. Yezîd (%43,1) ve seksen dokuz hadis ile Alkame b. Kays'tır (%26,4). Dolayısıyla Nehaî rivayetlerinin yaklaşık %70'i bu iki hocasından nakledilmektedir.

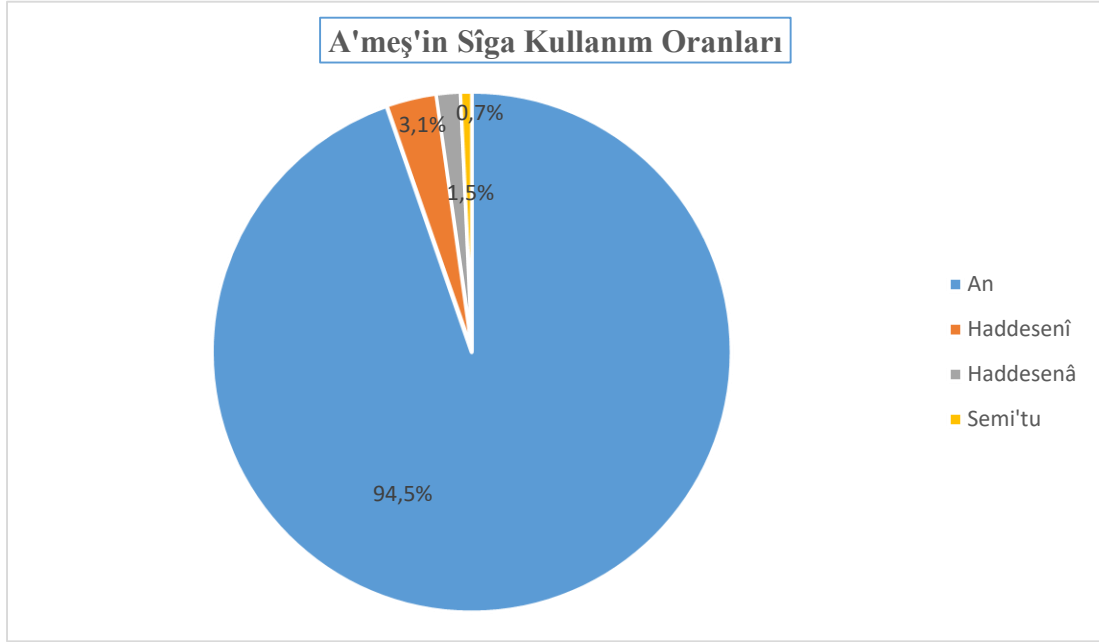
Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan yirmi râvi bulunmaktadır. Bu isimler A'meş, Mansûr, Hammâd b. Ebî Süleymân, Hakem, Mugîre, Ebû Ma'şer, Hasan b. Ubeydillah, Simâk b. Harb, Amr b. Mürre, Atâ b. Sâib, Abdullah b. Avn, Fudayl b. Amr, Zübeyd el-Yâmî, Hakîm b. Cübeyr, Ebû Hamza Meymûn, Haccâc b. Ertât, Husayn b. Abdîrrahman, Osman b. Âsım, Ubeyde b. Muattib ve Vâsıl el-Ahdeb'dir. *Müsned*'de de Nehaî'den en fazla rivayette bulunan isimler A'meş ve Mansûr'dur.

5.1.1.1. A'meş'in rivayetleri ve râvileri

Müsned'de A'meş'in Nehaî'den yapmış olduğu rivayet sayısı 128'dir. Bu da A'meş'in rivayet oranının %38 olduğunu göstermektedir. Bu rivayetlerin 121'i "an" (%94,5), dördü "haddesenî", ikisi "haddesenâ" ve biri de "semi'tu" lafızları ile yapılmıştır. Hicrî I. asrın son çeyreği düşünüldüğünde "an" lafzının fazla olması normal karşılanmalıdır. Bu lafzın kullanımının

⁷¹⁹ Farklı rivayet lafızları ve daha ayrıntılı bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "el-Müsned", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/104-105.

fazlalığı henüz sistematik olmayan bir hadis rivayetine işaret ediyor denebilir. Ayrıca A‘meş’in Nehaî’den “an” ile yaptığı rivayetlerin semâya hamledileceği daha önce zikredilmişti.

Şekil 5.1. *Müsned-i Ahmed*’de A‘meş’in Nehaî Râvilerindeki Sîga Kullanım Oranı

Sahîh-i Buhârî dışında diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde olduğu gibi *Müsned*’de de A‘meş’ten en fazla rivayeti olan râvi Ebû Muâviye olup rivayet sayısı otuz dokuzdur (%30,4) ve bunların tamamı “haddesenâ” lafzıyla yapılmıştır. İkinci olarak Süfyan es-Sevrî gelmektedir ve rivayet sayısı on dokuzdur (%14,8). Bu rivayetlerin on altısı “an”, üçü “haddesenî” sîgalarıyla yapılmıştır. Sonrasında on beş rivayetle Şu‘be yer almaktadır (%11,7) ve bu rivayetlerin on ikisi “an”, biri “haddesenâ”, biri “haddesenî” ve biri de “ahberanâ” lafızlarıyla yapılmıştır. Sonrasında Abdullah b. Nümejr gelmektedir ve yapmış olduğu dokuz rivayetin (%7) dördü “haddesenâ”, dördü “an” ve biri de “ahberanâ” lafızlarıyladır. Daha sonrasında sekiz hadis ile Vekî’ gelmektedir ve nakillerinin tamamı “haddesenâ” lafzıyladır. Beş rivayeti bulunan Ya‘lâ b. Ubeyd’in nakillerinin dördü “haddesenâ”, biri ise “an” ile dir.

Bu râviler dışında rivayetleri beşin altında kalan yirmi iki râvi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden Süfyan b. Uyeyne’nin biri “haddesenâ”, üçü de “an” lafzıyla dört rivayeti bulunmaktadır. Üçer rivayeti bulunan İsrâil b. Yûnus’un nakilleri “an”, Ebû Avâne’nin ise biri “an” ikisi “haddesenâ” ile dir. Sonrasında ikişer rivayeti bulunan sekiz râvi gelmektedir. Bunlardan Ebû Bekir b. Ayyâş, Züheyr b. Muâviye, Yahyâ el-Kattân ve Şerîk b. Abdillâh’ın

nakilleri “an”, Muhammed b. Ubeyd⁷²⁰ ve Muhammed b. Fudayl’in rivayetleri “haddesenâ”, Zâide b. Kudâme’nin nakilleri biri “haddesenâ” diğeri “haddesenî” ve Cerîr b. Hâzım’ın rivayetleri biri “haddesenâ”, diğeri ise “an” lafızlarıyla rivayet edilmişlerdir. Birer rivayeti bulunan Yezîd b. Abdilazîz,⁷²¹ Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, Ma’mer b. Râşid, Ammâr b. Züreyk, Abser b. Kâsım’ın nakilleri “an”, Hafs b. Gıyâs ve Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâi’nin⁷²² nakilleri “haddesenâ”, Abdülazîz b. Müslim’in⁷²³ rivayeti “haddesenî”, Kays b. Rebî‘ el-Esedî (ö. 165/781-782),⁷²⁴ Süleymân b. Hayyân (ö. 189/804-805)⁷²⁵ ve Yahyâ b. Zekerıyyâ’nın nakilleri “ahberanâ” lafızlarıyla yapılmıştır (%28,9).

A‘meş’in “an” ile yaptığı 121 rivayete karşılık burada sadece elli dört defa “an” lafzı kullanılmıştır (%40,9). Ayrıca A‘meş’te iki olan “haddesenâ” öğrencileri tabakasında altmış yediye çıkmaktadır (%50,7). Yine “haddesenî” altı, “ahberanâ” ise beş kez kullanılmıştır. Tahdîs ve ihbâr sîgalarının bu denli çoğalmasa sistematiik hadis meclislerinin ve dolayısıyla tedvîn öncesinde hatırlamak maksadıyla tutulan notların aksine artık yazının hadis naklinin giderek vazgeçilmez bir unsuru haline gelmesinin hızlı bir artışı olarak okunabilir.

⁷²⁰ Ya‘lâ b. Ubeyd’in kardeşi Muhammed hakkında Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Maîn sika değerlendirmesinde bulunmuşlardır. 4000 civarında hadisi olduğu, ömrünün bir bölümünü Bağdat’da geçirdikten sonra Kûfe’ye döndüğü ve hicri 204 senesinde vefat ettiği belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 26/56-58.

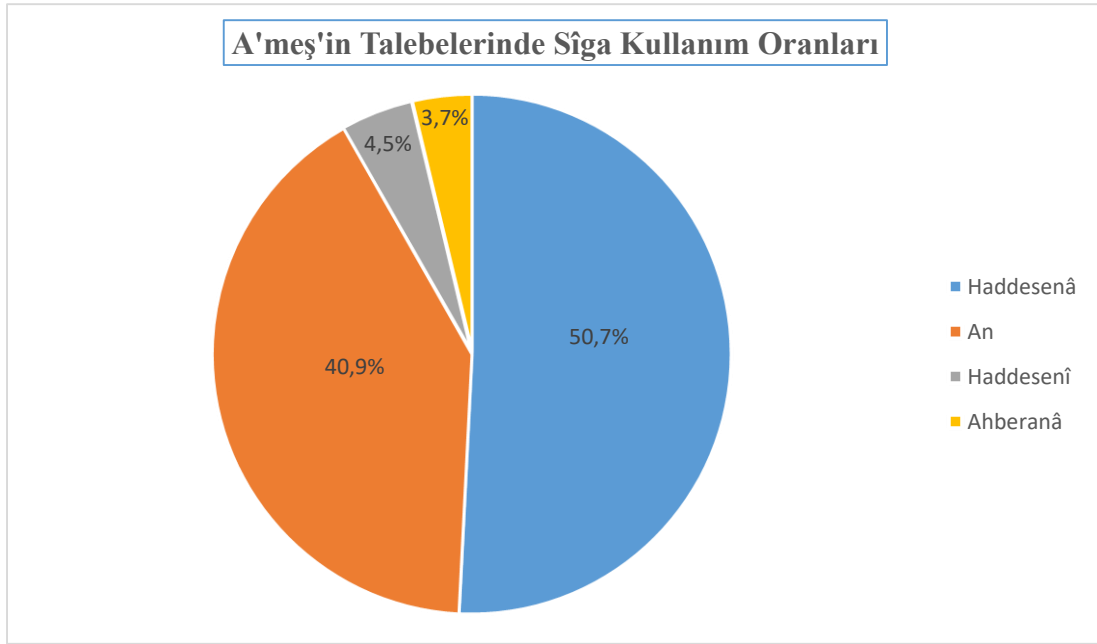
⁷²¹ Kûfeli olan Yezîd’in sika olduğu belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 32/194-195.

⁷²² Kûfeli olup hakkında sadûktan zayıfa farklı değerlendirmeler bulunmaktadır. Bir dönem Bağdat’ta bulunmuş, sonrasında Kûfe’ye gelerek hicri 183 yılında vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 9/487-489.

⁷²³ Aslen Mervli olup Basra’da yaşamıştır. Sika olduğu belirtilen İbn Müslim hicri 167 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/202-204.

⁷²⁴ Bazı münker rivayetler naklettiği kaydedilen Kays için sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Kûfeli olan Kays hicri 165 yılında vefat etmiş olup rivayetleri Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’nin *Sünen*’lerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 24/25-36.

⁷²⁵ Ebû Hâlid el-Ahmer adıyla da anılan İbn Hayyân Kûfeli olup hakkında sika ve sadûk gibi ta‘dîl ifadeleri kullanılmış, hicri 189 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/859-860. İmâm Ahmed, İbn Hayyân’ın tedlîs yaptığını söylemiş ancak bunun sadece bir hadis için söylendiği belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal‘at, *Mu‘cemü’l-müdeellisîn*, 226.

Şekil 5.2. *Müsned-i Ahmed*'de A'meş'in Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Ayrıca Şu'be, Ebû Avâne, Abdülazîz b. Müslim gibi râvilerin dışında A'meş'ten rivayette bulunanların çoğunluğu Kûfelidir. Ancak Muhammed b. Ubeyd ve Ziyâd b. Abdillâh gibi ömürünün bir bölümünü Kûfe dışında yaşayanlar da vardır. Dolayısıyla Kûfeli olmayan veya Kûfe dışında yaşayan bir kısım râviler aracılığı ile de Nehaî rivayetlerinin dağılımı söz konusudur.

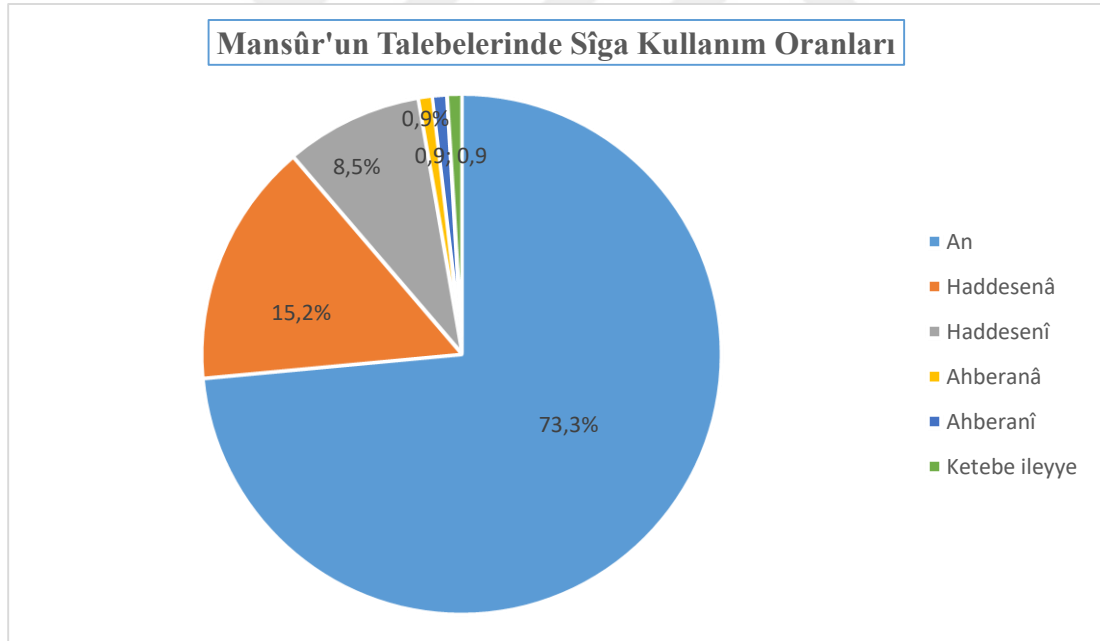
5.1.1.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Mansûr'un *Müsned*'de Nehaî'den yapmış olduğu rivayet sayısı 101'dir ve bu da nakillerin %30'luk bir kısmına denk gelmektedir. Bu rivayetlerden sadece biri "haddesenî" ve biri de "semi'tu" lafızlarıyla nakledilmiş, geriye kalan doksan dokuz rivayetinin tamamı "an" sîgasıyla aktarılmıştır. Mansûr'un nakillerinde "an" lafzının fazlalığı *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki durum ile uyum arz etmektedir. Bu durum hadis naklinin henüz sistemleşmemesi olarak yorumlanabileceği gibi standartlaştırılmış isnadlar olgusunu da gündeme getirmektedir.

Süfyân es-Sevrî kırk bir rivayetle Mansûr'dan en fazla nakli olan râvidir (%40,5). Bu rivayetlerin otuz dördü "an", altısı "haddesenî" ve biri de "haddesenâ" ile yapılmıştır. İkinci olarak Şu'be gelmektedir ve rivayet sayısı on dokuzdur (%18,8). Bu rivayetlerin on üçü "an", ikisi "haddesenâ", biri "haddesenî", biri "ahberanî", biri "ahberanâ" ve biri de "ketebe ileyye Mansûr" formundadır. Üçüncü olarak İsrâîl b. Yûnus gelmektedir ve yedi rivayetinin tamamı "an" ileidir. Beşer rivayetleri olan Süfyân b. Uyeyne ve Şeybân b. Abdirrahman'ın nakilleri "an", Zâide b. Kudâme'ninkiler ise "haddesenâ" lafızlarıyladır.

Bu râviler dışında rivayetleri beşin altında kalan on râvi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden dörder rivayeti bulunan Cerîr b. Abdilhamîd'in nakilleri “an”, Ebû Avâne'nin üçü “an”, biri “haddesenâ”, Abîde b. Humeyd'in ise ikisi “haddesenî”, biri “haddesenâ” ve biri de “an” lafızlarıyla yapılmıştır. Üçer rivayeti bulunan Ziyâd b. Abdillâh'ın nakilleri “haddesenâ”, Hammâd b. Zeyd'in ise ikisi “haddesenâ”, biri ise “an” ile dir. Birer rivayeti bulunan isimlerden Mis'ar b. Kidâm, Cerrâh b. Melîh, İbrâhim b. Tahmân⁷²⁶ ve Mufaddal b. Mühelhil'in nakilleri “an”, Abdülazîz b. Abdissamed'in rivayeti ise “haddesenâ” lafzıyladır.

Mansûr'un rivayetlerinde doksan dokuz kere kullanılan “an” lafzına karşılık talebelerinde bu sayı yetmiş yediye düşmektedir (%73,3). Mansûr'da sadece bir kere kullanılan “haddesenî” bu tabakada dokuz kez kullanılmıştır. Yine “haddesenâ” lafzı bu tabakada on altı, “ahberanî, ahberanâ, ketebe ileyye” lafızları birer defa kullanılmıştır. Mansûr'un rivayetlerinde bir defa yer alan “semi'tu” lafzı ise bu tabakada yer almamaktadır. Burada da tahdîs ve ihbâr sîgalarındaki artış dikkate değerdir. Ayrıca Şu'be, Ebû Avâne, Hammâd b. Zeyd ve İbrâhim b. Tahmân dışındaki raviler Kûfelidir.

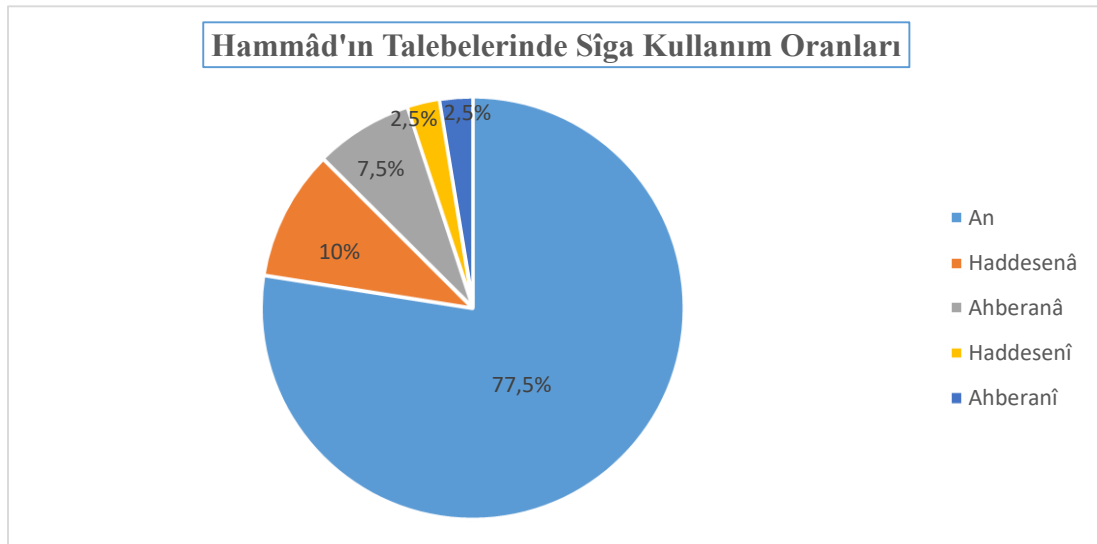
Şekil 5.3. *Müsned-i Ahmed*'de Mansûr'un Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

⁷²⁶ Bugünkü Afganistan sınırları içindeki Herat şehrinde doğmuş, bir müddet Bağdat'ta hadis ilmiyle meşgul olmuş, sonrasında Mekke'ye yerleşmiş ve hicrî 158 yılında vefat etmiştir. Hakkında sika ve sadûk gibi ta'dîl ifadeleri kullanılmıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 2/109-115. Ayrıca İbn Tahmân'ın kitapları olduğu bilgisi de bulunmaktadır. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 6/284.

5.1.1.3. Hammâd b. Ebî Süleymân'ın rivayetleri ve râvileri

Hammâd'ın *Müsned*'de Nehaî'den yapmış olduğu toplam rivayet sayısı otuz altıdır. Bu da kitaptaki Nehaî rivayetlerinin %10,7'sine denk gelmektedir. Bu rivayetlerden sadece biri “semia” lafzıyla olup, geriye kalanların tamamı “an” sîgasıyla yapılmıştır. *Kütüb-i Sitte* eserlerinde fazla rivayeti yer almayan Hammâd'ın *Müsned*'deki rivayet sayısı dikkat çekicidir.

Hammâd'dan en fazla rivayeti olan isim Hammâd b. Seleme'dir ve toplam rivayet sayısı yirmidir (%55,5). Bu rivayetlerin on sekizi “an”, ikisi “ahberanâ” ile. Daha sonrasında Hişâm b. Ebî Abdillâh ed-Destuvâî gelmektedir⁷²⁷ ve dördü “haddesenâ”, dördü “an” ile olmak üzere sekiz rivayeti bulunmaktadır. Altı rivayeti bulunan Şu'be'nin nakilleri dördü “an”, biri “ahberanî” ve biri de “ahberanâ” ile. Süfyân es-Sevrî'nin üç rivayeti bulunmaktadır ve bunların ikisi “an”, biri “haddesenî” ile nakledilmiştir. İki rivayeti bulunan Abdüsselâm b. Ebî'l-Cenûb'un nakilleri “an” ile.⁷²⁸ Haccâc b. Ertat'ın da “an” lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır. Burada da Hammâd'da otuz beş olan “an” lafzı otuz bire düşmekte (%77,5) ayrıca “haddesenâ” dört, “ahberanâ” üç, “ahberanî ve haddesenî” lafzıları birer kere yer almaktadır. Nehaî'den rivayet eden isimlere mukâbil onlardan nakilde bulunan râvilerdeki tahdîs ve ihbâr sîgalarındaki artış burada da kendini göstermektedir. Ayrıca A'meş ve Mansûr'un râvilerinin aksine Hammâd'ın râvilerinde Kûfeli olmayan isimler çoğunlukta olup sadece Süfyân ve Haccâc Kûfelidir.

Şekil 5.4. *Müsned-i Ahmed*'de Hammâd'ın Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

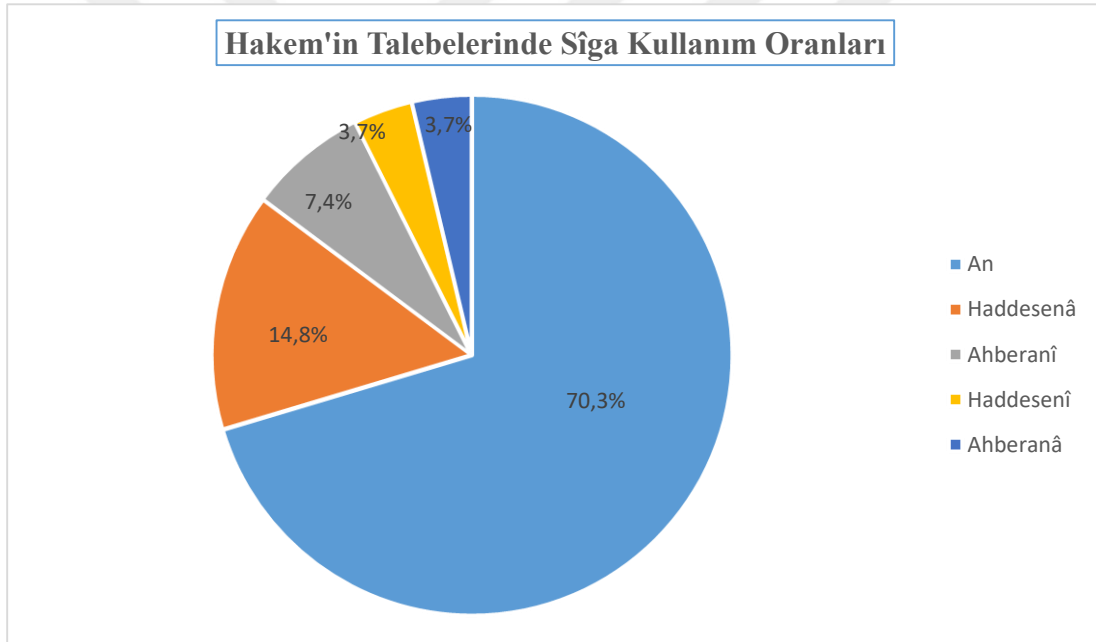
⁷²⁷ Basralı olup sika ve sebt gibi ta'dîl ifadeleriyle anılmış, hicrî 151 yılında vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/216-222.

⁷²⁸ Hakkında fazla bilgi bulunmayan İbn Ebî'l-Cenûb, münkeru'l-hadis, zayıf metrûku'l-hadis gibi cerh ifadeleri ile anılmıştır. Medineli olup kendisinden İbn Mâce nakilde bulunmuştur. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/63-64.

5.1.1.4. Hakem b. Uteybe'nin rivayetleri ve râvileri

Müsned'de Hakem'in Nehaî'den yapmış olduğu rivayet sayısı yirmi yedidir. Bu da Hakem'in rivayet oranının %8 olduğunu göstermektedir. Bu rivayetlerden ikisi "semi'tu", biri "semia'" lafzıyla olup, geriye kalanlar "an" ile rivayet olunmuştur (%88,8). Hakem'in rivayetlerinde kullanılan lafızlar, *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki benzer bir durum arz etmektedir.

Hakem'den en fazla rivayeti bulunan isim Şu'be'dir ve on sekizi "an", üçü "haddesenâ", ikisi "ahberanî" ve birer defa da "ahberanâ ve haddesenî" lafızlarıyla olmak üzere toplam yirmi beş rivayeti bulunmaktadır (%92,5). Sonrasında Ravh b. Ubâde⁷²⁹ "haddesenâ" ve Muhammed b. Cuhâde "an" ile birer hadis nakletmişlerdir. Burada da tahdîs ve ihbâr sîgalarındaki artış dikkat çekerken "an" lafzının kullanımı %70,3'e düşmektedir. Ayrıca Muhammed b. Cuhâde dışındaki iki râvi Basralıdır.

Şekil 5.5. *Müsned-i Ahmed*'de Hakem'in Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.1.5. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

Bu dört râvinin ardından on dört rivayetle Ebû Ma'ser gelmektedir ve rivayetlerinin tamamı "an" ile (%3,9). Ebû Ma'ser'den rivayette bulunan yedi râvi vardır ve rivayetlerinin tamamı "an" lafzıyla yapılmıştır. Bu râvilerden Saîd b. Ebî Arûbe'nin altı, Katâde ve Mugîre b. Miksem'in iki, Yûnus b. Ubeyd, Haccâc b. Dînâr, Hâlid el-Hazzâ ve Hişâm b. Hassân'ın birer

⁷²⁹ Basralı olup bir müddet Bağdat'da hadis nakletmiş, sonra tekrar Basra'ya dönerek orada hicrî 205 yılında vefat etmiştir. Hakkında sika ve sadûk gibi değerlendirmeler bulunan Ravh'ın sünen ve ahkâm konularında birçok kitap tasnif ettiği belirtilmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/244-245. Kitapları olduğu bilgisiyle ilgili olarak bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 6/283.

rivayeti bulunmaktadır. Bu râvilerden sadece Mugîre Kûfeli olup, Haccâc Vâsıtlı, geriye kalanlar ise Basralıdır.

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan bir diğer isim Mugîre olup rivayet sayısı ondur (%2,8). Bu rivayetlerden sekizi “an”, biri “semi‘tu” ve biri de “semia” lafzıyla nakledilmiştir. Mugîre'den rivayette bulunan beş isim bulunmaktadır. Bu isimlerden Şu‘be'nin üçü “an”, biri “ahberanî” olmak üzere dört, Huşeym b. Beşîr'in ikisi “enbeenâ”, biri “haddesenâ” ile üç, Ebû Bekir b. Ayyâş, Cerîr b. Abdilhamîd ve İsrâil b. Yûnus'un “an” lafzıyla birer rivayeti bulunmaktadır. Bu râvilerden İbn Ayyâş, Cerîr ve İsrâil Kûfeli, Şu‘be Basralı ve Huşeym ise aslen Buhâralıdır.

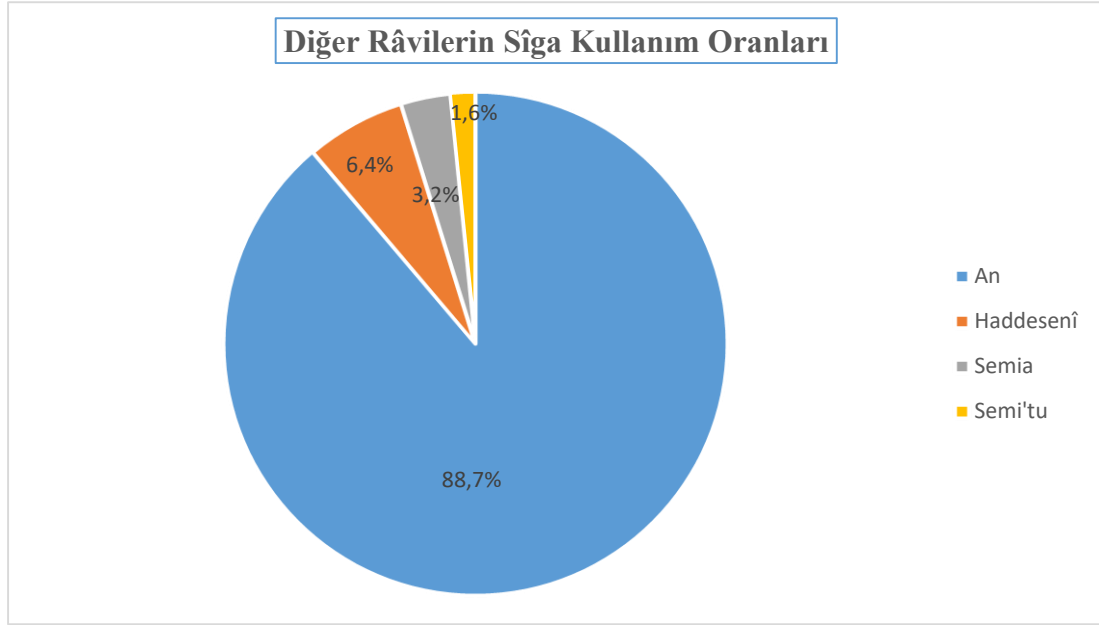
Sonrasında sekiz rivayetle Hasan b. Ubeydillah gelmektedir ve nakillerinin beşi “an”, üçü ise “haddesenî” ile. Hasan'dan nakilde bulunan üç isim vardır. Bunlardan Abdülvâhid b. Ziyâd dört “haddesenî”, bir “an”, Süfyân es-Sevrî iki “an” ve Abdullah b. İdrîs bir “semi‘tu” lafzıyla rivayette bulunmuşlardır. Bu râvilerden Abdülvâhid Basralı, Süfyân ve Abdullah ise Kûfelidir.

Daha sonra altı rivayetle Simâk b. Harb gelmektedir ve rivayetlerinin beşi “an”, biri ise “semia” lafzıyladır. Ondan rivayette bulunan İsrâil'in “an” lafzıyla üç, Süfyân es-Sevrî, Ebû Avâne ve Şu‘be'nin yine “an” ile birer nakli bulunmaktadır. Beş rivayeti bulunan Atâ b. Sâib nakilleri “an” ile. Ondan rivayette bulunan üç isimden Hammâd b. Seleme'nin ikisi “an”, biri “ahberanî” lafzıyla üç, Süfyân b. Uyeyne'nin “semi‘tu” ve Ali b. Âsım'ın “an” sîgasıyla birer rivayeti bulunmaktadır. Sonrasında dört rivayeti bulunan Abdullah b. Avn gelmektedir ve nakilleri “an” ile. İbn Avn'dan İsmâil b. Uleyye ikisi “ahberanâ”, biri “an” ile üç, Ezher b. Sa‘d “ahberanâ” ile bir hadis nakletmiştir. Amr b. Mürre'nin Nehaî'den “an” lafzıyla üç rivayeti bulunmaktadır. İbn Mürre'den rivayette bulunan Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes‘ûdî “an” ile iki, Şu‘be ise yine “an” ile bir hadis nakletmişlerdir.

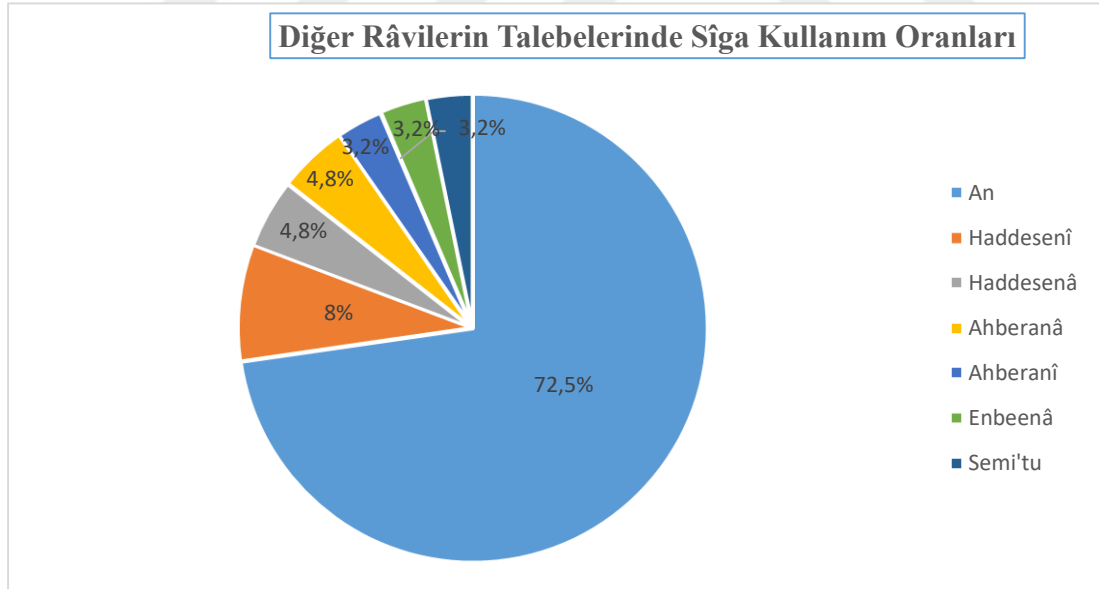
Nehaî'den iki rivayeti bulunan üç isim bulunmaktadır. Bu isimler Zübeyd el-Yâmî, Fudayl b. Amr ve Hakîm b. Cübeyr'dir ve nakilleri “an” ile. Zübeyd'den Süfyân es-Sevrî biri “haddesenî”, biri “an” ile iki, Fudayl'dan Haccâc b. Ertât “an” ile iki, Hakîm'den ise yine Süfyân “an” ile iki nakilde bulunmuşlardır.

Nehaî'den bir rivayeti olan toplam yedî râvî vardır. Bu isimlerden Osmân b. Âsım, Haccâc b. Ertât, Ubeyde b. Muattıb, Vâsıl el-Ahdeb ve Ebû Hamza'nın nakilleri “an” ile olup Husayn b. Abdurrahman ise “haddesenî” lafzıyla rivayette bulunmuştur. Osmân'dan Ali b. Hakem el-

Bünânî,⁷³⁰ Husayn'dan Ebû Avâne, Haccâc'dan Nasr b. Bâb,⁷³¹ Ebû Hamza'dan Muhammed b. Talha⁷³² “an” ile nakilde bulunmuşlardır. Ubeyde'den Ebû Muâviye ve Vâsıl'dan ise Mehdî b. Meymûn “haddesenâ” lafzıyla hadis nakletmişlerdir.

Şekil 5.6. *Müsned-i Ahmed*'de Diğer Râvilerin Nehâî Râvilerindeki Sîga Kullanım Oranları

Şekil 5.7. *Müsned-i Ahmed*'de Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

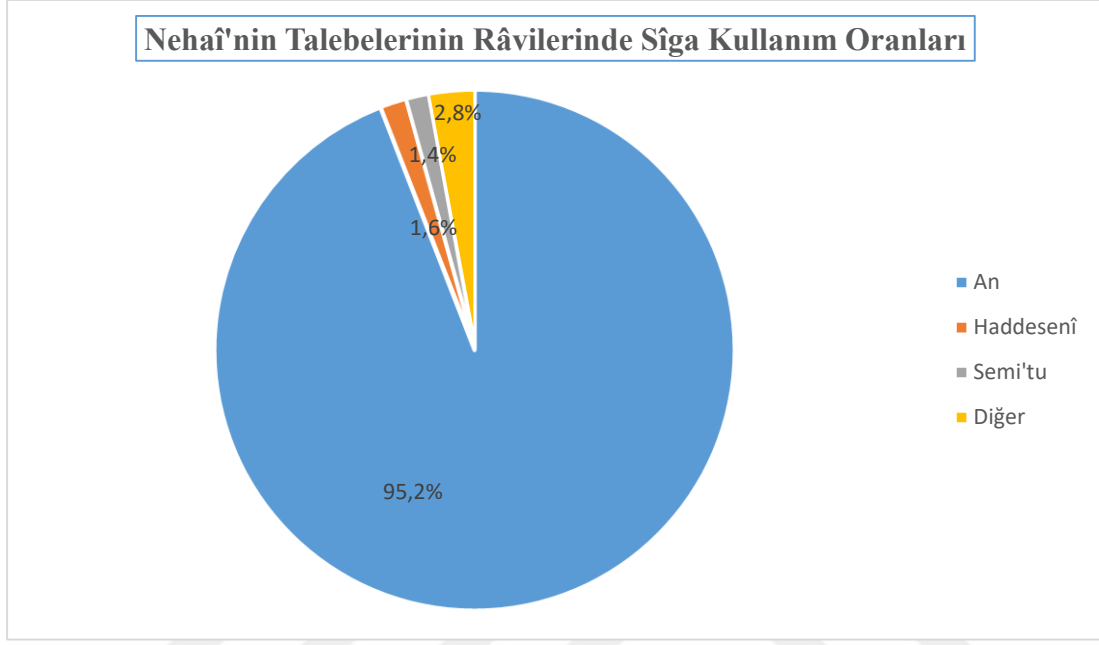
⁷³⁰ Basralı olan el-Bünânî'nin sika olduğu belirtilmiş ve hicrî 131 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 20/413-414.

⁷³¹ Hakkında fazla bilgi bulunmayan Nasr, Horasanlı olup hadiste zayıf olduğu belirtilmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu 'l-İslâm*, 4/1222.

⁷³² Sâlih bir zat olup hakkında hadiste sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler mevcuttur. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almış, hicrî 167 senesinde vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 25/417-421.

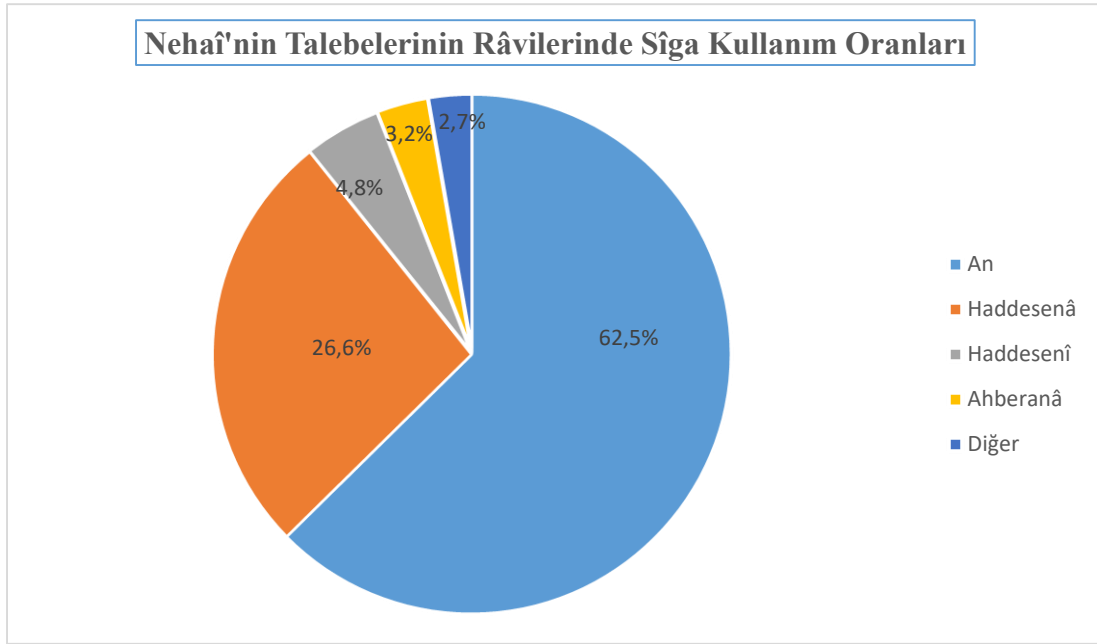
5.1.1.6. *Müsned-i İmâm Ahmed*'deki rivayetlerin değerlendirmesi

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan yirmi râvi bulunmaktadır ve toplam rivayet sayıları 355'tir. Bu rivayetlerden 338'in "an" (%95,2), altısı "haddesenî", beşi "semi'tu", beşi "haddesenâ", dördü "semia" ve biri de "zekertü li İbrâhim fekâle" formunda nakledilmiştir.

Şekil 5.8. *Müsned-i Ahmed*'de Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Nehaî'nin talebelerinden rivayet eden râvi sayısı ise altmış üç olup toplam rivayet sayısı 367'dir. Bu rivayetlerden 229'u "an" (%62,5), doksan sekizi "haddesenâ" (%26,6), on sekizi "haddesenî" (%4,8), on ikisi "ahberanâ" (%3,2), beşi "ahberanî", ikisi "semi'tu", ikisi "enbeenâ" ve biri de "ketebe ileyye" formunda nakledilmiştir. Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan râvilerde "an" lafzının kullanımının azalması yanında "haddesenâ" sîgasında ciddi bir artış görülmektedir. Ayrıca diğer tabakada hiç olmayan ihbâr lafızları da burada hem çoğul hem tekil halleriyle yer almaktadır. Bütün bu lafız değişiklikleri birlikte düşünüldüğünde hicri II. asrın ilk yarısına tekâbül eden bu zaman diliminde hadis rivayetindeki sistemleşme açıkça gözükmektedir. Yine Nehaî'nin talebeleri tabakasında oldukça fazla olan Kûfeli râviler, bu tabakada Basra lehine bir değişim göstermektedir. Bu da yine Nehaî rivayetlerinin dağılımını göstermesi açısından önemlidir.

Şekil 5.9. *Müsned-i Ahmed*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.2. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Türünün en geniş kapsamlı eseri olan *Musannef*'te 39.098 rivayet yer almaktadır.⁷³³ Eser, merfû rivayetler yanında mevkuf ve maktu'lara da bolca yer vermesiyle dikkat çekmektedir. Eser, fıkıh konularına göre düzenlenmesiyle sünen, Kitâbu't-Târîh, Kitâbu'z-Zühd gibi bölümlere yer vermesiyle de câmi' türü kitaplarına benzemektedir.⁷³⁴ *Musannef*'in hemen her konuda hadis içermesi ve *Kütüb-i Sitte*'ye oranla daha geniş bir rivayet ağını yansıtmaması yine Nehaî'nin hoca ve talebeleri arasındaki isnadları incelemek açısından daha geniş imkânlar sunacaktır.

Nehaî'nin *Musannef*'teki toplam müsned-merfû/mevkuf rivayet sayısı 325'tir. Ancak burada Nehaî'den rivayet edilen birçok maktu' haberin de bulunduğu akıld tutulmalıdır. Merfû ve mevkuf'lara bunlar da eklendiğinde toplam rivayet sayısının artacağı ve *Musannef*'teki toplam rivayet sayısına oranının da fazla çıkacağı bilinmelidir. Ancak maktu'lar tezin kapsamı gereği konu dışında bırakıldığı için sadece merfû ve mevkuf'lara eserin geneline oranı doğru bir sonuç vermeyecektir. *Musannef*'te de Nehaî'nin kendilerinden en fazla rivayette bulunduğu hocaları kırk dört merfû, seksen iki mevkuf rivayetle Esved b. Yezîd (%38,7) ve yirmi altı merfû, yetmiş iki mevkuf hadisle Alkame b. Kays'tır (%30,1). Bu da Nehaî rivayetlerinin yaklaşık %69'unun bu iki isimden geldiğini göstermektedir.

⁷³³ İbn Ebî Şeybe, *Musannef*, 21/461.

⁷³⁴ Daha geniş bilgi ve eserdeki farkı rivayet sayıları için bk. Mehmet Efendioğlu, "el-Musannef", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/237-238.

Musannef’te Nehaî’den rivayette bulunan otuz üç râvi bulunmaktadır. Bu isimler A‘meş, Mansûr, Mugîre, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, Ebû Hamza el-A‘ver, Abdullah b. Avn, Muhammed b. Zeyd b. Ali, İbrâhim b. Muhâcir, Fudayl b. Amr, Zübeyr b. Adî, Müslim b. Keysân, Hakîm b. Cübeyr, Ebû Ya‘fûr, Hâris b. Yezîd el-Uklî, Ebân b. Ebî Ayyâş, Hasan b. Ubeydillah, Abdülkerîm b. Muhârik, Zübeyd el-Yâmî, Ebû Ma‘şer, Atâ b. Sâib, Ebu‘l-Ahvas Sellâm b. Süleym, Muhammed b. Kays, Abdül‘l-Alâ b. Âmir es-Sa‘lebî, Haccâc b. Ertât, Ka‘kâ‘ b. Yezîd, Şibâk ed-Dabbî, Seleme b. Küheyl, Talha b. Musarrîf, Süleymân b. Karm ed-Dabbî, Ebu‘l-Alâ Yezîd b. Abdillâh, Amr b. Mürre ve Yezîd b. Ebî Ziyâd’dır.

5.1.2.1. A‘meş’in rivayetleri ve râvileri

A‘meş’in *Musannef*’te Nehaî’den yamış olduğu toplam rivayet sayısı 171’dir. Bu da Nehaî rivayetlerinin %52,6’sının A‘meş’ten geldiğini göstermektedir. Bu rivayetlerin sadece biri “kâle” lafzıyla nakledilmiş olup geriye kalanların tamamı “an” ile rivayet edilmiştir. İmâm Ahmed’in *Müsned*’inin aksine burada tahdîs ve semâ lafızlarına hiç rastlanmamaktadır. Bu durum da A‘meş’in talebeleri veya daha sonraki bir tabakada isnadlarda bir standartlaştırma olabileceğini akla getirmektedir. Ancak *Müsned*’de de “an” lafzı çoğunluğu teşkil etmektedir.

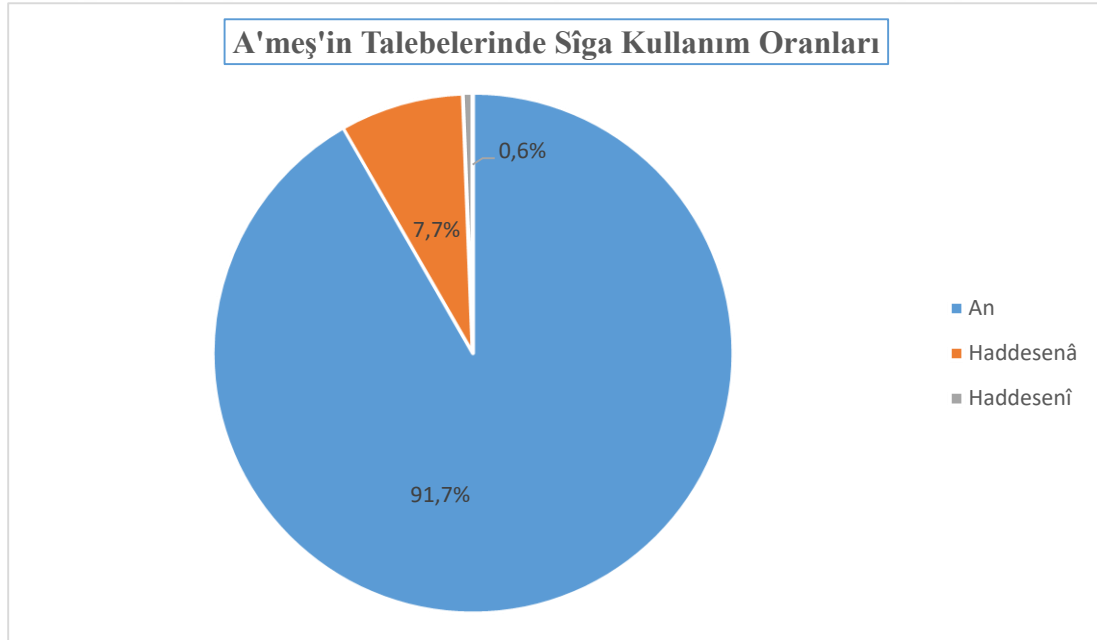
Diğer eserlerde olduğu gibi burada da A‘meş’ten en fazla rivayeti olan isim Ebû Muâviye’dir ve yapmış olduğu seksen sekiz rivayetin tamamı “an” lafzıyladır (%51,4). Daha sonra yirmi beş rivayetle Vekî‘ b. Cerrâh gelmektedir rivayetlerinin on dördü “an”, on biri “haddesenâ” sığasıyla yapılmıştır (%14,6). Üçüncü olarak on altı rivayeti bulunan Hafs b. Gıyâs gelmektedir ve nakillerinin tamamı “an” ile (%9,3). Dördüncü olarak Muhammed b. Fudayl gelmektedir ve sekiz rivayetin tamamı “an” lafzıyladır. Daha sonra yedi rivayetle Süfyân es-Sevrî yer almaktadır ve onun da nakilleri “an” ile (%9,3). Beş rivayeti bulunan Abdullah b. İdrîs’in de nakilleri “an” ile (%9,3).

Bu râvilerin dışında nakilleri beşin altında kalan yirmi râvi daha bulunmaktadır. Bu isimlerden dört rivayeti bulunan Abdullah b. Nümeyr’in nakillerinin üçü “haddesenâ”, biri “an” ile, üç rivayeti bulunan Ya‘lâ b. Ubeyd’in nakillerinin ikisi “an”, biri “haddesenâ” ile rivayet edilmiştir. İki rivayeti bulunan isimlerin tamamının nakilleri “an” ile yapılmıştır. Bu râviler Zâide b. Kudâme, Ebû Hâlid el-Ahmer, Yahyâ b. Ebî Zâide, Îsâ b. Yûnus, Abde b. Süleymân ve Yahyâ b. Îsâ’dır (ö. 201/816-817).⁷³⁵ Bir rivayeti olan on üç ismin nakilleri de “an”

⁷³⁵ Kûfeli olup Remle’de yaşamıştır. Hakkında sikadan zayıf farklı değerlendirmeler yapılmış olup Şiîliğe temâyülü olduğu belirtilmiştir. Rivayetleri *Sahîh-i Buhârî* ve *Sünen-i Nesâî* dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 31/488-491.

lafzıyladır. Bu râviler Huşeym b. Beşîr, Mansûr b. Ebi'l-Esved (ö. ?),⁷³⁶ Şerîk b. Abdillâh, Ammâr b. Züreyk, Assâm b. Ali (ö. 194/809-810),⁷³⁷ Şu'be, Kays b. Rebî', Abdülazîz b. Müslim, Muhammed b. Ubeyd, İsrâil b. Yûnus, Ebû Avâne ve Yezîd b. Abdilazîz'dir.

A'meş'in kullandığı 170 "an" lafzına karşılık talebelerinde bu sayısı 166'ya düşmektedir (%91,7). Bunun dışındaki on beş rivayetten on dördü "haddesenâ" biri ise "haddesenî" sîgasıyla rivayet edilmektedir. Burada da tahdîs sîgasındaki artış dikkat çekmektedir. Talebelerinin rivayet sayısının A'meş'inkinden fazla olmasının sebebi ise bazen bir senedde birden fazla ismin A'meş'ten nakilde bulunmasıdır. A'meş'in râvilerinden burada ilk defa ismi geçenlerin tamamı ve ondan rivayette bulunanların büyük çoğunluğu Kûfeli olmakla beraber Şu'be gibi Basralı olan râvilerle de rastlanmaktadır.

Şekil 5.10. *Musannef-i İbn Ebî Şeybe*'de A'meş'in Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.2.2. Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Mansûr'un *Musannef*'te Nehaî'den yamış olduğu toplam rivayet adedi ellidir. Bu da Mansûr'un rivayet oranının %15,3 olduğunu göstermektedir. Bu rivayetlerden biri "haddesenî" lafzıyla nakledilirken geriye kalan rivayetlerin tamamı "an" ile rivayet edilmiştir. Mansûr'un rivayetlerindeki "an" fazlalığı daha önce zikredilen eserler ile uyum arz etmektedir.

⁷³⁶ Kûfeli olan Mansûr'un sika olduğu belirtilmiş, rivayetleri Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 28/518-520.

⁷³⁷ Kûfeli olan Assâm'ın sika olduğu belirtilmiş, rivayetleri *Sahîh-i Müslim* dışında diğer *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 19/335-337.

İmâm Ahmed'in *Müsned*'inde olduğu gibi burada da Mansûr'dan en fazla rivayeti olan isim Süfyân es-Sevrî'dir. Onun toplam on altı rivayetinin biri "haddesenî", on beşi ise "an" ile (32%). İkinci olarak on bir rivayetle Cerîr b. Abdilhamîd gelmektedir ve nakillerinin tamamı "an" lafzıyla (22%). Daha sonrasında sekiz rivayeti bulunan Süfyân b. Uyeyne'nin nakillerinin tamamı "an" sığasıyla (16%).

Rivayetleri dört ve dördün altında kalan yedi râvi bulunmaktadır. Bu râvilerden sadece Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin (ö. 147/764-765) "kâle" lafzıyla bir rivayeti bulunup⁷³⁸ diğer isimlerin nakillerinin tamamı "an" ile. Bu bağlamda Şu'be'nin dört, Abîde b. Humeyd ve Yahyâ b. Ya'lâ et-Teymî'nin (ö. 180/796-797) üç,⁷³⁹ Ebu'l-Ahves'in iki, Zâide b. Kudâme ve İsrâîl b. Yûnus'un birer rivayetleri bulunmaktadır. Burada diğer eserlerin aksine "an" lafzında bir azalma görülmemektedir. Râvilerden sadece Şu'be Basralı olup diğerleri Kûfelidir.

5.1.2.3. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

A'meş ve Mansûr'dan sonra Nehâî'den en fazla rivayeti olan isim Mugîre'dir ve tamamı "an" ile olan on altı rivayeti bulunmaktadır (4,9%). Mugîre'den ise Cerîr b. Abdilhamîd'in "an" lafzıyla yedi (43,7%), Huşeym b. Beşîr'in ikisi "an", ikisi "ahberanâ" ile dört, Ebu'l-Ahvas ve Süfyân es-Sevrî'nin "an" ile iki ve yine Şu'be'nin "an" lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır.

Mugîre'nin ardından on rivayetle Hammâd b. Ebî Süleymân gelmektedir ve nakillerinin tamamı "an" ile (3%). Hammâd'dan ise Hişâm ed-Destuvâî "an" ile iki, "haddesenâ" ile bir olmak üzere üç, Leys b. Ebî Süleym (ö. 138/755-756) "an" ile iki,⁷⁴⁰ Ebû Sinân Saîd b. Sinân el-Kûfî

⁷³⁸ Kûfeli olup sika olduğu belirtilmiş ancak zaman zaman tedlîs yaptığı zikredilmiştir. Hicrî 147 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 9/359-363. İbn Hacer, Zekerîyyâ'yı tedlîs yapan râviler içine ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 110. Ayrıca içinde Şa'bî'den naklettiği hadislerinin bulunduğu bir kitabı olduğu da kaydedilmektedir. Bk. Ebû Dâvûd, *Suâlâtü Ebî Dâvûd*, 1(2)/298.

⁷³⁹ Kûfeli olan Yahyâ'nın sika olduğu belirtilmiştir. Hicrî 180 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Sahîh-i Müslim*, Tirmizî, Nesâî ve İbn Mâce'nin *Sünen*'lerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 32/49-50.

⁷⁴⁰ Kûfeli olan Leys'in hadiste zayıf olduğu ancak hadisinin yazıldığı belirtilmiştir. Hicrî 138 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 24/279-288. Heysemî'nin (ö. 807/1405) Leys'i tedlîs yapmakla itham ettiği ancak mütekaddimûm ulemadan kimsenin Leys'i tedlîs ile vasıflamadığı belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdeellisîn*, 382.

(ö. ?),⁷⁴¹ İsmâil b. Ebî Hâlid,⁷⁴² Süfyân es-Sevrî ve Âsım b. Süleymân el-Ahvel (ö. 141/758-759) “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.⁷⁴³

Daha sonra sekiz rivayetle Hakem b. Uteybe gelmektedir ve rivayetlerinin tamamı “an” ile. Hakem’den ise sadece Şu‘be nakilde bulunmuş olup sekiz rivayetinin hepsi “an” lafzıyla yapılmıştır. Hakem’in ardından altı rivayetinin tamamı “an” ile olan Abdullah b. Avn gelmektedir. İbn Avn’dan Vekî‘ biri “an”, biri “haddesenâ” ile iki, Huşeym b. Beşîr ve Yezîd b. Ebî Ziyâd “ahberanâ” ile birer ve İsmâil b. Uleyye “an” lafzıyla bir hadis nakletmişlerdir. İbn Avn’dan sonra dört rivayetle Ebû Hamza gelmekte ve rivayetleri “an” ile nakledilmektedir. Ebû Hamza’dan ise Ebu’l-Ahvas iki, Süfyân es-Sevrî ve İsmâil b. İbrâhim (İbn Uleyye) birer hadis nakletmiş olup hepsi “an” ile. Ebû Hamza’dan sonra üç rivayetle Ebû Ma‘şer gelmektedir ve rivayetleri “an” ile. Ondan ise Saîd b. Ebî Arûbe’nin yine “an” lafzıyla üç rivayeti bulunmaktadır.

Nehaî’den iki rivayeti bulunan yedi isim bulunmaktadır. Bu râvilerden sadece Hasan b. Ubeydillah’ın nakilleri “haddesenâ” ile. Hasan’dan rivayette bulunan Abdülvâhid b. Ziyâd’ın nakilleri ise biri “an”, biri “haddesenâ” lafzıyladır. Rivayetleri “an” ile olan altı râvi Fudayl b. Amr, Zübeyr b. Adî, Hakîm b. Cübeyr, Ebân b. Ebî Ayyâş, Seleme b. Küheyl ve Yezîd b. Ebî Ziyâd’dır. Fudayl’dan Haccâc b. Ertât “an” ile iki, Zübeyr’den Süfyân es-Sevrî ve Abdülmelik b. Ebcer (ö. ?) “an” ile birer,⁷⁴⁴ Hakîm’den Sevrî ve Alâ b. Müseyyib (ö. ?) “an” ile birer,⁷⁴⁵ Ebân’dan Yezîd b. Hârun (ö. 206/821) “ahberanâ”,⁷⁴⁶ Sevrî “an” ile birer,

⁷⁴¹ Kûfeli olan Ebû Sinân daha Rey ve Kazvin’e yerleşmiştir. Sâlih, sadûk ve sika bir zat olduğu söylenmiş, rivayetleri Nehaî, Tirmizî, Ebû Dâvûd ve İbn Mâce’nin *Sünen*’lerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 10/492-495.

⁷⁴² Kûfeli olan İbn Ebî Hâlid sika, sebt, hâfız gibi en yüksek ta’dîl lafızlarıyla anılmıştır. Hicrî 146 senesinde vefat etmiş olup, rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 3/69-76. İbn Hacer, İsmâil’i tedlîs yapan râviler içinde ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta’rîfu ehl’it-takdîs*, 99. Ancak tedlîs yaptığı rivayetlerin sadece Şa’bî’den yaptığı nakillere mahsus olduğu belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal’at, *Mu’cemü’l-müdekkisîn*, 85. Ayrıca içinde hadislerinin yazılı olduğu bir kitabı bulunduğu bilgisi de nakledilmiştir. Bk. Ahmed b. Hanbel, *el-İlel*, 2/542.

⁷⁴³ Basralı olan Âsım’ın sika olduğu belirtilmiş olup hicri 141 yılında vefat etmiştir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 13/485-491.

⁷⁴⁴ Kûfeli olan İbn Ebcer’in sika olduğu belirtilmiş, rivayetleri Ebû Dâvûd, Tirmizî ve Nesâî’nin *Sünen*’leri ile *Sahîh-i Müslim*’de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 18/313-315.

⁷⁴⁵ Kûfeli olan Alâ’nın sika olduğu belirtilmiş olup rivayetleri Tirmizî’nin *Sünen*’in dışındaki *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 22/541-543.

⁷⁴⁶ Aslen Vâsıtî olan Yezîd hakkında hâfız, mutkîn, sika gibi en yüksek ta’dîl ifadeleri kullanılmıştır. Hicrî 206 yılında vefat etmiş olup rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 32/261-270. İbn Hacer, Yezîd’i tedlîs yapan râviler içinde birinci mertebede zikretmiş ve yine kendisinden rivayetle bunun sadece bir rivayette vâki olduğunu nakletmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta’rîfu ehl’it-takdîs*, 97.

Seleme'den Mes'ûdî ve Şu'be "an" ile birer ve Yezîd'den İbn Fudayl ve Ali b. Sâlih yine "an" lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.

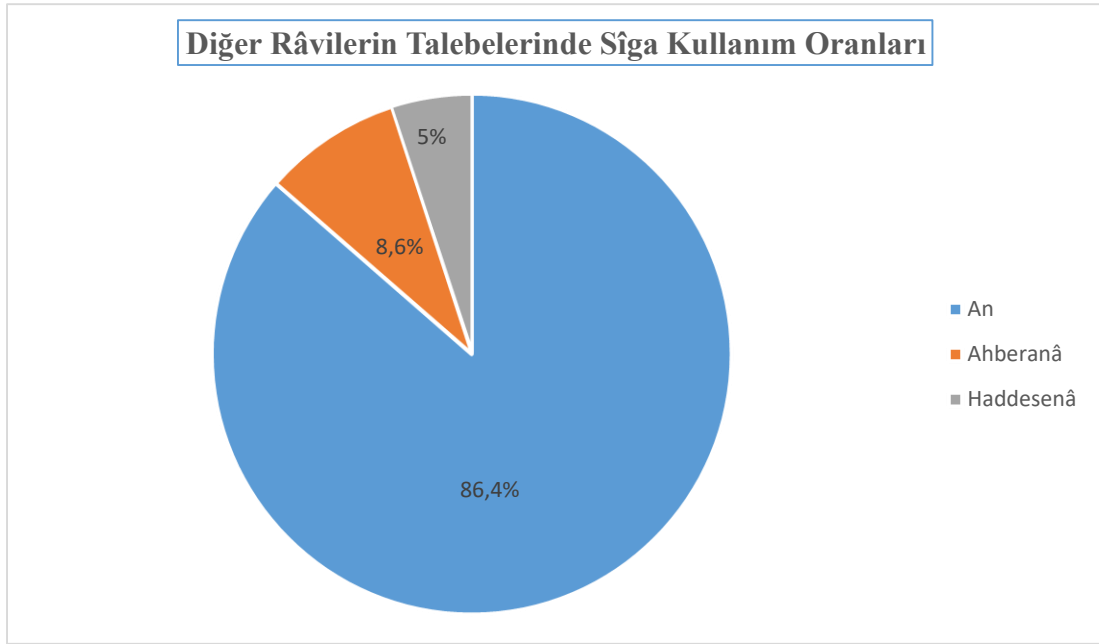
Nehaî'den birer rivayeti bulunan on sekiz isim daha bulunmaktadır ve rivayetlerinin tamamı "an" ile. Bu isimler Muhammed b. Zeyd, İbrâhim b. Muhâcir, Müslim b. Keysân, Ebû Ya'fûr, Hâris el-Uklî, Abdülkerîm b. Muhârik, Zübeyd el-Yâmî, Atâ b. Sâib, Ebu'l-Ahvas, Muhammed b. Kays, Abdü'l-Alâ b. Âmir,⁷⁴⁷ Haccâc b. Ertât, Ka'kâ' b. Yezîd, Şibâk ed-Dabbî, Talha b. Musarrîf, Süleymân b. Karm, Ebu'l-Alâ Yezîd b. Abdillâh ve Amr b. Mürre'dir. Sadece Ebu'l-Ahvas'dan İbn Ebî Şeybe'nin⁷⁴⁸ rivayeti "haddesenâ" ile olup diğer râvilerin nakillerinin tamamı "an" ile. Bu râviler ise Muhammed b. Zeyd'den Dâvûd b. Ebi'l-Furât (ö. 167/783-784),⁷⁴⁹ İbrâhim b. Muhacir ve Abdü'l-Alâ'dan İsrâîl b. Yûnus, Müslim b. Keysân'dan Ebu'l-Ahvas, Ebû Ya'fûr'dan Abdullâh b. Nümeyr, Hâris el-Uklî'den Mansûr b. Ebi'l-Esved, Abdülkerim b. Muhârik'dan İbn Cüreyc (ö. 150/767),⁷⁵⁰ Zübeyd, Muhammed b. Kays ve Ka'kâ'dan Sevrî, Atâ b. Sâib'den İbn Fudayl, Haccâc b. Ertât'tan Yezîd b. Hârun, Şibâk'dan Mugîre b. Miksem, Talha'dan Leys b. Ebî Süleym, Süleymân'dan Mis'ar b. Kidâm, Ebu'l-Alâ'dan İbn Uleyye ve Amr b. Mürre'den Mes'ûdî'dir.

⁷⁴⁷ Kûfeli olan İbn Âmir'in hadiste zayıf olduğu belirtilmiştir. Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'nin dört *Sünen* eserinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/352-355.

⁷⁴⁸ Kûfeli olan İbn Ebî Şeybe sika, hâfız gibi ta'dîl ifadeleriyle anılmıştır. Hicrî 235 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Sünen-i Nesâî*'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 16/34-42. İbn Ebî Şeybe hakkında yapılan bir çalışma için bk. Nihat Yatkın, *Ebu Bekr b. Ebi Şeybe ve Kitabı'l-Musannef'i* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1998). Ayrıca bk. Ali Yardım, "İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/442-443.

⁷⁴⁹ Aslen Mervli olup daha sonra Basra'ya yerleşen İbn Ebi'l-Furât'ın sika olduğu belirtilmiştir. Hicri 167 senesinde vefat etmiş olup rivayetleri *Sahîh-i Buhârî*, *Sünen-i Tirmizî*, *Nesâî* ve *İbn Mâce*'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 8/437-439.

⁷⁵⁰ İbn Cüreyc Rûm asıllı olmakla beraber Mekkelidir. İlk kitap tasnif edenlerden olduğu söylenen İbn Cüreyc en üstün ta'dîl lafızlarıyla anılmış olup hicrî 150 yılında vefat etmiştir. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/338-354. İbn Cüreyc hakkında yapılan bir yüksek lisans çalışması için bk. Hüseyin Özsoy, *İbn Cüreyc ve Hadis İlmindeki Yeri* (İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2006). Ayrıca bk. İsmail Cerrahoğlu, "İbn Cüreyc", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/404-406. İbn Hacer, İbn Cüreyc'i tedlîs yapan râvileri içinde üçüncü mertebe zikretmiş ve Dârekutnî'den naklen, onun cerh edilmiş kimselerden rivayette bulunurken tedlîs yaptığını aktarmıştır. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 142. İbn Cüreyc'in kitapları ile ilgili olarak bk. Sezgin, *Târîh*, 1(1)168.

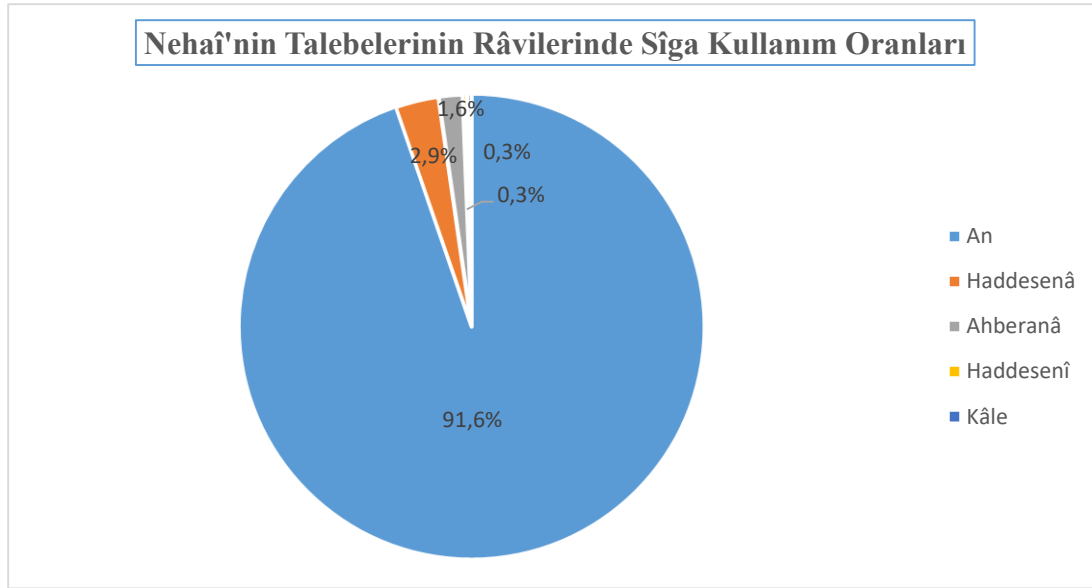

Şekil 5.11. *Musannef-i İbn Ebî Şeybe*'de Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.2.4. İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'indeki rivayetlerin değerlendirmesi

Musannef'te Nehaî'den rivayette bulunan otuz üç râvî bulunmaktadır ve toplam rivayet sayıları 300'dür. Bu rivayetlerden 297'si "an" (%99), biri "haddesenâ", biri "haddesenî" ve bir de "kâle" lafızlarıyla nakledilmiştir.

Nehaî'nin talebelerinden nakilde bulunan râvî sayısı ise elli üç olup toplam rivayet adedi 310'dur. Bu rivayetlerin 284'ü "an" (%91,6), on dokuzu "haddesenâ" (%2,9), beşi "ahberanâ" (%1,6), biri "haddesenî" ve biri de "kâle" sîgalarıyla rivayet edilmişlerdir. Burada da diğer eserlere uygun olarak "an" lafzında bir azalma ve tahdîs sîgasında bir çoğalma görülmektedir. Daha önce de zikredildiği üzere özellikle hicrî II. asırla beraber tahdîs ve ihbâr lafızlarının artışı açıkça hadis rivayetindeki sistemleşmeyi göstermektedir. İbn Ebî Şeybe'nin kendi rivayetlerinin neredeyse tamamının "haddesenâ" lafzıyla olması ise hicrî II. asrın sonu ve III. asrın ilk yarısı itibarıyla bu sistemleşmenin tamamlandığı şeklinde okunabilir. Senedlerde Âsım b. Süleymân, Yezîd b. Hârûn ve Şu'be gibi farklı bölgelerin âlimleri yer almakla beraber râvilerin çoğunluğunu Kûfeli isimler oluşturmaktadır.

Şekil 5.12. *Musannef-i İbn Ebî Şeybe*'de Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.3. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Abdürrezzâk'ın *Musannef*'indeki toplam rivayet sayısı 21033'tür.⁷⁵¹ Eserdeki rivayetlerin dört bin kadarının merfû olduğu, ayrıca müsnedlerin yanında mürsel ve munkatı' rivayetlere de yer verildiği, yine rivayetlerin büyük bir kısmının Abdürrezzâk'ın hocaları Ma'mer b. Râşid, Süfyân es-Sevrî, Süfyân b. Uyeyne ve İbn Cüreyc kanalıyla nakledildiği belirtilmektedir.⁷⁵² Musannef türü bir eser olması dolayısıyla Nehaî'nin hoca ve talebelerinin rivayetlerini görmek açısından İbn Ebî Şeybe'nin *Musannef*'i için söylenenler burada da geçerlidir.

Musannef'te Nehaî'nin hocalarından yapmış olduğu toplam müsned-merfû/mevkuf rivayet sayısı 101'dir. Bunun yirmisi merfû, seksen biri mevkuf nakillerden oluşmaktadır. Bu eserde de maktu' rivayetler göz ardı edildiği için Nehaî rivayetlerinin eserin toplam sayısına oranı hatalı bir yüzdelik verecektir. Nehaî'nin kendilerinden en fazla rivayette bulunduğu isimler yine Esved ve Alkame'dir ancak burada Alkame'nin rivayetleri biraz daha fazla gözükmemektedir. Zira Nehaî'nin Alkame'den yapmış olduğu altı merfû, otuz dört mevkuf rivayet bulunurken (%39,6), bu sayı Esved için altı merfu, yirmi altı mevkuf hadistir (%31,6). Bu da eserdeki Nehaî rivayetlerinin %70,6'sının bu iki hocasından nakledildiği anlamına gelmektedir.

Musannef'te Nehaî'den rivayette bulunan on beş râvi bulunmaktadır. Bu isimler A'meş, Mansûr, Hammâd b. Ebî Süleymân, Abdülkerîm b. Muhârik, Ebân b. Ebî Ayyâş, Hakem b.

⁷⁵¹ Abdürrezzâk, *Musannef*, 11/471.

⁷⁵² Daha detaylı bilgi için bk. Mirza Tokpınar, "el-Musannef", *DİA* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/236-237.

Uteybe, Hasan b. Ubeydillah, Seleme b. Küheyl, Ebû Ma'ser, Hakîm b. Cübeyr, Zübeyr b. Adî, Mücâlid b. Saîd, Simâk b. Harb, Zübeyd el-Yâmî ve İbrâhim b. Muhâcir'dir.

5.1.3.1. A'meş ve Mansûr'un rivayetleri ve râvileri

Nehaî'den *Musannef*'te en fazla rivayette bulunan isim A'meş'tir ve kırk üç rivayetinin tamamı "an" ile (42,5). A'meş'ten nakilde bulunan beş râvi vardır ve onların da rivayetleri "an" lafzıyla yapılmıştır. Bu isimlerden Süfyân es-Sevrî'nin yirmi dokuz, Ma'mer b. Râşid'in altı, Süfyân b. Uyeyne'nin beş, Yahyâ b. el-Alâ'nın (ö. ?) üç⁷⁵³ ve Abdürrezzâk'ın bir rivayeti bulunmaktadır.⁷⁵⁴ Burada A'meş ve talebelerinin rivayetlerinden hiçbirinde "an" lafzı dışında bir sîga kullanılmadığı görülmektedir.

A'meş'in ardından yirmi dokuz rivayetle Mansûr gelmektedir ve rivayetlerinin biri "haddesenî" ile olup geriye kalan nakillerin tamamı "an" lafzıyladır (28,7). A'meş'te olduğu gibi Mansûr'dan nakilde bulunan beş isim vardır ve rivayetleri "an" ile. Bu isimlerden Süfyân es-Sevrî'nin yirmi iki, Süfyân b. Uyeyne'nin beş, Ma'mer b. Râşid'in üç, Abdürrezzâk'ın iki ve İsrâil b. Yûnus'un bir rivayeti bulunmaktadır. Burada da Mansûr'un "haddesenî" ile yapmış olduğu bir rivayet dışındaki bütün nakiller "an" lafzıyladır. Râvilerden Ma'mer Basralı olsa da San'a şehrinde yaşamış olup, Abdürrezzâk da yine San'alıdır. Diğer râviler ise Kûfelidir.

5.1.3.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

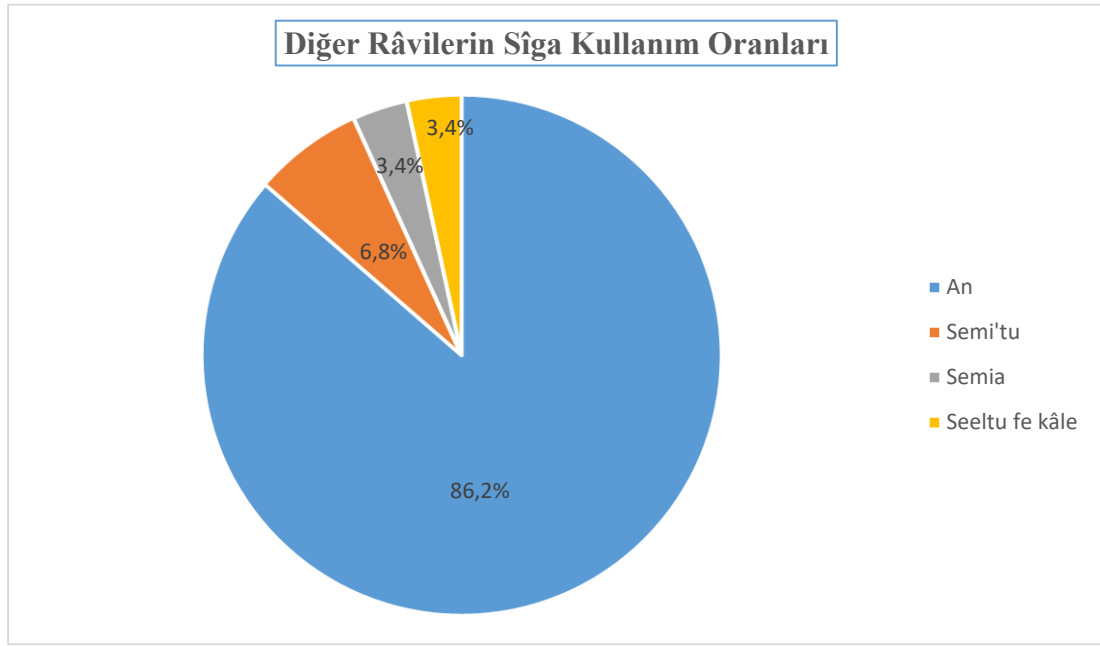
Mansûr'un ardından dokuz rivayetle Hammâd gelmektedir ve rivayetleri "an" ile (8,9). Hammâd'dan ise Ma'mer yine "an" ile beş, Sevrî "an" ile dört ve Ebû Hanîfe "an" ile bir hadis nakletmişlerdir. Hammâd'ın ardından Abdülkerîm b. Muhârik gelmektedir ve yapmış olduğu dört rivayet "an" lafzıyladır. Abdülkerîm'den ise İbn Cüreyc "ahberanâ" ile üç, "an" ile bir hadis nakletmiştir. Ardından üçer rivayeti bulunan Ebân b. Ebî Ayyâş ve Hakem b. Uteybe gelmektedir. Ebân'ın nakilleri "an", Hakem'in ise ikisi "semi'tu" biri "an" ile. Ebân'dan Ma'mer ve Sevrî "an" lafzıyla birer, İbn Cüreyc ise "ahberanî" ile yine bir hadis nakletmiştir. Hakem'den "an" lafzıyla Şu'be'nin iki, Sevrî'nin bir hadisi bulunmaktadır. Nehaî'den iki

⁷⁵³ Aslen Medineli olup hakkında zayıftan yalancıya çeşitli cerh ifadeleri kullanılmıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 31/484-488.

⁷⁵⁴ San'alı olup sika ve sebt gibi ta'dîl ifadeleriyle anılmıştır. Hicrî 211 yılında vefat etmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 18/52-62. İbn Hacer, Abdürrezzâk'ı tedlîs yapan râviler içinde ikinci mertebede zikretmiştir. Bk. İbn Hacer, *Ta'rîfu ehli't-takdîs*, 122. Ancak bunun sadece bir hadis için vâki olduğu belirtilmiştir. Bk. Muhammed b. Tal'at, *Mu'cemü'l-müdekkisîn*, 307.

rivayeti bulunan Hasan b. Ubeydillah'ın nakillerinin biri “an”, diğeri “seeltu fekâle” formundadır. Hasan'dan ise Sevrî “an” ile iki hadis nakletmiştir.

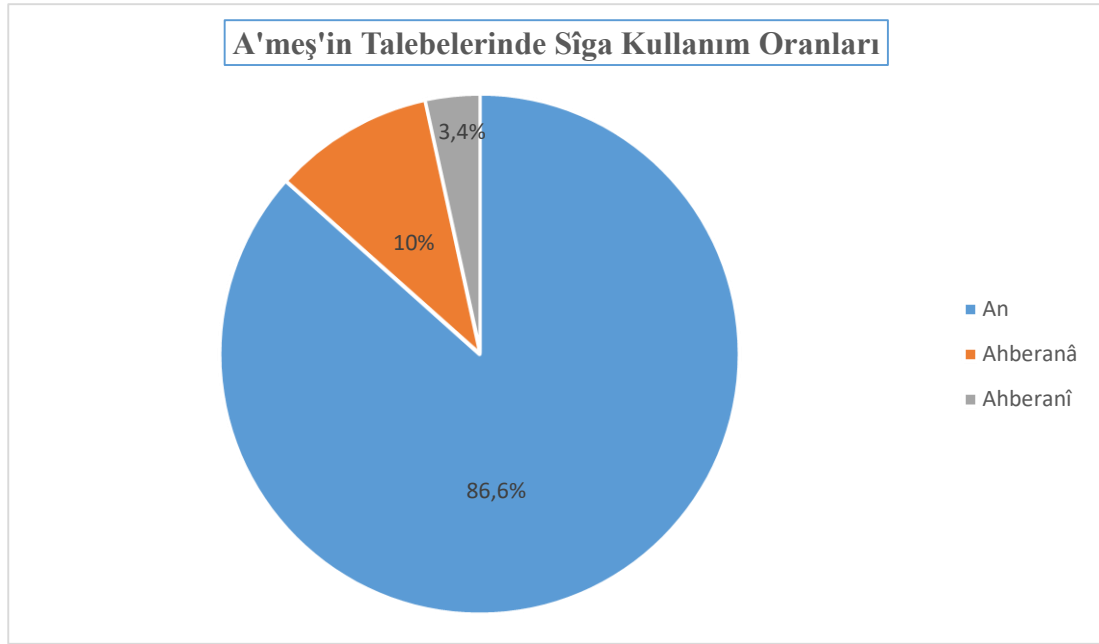
Birer rivayeti bulunan sekiz isimden sadece Simâk b. Harb'ın nakli “semia”, diğeri “an” lafzıyladır. Simâk'dan rivayette bulunan isim “an” sîgasıyla İsrâil b. Yûnus'tur. Yine Seleme b. Küheyl, Ebû Ma'ser, Hakîm b. Cübeyr, Zübeyr b. Adî, Zübeyd el-Yâmi ve İbrâhim b. Muhâcir'den Sevrî, Mücâlid b. Saîd'den⁷⁵⁵ ise İsmâil b. Mücâlid (ö.?)⁷⁵⁶ “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.

Şekil 5.13. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde Diğ er Râvilerin Sîga Kullanım Oranları

⁷⁵⁵ Kûfeli olup hadiste zayıf olduğı belirtilmiştir. Hicrî 144 yılında vefat eden Mücâlid'in rivayetleri *Sünen-i Erbaâ*'da yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 27/219-225.

⁷⁵⁶ Mücâlid'in oğlu olan İsmâil Kûfeli olup daha sonra Bağdat'a yerleşmiştir. Sika ve sadûk olarak vasıflanmış, rivayetleri *Sahîh-i Buhârî*, Tirmizî ve Nesâî'nin *Sünen*'lerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü 'l-Kemâl*, 3/184-187.

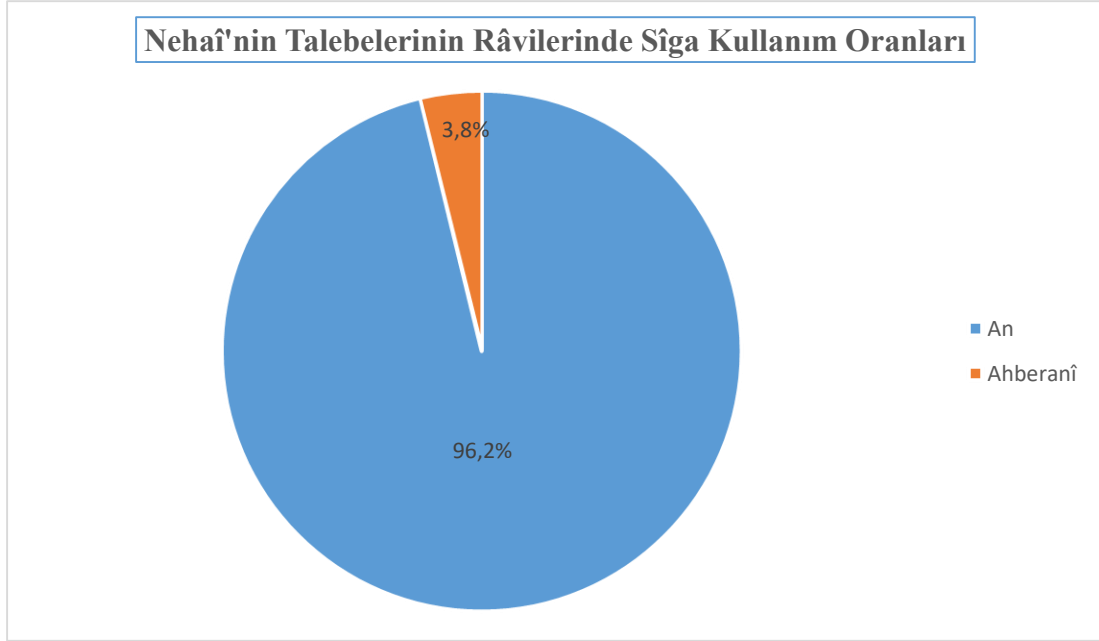

Şekil 5.14. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.3.3. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'indeki rivayetlerin değerlendirmesi

Musannef'te Nehaî'den rivayette bulunan on beş ismin toplam rivayet sayısı 101'dir. Bu rivayetlerin doksan altısı “an” (%95), ikisi “semi‘tu”, biri “haddesenî”, biri “semia” ve biri de “seeltu fekâle” formuyla nakledilmiştir.

Nehaî'nin talebelerinden nakilde bulunan râvi sayısı ise on olup toplam rivayet adedi 107'dir. Bu nakillerin 103'ü “an” (%96,2), dördü ise “ahberanî” lafzıyla rivayet edilmişlerdir. Burada ihbâr sîgasıyla rivayette bulunan tek kişinin İbn Cüreyc olduğu da söylenmelidir. Ayrıca diğer eserlerin aksine “an” lafzındaki artış dikkat çekmekte ve tahdîs sîgalarına ise hiç rastlanmamaktadır. Abdürrezzâk'ın kendi rivayetlerinde de “an” lafzı çoğunluğu teşkil etmekte bazen ihbâr sîgası kullanılmaktadır. Burada ikinci tabakadaki râvilerin sayısındaki azalmaya da vurgu yapılmalıdır. Bunun sebebi başta söylendiği üzere Abdürrezzâk'ın rivayetlerinin çoğunun Ma‘mer, Sevrî ve İbn Cüreyc gibi hocaları vasıtasıyla yapılmış olmasıdır.

Şekil 5.15. Abdürrezzâk'ın *Musannef*'inde Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.4. Dârimî'nin *Müsned*'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Müsned'deki toplam rivayet sayısı 3542'dir.⁷⁵⁷ Eserde 1300 kadar mevkuf ve maktu' rivayet yanında 1900 civarı merfû hadis yer almaktadır. Kitapta tenkide uğrayan rivayetlerin azlığı ve âli isnadla nakledilen hadislerin varlığı gibi sebeplerle İbn Mâce'nin *Sünen*'i yerine *Kütüb-i Sitte*'de Dârimî'nin *Müsned*'inin olması gerektiğini belirten âlimler olmuştur.⁷⁵⁸

Nehaî'nin *Müsned*'deki toplam rivayet sayısı altmış dokuzdur. Bu rivayetlerden kırk altısı merfû, yirmi üçü mevkuftur. Diğer eserlere uygun olarak Nehaî'nin en fazla rivayette bulunduğu hocaları Esved ve Alkame'dir. Nehaî Esved'den yirmi dört merfû, on mevkuf olmak üzere otuz dört hadis naklederken (%49,2), Alkame'den ise on iki merfû, beş mevkuf rivayette bulunmuştur (%24,6). Bu da eserdeki Nehaî rivayetlerinin %73,8'ine tekâbü'l etmektedir.

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan sekiz râvi bulunmaktadır. Bu isimler A'meş, Mansûr, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, Ubeyde b. Muattıb, Fudayl b. Amr, Ebû Ma'ser ve Yezîd b. Ebî Ziyâd'dır. Burada diğer eserlerin aksine Mansûr'un nakillerinin A'meş'ten fazla olduğu gözükmemektedir.

⁷⁵⁷ Dârimî, *Müsned*, 4/2194.

⁷⁵⁸ Farklı rivayet sayıları ve daha detaylı bilgi için bk. Abdullah Aydın, "es-Sünen", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/142-143.

5.1.4.1. Mansûr ve A‘meş’in rivayetleri ve râvileri

Müsned’de Nehâî’den en fazla rivayeti bulunan isim Mansûr olup yirmi beş naklinin tamamı “an” lafzıyla (36,2). Mansûr’dan rivayette bulunan yedi râvi vardır ve bu isimlerden biri hariç tamamının nakilleri “an” ile. Bu bağlamda Süfyân es-Sevrî’nin on, Şu‘be’nin altı, Zâide b. Kudâme, Cerîr b. Abdilhamîd ve Ca‘fer b. Hâris’in (ö. ?) iki,⁷⁵⁹ İsrâil b. Yûnus’un bir rivayeti bulunurken sadece Ebu’l-Ahvas’ın iki nakli “haddesenâ” lafzıyla. Burada sistemli rivayeti çağrıştıracak tek örnek Ebu’l-Ahvas’ın kullandığı lafızdır.

Mansûr’un ardından yirmi iki rivayetle A‘meş gelmektedir ve onun da nakillerinin tamamı “an” ile (31,8). A‘meş’ten rivayette bulunan sekiz isim bulunmaktadır. Bu râvilerden Ya‘lâ b. Ubeyd “haddesenâ” ile altı, Süfyân es-Sevrî “an” ile altı, Hafs b. Gıyâs “an” ile dört, Mansûr b. Ebi’l-Esved ve Ebû Avâne “an” ile ikişer, yine Fadl b. Dükeyn “haddesenâ” ile iki, Ammâr b. Züreyk ve Zâide b. Kudâme de “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir. Burada “haddesenâ” sîgalarındaki artış dikkat çekicidir (33,4).

5.1.4.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

Müsned’de Mansûr ve A‘meş’in ardından üçüncü olarak Hakem b. Uteybe gelmektedir ve yapmış olduğu on rivayetin sekizi “an”, ikisi ise “semi‘tu” lafzıyla (14,4). Hakem’den ise Şu‘be “an” ile sekiz, Eş‘as b. Sevvâr ise yine “an” lafzıyla iki hadis nakletmişlerdir.⁷⁶⁰ Hakem’in ardından beş rivayetle Hammâd gelmektedir ve rivayetleri “an” ile. Hammâd’dan ise Hammâd b. Seleme “haddesenâ” ile iki, Eş‘as b. Sevvâr “an” ile iki ve Hişâm ed-Destuvâî yine “an” lafzıyla bir hadis nakletmişlerdir.

Ardından iki rivayeti bulunan üç isim gelmekte ve nakillerinin tamamı “an” ile aktarılmaktadır. Bu râviler Ubeyde b. Muattıb, Fudayl b. Amr ve Ebû Ma‘şer’dir. Ubeyde’den Ya‘lâ b. Ubeyd “haddesenâ” ile iki, Fudayl’dan Haccâc b. Ertât “an” ile iki, Ebû Ma‘şer’den ise Hâlid el-Hazzâ yine “an” lafzıyla iki hadis nakletmişlerdir. Sadece “an” ile yaptığı bir rivayeti bulunan Yezîd b. Ebî Ziyad’dan ise Hâlid b. Abdillâh ed-Dahhân yine “an” lafzıyla bir hadis nakletmiştir.⁷⁶¹ Nehâî’nin diğer râvilerinde “an” kullanımı %90,9 iken onların talebelerinde bu oran %81,8’e

⁷⁵⁹ Kûfeli olan Ca‘fer daha sonra Vâsıt’a yerleşmiş olup hadiste zayıf olduğu nakledilmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/552.

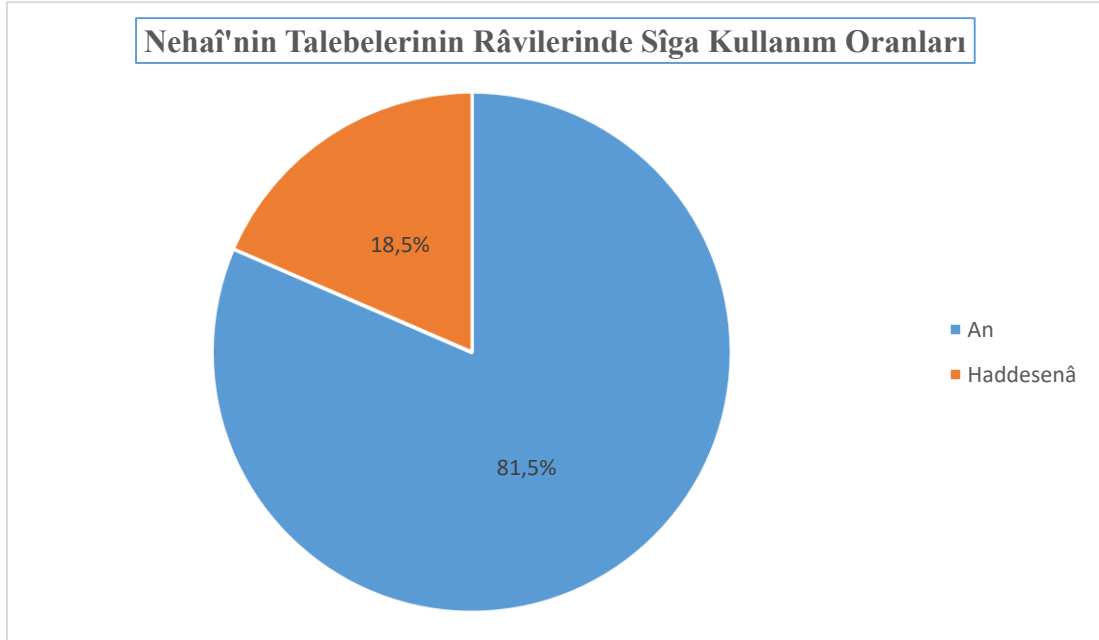
⁷⁶⁰ Kûfeli olan Eş‘as hakkında sikadan zayıfa farklı değerlendirmeler mevcuttur. Hicrî 136 yılında vefat etmiş olup rivayetleri Ebû Dâvûd’un *Sünen*’i dışındaki üç *Sünen*’de yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 3/264-270.

⁷⁶¹ Vâsıtı olup hadiste sika olduğu belirtilmiştir. Hicrî 179 senesinde vefat etmiş olup rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü’l-Kemâl*, 8/99-104.

düşmüştür. Ayrıca diğer tabakada kullanılmayan “haddesenâ” lafzı burada dört defa kullanılmıştır (%18,2).

5.1.4.3. Dârimî'nin *Müsned*'indeki rivayetlerin değerlendirmesi

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan sekiz râvinin toplam rivayet adedi altmış dokuzdur. Bu rivayetlerden altmış yedisi “an” (%97,1), ikisi “semi‘tu” lafzıyla nakledilmiştir. Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan on dokuz ismin toplam rivayet sayısı ise yetmiş altıdır. Bu nakillerden altmış ikisi “an” (%81,5), on dördü ise “haddesenâ” lafızlarıyla rivayet edilmiştir. Diğer eserlerdeki verilere uygun olarak burada da “an” lafzındaki azalma ve tahdîs sîgasındaki artış göze çarpmaktadır.

Şekil 5.16. Dârimî'nin *Müsned*'inde Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.5. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *Müsned*'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Türünün ilk örneği olarak kabul edilen Tayâlisî'nin (ö. 204/819) *Müsned*'indeki toplam rivayet adedi 2890'dır.⁷⁶² Eseri bizzat Tayâlisî değil, onun talebesi olan Yûnus b. Habîb'in (ö. 267/880-881) tasnif ettiği söylenmiş, ayrıca Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'ine göre daha az sayıda tekrar eden rivayet içerdiği belirtilmiştir.⁷⁶³

⁷⁶² Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsnedü Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*, thk. Muhammed b. Abdilmuhsîn et-Türkî (Cîze: Dâru Hicr, 1419/1999), 4/483.

⁷⁶³ Daha detaylı bilgi için bk. M Yaşar Kandemir, “el-Müsned”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/103.

Nehaî'nin *Müsned*'deki toplam rivayet sayısı elli birdir. Bu rivayetlerden ellisi merfû, biri ise mevkuttur. Nehaî'nin kendilerinden en fazla rivayette bulunduğu isimler yine Esved ve Alkame'dir. Nehaî, Esved'den on yedi merfû, bir mevkuf rivayet naklederken (%35,2), Alkame'den ise on iki merfû hadis rivayet etmiştir (%23,5). Bu da Nehaî'den nakledilen rivayetlerin %58,7'sinin Esved ve Alkame'den geldiğini göstermektedir.

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan sekiz râvi bulunmaktadır. Bu isimler Mansûr, A'meş, Hakem b. Uteybe, Hammâd b. Ebî Süleymân, Mugîre b. Miksem, Amr b. Mürre, Simâk b. Harb ve Ubeyde b. Muattib'dır. Dârimî'nin *Müsned*'inde olduğu gibi bu eserde de Mansûr'un rivayet sayısı A'meş'ten fazladır.

5.1.5.1. Mansûr ve A'meş'in rivayetleri ve râvileri

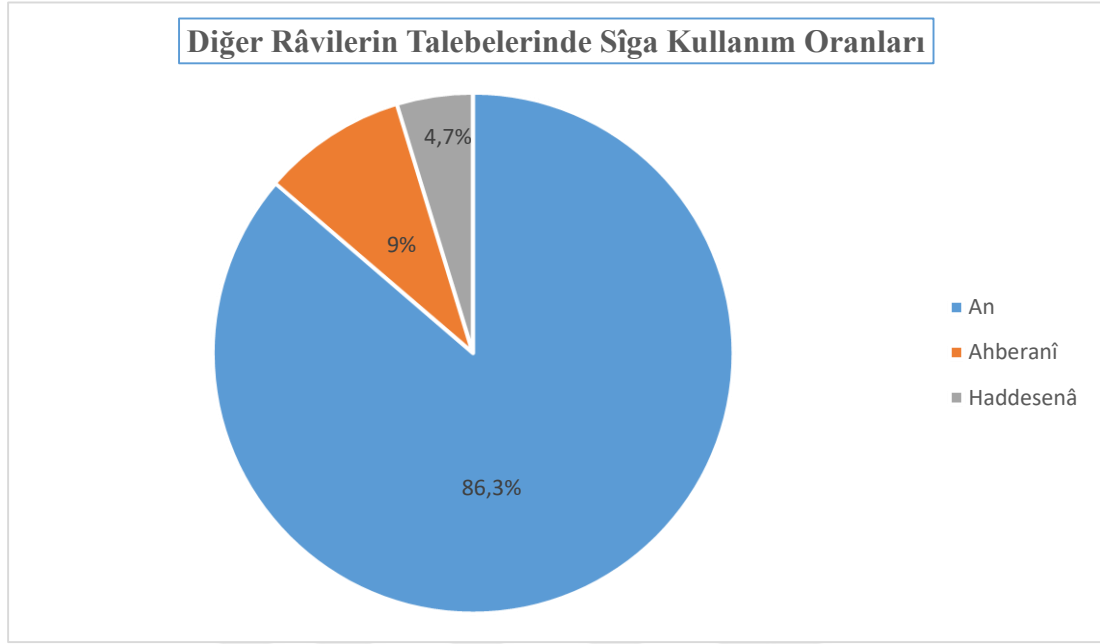
Mansûr'un *Müsned*'de Nehaî'den toplam on yedi rivayeti bulunmaktadır (%34). Bunlardan on dördü "an", ikisi "semi'tu", biri "semia'" lafızlarıyla nakledilmiştir. Mansûr'dan nakilde bulunan beş isimden Şu'be'nin onu "an", ikisi "ahberanî" ile on iki, Verkâ b. Ömer'in (ö. ?) "an" ile üç,⁷⁶⁴ Zâide b. Kudâme, Ebû Avâne ve Süleymân b. Karm'ın yine "an" lafzıyla birer rivayetleri bulunmaktadır. Mansûr'un ardından gelen A'meş'in on bir rivayeti bulunmaktadır (%22). Bunlardan dokuzu "an", ikisi "semi'tu" lafzıyla nakledilmiştir. A'meş'ten ise Şu'be'nin "an" ile dokuz ve "ahberanî" ile bir rivayeti bulurken Ebû Muâviye Muhammed b. Hâzım'ın yine "an" sîgasıyla bir nakli bulunmaktadır. Burada Mansûr ve A'meş'in rivayetlerindeki "semia" kayıtları dikkat çekmektedir ve daha çok sistematik olmayan bir rivayet tarzını işaret etmektedir.

5.1.5.2. Diğer râvilerin rivayetleri ve râvileri

Mansûr ve A'meş'in ardından gelen râvilerin rivayetlerinin tamamı "an" ile dir. Bu bağlamda üçüncü olarak Hakem gelmektedir ve rivayet sayısı sekizdir. Hakem'den ise yine "an" lafzıyla Şu'be sekiz hadis nakletmiştir. Hakem'in ardından altı rivayetle Hammâd yer almaktadır. Hammâd'dan ise Hammâd b. Seleme "an" ile üç, Şu'be biri "an", biri "ahberanî" ile iki ve Hişâm ed-Destuvâi "an" lafzıyla bir hadis nakletmişlerdir. Daha sonrasında dört rivayetle Mugîre gelmektedir. Mugîre'den ise yine "an" lafzıyla Ebû Avâne üç, Şu'be ise bir hadis nakletmiştir. İki rivayeti bulunan Amr b. Mürre'den Şu'be "ahberanî", Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes'ûdî "an" ile birer hadis rivayet etmişlerdir. Birer rivayeti bulunan iki isimden

⁷⁶⁴ Kûfeli olan Verkâ'nın sika olduğu belirtilmiş, rivayetleri *Kütüb-i Sitte* eserlerinde yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 30/433-438.

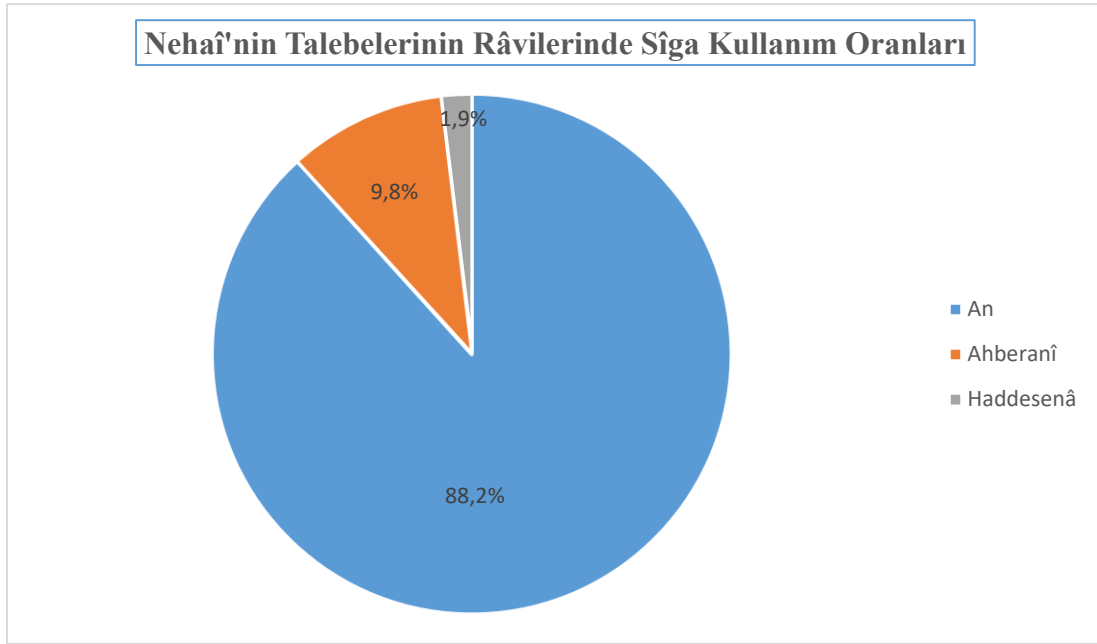
Simâk b. Harb'den Ebû Avâne "haddesenâ", Ubeyde b. Muattıb'dan ise Şu'be "an" ile birer hadis nakletmişlerdir.

Şekil 5.17. Tayâlisî'nin *Müsned*'inde Diğer Râvilerin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.5.3. Ebû Dâvûd et-Tayâlisî'nin *Müsned*'indeki rivayetlerin değerlendirmesi

Müsned'de Nehaî'den rivayette bulunan sekiz râvinin toplam rivayet sayısı ellidir. Bu rivayetlerden kırk beşi "an" (%90), dördü "semi'tu" ve biri de "semia" formunda nakledilmiştir. Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan on ismin rivayet sayısı ise elli birdir. Bu rivayetlerden kırk beşi "an" (%88,2), beşi "ahberanî" (%9,8) ve biri de "haddesenâ" lafızlarıyla rivayet edilmişlerdir. Bu tabakada "semia" kaydı yerini ihbâr ve tahdîs sîgalarına bırakmış gözükmemektedir. Bu da bir sistemleşme adımı olarak okunabilir. Ayrıca Şu'be ve Ebû Avâne Basralı olup diğer râviler ise Kûfelidir.

Şekil 5.18. Tayâlisî'nin *Müsned*'inde Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.6. Humeydî'nin *Müsned*'inde Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Humeydî'nin (ö. 219/834) *Müsned*'inde toplam 1337 hadis yer almaktadır.⁷⁶⁵ Sahâbenin faziletine göre tasnif edilen eser, ilk müsnedler arasında yer almış ve genellikle merfû haberlere yer vermiştir.⁷⁶⁶ Nehaî'nin *Müsned*'deki toplam rivayet sayısı on beştir ve tamamı merfûdur. Kendisinden en fazla rivayette bulunduğu isim Alkame'dir ve rivayet adedi altıdır (%37,5). Ardından üç rivayetinin bulunduğu üç hocası gelmektedir. Bu isimler Esved, Abdurrahman b. Yezîd ve Hemmâm b. Hâris'tir. Sehm b. Mincâb ve Umâre b. Umeyr'den de birer hadis nakletmiştir. *Müsned*'de Nehaî'nin talebelerinden nakilde bulunan dört râvi bulunmaktadır. Bu isimler Mansûr, A'meş, Atâ b. Sâib ve Ubeyde b. Muattıb'dır.

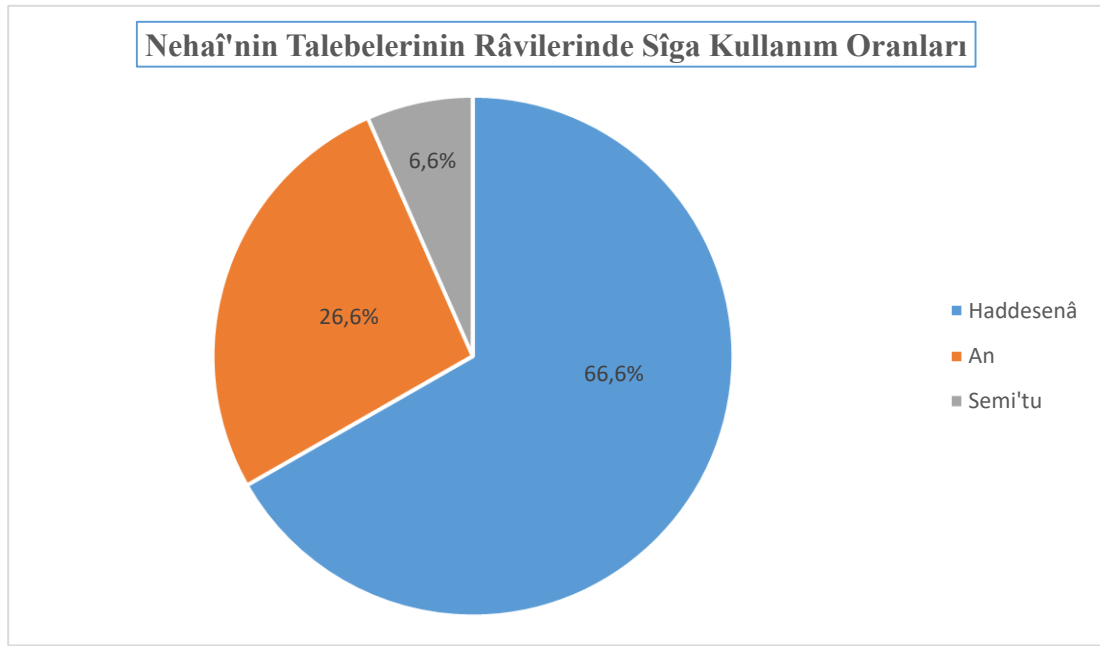
Müsned'de Nehaî'den en fazla rivayeti olan isim Mansûr'dur ve yedi rivayetinin tamamı "an" iledir (%46,6). Mansûr'dan ise Süfyân es-Sevrî beşi "haddesenâ", biri "an" ile altı, Cerîr b. Abdülhamîd ise yine "an" lafzıyla bir hadis nakletmişlerdir. Mansûr'un ardından altı rivayetle A'meş gelmektedir ve nakillerinin beşi "an", biri ise "zekertü zâlike li İbrâhim kâle" formundadır (%40). A'meş'ten nakilde bulunan tek isim Sevrî olup rivayetlerinin üçü "haddesenâ", ikisi "an", biri ise "semi'tu" lafızlarıyla nakledilmiştir. A'meş'in ardından birer

⁷⁶⁵ Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî, *Müsnedü'l-Humeydî*, thk. Hüseyin Selîm Ahmed (Dımaşk: Dâru's-Sakâ, 1996), 355.

⁷⁶⁶ Daha detaylı bilgi için bk. Ahmet Yücel, "Humeydî, Abdullah b. Zübeyr", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/357.

rivayeti olan Atâ ve Ubeyde yer almaktadır ve nakilleri “an” ile dir. Bu iki isimden rivayette bulunan râvi Sevrî’dir ve rivayet lafzı “haddesenâ”dır.

Müsned’de Nehaî’den rivayette bulunan dört ismin toplam rivayet adedi on beştir. Bu rivayetlerden on dördü “an”, biri ise “zekertü zâlike li İbrâhim kâle” şeklinde aktarılmıştır. Nehaî’nin talebelerinden rivayette bulunan iki ismin rivayet sayısı ise yine on beştir. Bu nakillerden onu “haddesenâ” (%66,6), dördü “an” (%26,6), biri ise “semi’tu” lafızlarıyla nakledilmiştir. Burada da hicrî II. asırla özellikle tedvîn sonrası dönemle birlikte tahdîs sîğasında bir artış gözlenmektedir.

Şekil 5.19. Humeydî’nin *Müsned*’inde Nehaî’nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.7. Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in Âsâr’larında Nehaî’nin rivayetleri ve râvileri

İmâm Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in bu eserleri aslında Ebû Hanîfe’nin *Müsned*’i olarak kabul edilmiş ancak bu iki talebesinin ilâve ve katkılarından dolayı kendilerine nispet edilmiştir. Dolayısıyla bu eserlerde müşterek hadislerin hayli fazla olduğu belirtilmiştir.⁷⁶⁷ İki eserde de Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in senedlerinin çok büyük bir kısmında Ebû Hanîfe’nin yer alıyor oluşu, eserlerin Ebû Hanîfe’ye aidiyetini güçlendirmektedir.

Ebû Yûsuf’un eserinde toplam 1067 rivayet bulunmaktadır.⁷⁶⁸ Ancak merfû ve mevkufların yanında birçok maktu‘ rivayeti de içermektedir. Bu bakımdan eserde Nehaî’nin müsned/merfû-

⁷⁶⁷ Yiğit, *Ebû Hanîfe’nin Usûl Anlayışında Sünnet*, 47.

⁷⁶⁸ Ebû Yûsuf, *Âsâr*, 241.

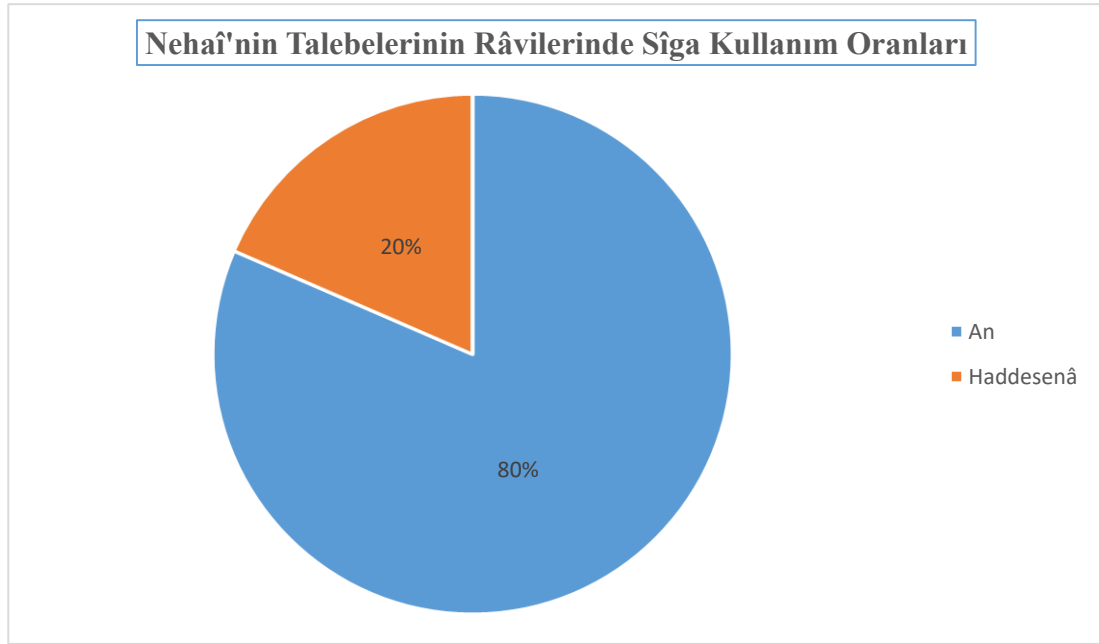
mevkuf rivayet adedi sadece yirmi beştir. Bu rivayetlerden beşi merfû, yirmisi ise mevkuf olup en fazla nakilde bulunduğu isimler yine Alkame ve Esved'dir. Alkame'den yapmış olduğu dokuz rivayetin sekizi mevkuf biri merfû iken (%36), Esved'den yaptığı sekiz naklin yedisi mevkuf biri ise merfûdur (%32).

Âsar'da Nehaî'den rivayette bulunan dört isim bulunmaktadır. Bu isimlerden Hammâd b. Ebî Süleymân on dokuz rivayetle ilk sıradadır ve nakillerinin tamamı “an” ileidir (%86,3). Daha sonra birer rivayetle Mansûr, Muhammed b. Kays ve Yezîd b. Abdirrahman el-Kûfî gelmektedir ve bu nakiller de “an” ileidir. Bu dört isimden nakilde bulunan tek râvi Ebû Hanîfe olup, onun rivayetlerinin tamamı da yine “an” lafzıyla nakledilmiştir. Ebû Yûsuf'un Ebû Hanîfe'den nakilde bulunurken de “an” sîgasını kullandığı görülmektedir.

İmâm Muhammed'in eserinde toplam 269 rivayet bulunmaktadır.⁷⁶⁹ Eserdeki rivayetlerin çoğu Ebû Hanîfe-Hammâd-Nehaî kanalıyla aktarılmış olup nakillerin sonlarında İmâm Muhammed'in yorumları yer almıştır. Ayrıca Âsâr bir hadis kitabından ziyade bir fıkıh kitabı görünümündedir.⁷⁷⁰ Eserde Nehaî'nin on beş mevkuf rivayeti bulunmaktadır. Bu rivayetlerden beşi Esved'den (%33,3), dördü ise Alkame'dendir (%26,6). Nehaî'den rivayette bulunan iki isim vardır. Bu râvilerden Hammâd b. Ebî Süleymân'ın “an” ile on, Mansûr'un ise yine “an” lafzıyla iki nakli bulunmaktadır. İkisinden de Ebû Hanîfe rivayette bulunmuş olup Hammâd'dan “an” ile sekiz ve “haddesenâ” ile iki, Mansûr'dan ise yine “haddesenâ” lafzıyla iki hadis nakletmiştir. İmâm Muhammed'in nakillerinde genelde “ahberanâ” sîgasını kullandığı görülmektedir.

⁷⁶⁹ Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *Kitâbu'l-âsâr*, thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993), 2/313.

⁷⁷⁰ Aydın Taş, “Şeybânî, Muhammed b. Hasan”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/41; İsmail Lütfi Çakan, “el-Âsâr”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/460.

Şekil 5.20. Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in Âsâr'larında Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.8. İmâm Mâlik'in *Muvatta'*ında Nehaî'nin rivayetleri ve râvileri

Muvatta''nın İmâm Muhammed rivayetinde toplam 1007 rivayet bulunmaktadır.⁷⁷¹ *Muvatta'*'nın birçok rivayeti bulunmakla beraber en bilinenleri Yahyâ el-Leysî ve İmâm Muhammed rivayetleridir. İmâm Muhammed rivayetinin özellikleri arasında İmâm Mâlik'in rivayetlerinin ardından hadislerle ilgili açıklamalar yapması ve varsa farklı rivayetleri nakletmesi zikredilebilir.⁷⁷² Bu farklı rivayetlerin çoğunun da Malik'in nakillerine karşı re'y ehlini destekleyen hadislerden oluştuğu belirtilmekte ve dolayısıyla mukayeseli bir fıkıh kitabı görünümü göstermektedir.⁷⁷³

İmâm Muhammed'in *Muvatta'* rivayetinde Nehaî'nin müsned-merfû rivayeti bulunmamakta, sadece dört mevkuf rivayeti yer almaktadır. Bu rivayetlerin ikisi Alkame'den, biri Esved'den ve biri de Kâdı Şüreyh'ten nakledilmiştir. Nehaî'den rivayette bulunan dört isimden Bükeyr b. Âmir'in (ö. ?) nakli "haddesenâ",⁷⁷⁴ Hammâd, Ebû Hamza ve Mugîre'nin rivayetleri "an" lafzıyla. Bükeyr'den İmâm Muhammed "ahberanâ",⁷⁷⁵ Hammâd'dan Muhammed b. Ebân b.

⁷⁷¹ Şeybânî, *Muvatta' li'l-İmâm Mâlik*, thk. Takîyyüddîn en-Nedvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1432/2011), 3/538.

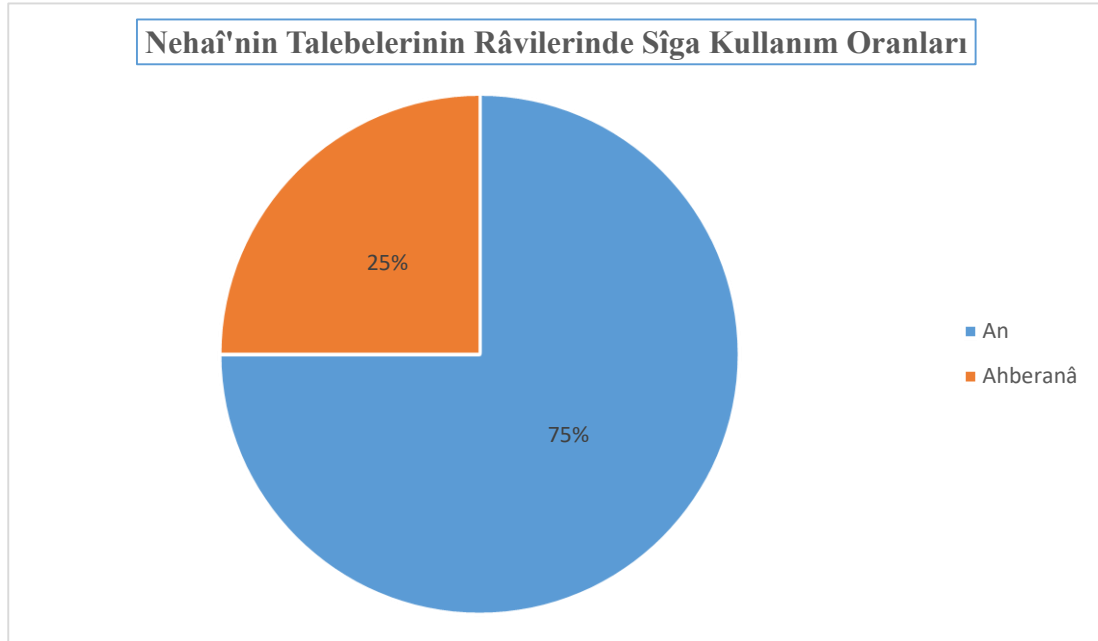
⁷⁷² Yiğit, Ebû Hanîfe'nin *Usûl Anlayışında Sünnet*, 44.

⁷⁷³ Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/41.

⁷⁷⁴ Kûfeli olup hadis ilminde zayıf olduğu söylenmekle beraber hadisnin yazılabileceği belirtilmiştir. *Kütüb-i Sitte* eserlerinde *Sünen-i Ebî Dâvûd*'da rivayetleri yer almıştır. Bk. Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 4/240-241.

⁷⁷⁵ İmâm Muhammed aslen Vâsıtlı olmakla beraber Kûfe'de yetişmiştir. Uzun süren ilmî yolculuklarının ardından Bağdat'a yerleşmiştir. Hicrî 189 yılında vefat etmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 4/954-957. Ayrıca bk. Aydın Taş, "Şeybânî, Muhammed b. Hasan", *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 39/38-42. Hakkında

Sâlih (ö. 175),⁷⁷⁶ Ebû Hamza’dan Sellâm b. Süleym ve Mugîre’den de Huşeym b. Beşîr “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.

Şekil 5.21. Muvatta’da Nehaî’nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

5.1.9. İmâm Şâfiî’nin *el-Üm*’ünde Nehaî’nin rivayetleri ve râvileri

İmâm Şâfiî’nin fıkhn çeşitli alanlarında yazmış olduğu eserlerinin tamamı *el-Üm* olarak isimlendirilmektedir.⁷⁷⁷ Esasen teknik mânada bir hadis kitabı olmasa da İmâm Şâfiî, çeşitli hocaları vasıtasıyla elde ettiği pek çok hadise, fikhî görüşlerine mesned olarak eserinde yer vermiştir. Eserde müsned/merfû-mevkuf olarak Nehaî’den aktarılan toplam on bir hadis yer almaktadır. Bunların beşi merfû, altısı ise mevkuftur. En fazla rivayette bulunduğu hocaları yine Alkame ve Esved olup Alkame’den iki merfû, bir mevkuftur (%27,2), Esved’den ise bir merfû, iki mevkuftur (%27,2).

Nehaî’den rivayette bulunan altı isim vardır ve nakillerin tamamı “an” ile yapılmıştır. Bu bağlamda A’miş’in beş (%45,4), Hammâd b. Ebî Süleymân’ın iki, Mansûr, Hasan b. Ubeydillah, İbrâhim b. Muhâcir ve Ebû Hamza’nın birer rivayeti bulunmaktadır.

yapılan bir çalışma için bk. Nilüfer Kalkan, *İmâm Muhammed’in Kitabu’l-Asar’ı ve Rivayetlerinin Kütüb-i Sitte ile Karşılaştırılması* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011).

⁷⁷⁶ Kûfeli olup hadiste zayıf olduğu belirtilmiştir. Bk. Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, 4/490-491.

⁷⁷⁷ Daha detaylı bilgi için bk. Bilal Aybakan, “el-Üm”, *DİA* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 42/298-300.

A‘meş’ten nakilde bulunan dört râvi bulunmaktadır. Bu isimlerden Ebû Muâviye’nin üç, Hafs b. Gıyâs’ın iki ve Ya‘lâ b. Ubeyd’in bir rivayeti bulunmaktadır ve tamamı “an” ile nakledilmiştir. Süfyân b. Uyeyne’nin “ahberanâ” ile bir nakli bulunmaktadır. Hammâd’dan ise yine “an” sîgasıyla Hammâd b. Seleme ve İsmâil b. Uleyye birer hadis rivayet etmişlerdir. Mansûr’dan İbn Uyeyne, Hasan’dan İbn İdrîs, İbn Muhâcir’den Şu‘be, Ebû Hamza’dan ise İbn Uleyye “an” lafzıyla birer hadis nakletmişlerdir.⁷⁷⁸

5.1.10. *Kütüb-i Sitte* öncesi kaynakların genel değerlendirmesi ve *Kütüb-i Sitte* ile mukayesesi

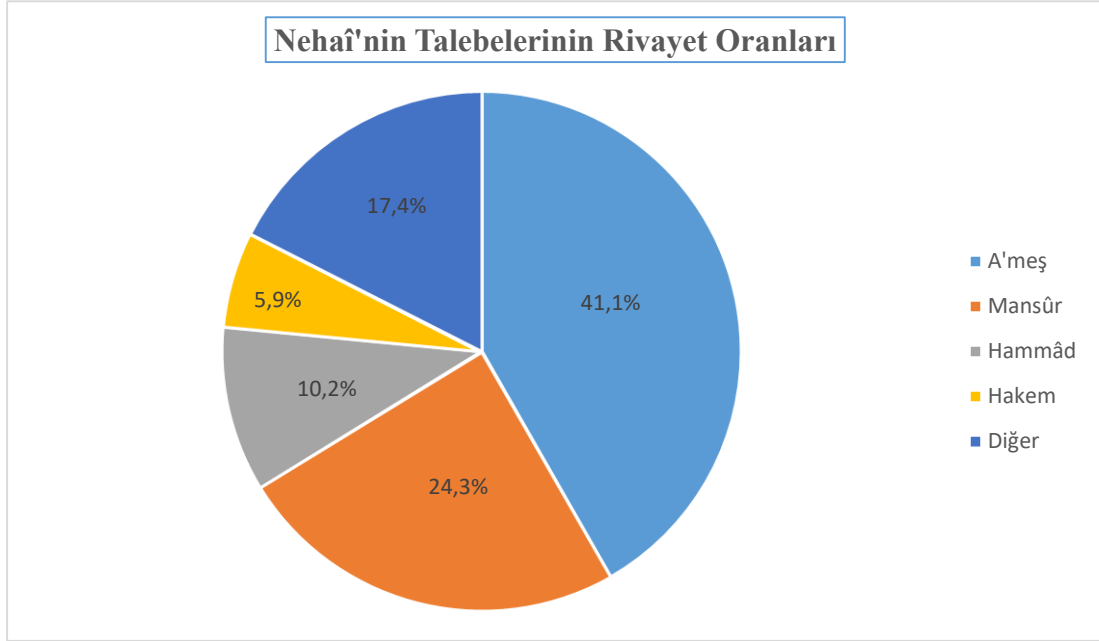
Çalışmanın sınırları gereği belirlenen *Kütüb-i Sitte* öncesi kaynaklarda Nehaî’den nakledilen toplam rivayet sayısı 952’dir. Bu rivayetlerin 376’sı Esved’den (%39,4), 280’i ise Alkame’den nakledilmiştir (%29,4) ve ikisinden yapılan toplam rivayet sayısı 656’dır (%68,9). Bu durum *Kütüb-i Sitte* eserlerindeki oran ile benzerlik göstermektedir.

İlgili eserlerde Nehaî’den rivayette bulunan kırk bir râvinin toplam rivayet sayısı 939’dur. Bu râviler içinde en fazla rivayeti bulunan isim 386 hadis ile A‘meş’tir (%41,1). İkinci olarak Mansûr gelmektedir ve rivayet sayısı 232’dir (%24,3). Daha sonrasında ise Hammâd b. Ebî Süleymân doksan sekiz (%10,2), Hakem b. Uteybe elli altı, Mugîre b. Miksem otuz bir, Ebû Ma‘şer on dokuz, Hasan b. Ubeydillah on üç, Abdullah b. Avn on, Simâk b. Harb sekiz, Atâ b. Sâib ve Ebû Hamza yedi, Amr b. Mürre ve Fudayl b. Amr altı, Ubeyde b. Muattib, Hakîm b. Cübeyr, Ebân b. Ebî Ayyâş ve Abdülkerîm b. Muhârik beş, Zübeyd el-Yâmî dört, Seleme b. Küheyl, Zübeyr b. Adî, İbrâhim b. Muhâcir ve Yezîd b. Ebî Ziyâd üç, Haccâc b. Ertât ve Muhammed b. Kays iki, Osman b. Âsım, Husayn b. Abdirrahman, Vâsıl el-Ahdeb, Mucâlid b. Saîd, Muhammed b. Zeyd, Müslim b. Keysân, Ebû Ya‘fûr, Hâris el-Uklî, Ebû’l-Ahvas Sellâm b. Süleym, Abdü’l-Alâ b. Âmir, Ka‘kâ’ b. Yezîd, Şibâk ed-Dabbî, Talha b. Musarrîf, Süleymân b. Karm, Ebu’l-Alâ Yezîd b. Abdillâh, Yezîd b. Abdirrahman ve Bükeyr b. Âmir birer rivayetle yer almaktadır.

Tablo 5.1. *Kütüb-i Sitte* Öncesi Kaynaklarda Nehaî’den 10 ve Daha Fazla Nakilde Bulunan Râviler

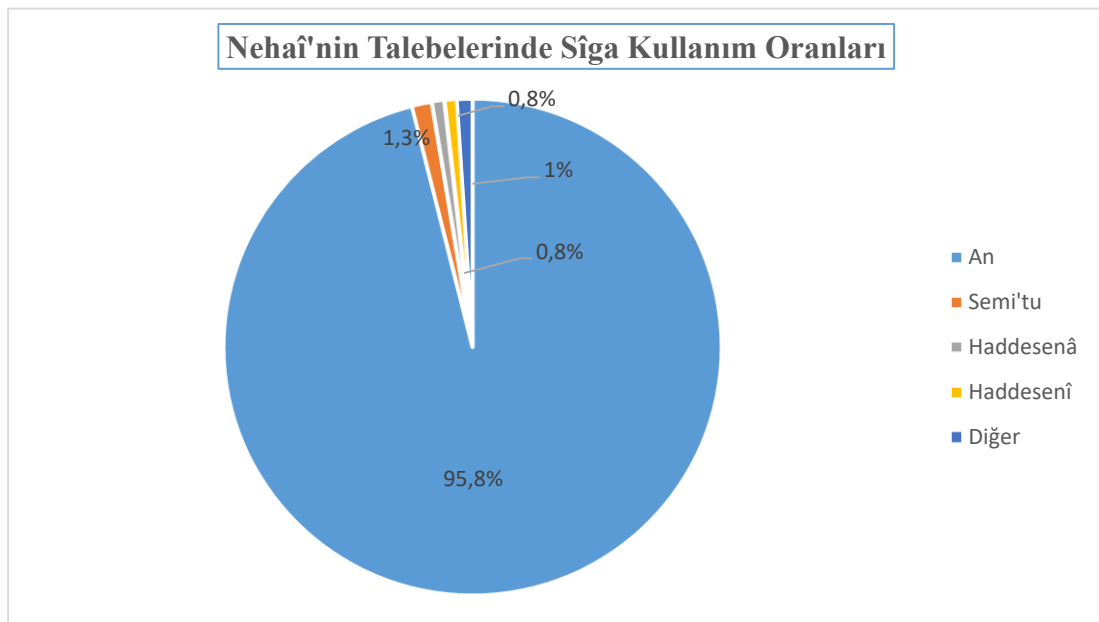
Nehaî (939)							
A‘meş (386)	Mansûr (232)	Hammâd (98)	Hakem (56)	Mugîre (31)	Ebû Ma‘şer (19)	Hasan (13)	İbn Avn (10)

⁷⁷⁸ Burada bir defa kullanılan “ahberanâ” haricinde sadece “an” lafzı kullanıldığı için sîga kullanım oranlarını göstermeye yönelik bir grafik verilmemiştir.

Şekil 5.22. *Kütüb-i Sitte* Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinin Rivayet Oranları

Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklardaki 939 rivayetin 900'ü “an” lafzıyla yapılmıştır (%95,8). Daha sonrasında ise “semi‘tu” on üç (%1,3), “haddesenâ ve haddesenî” sekiz, “semia‘” altı, “zekertü zâlike li İbrâhim fekâle” iki, “kâle ve seeltü fekâle” lafızları birer defa kullanılmıştır. Burada da *Kütüb-i Sitte*'dekine benzer olarak “an” lafzındaki fazlalık dikkat çekmekte ancak sistemleşmenin ilk adımları sayılabilecek diğer sîgaların kullanımları da görülmektedir. Ancak hicrî I. asrın son çeyreği olması hasebiyle “an” lafzının bu denli yoğun kullanımının beklenen bir durum olduğu da belirtilmelidir.

Şekil 5.23. *Kütüb-i Sitte* Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

Bu kırk bir râvinin otuz beşi Kûfeli olup altısı ise Basralıdır. Bu isimler Abdullah b. Avn, Ebân b. Ebî Ayyâş, Abdülkerîm b. Muhârık, Süleymân b. Karm, Ebu'l-Alâ Yezid b. Abdillâh ve Muhammed b. Zeyd'dir. Ayrıca İbn Zeyd'in Merv kadılığı yaptığı da bilinmektedir. Dönemin ruhunu yansıtmaya açısından sonraki yıllarda giderek artan ve hadis naklinin vazgeçilmez bir unsuru haline gelen rihleler, bu dönemde hem az hem de sistematik olmayan bir görünüm arz etmektedir. Buna uygun olarak da hadis rivayetinde bölgeselliğin hâkim olduğu söylenebilir. Zaten bu bölgeselliğin bir neticesi olarak birinci bölümde de belirtildiği üzere farklı şehirlerde yaşayan sahâbenin farklı rivayet birikimiyle o bölgenin kendine özel ameli ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla henüz ilk asrın sonu olması hasebiyle Nehaî'nin râvilerinin çoğunluğunun Kûfeli olması anlaşılabilir bir durumdur.

Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklarda Nehaî'nin râvilerinden nakilde bulunan doksan üç kişi bulunmaktadır ve toplam rivayet sayıları 969'dur. *Kütüb-i Sitte*'ye uygun olarak burada da en fazla rivayet 199 nakille Süfyân es-Sevrî'ye aittir (%20,5). Süfyân'ın kendilerinden en fazla nakilde bulunduğu isimler Mansûr ve A'meş'tir. Süfyân, Mansûr'dan seksen üçü "an", yedisi "haddesenî", altısı "haddesenâ" olmak üzere doksan altı, A'meş'ten ise altmış ikisi "an", üçü "haddesenî, üçü "haddesenâ" ve biri de "semi'tu" olmak üzere altmış dokuz hadis nakletmiştir ve bu iki isimden toplam rivayet oranı %829'dur. Sevrî daha sonrasında Hammâd b. Ebî Süleymân'dan yedisi "an", biri "haddesenî" ile sekiz, Hasan b. Ubeydillâh ve Hakîm b. Cübeyr'den "an" ile dört, Zübeyd el-Yâmî'den üçü "an", biri "haddesenî" ile dört, Ebân b. Ebî Ayyâş, Zübeyr b. Adî ve Mugîre b. Miksem'den "an" ile iki, Simâk b. Harb, Seleme b. Küheyl, Ebû Ma'ser, Hakem b. Uteybe, İbrâhim b. Muhâcir, Ebû Hamza, Muhammed b. Kays, Ka'kâ' b. Yezîd'den "an", Atâ b. Sâib ve Ubeyde b. Muattîb'dan "haddesenâ" ile birer hadis nakletmiştir. Sevrî'nin rivayet lafızlarının 175'i "an" (%87,9), on ikisini "haddesenî" (%6), on birini "haddesenâ" ve birini de "semi'tu" oluşturmaktadır. Buradaki rivayet ve lafız oranları *Kütüb-i Sitte*'dekine yakındır, ayrıca tahdîs sîgaları giderek artan sistemleşmeyi ve hadis meclislerini işaret etmektedir.

Sevrî'nin ardından 138 rivayetle Şu'be gelmektedir (%14,2). Şu'be'nin kendisinden en fazla nakilde bulunduğu isim elli iki nakille Hakem b. Uteybe'dir (%37,6). Bu nakillerin kırk beşi "an", üçü "haddesenâ", ikisi "ahberanî", biri "ahberanâ", biri ise "haddesenî" ile. Sonrasında kırk bir rivayetle Mansûr gelmektedir (%29,7) ve ondan yaptığı nakillerin otuz üçü "an", üçü "ahberanî", ikisi "haddesenâ", biri "haddesenî", biri "ahberanâ" ve biri de "ketabe ileyye" formundadır. Üçüncü olarak yirmi altı nakille A'meş gelmekte ve bu nakillerin yirmi ikisini "an", birini "haddesenî", birini "haddesenâ", birini "ahberanî" ve birini de "ahberanâ"

oluşturmaktadır. Sonrasında beşi “an”, ikisi “ahberanî”, biri “ahberanâ” olmak üzere sekiz rivayetle Hammâd b. Ebî Süleymân, beşi “an”, biri “ahberanî” olmak üzere altı nakille Mugîre, biri “an”, biri “ahberanî” iki rivayetle Amr b. Mürre ve birer “an” rivayetiyle Simâk b. Harb, Seleme b. Küheyl ve Ubeyde b. Muattîb gelmektedir. Şu‘be’nin rivayet lafızlarının 114’ü “an” (%82,6), onu “ahberanî”, altısı “haddesenâ”, dördü “ahberanâ”, üçü “haddesenî” ve biri de “ketebe ileyye” formundadır. Daha önce geçtiği üzere Şu‘benin, tahdîs dışında hadis almadığı bilgisi doğrultusunda buradaki “an” lafzının semâya delaleti açık olarak durmakta, ayrıca diğer tahdîs ve ihbâr sîgalarının varlığı da hicrî II. asrın ilk yarısındaki sistemleşmenin bir parçası olarak gözükmektedir.

Şu‘be’nin ardından 132 rivayetle Ebû Muâviye gelmektedir (%13,8) ve Ubeyde b. Muattîb’dan “haddesenâ” lafzıyla yapmış olduğu bir rivayet dışındaki diğer tüm nakilleri A‘meş’ten olup, bunların doksan biri “an”, kırkı ise “haddesenâ” ile dir. Ebû Muâviye’nin ardından otuz beş rivayeti bulunan iki isim gelmektedir. Bu isimler Vekî‘ b. Cerrâh (%3,6) ve Ebû Hanîfe’dir (%3,6). Vekî‘, A‘meş’ten on dokuzu “haddesenâ”, on dördü “an” ile otuz üç hadis naklederken, İbn Avn’dan ise biri “an”, biri ise “haddesenâ” lafzıyla iki rivayet nakletmiştir. Ebû Hanîfe’nin nakillerinin otuzu Hammâd’dan olup bunların yirmi sekizi “an”, ikisi “haddesenâ” ile dir. Ayrıca Mansûr’dan biri “an”, ikisi “haddesenâ” ile üç, Muhammed b. Kays ve Yezîd b. Abdîrrahman’dan “an” lafzıyla birer hadis nakletmiştir. Ebû Hanîfe’nin rivayetlerinin sadece Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed’in Âsâr’larında nakledildiğini de ayrıca zikretmek gerekir.

Süfyân b. Uyeyne’nin otuz ve ardından Hammâd b. Seleme’nin yirmi dokuz rivayeti bulunmaktadır. İbn Uyeyne, Mansûr’dan “an” ile on dokuz, A‘meş’ten sekiz “an”, bir “haddesenâ”, bir “ahberanâ” ile on ve Atâ b. Sâib’dan “semi‘tu” ile bir hadis nakletmiştir. Hammâd b. Seleme ise Hammâd b. Ebî Süleymân’dan yirmi iki “an”, iki “haddesenâ”, iki “ahberanâ” ile yirmi yedi, Atâ b. Sâib’dan iki “an” ve bir “ahberanî” ile üç hadis rivayet etmiştir. Bu iki ismin ardından yirmi altı rivayetle Cerîr b. Abdilhamîd gelmektedir. Rivayetlerinin tamamı “an” ile olan Cerîr, Mansûr’dan on sekiz, Mugîre’den ise sekiz hadis nakletmiştir. Cerîr’in ardından yirmi üç rivayetinin tamamı A‘meş’ten olan Hafs b. Gıyâs gelmektedir ve bu nakillerin yirmi ikisi “an”, biri ise “haddesenâ” lafzıyladır. Yirmi bir rivayeti bulunan İsrâîl b. Yûnus’un nakillerinin tamamı “an” ile dir. Bunlardan onu Mansûr’dan, dördü A‘meş’ten, dördü Simâk’dan olup birer rivayeti bulunduğu isimler Mugîre, İbrâhim b. Muhâcir ve Abdü’l-Alâ b. Âmir’dir.

Ebû Avâne ve Ya‘lâ b. Ubeyd’in on yedişer rivayeti bulunmaktadır. Ebû Avâne, A‘meş’ten dördü “an”, ikisi “haddesenâ” ile altı, Mansûr’dan dördü “an”, biri “haddesenâ” ile beş,

Mugîre'den “an” ile üç, Simâk'tan biri “an”, biri “haddesenâ” ile iki ve Husayn b. Abdîrrahman'dan “an” ile bir rivayeti bulunmaktadır. Ya'la b. Ubeyd'in ise A'meş'ten dördü “an”, onu “haddesenâ” ve biri de “haddesenî” ile on beş, Ubeyde b. Muattîb'dan ise “haddesenâ” ile iki nakli mevcuttur. Bu iki ismin ardından on altı rivayetle Ma'mer yer almaktadır ve nakillerinin tamamı “an” ile. Bu nakillerin yedisi A'meş, beşi Hammâd, üçü Mansûr ve biri de Ebân b. Ebî Ayyâş'tandır. Ma'mer'in ardından on dört rivayetle Zâide b. Kudâme ve Abdullah b. Nümejr gelmektedir. Zâide'nin Mansûr'dan beşi “haddesenâ”, dördü “an” ile dokuz, A'meş'ten üçü “an”, biri “haddesenâ” ve biri de “haddesenî” lafızlarıyla beş rivayeti bulunmaktadır. İbn Nümejr'in A'meş'ten “haddesenâ” ile yedi, “an” ile beş ve “ahberanâ” ile bir rivayeti bulunurken, Ebû Ya'fûr'dan ise yine “an” lafzıyla bir hadis nakletmiştir.

Hişâm b. Ebî Abdillâh'ın Hammâd'dan yaptığı on üç rivayet bulunmaktadır ve bunların sekizi “an”, beşi ise “haddesenâ” sîgalarıyla. On iki rivayeti bulunan Muhammed b. Fudayl, A'meş'ten sekizi “an”, ikisi “haddesenâ” ile on, Atâ b. Sâib ve Yezîd b. Ebî Ziyâd'dan “an” lafzıyla birer hadis nakletmiştir. Ardından on rivayeti bulunan iki râvi gelmektedir ki bu isimler Huşeym b. Beşîr ve Ebu'l-Ahvas Sellâm b. Süleym'dir. Huşeym, Mugîre'den üçü “an”, ikisi “ahberanâ”, ikisi “enbeenâ” ve biri de “haddesenâ” ile sekiz, A'meş'ten “an” ile bir ve İbn Avn'dan “ahberanâ” ile bir hadis nakletmiştir. Ebu'l-Ahvas ise Mansûr'dan ikisi “an”, ikisi “haddesenâ” ile dört, Ebû Hamza'dan “an” ile üç, Mugîre'den “an” ile iki ve Müslim b. Keysân'dan “an” lafzıyla bir hadis rivayet etmiştir.

Saîd b. Ebî Arûbe ve İsmâil b. Uleyye'nin dokuzar rivayetleri bulunmaktadır. İbn Ebî Arûbe'nin nakillerinin tamamı Ebû Ma'ser'den olup “an” lafzıyladır. İbn Uleyye ise İbn Avn'dan üçü “an”, ikisi “ahberanâ” ile beş, Ebû Hamza'dan “an” ile iki, Ebu'l-Alâ ve Hammâd'dan da yine “an” ile birer hadis rivayet etmiştir. Yedi rivayeti bulunan dört isim Abîde b. Humeyd, Haccâc b. Ertât, Abdullah b. İdrîs ve Abdülvâhid b. Ziyâd'dır. Abîde'nin rivayetleri Mansûr'dan olup dördü “an”, ikisi “haddesenî” ve biri de “haddesenâ” ile. Haccâc ise Fudayl b. Amr'dan “an” ile altı ve Hammâd'dan “an” ile bir hadis nakletmiştir. İbn İdrîs ise A'meş'ten “an” ile altı ve Hasan b. Ubeydillâh'dan “semi'tu” ile bir hadis nakletmiştir. İbn Ziyâd da Hasan b. Ubeydillâh'dan dört “haddesenî”, iki “an” ve bir “haddesenâ” lafızlarıyla nakilde bulunmuştur. Altı rivayeti bulunan İbn Cüreyc, Abdülkerîm b. Muhârik'dan üçü “ahberanâ”, ikisi “an” ile beş ve Ebân b. Ebî Ayyâş'dan “ahberanî” ile bir hadis rivayet etmiştir. İbn Cüreyc'in ardından beşer rivayetle Şeybân b. Abdîrrahman ve Abdurrahman b. Abdillâh el-Mes'ûdî gelmektedir. Şeybân, Mansûr'dan “an” ile beş ve Mes'ûdî ise Amr b. Mürre'den “an” ile dört, Seleme b.

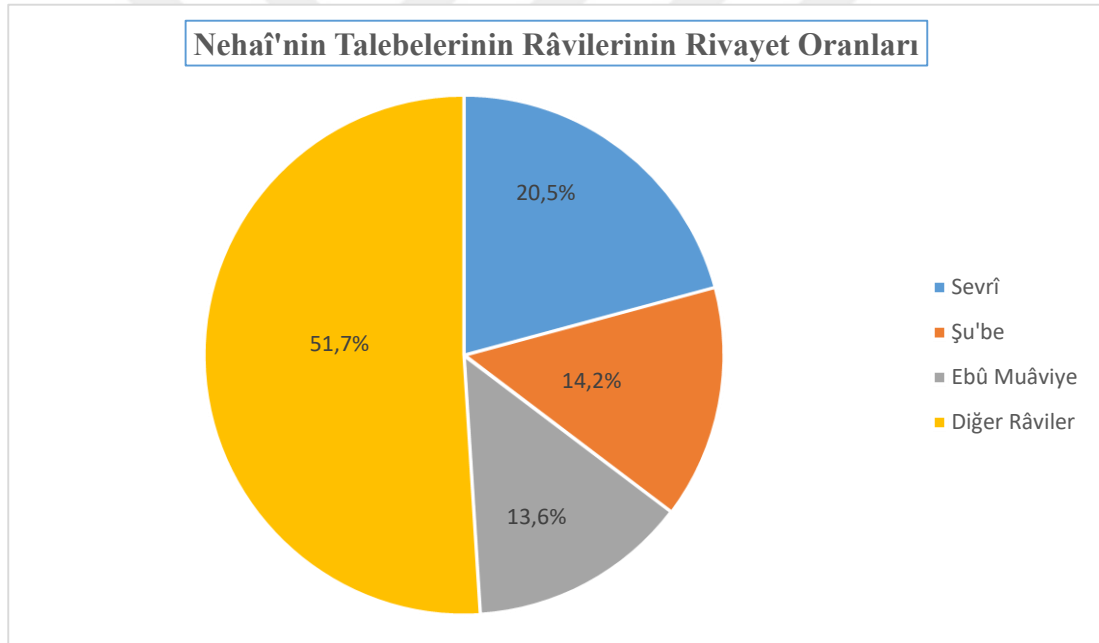
Küheyl'den yine "an" ile bir hadis rivayet etmiştir. Dörder rivayeti bulunan üç isimden Ziyâd b. Abdillâh, Mansûr'dan "haddesenâ" ile üç, A'meş'ten yine "haddesenâ" ile bir hadis rivayet ederken, Mansûr b. Ebî'l-Esved ise A'meş'ten "an" ile üç ve Hâris el-Uklî'den yine "an" ile bir rivayet nakletmiştir. Eş'as b. Sevvâr da Hakem ve Hammâd'dan "an" lafzıyla ikişer hadis nakletmiştir.

Üçer rivayeti bulunan toplam on dört râvi bulunmaktadır. Bu isimlerden Ebû Bekir b. Ayyâş'ın nakilleri "an" ile olup ikisi A'meş, biri ise Mugîre'dendir. Muhammed b. Ubeyd ise A'meş'ten "haddesenâ" ile iki ve "an" ile bir hadis naklederken, Ammâr b. Züreyk, Şerîk b. Abdillâh ve Yahyâ b. el-Alâ yine A'meş'ten "an" ile üçer hadis rivayet etmişlerdir. Yahyâ b. Zekerîyyâ b. Ebî Zâide, A'meş'ten "ahberanâ" ile üç, Hâlid el-Hazzâ, Ebû Ma'ser'den "an" ile üç, Mugîre b. Miksem yine Ebû Ma'ser'den "an" ile iki ve Şibâk ed-Dabbî'den "an" ile bir hadis nakletmişlerdir. Hammâd b. Zeyd'in nakilleri ise Mansûr'dan olup ikisi "haddesenâ", biri ise "an" ile. Yahyâ b. Ya'lâ ve Verkâ b. Ömer, Mansûr'dan "an" ile üçer rivayeti bulunan diğer râvilerdir. Son olarak Abdürrezzâk'ın Mansûr'dan "an" ile iki ve A'meş'ten yine "an" lafzıyla bir rivayeti bulunmaktadır. Leys b. Ebî Süleym, Hammâd'dan "an" ile iki ve Talha b. Musarrîf'dan yine "an" lafzıyla bir hadis naklederken, Süleymân b. Hayyân ise ikisi "an", biri "ahberanâ" ile A'meş'ten rivayette bulunmuştur.

Ardından ikişer rivayeti bulunan on beş râvi gelmektedir. Bu râvilerden sadece A'meş'ten nakilde bulunan on isim bulunup, bunlardan Îsâ b. Yûnus, Yezîd b. Abdilazîz, Züheyr b. Muâviye, Yahyâ el-Kattân, Abde b. Süleymân ve Yahyâ b. Îsâ'nın rivayetleri "an", Fadl b. Dükeyn'in "haddesenâ", Abdülazîz b. Müslim'in biri "an", biri "haddesenâ", Kays b. Rebî'nin biri "an", biri "ahberanâ" ve Cerîr b. Hâzım'ın biri "an", biri "haddesenâ" lafzıylardır. Devamında ise Yezîd b. Hârun "ahberanâ" ile Ebân b. Ebî Ayyâş ve "an" ile Haccâc b. Ertât'dan, Mis'ar b. Kidâm "an" ile Mansûr ve Süleymân b. Karm'dan, Katâde "an" ile Ebû Ma'ser'den, Abdüsselâm b. Ebî'l-Cenûb "an" ile Hammâd'dan ve Ca'fer b. Hâris "an" ile Mansûr'dan nakilde bulunmuşlardır.

Son olarak birer rivayeti bulunan otuz üç râvi yer almaktadır. Bu râvilerden Mansûr'dan rivayette bulunan altı isim vardır ve Zekerîyyâ b. Ebî Zâide'nin nakli "kâle", Abdülazîz b. Abdissamed'inki "haddesenâ", Cerrâh b. Melîh, İbrâhim b. Tahmân, Mufaddal b. Mühelhil ve Süleymân b. Karm'ınkiler ise "an" sîgasıylardır. Ardından A'meş'ten nakilde bulunan dört isim vardır ve Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî, Abser b. Kâsım ve Assâm b. Ali'nin rivayetleri "an" lafzıylardır. Hammâd'dan nakilde bulunan Muhammed b. Ebân, Ebû Sinân Saîd b. Sinân, İsmâil b. Ebî Hâlid ve Âsım b. Süleymân'ın rivayetlerinin tamamı "an" ile.

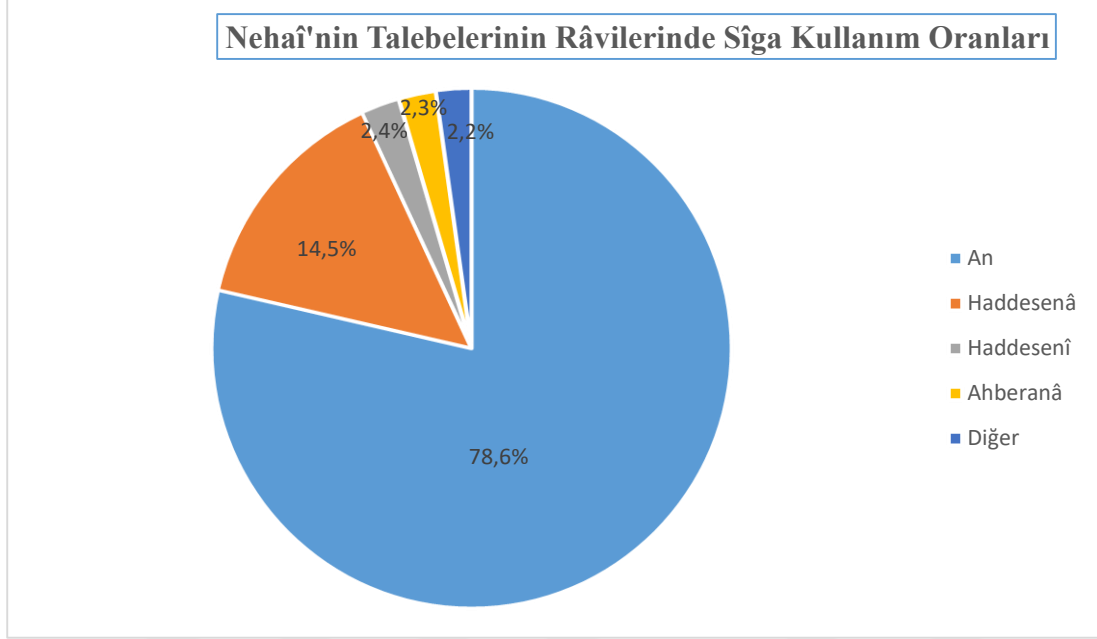
Sonrasında Ebû Ma‘şer’den rivayette bulunan ve nakilleri “an” ile olan üç isim vardır ki bu râviler Yûnus b. Ubeyd, Haccâc b. Dînâr ve Hişâm b. Hassân’dır. Hakem’den nakli olan Muhammed b. Cuhâde’nin rivayeti “an”, Ravh b. Ubâde’ninki ise “haddesenâ” ile. İbn Avn’dan rivayette bulunan iki isim Ezher b. Sa‘d ve Yezîd b. Ebî Ziyâd’ın nakilleri “ahberanâ” ile. Yezîd b. Ebî Ziyâd’dan Ali b. Sâlih ve Hâlid b. Abdillâh “an” ile rivayette bulunmuşlardır. Sonrasında rivayetleri “an” ile olan Muhammed b. Talha Ebû Hamza’dan, Ali b. Hakem Osmân b. Âsım’dan, Nasr b. Bâb Haccâc b. Ertât’dan, Ali b. Âsım Atâ b. Sâib’dan, İsmâil b. Mucâlid Mucâlid b. Saîd’dan, Dâvûd b. Ebi’l-Furât Muhammed b. Zeyd’dan, Abdûlmelik b. Ebcer Zübeyr b. Adî’dan ve Alâ b. Müseyyib Hakîm b. Cübeyr’dan nakilde bulunmuşlardır. Rivayetleri “haddesenâ” ile olan İmâm Muhammed Bukeyr b. Âmir’dan, Mehdi b. Meymûn Vâsıl el-Ahdeb’dan ve İbn Ebî Şeybe Ebu’l-Ahvas’dan hadis rivayet etmişlerdir.

Şekil 5.24. *Kütüb-i Sitte* Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinin Rivayet Oranları

Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklarda yer alan 969 rivayetin 762'si “an” (%78,6), 141'i “haddesenâ” (%14,5), yirmi dördü “haddesenî” (%2,4), yirmi üçü “ahberanâ” (%2,3), on ikisi “ahberanî”, üçü “semi‘tu”, ikisi “enbeenâ”, biri “ketebe ileyye” ve biri de “kâle” lafızlarıyla nakledilmişlerdir. Nehaî'nin talebelerinde %95,8 olan “an” kullanımı bu tabakada %17,2 düşerek %78,6'ya gerilemiştir. Sadece %0,8 olan “haddesenâ” kullanımı ise %14,5 yükselmiş, yine aynı orana sahip “haddesenî” lafzı %2,4'e ulaşmıştır. Sayısal olarak bakıldığında ise sekiz olan “haddesenâ” kullanımının 141'e çıktığı, hiç kullanılmayan ihbâr sîgalarından “ahberanâ”nın yirmi üç, “ahberanî”nin ise on iki defa kullanıldığı görülmektedir. Bu da *Kütüb-*

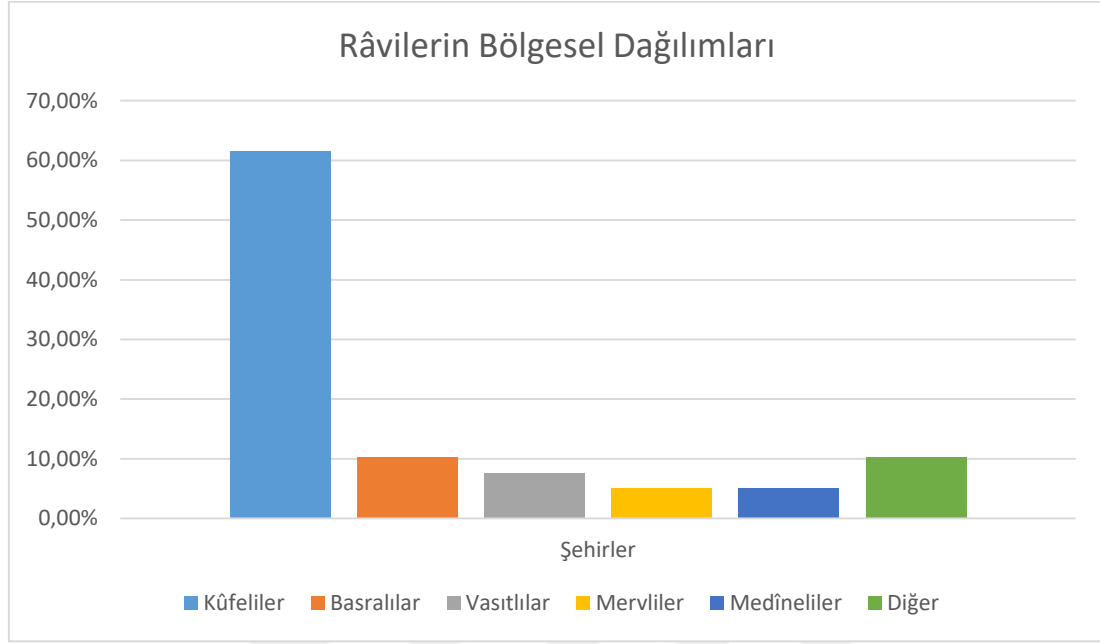
i Sitte'de olduğu gibi sistemli hadis rivayetine ve dolayısıyla kitâbete işaret etmektedir. *Kütüb-i Sitte*'de yer almadığı halde öncesi kaynaklarda ismi geçip eser sahibi olan veya hadis yazdığı ya da yazdırdığı bilgisi bulunan râviler bulunmaktadır. Bu isimler Ebû Hanîfe, İbrâhim b. Tahmân, İsmâil b. Ebî Hâlid, İbn Ebî Şeybe, İbn Cüreyc, İmâm Muhammed, Ravh b. Ubâde ve Zekerıyyâ b. Ebî Zâide'dir.

Şekil 5.25. *Kütüb-i Sitte* Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

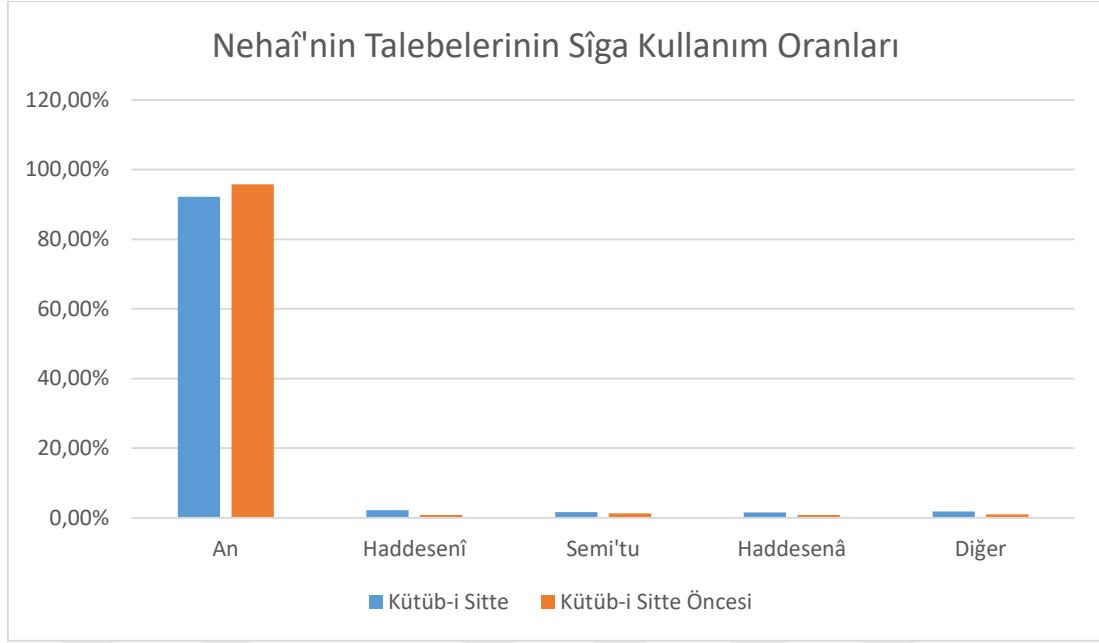
Kütüb-i Sitte öncesi kaynaklarda yer aldığı halde *Kütüb-i Sitte*'de yer almayan otuz dokuz râvi bulunmaktadır. Bu isimlerden Ebû Hanîfe, Ziyâd b. Abdillâh, Mansûr b. Ebi'l-Esved, Muhammed b. Ubeyd, Yahyâ b. el-Alâ, Verkâ b. Ömer, Eş'as b. Sevvâr, Leys b. Ebî Süleym, Yezîd b. Abdilazîz, Kays b. Rebî', Muhammed b. Talha, Muhammed b. Ebân, Süleymân b. Hayyân, Assâm b. Ali, İsmâil b. Ebî Hâlid, Abdûlmelik b. Ebcer, Alâ b. Müseyyib, İmâm Muhammed, İbn Ebî Şeybe ve Zekerıyyâ b. Ebî Zâide Kûfelidir. Bu isimlerin dışında Kûfeli olup başka bölgelere yerleşen kişiler de bulunmaktadır. Bu bağlamda Yahyâ b. İsâ Remle'ye, Ca'fer b. Hâris Vâsıt'a, İsmâil b. Mücâlid Bağdat'a, Ebû Sinân Rey ve Kazvîn'e yerleşmişlerdir. Ayrıca Hişâm b. Ebî Abdillâh, Ali b. Hakem, Âsım b. Süleymân ve Ravh b. Ubâde Basralı olup, Mervli olan Abdülazîz b. Müslim ve Dâvûd b. Ebi'l-Furât Basra'ya yerleşmişlerdir. Haccâc b. Dînâr, Yezîd b. Hârûn ve Hâlid b. Abdillâh ise Vâsıtlıdır. İbn Cüreyc Mekke, Abdürrezzâk San'a, Yahyâ b. Ya'lâ ve Abdüsselâm b. Ebi'l-Cenûb Medîne, Nasr b. Bâb Horasanlıdır. İbrâhim b. Tahmân ise aslen Herâtlı olmakla beraber bir müddet Bağdat'da yaşamış, daha sonra Mekke'ye giderek orada vefat etmiştir. Bu otuz dokuz râvinin yirmi dördü Kûfeli (%61,5), dördü Basralı (%10,2), üçü Vâsıtlı (%7,6), ikisi Medîneli (%5,1), ikisi Mervli,

biri Mekkeli (%2,5), biri San‘alı, biri Horasanlı ve biri de Herâtlıdır. Dolayısıyla *Kütüb-i Sitte*’deki isimlerle beraber toplam on bir farklı bölgeye mensub râvilerin Nehaî rivayetlerini tahammül ettikleri söylenebilir.

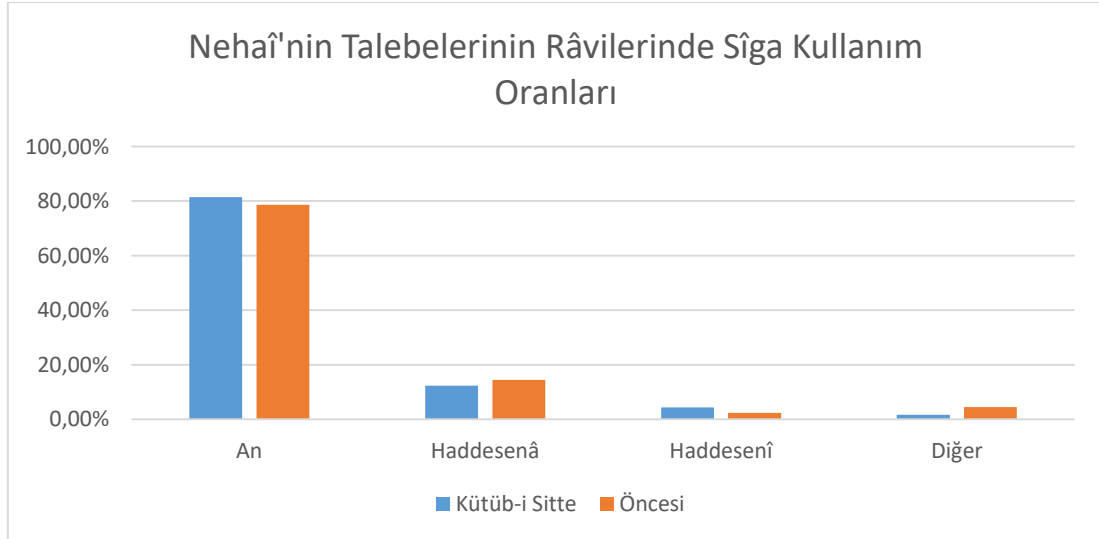
Şekil 5.26. Nehaî’nin Talebelerinin Râvilerinden *Kütüb-i Sitte*’de Yer Almayan İsimlerin Bölgesel Dağılımları

Kütüb-i Sitte ve öncesi kaynakların verileri mukayese edildiğinde oranların birbirine yakın olduğu gözlenmektedir. Örneğin, *Kütüb-i Sitte*’de A‘meş’in Nehaî’den rivayet oranı %44,6 iken *Kütüb-i Sitte* öncesinde %41,1’dir. Yine Mansûr’un *Kütüb-i Sitte* oranı %29,9 iken diğer kaynaklarda %24,3’dür. *Kütüb-i Sitte*’de Nehaî’nin talebelerinin sîga kullanım oranlarına bakıldığında “an” %92,2, “haddesenî” %2,2, “semi‘tu” %1,6 “haddesenâ” 1,5 ve diğer lafızlar %1,8 iken öncesi kaynaklarda “an” %95,8, “semi‘tu” %1,3, “haddesenâ” %0,8, “haddesenî”, %0,8 ve diğer lafızlar %1’dir.

Şekil 5.27. *Kütüb-i Sitte* ve Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinde Sîga Kullanım Oranları

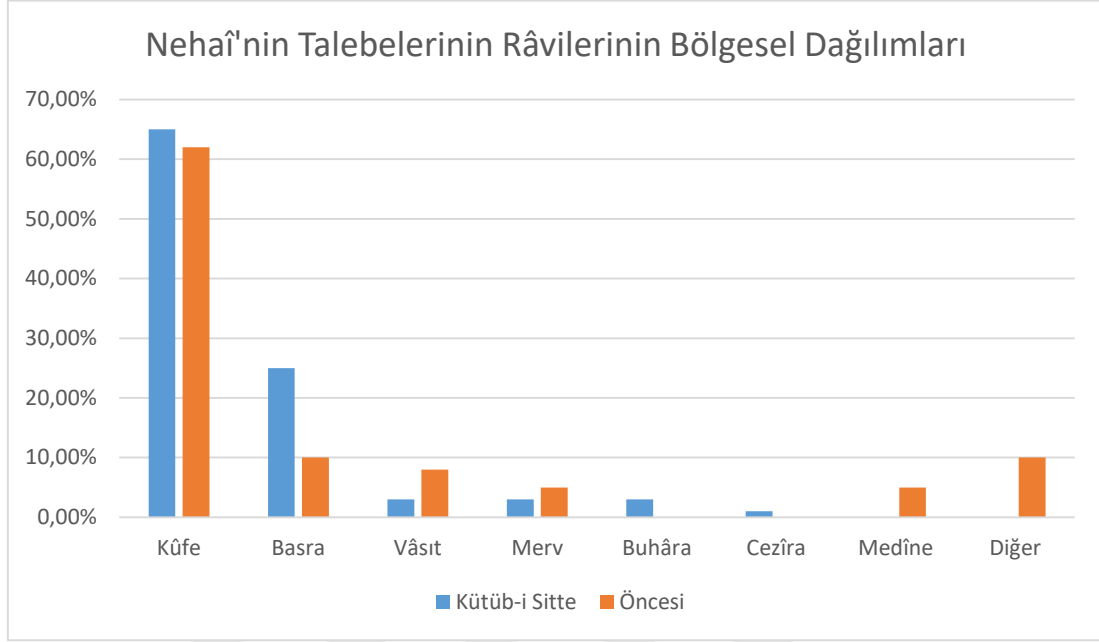
Kütüb-i Sitte'de Nehaî'nin talebelerinin râvilerinin rivayet oranlarında Sevrî %17,3, Şu'be %15,2, Ebû Muâviye %10,7, Cerîr %10,7 ve diğer râviler %45,9'luk bir orana sahiptir. Buna mukabil öncesi kaynaklarda Sevrî'nin %20,5, Şu'be'nin %15,2, Ebû Muâviye'nin %13,6 ve diğer râvilerin %51,7'lik bir rivayet oranı vardır. *Kütüb-i Sitte*'de Nehaî'nin talebelerinin râvilerinin sîga kullanım oranlarında ise "an" %81,5, "haddesenâ" %12,3, "haddesenî" %4,3 ve diğer lafızlar %1,7'lik bir paya sahipken, öncesi kaynaklarda "an" %78,6, "haddesenâ" %14,5, "haddesenî" %2,4, ahberanâ %2,3 ve diğer sîgaların %2,2'lik bir oranı vardır.

Şekil 5.28. *Kütüb-i Sitte* ve Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinde Sîga Kullanım Oranları

Son olarak *Kütüb-i Sitte*'de Nehaî'nin talebelerinin râvilerinin bölgesel dağılımlarına bakıldığında râvilerin %65'i Kûfe' %23'i Basra, %3'ü Vâsıt, %3'ü Merv, %3'ü Buhâra ve %1'i

Cezâirelidir. *Kütüb-i Sitte* öncesi kaynaklarda ise râvilerin %62'si Kûfe, %10'u Basra, %8'i Vâsıt, %5'i Merv, %5'i Medîne ve %10'u da diğer bölgelerden oldukları görülmektedir.

Şekil 5.29. *Kütüb-i Sitte* ve Öncesi Kaynaklarda Nehaî'nin Talebelerinin Râvilerinin Bölgesel Dağılım Oranları

SONUÇ

Hicrî I. asırda Irak bölgesinin en önemli âlimlerinden olan İbrâhim en-Nehaî'nin hadisçi kimliğinin ele alındığı birinci bölümde, hakkında kullanılan çok sayıda övgü ifadesinin yanında birtakım tenkitlerin de bulunduğu tespit edilmiş ve bu tenkitler incelenmiştir. Neticede söz konusu eleştirilerin, sağlam temellere dayanmadığı ortaya konulmuştur. Bu bağlamda Nehaî'nin bazı hadisleri kabul etmemesinin benimsemiş olduğu hadis tahammül metodundan kaynaklandığı belirlenmiştir. Örneğin rivayetleri kabul noktasında Kûfe ehlinin ameli ve fakih râvi gibi unsurları göz önünde bulundurmuş, bu da nakillere ehl-i hadis çizgisinden farklı bir noktadan yaklaşmasına sebep olmuştur. Bu farklılık neticesinde de bir kısım ehl-i hadisin tenkitlerine maruz kalmıştır. Hadisleri mâna ile rivayet etmesinin ise yine onun rivayet metodu ve fıkıhçı kimliğinin bir sonucu olduğu tespit edilmiştir ki ehl-i hadisten bile birçok âlimin mâna rivayetine cevâz verdikleri bilinmektedir. Hadisleri mürsel olarak rivayet etmesinin ise I. asrın genel teâmülüne ve daha özelde ise Irak ekolünün yöntemine uygun olduğu görülmüştür. Ayrıca Nehaî'nin mürsellerinin diğer mürsel rivayetlerden üstün bir konumda bulunduğu da ilgili nakillerden anlaşılmaktadır. Diğer eleştirilerde (Arap dilinde hatalar yapması, Ebû Hüreyre hakkındaki sözü, Şîa'ya nispeti ve re'y meselesi) varılan sonuçlar da, bu tenkitlerin daha çok ehl-i hadis çizgisindeki bazı kişilerden geldiğini ve dikkate alınacak boyutlara ulaşmadığını göstermektedir. Ehl-i hadisin ise ehl-i re'y olarak bilinen fukahâyı genel olarak olumsuz bir tutum sergilemesi bilinen bir husustur.

Birçok hocadan hadis dinleyen İbrâhim en-Nehaî'nin rivayet birikiminin büyük bir kısmını aynı zamanda akrabaları olan Alkame b. Kays, Esved b. Yezîd ve Abdurrahmân b. Yezîd'den aldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Mesrûk b. el-Ecdâ', Abîde es-Selmanî ve Hemmâm b. Hâris gibi büyük tâbiîn tabakasından olan önemli isimlerden de istifade ettiği görülmüş, ayrıca hocalarının tamamının Kûfeli isimlerden meydana geldiği de tespit edilmiştir. Bu da tedvîn öncesi duruma uygun olarak Nehaî'nin daha çok kendi bölgesindeki hocalardan istifade edip, Kûfe dışına pek çıkmadığını göstermektedir. Ancak Nehaî'nin Kûfe dışından ilim almasının tamamen ihtimal dışı olduğunu söylemek de mümkün değildir. Nitekim hac ve umre gibi seyahetler dikkate alındığında nadir de olsa bölge dışı ilmî bir etkileşimden söz etmek mümkündür. Fakat bunun incelenen rivayetlere yansımadağı söylenmelidir. Yine hocalarından bir kısmı vasıtasıyla farklı bölgelerin rivayetlerini elde ettiği de söylenebilir. Örneğin Esved b. Yezîd'in naklettiği Hz. Aişe rivayetlerinden haberdar olmuş gözükmektedir.

Araştırma neticesinde Nehaî'den hadis nakleden seksen beş râvi tespit edilmiştir. Bu râviler içinde en fazla rivayeti bulunan isimler A'meş, Mansûr, Hammâd b. Ebî Süleymân, Hakem b. Uteybe ve Mugîre b. Miksem gibi talebeleridir. Bu talebelerin de büyük çoğunluğunun Kûfeli oldukları görülmekte ayrıca aralarında A'meş gibi ehl-i hadis çizgisine daha yakın isimlere de rastlanmaktadır. Dolayısıyla Nehaî etrafında Kûfe'de oluşan geniş bir ilim halkasından söz etmek mümkündür. Nehaî, büyük tâbiîlerin rivayet birikimini, birçoğu etbâ' tabakasından olan ve ilmî açıdan önemli konumlarda bulunan talebelerine aktarma hususunda bir köprü vazifesi görmüş ve yürütmüş olduğu bu rivayet faaliyeti ile sistemleşmeye giden yolda önemli bir konum üstlenmiştir. Özellikle daha sonraları Hanefiler olarak anılacak ekolün rivayet birikiminin büyük ölçüde Nehaî'nin fetvaları ve ondan nakledilen hadislerden teşekkül ettiğini söylemek gerekir. Nitekim Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'in Âsar'ları Nehaî'nin fetvaları ve nakilleri ile doludur. Bu mânada Hanefî mezhebinin kurucusu olarak daha çok Ebû Hanîfe ön plana çıksa da mezhebin I. asırdaki temelleri göz önüne alındığında Nehaî'nin, bu ekole olan etkisinin son derece büyük olduğu belirtilmelidir.

Nehaî'nin hocalarından yapmış olduğu rivayetlerdeki sîgaların daha çok kelime anlamları ile kullanılmış oldukları, henüz bir ıstılahlaşmadan söz edilemeyeceği söylenmelidir. Nehaî'nin aktarmış olduğu rivayetlerin sîgaları incelendiğinde ise “an” lafzındaki fazlalık dikkat çekmekte, bu da bahsi geçen dönem için henüz sistemleşmenin gerçekleşmediğini göstermektedir. Nitekim sistemli hadis rivayeti denilince akla gelen özel olarak hadis rivayeti için tertip edilen meclisler ve o meclislerde nakledilen rivayetlerde kullanılan tahdîs ve ihbâr gibi sîgaların bu dönem için varolduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Nehaî'nin bir ders halkası olduğu, ilgili rivayetlerden anlaşılmaktadır ancak bunun sistemli bir hadis meclisinden ziyade fıkıh, tefsir ve beraberinde rivayetin yer aldığı, yer yer soru-cevap şeklinde devam eden ve dönemin ilim tarzına uygun düşen mescid merkezli bir yapı olduğu söylenebilir.

Nehaî'nin talebelerinden rivayette bulunan râvilerde ise “an” lafzı azalırken, tahdîs ve ihbâr sîgaları artmakta, bu da düzenli hadis meclislerinin, kitâbetin yani sistemli hadis rivayetinin hicrî II. asrın ilk yarısı itibarıyla teşekkül ettiği yönündeki kanaati doğrulamaktadır. Tarihî seyir dikkate alındığında hicrî II. asrın ikinci yarısından sonra ise artık tam sistemli rivayetten bahsetmek mümkündür. Bu tarihî seyrin detaylı bir tasvirini ortaya koymak içinse İbrâhim en-Nehaî'yle aynı dönemde yaşamış ve hadis ilmi açısından önemli sayılabilecek âlimlerin rivayetlerinin ve hoca-talebe ilişkilerinin ayrı ayrı incelenmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Abdülmecîd Mahmud Abdülmecîd. *el-İttihâcâtü'l-fıkhiyye inde ashâbi'l-hadîs fi'l-karni's-sâlisi'l-hicrî*. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1399/1979.
- Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr es-San'anî. *el-Musannef*. thk. Habîburrahmân el-A'zamî. 12 cilt. Karaçi: el-Meclisü'l-İlmî, 1390/1970.
- Âcurrî, Ebû Bekir Muhammed b. Hüseyin. *Suâlâtü Ebî Ubeyd el-Âcurrî Ebâ Dâvûd es-Sicistânî fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. thk. Abdülalîm Abdülazîm el-Bestevî. Beyrut: Müessesetü'r-Riyâd, 1418/1997.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Kitâbü'l-ilel ve ma'rifeti'r-ricâl*. thk. Vasîyullah b. Muhammed Abbâs. 4 cilt. Riyâd: Dâru'l-Hânî, 1422/2001.
- Ahmed b. Hanbel eş-Şeybânî. *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel*. thk. Şuayb el-Arnâvûd. 50 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- Akdere, Mürsel. *Alkame b. Kays en-Nehâî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Akgün, Hüseyin. *Hadis Rivâyet Coğrafyası (Hicrî İlk 150 Yıl)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2019.
- Aktepe, İshak Emin. *Erken Dönem İslâm Hukukçularının Sünnet Anlayışı*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2008.
- Alâî, Ebû Saîd Salâhüddîn Halil b. Keykeldî. *Câmiu't-tahsîl fî ahkâmî'l-merâsîl*. thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefî. Beyrut: Mektebetü'l-Nehdiyyeti'l-Arabiyye, 1407/1986.
- Albayrak, Ali. *Buhârî Sonrası el-Câmiu's-Sahîh*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2018.
- Ali b. Medînî. *el-İlel*. thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1400/1980.
- Altıkulaç, Tayyar. "Hammâd b. Zeyd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 15/489. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Âmidî, Ebu'l-Hasan Seyfüddîn Ali b. Muhammed. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. thk. Abdürrezzâk Afifî. 4 cilt. Riyâd: Dâru's-Sâmî, 1424/2003.
- Apaydın, Yunus. "Re'y". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 35/37-40. İstanbul: TDV Yayınları, 2008.
- Avcı, Casim. "Mezhic". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/543. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Aydemir, Halis. "Hadis Rivayet Sisteminde Râvi Modelleri". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 5/1 (2007), 85-100.

- Aydınlı, Abdullah. *Hadis Istılahları Sözlüğü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. "İmlâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 22/225-226. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed. *Nuhabü'l-efkâr fî tenkîhi mebâni'l ahhâr fî şerhi Meâni'l-âsâr*. thk. Ebû Temîm Yâsir b. İbrâhim. 20 cilt. Dimaşk: Vizâratü'l-Evkâf ve's-Şuûnü'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Babanzâde, Ahmet Naim Bey. *Hadis Usûlü ve Istılahları*. Çev. Hasan Karayığit. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 2010.
- Baktır, Mustafa. "Eşbâh ve Nezâir". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/456-457. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Başaran, Selman. "Hadislerin Lafız ve Mâna Olarak Rivâyeti Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991), 51-64.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin. *es-Sünenü'l-kübrâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 11 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2003.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahîh-i Buhârî*. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *et-Târîhu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407/1986.
- Cerrahoğlu, İsmail. "Abdullah b. Mes'ûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 1/114-117. İstanbul: TDV Yayınları, 1988.
- Cessâs, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Fusûl fî'l-usûl*. thk. Üceyl Câsim en-Neşmî. 4 cilt. Küveyt: et-Turâsi'l-İslâmî, 1414/1994.
- Çiftçi, Adem. "Hz. Ömer'in Fıkıh Anlayışının Hanefî Mezhebine Yansımaları (Haber-i Vâhid ve İstihsan Örneği)". *Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu*. ed. Ali Aksu. 3/105-121. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Dağlıoğlu, Ufuk. "Hanefî Fukahâsının Ebû Hureyre ve Rivâyetlerine Bakışı". *İslami İlimler Araştırmaları Dergisi* 2/2 (2020), 1-24.
- Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd. *Kitâbun fî ilmi'l-hadis*. thk. Ali b. Ahmed el-Kindî. Abu Dabi: Müessesetü Beynûne li'n-Neşri ve't-Tevzi', 1427/2006.
- Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahman. *Müsnedü'd-Dârimî*. thk. Hüseyin Selîm Esed. 4 cilt. Riyâd: Dâru'l-Muğnî, 1420/2000.
- Dârimî, Ebû Saîd Osman b. Saîd. *Târîhu Osman b. Saîd ed-Dârimî an Ebî Zekerıyyâ Yahyâ b. Maîn fî tecrîhi'r-ruvât ve ta'dilîhim*. thk. Ahmed Muhammed Nurseyf. Beyrut: Dâru'l-Me'mûn li't-Turâs, 1400/1980.
- Dihlevî. Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Veliyyullah. *Huccetullahi'l-Bâliğa*. thk. es-Seyyid Sâbık. 2 cilt. Dâru'l-Cîl, 1426/2005.

- Dihlevî, Ebû Abdilazîz Kutbuddîn Şâh Veliyyullah. *el-İnsâf fî beyâni esbâbi'l-ihtilâf*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1403/1983.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Suâlatü Ebî Dâvûd li'l-İmâm Ahmed b. Hanbel fî cerhi'r-ruvât ve ta'dîlihîm*. thk. Ziyâd Muhammed Mansûr. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1414/1994.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Sünen-i Ebî Dâvûd*. thk. Muhammed Avvâme. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Reyyân, 1419/1998.
- Ebû Dâvûd, Süleymân b. Eş'as es-Sicistânî. *Risâle Ebî Dâvûd ilâ ehli Mekke fî vasfî Sünenihî*. thk. Muhammed b. Lütfî es-Sebbâğ. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1317/1997.
- Ebû İshâk, İbrâhim el-Cüneyd. *Suâlatü Ebî İshâk el-Cüneydî li Yahyâ b. Mâin fî'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ileli'l-hadis*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 1428/2008.
- Ebû Nuaym, Ahmed b. Abdillâh el-İsfehânî. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfiyâ*. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim. *er-Red alâ Siyeri'l-Evzâî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâi-Maârifî'n-Nu'mâniyye, tarih yok.
- Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrâhim. *Kitâbu'l-Âsâr*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1355/1936.
- Elbânî, Nâsirüddîn. *Tahrîmu Âlâtî'd-Darb*. Mektebetü'd-Delîl, 1418/1997.
- Erdoğan, Mehmet. "İbn Mes'ûd'dan Ebû Hanîfe'ye Rey Mektebi". *İmâm-ı Âzam Ebû Hanîfe ve Düşünce Sistemi*. ed. İbrahim Hatiboğlu. 1/317-341. Bursa: Kur'ân Araştırmaları Vakfı, 2005.
- Erkut, Zekeriya. *İbrahim en-Nehaî'nin İbadetlerle İlgili Fıkhi Görüşleri*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Ertan, Eyüp. *İbrahim en-Nehaî ve Ebû Hanîfe'nin Fıkhi Görüşlerinin Mukayeseli Analizi*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Esrem, Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed. *Suâlatü Ebî Bekr el-Esrem li'l-İmâm el-Kebîr Ebî Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel fî'l-cerhi ve't-ta'dîl ve ileli'l-hadis*. thk. Muhammed b. Ali el-Ezherî. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye li't-Tıbâati ve'n-Neşr, 1428/2007.
- Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân. *el-Ma'rife ve't-târîh*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. 4 cilt. Medine: Mektebetü'd-Dâr, 1410/1990.
- Furat, Ahmet Hamdi. *Hanefî Mezhebinin Oluşumunda Kûfe Şehrinin Sosyo-Kültürel Yapısının Etkisi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Gazzâlî, Ebû Hamîd Muhammed b. Muhammed. *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*. thk. Hamza b. Züheyr Hâfiz. 4 cilt. Medine, 1413/1993.

- Hâkim en-Neysâbü'rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh. *Ma'rifetü ulûmi'l-hadis ve kemmiyyeti ecnâsihi*. thk. Ahmed b. Fâris es-Sellâm. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1424/2003.
- Hân, Haydar Hasan. "Risâle fî hücciiyyeti'l-ameli'l-mütevâres". *el-İmâm İbn Mâce ve kitâbuhu's-Sünen*. ed. Muhammed Abdürreşîd en-Nu'mânî. 86-90. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1419/1998.
- Hatîb, Muhammed Acâc. *es-Sünne kable't-tedvîn*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1427/2002.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Câmi' li ahlâki'r-râvi ve âdâbi's-sâmi'*. thk. Muhammed Acâc el-Hatîb. 2 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1996.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli ilmi'r-rivâye*. thk. İbrâhim b. Mustafâ ed-Dimyâtî. 2 cilt. Mit Ghamr: Dâru'l-Hüdâ, 2003/1423.
- Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali. *Takyîdül-ilm*. thk. Saîd Abdulgaffâr. Kahire: Dâru'l-İstikâme, 1429/2008.
- Humeydî, Ebû Bekir Abdullah b. Zübeyr. *Müsnedü'l-Humeydî*. thk. Hüseyin Selîm Ahmed. 2 cilt. Dimaşk: Dâru's-Sakâ, 1996.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *Câmi'u beyânî'l-ilm ve fazlihî*. thk. Ebû Eşbâl ez-Züheyrî. 2 cilt. Riyâd: Dâru İbni'l-Cevzî, 1414/1994.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdillâh en-Nemerî. *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*. thk. Beşâr Avvâd Ma'rûf - Süleym Muhammed Âmir - Muhammed Beşâr Avvâd. 17 cilt. Londra: Müessesetü'l-Furkân li't-Türâsi'l-İslâmî, 1439/2017.
- İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullah el-Cürcânî. *el-Kâmil fî duafâi'r-ricâl*. thk. Yahyâ Muhtar Gazzâvî. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1409/1988.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir. *Keşfu'l-mugattâ fî'l-meânî ve'l-elfâzi'l-vâkı'a fî'l-Muvatta'*. thk. Tâhâ b. Ali et-Tunûsî. Kahire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *Kitâbu'l-merâsîl*. thk. Şükrullah b. Ni'metillâh el-Kûcânî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1418/1998.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed er-Râzî. *el-Cerh ve't-ta'dîl*. 9 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1371/1952.
- İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekir Ahmed. *et-Târîhu'l-kebîr*. thk. Salâh b. Fethî Helel. 4 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadîsiyye li'd-Dıbâati ve'n-Neşr, 1424/2004.
- İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekir Abdillâh b. Muhammed. *el-Musannef li İbn Ebî Şeybe*. thk. Muhammed Avvâme. 26 cilt. Cidde: Dâru'l-Kible, 1427/2006.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Takrîbu't-Tehzîb*. thk. Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1420/1999.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Hedyü's-sârî mukaddimeti Fethi'l-Bârî*. thk. Abdülkâdir Şeybe Ahmed. Riyâd: Mektebetü'l-Fehdi'l-Vataniyye, 1421/2001.

- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Ta'rifu ehli't-takdîs bi merâtibi'l-mevsûfine bi't-tedlîs*. thk. Ahmed b. Ali Seyr el-Mübârekî. Riyâd: y.y., 1414/1994.
- İbn Hacer, Ahmed b. Ali el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. thk. İbrâhim ez-Zeybak - Âdil Mürşid. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1416/1995.
- İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân*. thk. İhsan Abbâs. 8 cilt. Beyrut: Dâru Sadr, 1388/1968.
- İbn Hayyât, Ebû Amr Halîfe. *Târîhu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziyâ el-Ömerî. Riyâd: Dâru Taybe, 1405/1985.
- İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Bustî. *Kitâbü's-sikât*. 10 cilt. Haydarâbâd: Matbaa Meclis-i Dâirati'l-Osmaniyye, 1393/1973.
- İbn Kayyım, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr. *İ'lâmü'l-muvakkîn 'an rabbi'l-âlemîn*. thk. Ebû Ubeyde Meşhûr b. Hasan. 7 cilt. Cidde: Dâru İbni'l-Cevzî, 1423/2003.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru'l-Ma'ârif, 1412-1413/1992.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd. *es-Sünen*. thk. Şuayb el-Arnâvûd. 5 cilt. Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- İbn Nedîm, Ebu'l-Ferec Muhammed b. Ebî Ya'kûb. *Kitâbu'l-Fihrist li'n-Nedîm*. thk. Rıza Teceddüd. Tahran: b.y., 1391/1971.
- İbn Receb el-Hanbelî, Ebu'l-Ferec Zeynüddîn Abdurrahman b. Ahmed. *Şerhu İleli't-Tirmizî*. thk. Nureddîn İtr. 2 cilt. Dımaşk: Dâru'l-Melâh, 1398/1978.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed b. Sa'd el-Basrî el-Bağdâdî. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. thk. Ali Muhammed Ömer. 11 cilt. Kahire: Mektebetü'l-Hâncî, 1421/2001.
- İbn Tal'at, Muhammed. *Mu'cemü'l-müdekkisîn*. Riyâd: Dâru Advâi's-Selef, 1426/2005.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osman b. Salâhiddîn. *Sıyânetü Sahîh-i Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve himâyetühü mine'l-iskâti ve's-sakat*. thk. Muvaffak b. Abdillâh b. Abdülkâdir. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1404/1984.
- İbnu's-Salâh, Ebû Amr Takiyyüddîn Osman b. Salâhiddîn. *Ulûmü'l-hadîs*. thk. Nureddîn İtr. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1406/1886.
- İclî, Ebu'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh. *Târîhu's-sikât*. thk. Abdülmu'tî Kal'acî. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1405/1984.
- İsfahânî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Muhammed. *Ricâlu Sâhîh-i Müslim*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Juynboll, G. H. A. "İbrâhîm b. Yazîd an-Nakha'î". *Encyclopedia of Canonical Hadith*. 237-240. Leiden: Brill, 2007.

- Kağanarslan, Yusuf - Beroje, Sahip. "Musarrât Hadisi Üzerine Yapılan Usûl Tartışmaları". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 48 (2020), 363-388.
- Kahraman, Hüseyin. *Kûfe'de Hadis*. Bursa: Emin Yayınları, 2006.
- Kahraman, Hüseyin. "Sebepleri ve Sonuçları Açısından Hadis Râvilerinin Zühd Hayatına Yönelik İlgileri-Kûfe Örneği". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16/1 (2005), 37-63.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mevsûatü fıkhi İbrâhim en-Nehaî*. 2 cilt. Kahire: Matâbiu'l-Hey'eti'l-Âmmeti li'l-Kütüb, 1399/1979.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekir b. Mes'ûd. *Bedâ'i'u's-sanâ'i fî tertîbi's-şerâ'i'*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kaya, Ali. İlk Dönem Hadis Tartışmaları. İstanbul: İFAV, 2018.
- Kelâbâzî, Ebû Nasr Ahmed b. Muhammed. *el-Hidâye ve'l-irşâd fî ma'rifeti ehli's-sika ve's-sedâd*. thk. Abdullah el-Leysî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1407/1987.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Fıkhu ehli'l-Irak ve hadîsühüm*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Kahire: el-Mektebet'ül-Ezheriyye li't-Türâs, 1422/2002.
- Kevserî, Muhammed Zâhid. *Te'nîbu'l-Hatîb alâ mâ sâkahu fî tercemeti Ebû Hanîfe mine'l-ekâzîb*. 1410/1990.
- Kızıl, Fatma. *Müşterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013.
- Koçinkağ, Mansur. *Re'y ve Hadis: Fıkıh Düşüncesinde İlk Yöntemsel Ayrışmanın Edebî Kaynaklarına Dair bir Analiz*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Rivayetinde Bağlam*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2020.
- Kuzudişli, Bekir. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Kayıhan Yayınları, 2017.
- Maden, Muhammed Enes Topgöl - Ömer Faruk. "Ehl-i Hadis Ders Halkalarının Tespitine Dair Bir Metot Teklifi: II. (VIII.) Asrın İlk Yarısı Basra Örneği". *İslam Araştırmaları Dergisi* 1/45 (2021), 37-68.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Makdisî, Ebu'l-Fadl Muhammed b. Tâhir. *Şürûtü'l-e'immeti's-sitte*. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1984.
- Ma'rûf, Beşşâr Avvâd - Arnavûd, Şuayb. *Tahrîru Takrîbu't-Tehzîb*. 4 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1997.

- Melchert, Christopher. "Ibn al-Mubārak, Traditionist". *Modern Hadith Studies: Continued Debates and New Approaches*. ed. Christopher Melchert - Belal Abu-Alabbas - Michael Dann. 49-69. Edinburg: Edinburg University Press, 2020.
- Melchert, Christopher. "The Early Hanafiyya and Kufa". *Journal of Abbasid Studies* (2014), 23-45.
- Melchert, Christopher, "Traditionist-Jurisprudents and The Framing of Islamic Law". *Islamic Law and Society* 8/3 (2001), 383-407.
- Mizzî, Ebu'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahman. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 35 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.
- Moğultay b. Kılıç. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. thk. Âdil b. Muhammed - Üsâme b. İbrâhim. 12 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisîyye li'd-Dıbâi ve'n-Neşr, 1422/2001.
- Motzki, Harald. "Arap Olmayan Mühtedilerin Erken Dönem İslâm Hukuku'nun Gelişimindeki Rolü". *Marife Dergisi* 1/2 (2001), 161-178.
- Mübârekpûrî, Ebu'l-Ulâ Abdurrahman b. Abdurrahîm. *Tuhfetü'l-ahvezî bi şerh-i Câmi'i't-Tirmizî*. thk. Abdülvehhâb Abdüllatîf. 10 cilt. Kahire: Dâru'l-Fîkr, 1349-1353/193-1934.
- Müslim b. Haccâc. *Sahîh-i Müslim*. thk. Merkezu'l-Buhûs ve Takniyyetü'l-Ma'lûmât. 8 cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1435/2014.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *Kitâbu'd-Duafâ ve'l-metrûkîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyed. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1406/1986.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb. *es-Sünenü's-süğrâ*. thk. Merkezü'l-Buhûs ve Takniyyetü'l-Ma'mûmât. 9 cilt. Kahire: Dâru't-Te'sîl, 1433/2012.
- Önder, Abdullah. *İbrâhim en-Nehaî, Fıkıhçılığı ve Haneî Mezhebine Etkisi*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Özbakış, Sema. *İbrahim en-Nehaî'nin Aile Hukuku Alanındaki Fıkıhî Görüşleri*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Özen, Şükrü. *İslâm Hukuk Düşüncesinin Aklileşme Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Özen, Şükrü. "Nehaî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 32/525. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Özkan, Halit. *Hicrî İlk Asırda Farklı Şehirlerde Amel Telakkisi Oluşumunda Sünnet ve Hadisin Yeri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006.
- Özkul, Mehmet. *İbrahim en-Nehaî ve Hadis İlmindeki Yeri*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Özşenel, Mehmet. *İlk Dönem Hadis-Rey Tartışmaları Şeybânî Örneği*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2015.

- Polat, Salahattin. *Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Râmehürmüzî. *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*. thk. Muhammed Acâc Hatîb. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1391/1971.
- Sa'dî, Nûruddîn b. Ali. *Tuhfetü'l-lebîb bimen tekelleme fihim el-Hâfız İbn Hacer mine'r-ruvât fî gayri't-Takrîb*. 2 cilt. Mısır: Mektebetü İbn Abbâs, 1431/2010.
- Safedî, Selâhaddîn Halil b. Aybeg. *el-Vâfî bi'l-vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnâvûd-Türkî Mustafa. 29 cilt. Beyrut: Dâru'l-İhyâ'i-Turâsî'l-Arabî, 1420/2000.
- Schacht, Josept. *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*. Londra: The Claredon Press, 1967.
- Schoeler, Gregor. "Erken Dönem İslâm'da Bilimlerin Yazılı veya Sözlü Rivâyeti Meselesi". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 6/2 (2008), 131-156.
- Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ebî Sehl. *Usûlü's-Serahsî*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 cilt. Haydarâbâd: Lecnetü İhyâü'l-Maârif, 1372-1373/1953-1954.
- Sezgin, Fuat. *Buhari'nin Kaynakları*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-Turâsî'l-Arabî*. Çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî. Riyâd: İdâretü's-Sekâfeti ve'n-Neşri bi'l-Câmia, 1411/1991.
- Sıbt el-Acemî. *et-Tebyîn li esmâ'il-müdellisîn*. thk. Yahyâ Şefîk. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Söylemez, Mahfuz. *Bedevîlikten Hadarîliğe Kûfe*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2015.
- Suphandağı, Abdülkadir. *Esved b. Yezîd en-Nehâî ve Hadis İlmindeki Yeri*. İstanbul: Fatih Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2014.
- Şentürk, Recep. *Toplumsal Hafıza Hadis Rivayet Ağı*. Çev. Mehmet Fatih Serenli. İstanbul: Gelenek Yayıncılık, 2004.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan. *Muvatta' li'l-İmâm Mâlik*. thk. Takiyyüddîn en-Nedvî. 3 cilt. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1432/2011.
- Şeybânî, Ebû Abillâh Muhammed b. Hasan. *Kitâbu'l-âsâr*. thk. Ebu'l-Vefâ el-Afgânî. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1993.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhim b. Ali. *Tabakâtü'l-fukahâ*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Râid el-Arabî, 1390/1970.
- Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed. *Şerhu müşkili'l-âsâr*. thk. Şuayb el-Arnâvûd. 16 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1415/1995.
- Taş, Aydın. "Şeybânî, Muhammed b. Hasan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 39/38-42. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.

- Tatar, Burhanettin. "Hadis Rivâyeti Üzerine Felsefî Notlar". *Dinbilimleri Akamedik Araştırma Dergisi* 18/1 (2018), 13-20.
- Tatlı, Mustafa. *Tâbiûn Döneminde Hadis Rivayeti (75-135/694-753 Yılları)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *Müsned-i Ebî Dâvûd et-Tayâlisî*. thk. Muhammed b. Abdülmuhîsin et-Türkî. 4 cilt. Cîze: Dâru Hicr, 1419/1999.
- Tirmizî, Ebû İsmâ Muhammed b. İsmâ. *el-Câmi 'u'l-kebîr*. thk. Şuayb el-Arnâvûd-Sâid el-Lahhâm. 6 cilt. Beyrut: Dâru'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 1430/2009.
- Topgöl, Muhammed Enes. "'Cevâmiu'l-Kelim' ve 'Câmiu Hâdimi'l-Haremeyn' Adlı Dijital Hadis Veri Tabanları Üzerine Notlar." *İslam Araştırmaları Dergisi* 49 (2023), 167-176.
- Topgöl, Muhammed Enes. *Hadis Râvilerinde Şîlik Eğilimi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnâdı Okumak*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2022.
- Topgöl, Muhammed Enes. *İsnadın Satır Araları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2018.
- Tsiligkir, Chamnti. *Hadis Rivâyetinde Fakih Ravinin Rolü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Tsiligkir, Chamnti. "Hanefilere Göre Haberin Kıyasa Aykırı Olması Durumunda Râvinin Fakih Olma Şartı". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/21 (2010), 69-83.
- Turhan, Halil İbrahim. *Cerh-Ta'dîl İlminin Hicrî İlk İki Asırdaki Gelişim Seyri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2014.
- Türçan, Zişan. "Hadisçilerin Rivayet Telakkisi ve İçerik Tenkidi Meselesi". *Turkish Academic Research Review* 4/2 (2019), 299-316.
- Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr. *Kitâbu'd-duâfâi'l-kebîr*. thk. Abdülmuhîsin Emîn Kal'acî. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1404/1984.
- Ünal, İsmail Hakkı. *İmâm Ebû Hanîfe'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Vüreykât, Abdülkerim Ahmed. "Râvilerin Hadisleri Mürsel Rivâtet Etme Sebepleri". *Hadis Tartışmalarına Yeni Yaklaşımlar*. ed. Enbiya Yıldırım. 9-38. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Yahyâ b. Maîn. *Kitâbü't-Târîh*. thk. Ahmed Muhammed Nurseyf. 4 cilt. Mekke: el-Mektebetü'l-Arabiyyetü's-Suûdiyye, 1399/1989.
- Yahyâ b. Maîn. *Ma'rifetü'r-ricâl*. thk. Muhammed Mutî' el-Hâfız-Gazve Büder. 2 cilt. Dımaşk: Matbûatu Mecma'i'l-Lugati'l-Arabiyye, 1405/1985.

- Yahyâ b. Maîn. *Târîhu Yahyâ b. Maîn*. thk. Abdullah Ahmed Hasan. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1410/1990.
- Yaman, Ahmet. "Abdullah b. Mes'ûd'un Hanefî Mezhebinin Oluşumundaki Rolü". *Marife Dergisi* 4/2 (2014), 7-26.
- Yiğit, İsmail. "Mevâlî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/224-226. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Yiğit, Metin. *İlk Dönem Hanefî Kaynaklarına Göre Ebû Hanîfe'nin Usûl Anlayışında Sünnet*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu (Hicrî İlk Üç Asır)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2914.
- Yüksek, Ali. "İslam Hukuk Tarihinde Kûfe'nin Yeri". *Turkish Studies* 9/5 (2014), 2165-2178.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Beyânü zeğâli'l-ilm ve't-taleb*. thk. Muhammed b. Abdillâh Ahmed. Dimaşk: Dâru'l-Meymene, 1434/2013.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Mîzânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*. thk. Ali Muhammed Muavvaz - Âdil Ahmed Abdülmevcûd. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. thk. Me'mun es-Sâgarcî. 25 cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1402/1982.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Tezhîbu Tehzîbü'l-Kemâl*. thk. Mus'ad Kâmil-Eymen Selâme - Mecdî es-Seyyid Emîn. 11 cilt. Kahire: el-Fârûku'l-Hadisiyye li't-Tıbbâti ve'n-Neşr, 1425/2004.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Tezkiratü'l-Huffâz*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Osman. *Târîhu'l-İslâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'ruf. 17 cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1424/2003.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Bahâdır. *el-İcâbe li irâdi me'stedrekethü 'Âişe ale's-sahâbe*. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrut: el-Mektebetü'l-İslâmî, 1390/1970.

ÖZGEÇMİŞ

İlk, orta ve lise eğitimini Kocaeli'nin Gebze ilçesinde tamamladı. 2013 yılında İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İLİTAM bölümünü bitirdi. 2011-2014 yılları arasında Diyanet İşleri Başkanlığında görev yaptı. 2013 yılında Yalova Üniversitesinde başladığı yüksek lisansını 2016 yılında Gümüşhane Üniversitesinde tamamladı. Ayrıca 2015 yılında yine Gümüşhane Üniversitesinde başladığı araştırma görevlisi görevine devam etmektedir.

